151. évfolyam (2017) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 5. szám

Szerkesztőbizottság:
Vojtech Dangl, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos, Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TUDÁSÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON 1770–1830

Krász Lilla: Tudásképzés és tudásközvetítés Magyarországon 1770–1830 949

Balogh Piroska: Koppi Károly – Kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására 953
Bodnár-Király Tibor: Államleírás és „a statisztika elmélete" a 18–19. század fordulóján 971
Sz. Kristóf Ildikó: Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában 987
Kurucz György: Peregrinatio oeconomica. Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben 1007
Krász Lilla: Theoria medica és praxis medica. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében 1025
Gurka Dezső: A 18–19. századi magyar mineralógus-peregrináció művelődéstörténeti konnotációi 1043

TANULMÁNYOK

Szőcs Tibor: Miből lett az országbíró? Az udvarispáni tisztségek kialakulása 1063
Mátyás-Rausch Petra: Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között 1089
Mautner Zoltán: Viták egy pozíció körül. Nadler Herbert kinevezése az állatkert élére 1120

MŰHELY

Varga Szabolcs: Emlékpark és kulthely között. Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában 1161

KRÓNIKA

Gyóni Gábor: Nemzetközi konferencia az orosz forradalom 100. évfordulóján.....1175

TÖRTÉNETI IRODALOM

Helmut Rumpler (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas (*Pollmann Ferenc*).....1179
Tengely Adrienn (összeáll., bev. és jegyz.): Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok (*Bartók Béla*) 1181
Harmat József: Roma holokauszt a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben (*Sárhegyi Tamás Felicián*).....1184
Baráth Magdolna: A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon (*Gecsényi Lajos*) 1186
Csatári Bence: Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben (*Simándi Irén*).....1189

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 1193

TUDÁSÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON 1770–1830

Tudásképzés és tudásközvetítés Magyarországon 1770–1830

Az utóbbi közel négy évtizedben a tudományos tudástermelés és tudásközvetítés tér- és időbeli kontextusokhoz kötött mintázatainak kutatásában alapvető fordulatot hozott a tudományok és a kultúra belső kapcsolatának a *cultural turn* törekvéseihez köthető multidiszciplináris vizsgálata. A kulturális fordulat nyomán kibontakozó – mindinkább a humántudományok és természettudományok közötti közvetítő szerepet betöltő – új tudománytörténet-írásban az addig meghatározó fejlődésparadigmába szerveződő, a célok, okok, szándékok és eredmények megértését célzó koncepciók helyébe a tudás előállításának, elosztásának, autorizációjának a törések, megtorpanások, felívelések, visszafordulások jelenségei által kísért összetett folyamatait értelmező és ezeket relativáló modellek kerültek.[1] A perspektívaváltás jegyében a tudománytörténészek kiemelten a kora újkori és újkori időszakra nézve a tudományos tudás, az ahhoz kapcsolódó társadalmi és kulturális gyakorlatok, absztrakt tartalmak térbeli terjedésének, befogadásának, átvételének és elsajátításának elsősorban a nyugat-európai régióra jellemző szerkezeti sajátosságait, sokszínű variációit metaforikus fogalmak (*diffusion, dissemination, transport, export, exchange, flow, circulation, translation, traveling knowledge, knowledge in transit*) köré épülő koncepciók kidolgozásával igyekeztek megjeleníteni.[2]

---

[1] A tudománytörténet-írásban a kulturális erőtér és a tudomány összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával jelentkező perspektívaváltás Michel Foucault (*Uő:* A szavak és a dolgok. Bp. 2000 [1966]; *Uő:* A tudás archeológiája. Bp. 2011. [1969]) és Thomas Kuhn (*Uő:* A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 2000. [1970]) úttörő munkássága nyomán bontakozott ki az 1980-as évek második felétől. E tekintetben máig a legtöbbet idézett, leginspiratívabb szerzők közé tartoznak Simon Schaffer (*Uő – Steven Shapin:* Leviathan and the Air Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life. Princeton, 1985.), Bruno Latour (*Uő:* Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society. Cambridge 1987.), Mario Biagioli (*Uő:* Galileo, Courtier. The Practice of Science in the Culture of Absolutism. Chicago 1993), Paula Findlen (*Uő:* Possessing Nature, Museums, Collecting and Scientific Culture in Early Modern Italy. Berkeley 1994.), Lorraine Daston (*Uő – Katharine Park:* Wonders and the Order of Nature, 1150–1750. Cambridge Ma-London 1998.), Steven Shapin (*Uő:* The Scientific Revolution. Chicago 1996.).

[2] A tudás terjedésének korábbi lineáris modelljeivel (különösen a gyarmati tudáskultúrákra alkalmazott diffúziós modell, lásd *George Basalla:* The Spread of Western Science. Science 156 (1967) 611–622.) szemben az 1980-as évektől jelentkező alternatív modellek sorában kiemelkednek a *translatio* (*Latour, B.:* Science in Action i. m.) és a *histoire croisée* koncepciók (*Michael Werner – Bénédicte Zimmermann:* De la comparaison à l'histoire croisée. Paris 2004.), a kulturális transzfer kutatások (*Michel Espagne:* Les transfers culturels franco-allemands. Paris 1999.), a tudás geográfiái koncepcióba szerveződő vizsgálatok (Geographies of Nineteenth-Century Science. Eds. David N. Livingstone – Charles W. J. Withers. Chicago–London 2011.), valamint újabban a tudásközvetítés gyakorlatait a birodalmi centrum és a lokalitások kontextusában tárgyaló megközelítések (Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. Eds. Kontler László et al. Basingstoke 2014.).

Ehhez az európai diskurzushoz kívánunk csatlakozni a 2016 októberében hat kutató (két történész, egy klaszikafilológus-irodalomtörténész, egy filozófiatörténész, egy történész-antropológus és egy politológus) részvételével indult négy éves futamidőre tervezett NKFIH projektünkkel, amelynek keretében a tudásáramlás magyarországi specifikumainak, a szaktudományok kialakulásának az 1770 és 1830 közötti időintervallumban történő rekonstruálására vállalkoztunk. Ez az az időszak, amikor kialakult a hazai tudományosság intézményrendszere: a Nagyszombatról Budára, majd Pestre költöztetett egyetem szervezete, az Akadémia tudományos osztályai, s a 19. század első évtizedeiben jelentek meg az első tudományos folyóiratok. Projektünkben a göttingeni eredetű *Wissenschaft vom Menschen* episztemológiai keretként, tudásszervezési gyakorlatként egyaránt értelmezhető koncepció mentén határoztuk meg a vizsgálni kívánt tudományterületek körét. A koncepció alkalmasnak tűnik annak az antropológiai fordulatként is aposztrofált radikális változást jelző tudománytörténeti tradíciónak a megragadására, amelyben a „szekuralizált, naturalizált és historizált" ember életvilágait, cselekvési tereit és ezek struktúráit megjelenítő tudományok fokozatosan új rendszerbe szerveződve, új szemléletet, új módszert, új tudományos gyakorlatokat teremtettek.[3] Vizsgált időszakunkban Magyarország viszonylatában a göttingeni egyetem speciális oktatási-kutatási-módszertani programja más, elsősorban bécsi, német, angol hatások párhuzamos érvényesülése mellett, közvetett vagy közvetlen formában, de mindenképpen meghatározó mintaként jelentkezett, s jelentősen hozzájárult ahhoz a látványos átrendeződési folyamathoz, ami a formálódó szaktudományok rendszerében, felosztásában, tudományszemléletében, s általában a tudományos tartalmak fogalmi készletének, beszédmódjának, nyelvi kódolásának kialakításában bekövetkezett. Ez az átrendeződési folyamat az általunk alapkutatások szintjén vizsgálni kívánt hét tudományterület, úgymint filozófia, államtudományok/statisztika, történettudományok, esztétika/klasszikafilológia, medicina, etnológia/antropológia és az ökonómián belül az agrártudomány hazai szervezetrendszerének kialakulásában jól nyomon követhető.

Az alább következő hat írásban különböző műfajú és különböző nyilvánosságú, az első kutatási évben feltárt forrásszövegek (elsősorban levelezések, útleírások és úti jelentések, gyűjteményjegyzékek, egyetemi tankönyvek, képzési tervezetek és alapszabályok, egyetemi matrikulák) felhasználásával hat tudásterület magyarországi szervezetrendszerének kialakulása tekintetében meghatározó kapcsolati hálózatok, episztémikus színterek, mediális és materiális eszközök komplex használatai kerülnek bemutatásra. Balogh Piroska a piarista szerzetesből a

[3] Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Hanns Peter Reill – Jürgen Schlumbohm. Göttingen 1999. 11–20.

pesti egyetem történészprofesszorává lett Koppi Károly „tudós profiljának", világi-intellektuális levelezőrendszerének feltérképezésén keresztül tárja fel a *historia universalis* göttingeni mintára történt bevezetése révén a magyarországi történettudomány szemléleti, tartalmi és módszertani megújításának folyamatát. Bodnár-Király Tibor a német, s kiemelten a göttingeni, valamint az osztrák statisztikatudomány időben változó tartalmi elemeit, fogalmi készletét vizsgálja, és elsődlegesen a statisztikai kompendiumok módszertani bevezetőit alapul véve, a német nyelvterületről érkező hatások és minták magyarországi recepciója során a lokális adaptáció kontextusában kibontakozó szelekciós stratégiákra kérdez rá. Sz. Kristóf Ildikó a természettudományokból kiágazó etnográfia és etnológia iránti hazai érdeklődés, majd későbbi intézményesülés szempontjából meghatározó Alexander von Humboldt alakját, útleírásaiban megjelenő Magyarország-reprezentációk forrásait, holisztikus tájleíró módszerének hatástörténetét mutatja be, s kitér hazai befogadóinak közegére is. Kurucz György azt vizsgálja, hogy a magyarországi agrárszakoktatás megjelenésében kiemelt szerepet játszó keszthelyi Georgikon két tanárának – a sokoldalúan képzett Gerics Pálnak és a kertész-ampelológus Lehrmann Józsefnek – nyugat-európai utazása során a göttingeni minták nyomán kialakított, előzetesen instrukciókban rögzített megfigyelési szempontok, és az útijelentésekben komplex entitásokként megjelenített élmények miként szolgálták az oktatásban és a birtokgazdálkodási gyakorlatban adaptálható hasznos tudás megszerzését, a szakirányú kapcsolatépítést és piackutató tevékenységet. Krász Lilla tanulmányának fókuszába a medicina területén az elmélet és a gyakorlat 18. század második felében regisztrálható pozíciókeresésének problematikáját helyezi, s azt mutatja be, hogy a magyarországi medicina oktatása és egész szervezete tekintetében mintaadó bécsi orvosi fakultás képzési programjában hogyan egészült ki és kapcsolódott össze az elméleti stúdiumok absztrakt tartalma a kórházi gyakorlattal, a formalizált megfigyelések írásos rögzítésének rendszerével és a különböző demonstrátumok alkotta gyűjtemények használataival. Gurka Dezső a 18–19. századforduló időszakában megélénkülő mineralógus-peregrinációt olyan jelenség-együttesként ábrázolja, amely több német (Jéna, Freiberg, Göttingen) és hazai (Selmecbánya) oktatási, tudományos és kulturális színtér, képzési központ részvételével, bizonyos gazdasági kényszerek mentén az innovatív, gyakorlatorientált tudásképzés, a kölcsönösségen alapuló tudományos transzferek fontos területévé formálódott.

A századforduló időszakára hol a szerényebb anyagi, tárgyi és infrastrukturális lehetőségek kompenzálására, hol egy-egy kiemelkedő személyiség kreativitásának hatására a magyarországi tudományosságban létrejött különböző szélességű és különböző sebességű interakciók sokasága nem csupán a felhalmozott és közvetített tudásállomány mennyiségét, hanem egyre inkább annak minőségi

összetételét is jelöli. Jól mutatják ezt a levelezés- és utazásalapú kapcsolati hálózatok, privát és intézményekhez köthető tudományos gyűjtemények, oktatási központok változó képzési programjai, s nem utolsósorban a jórészt göttingeni eredetű, több tudásterület összekapcsolását feltételező komplex megismerési módszer (lásd például a mineralógiában a *gesammte Mineralogie* koncepció, az etnológiában a *Gesamtforschung* modell), valamint a „terepmunka"- gyűjtés – összehasonlítás folyamatsort követő megfigyelések leírására, rendszerezésére és értelmezésére használt formalizált reprezentációk. Szándékunk szerint a hat írás nyomán kibontakoznak azok a személyi, diszciplináris és módszertani átfedések, továbbá a tudásközvetítés pedagógiai koncepcióiban, az absztrakt tartalmak és tudományos megismerési gyakorlatok adaptációs mintázataiban, valamint a mediális és tárgyi eszközök használataiban megmutatkozó kölcsönösségek, amelyek többé-kevésbé igazodva a Habsburg birodalmi érdekek diktálta politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szükségletekhez a kora modern magyarországi tudományosságot dinamikus mozgásban tartották.

Krász Lilla

Balogh Piroska

KOPPI KÁROLY – KÍSÉRLET A GÖTTINGENI MODERN TÖRTÉNETTUDOMÁNY METODIKÁJÁNAK MAGYARORSZÁGI MEGHONOSÍTÁSÁRA*

A *Tudósok akcióban. A tudományos praxis és a tudós alakja a 18. században* című, 2013-ban megjelent tanulmánykötet[1] a 18. századi tudós profilját rajzolja meg, elsősorban a göttingeni Georgia Augusta professzorainak vizsgálata alapján. E 18. századi, göttingeni mintákon nyugvó tudósi profil hat alapvonás/fejezet mentén épül fel:

1. Felemelkedés és ismertté válás: a tudós mint karrierépítő
2. Olvasás és mérlegelés: a tudás megszerzése és szelekciója
3. Megfigyelés és reagálás: a jelenben mozgó tudós
4. Publikálás és kommunikáció: a tudás megjelenítése és terjesztése
5. Megfigyelés és kísérletezés: tudástermelés
6. Tanácsadás és szolgálat: a szakértői szerepkör.

Az alábbiakban e hat szempontot fogom felhasználni arra, hogy igazoljam: ezt a mintát tudatosan és sikeresen követte Koppi Károly (1744–1801) piarista történészprofesszor, és ezáltal vált a göttingeni inspirációt percipiálva a magyarországi tudásáramlás szempontjából meghatározó, szemléletformáló tudóssá.

Felemelkedés és ismertté válás: a tudós mint karrierépítő

Koppi Károly tudományos életműve jól mutatja azt a váltást, ahogyan egy szerzetesrendi pályából modern tudóskarrier válik. E folyamatot reprezentálja a Koppi által alkalmazott koncepciózus, göttingeni-európai mintákat követő,[2] kapcsolatépítő stratégia.

Ha Koppi Károly tudós kapcsolatrendszerét kiadott levelei – azaz a Palásthy Mártonnal folytatott levelezése (1780–1783)[3] – alapján rekonstruáljuk, kiegészít-

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

[1] Scholars in Action. The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century. Ed. André Holenstein et al. Leiden–Boston 2013.

[2] Briefwechsel. Zur Netzwerkbildung in der Aufklärung. Hrsg. Erdmut Jost – Daniel Fulda. Halle–Wittenberg 2012.

[3] Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz, 1780–1783. S. a. r. Balogh Piroska. (Fiatal Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század 3.) Szeged 2008.

ve Koppi kéziratos leveleskönyvének[4] és más archívumokban elszórtan fellelhető leveleinek[5] adataival, akkor a Koppi-hub[6] a következőképpen írható le:

- magyarországi rendi alapú tudós kapcsolatok: Horányi Elek, Keszthelyi László, Beniczky János Károly, Schaffrath Lipót
- tanítványok köre: Palásthy Márton, Dessewffy József, Fekete János, Bárány Péter
- kassai-felvidéki kör: Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Spielenberg Pál, Orczy Lőrinc, Révai Miklós, Simai Kristóf, Mallyó József, Czirbesz Jónás Aurél
- erdélyi tudós kör: Benkő József, Batthyány Ignác, Cornides Dániel, Teleki Sámuel
- fiumei hivatali kör: Pászthory Sándor köre
- bécsi hivatali kör: Ürményi József, Tobias Philipp Freiherr von Gebler
- pesti tudós, egyetemi kör: Friedrich August Clemens Werthes, Kovachich Márton György
- német kapcsolatok: Heinrich Gottfried von Bretschneider, Friedrich Nicolai
- külföldi rendi, tudós kapcsolatok: Gelasius Dobner, Nikolaus Adaukt Voigt, Michael Denis
- a szabadkőműves kapcsolatrendszer: a fenti csoportokkal átfedésben van, csomópontjai Palásthy Márton, Draskovics János, illetve a Magnanimitas páholy tagjai.

Látható, hogy az 1770–1785 között Koppi által kialakított kapcsolatrendszer messze túlnyúlik a rendi kereteken, de nem kerüli meg azt. Miközben Korponán, Vácon, Nyitrán, Pesten, Kassán piarista intézményekben oktatott,[7] a hagyományos rendi kapcsolatépítésre is ügyelt, bizonyítéka ennek a piarista Keszthelyi

[4] Koppi Károly leveleskönyvének kézirata: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban: PRMTKL), Manuscripta, For 0-5/47.

[5] Az alábbi levélcsoportokról van szó: 1. Koppi Károly levelei Teleki Sámuelhez: Biblioteca Teleki–Bolyai (Marosvásárhely), Teleki Téka, Teleki Sámuel iratai, Tudóslevelezések, 1366–1376. (a továbbiakban: Teleki Téka); 2. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt), Fol. Lat. 186. 1., 3., 8., 9., 10., 11.; OSzK Kt Quart. Lat. 1834. I. 53–56.; OSzK Kt Quart. Lat. 781. II. 9.; OSzK Kt Levelestár: Koppi Károly Czirbesz Jónáshoz 1778–1786., 4.; OSzK Kt Levelestár: Koppi Károly Dessewffy Józsefhez, 1. 1780. Kiadása: *Balogh Piroska:* Az 1780-as évek magyarországi tudós kapcsolatai Koppi Károly kiadatlan levelei tükrében. In: Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok. Szerk. Szelestei N. László. Bp. 2016. 9–28.; 3. Koppi Károly levelei Mallyó Józsefhez. Slovenská Národná Knižnica, (Martin – Túrócszentmárton) Rukopisy historických knižníc na Slovensku, IV. JAS (Jasov, Premonstrati). (a továbbiakban: JAS) 413., 35–364.

[6] A hálózatelméleti háttérhez kiindulópontul lásd *Barabási Albert-László:* Behálózva. A hálózatok új tudománya. Bp. 2013.

[7] Koppi Károly életrajzáról lásd *Horváth Ambrus:* Koppi Károly működése. Bp. 1940.; *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 7–50.

Lászlóval és Horányi Elekkel fenntartott kapcsolata.[8] Schaffrath Lipót nemcsak piarista rendtársa (az Orczy–Koppi-levelezés szerint),[9] hanem a pesti egyetemen tanártársa is volt Koppinak.[10] A rendi alapú tudós kapcsolatrendszer külföldre is kiterjedt: a cseh történetíró, G. Dobner[11] és a prágai N. A. Voigt,[12] mindketten rendtársak is egyben.

Koppi világi kapcsolatrendszerének kiépülésében két tendencia figyelhető meg. Egyrészt fontosabb állomáshelyein mindig felvette a kapcsolatot a helyi világi intellektuális elittel is. Az első jelentős csoportosulás kassai tanári éveihez köthető: itt találkozik a fiatal Kazinczyval,[13] Orczy Lőrinccel, Mallyó Józseffel és Czirbesz Jónással.[14] Kolozsváron is hamar beilleszkedik az ottani tudós körökbe, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül: Benkő József, Batthyány Ignác, Cornides Dániel, Teleki Sámuel ismeretségéről van szó.[15] Koppit ebben a körben érhették az első olyan inspirációk, melyek a göttingeni tudományos centrum irányába fordították érdeklődését. Feltételezhető, hogy a kezdeményező Teleki Sámuel volt, aki rendelkezett jelentős göttingeni kapcsolatokkal, és később az akadémia levelező tagja is lett.[16] Koppi műveiben, tételjegyzékeiben korábban nem jelentek meg göttingeni vonatkozások és hivatkozások, azonban kolozsvári tartózkodása idején érdeklődése egyértelműen a göttingeni történészi kör által művelt *historia universalis* felé fordul;[17] ekkor jelenik meg egyetemes történetének első kötete, melyben szinte valamennyi göttingeni szaktekintélyre hivatkozik.[18]

---

[8] *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 9–28.

[9] Orczy Lőrinc Koppihoz írt kiadott leveleit lásd *Balogh Piroska:* A költő és a történetíró. Orczy Lőrinc levelei Koppi Károlyhoz. In: Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 119–134.

[10] *Forgó András:* Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban. In: A Piarista Rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Bp. 2010. 147–148.

[11] Gelasius Dobner (1719–1790) a Monumenta historica Bohemiae kiadója, levele Koppihoz: PR-MTKL Manuscripta For. 0-5/47 152. Vö. *Josef Haubelt:* Dějepisectví Gelasia Dobnera. Praha 1979.

[12] Nikolaus Adaukt Voigt (1733–1787) cseh numizmatikus, a prágai egyetemen tanított egyetemes történelmet. Levele Koppihoz: PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47. 74. Vö. *Josef Hanuš*: Mikuláš Adaukt Voigt, český buditeľ a historik. Praga 1910.

[13] A fiatal Kazinczyhoz szóló autográf Koppi-levélre Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés, 4r42ll., dátuma 1779. jún. 24.

[14] A levelek szövegét lásd *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 9–28.; *Balogh P.:* A költő i. m. 119–134.

[15] Erről az ismeretségi körről lásd *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 7–50.

[16] Teleki Sámuel göttingeni kapcsolatairól lásd *Futaky István:* Teleki Sámuel és Göttinga. Erdélyi Múzeum 59. (1997) 3–4. sz. 354–357.

[17] Geschichtswissenschaft in Göttingen. Hrsg. Hartmut Boockmann – Hermann Wellenreuther. Göttingen 1987. 7–160., különösen Rudoph Vierhaus tanulmánya, valamint *André de Melo Araújo:* Weltgeschichte in Göttingen: eine Studie über das spätaufklärerische universalhistorische Denken, 1756–1815. Bielefeld 2012.

[18] *Koppi Károly:* Caroli Koppi e Scholis Piis AA. LL. et Phil. Doctoris, atque in Regia Scientiarum Universitate Hung. Hist. Univ. Professoris P. O. Praelectionum Historicarum Tomus primus. Pest 1788.

Egyik Telekihez írott levelében e munkájának kéziratát a gróf figyelmébe ajánlja, kéri, hogy bírálja meg.[19] Egyértelmű tehát, hogy mind Koppi tudományos specializációjában, mind a göttingeni tájékozódás kezdeményezésében nagy szerepe lehetett Telekinek. Nem független a Teleki családtól a másik göttingeni mediátor, Cornides Dániel pályája sem. Ő Koppival egyszerre, az 1784-es egyetemi reform keretében kap professzori kinevezést Pestre, majd Teleki József fiainak kísérőjeként Göttingenbe utazik, ahol bekerül az akadémia levelező tagjai közé.[20] Ezt feltűnően hangsúlyozza Koppi a Cornides emlékezetére mondott beszédében: Cornides göttingeni kapcsolatairól szólván terjedelmes laudatio hangzott el a korabeli tudomány eme „Athénjáról."[21] A két tudós már az 1780-as évek elején baráti és munkakapcsolatban állt, amint azt levelezésük töredéke mutatja,[22] így joggal tekinthető Cornides a Koppit érő Göttingen-hatás másik fontos közvetítőjének.

A harmadik, egyszersmind a leginkább összetett intellektuális közeg, amelybe Koppi immár nem piarista tanárként, hanem professzorként épül be, a pesti universitas professzori és intellektuális szférája. Erről a közegről van a legkevesebb információnk Koppi oldaláról: leveleskönyvének 1784 utáni kötetei nem maradtak fenn, a szakirodalom feltételezése szerint a Martinovics-per idején elégette őket.[23] Ugyanakkor élénk tudományos kooperációra vall Koppi bekapcsolódása a korabeli tudós médiába, részben a *Merkur von Ungarn* munkatársaként, részben pedig egy önálló, tanárkollégájával, F. A. C. Wertheszel közösen indítandó folyóirat tervezetével.[24]

Koppi hálózatépítő stratégiájának további fontos elemei voltak a tanítványaival való kiváló, később barátivá mélyülő kapcsolatok. Gróf Fekete Jánossal és fiával való kapcsolatáról nem sokat tudunk, Dessewffy József esetében is csak egy gyermekkori levélváltás[25] és a gróf későbbi verses epitáfiuma[26] árulkodik annak elmélyült voltáról. Nem sok adat áll rendelkezésre az első magyar lélektani mű

[19] Koppi levele Telekihez. Kolozsvár, 1792. 11. 14. Teleki Téka, 357–358.

[20] *Demény-Dittel Lajos:* Néhány mondat Cornides Dániel történészről, egyetemi tanárról, 1732–1787. Hatvan 2012.; *F. Csanak Dóra:* Cornides Dániel, a titkár és barát. In: *Uő:* Két korszak határán. Bp. 1983.; Főbb életrajzi adatai a Koppi által írt halotti beszédében is szerepelnek. Lásd *Koppi Károly:* Oratio qua Viro Clarissimo Danieli Cornides in Regia Universitate Hungarica Diplomaticae, et Heraldicae Professori, ac Bibliothecae Custodi eadem Cornides in Regia iusta faciente parentavit Carolus Koppi. Pest 1787.

[21] Uo. 17–18. A 18. oldalon a Gatterer által aláírt göttingeni akadémiai oklevél szövegét is idézi Koppi.

[22] Cornides levelei Koppihoz: PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47. 5–6.

[23] Többek között *Horváth A.:* Koppi i. m. 5–11.

[24] A folyóirat tervezetről lásd *Bódyné Márkus Rozália:* Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez. Magyar Könyvszemle 112. (1996) 2. sz. 235–258.

[25] Közölte *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 28.

[26] *Dessewffy József:* Epitaphium ad cineres Caroli Koppi Publici olim ad Universitatem Hungaricam Professoris. OSzK Kt. Oct. Lat. 277.

szerzőjéhez, Bárány Péterhez fűződő tanári kapcsolatáról sem.[27] Annál jobban dokumentált Palásthy Mártonnal való kapcsolata. Koppi a váci nemesi konviktus tanáraként ismerte meg a fiatalembert, aki az 1780-as évek elején a bécsi kancellária hivatali ranglétráján haladt egyre feljebb.[28] Palásthy a későbbiekben kulcsfigurává válik Koppi karrierje szempontjából. Rajta keresztül jut el a fent említett bécsi, berlini (német) és fiumei körökhöz; Palásthy vezeti be Koppit a szabadkőművességbe.[29] De talán a legfontosabb, hogy rajta keresztül kerülhetett Koppi kapcsolatba Gottfried van Swietennel, ami egyszersmind az 1784-es egyetemi professzori kinevezésének magyarázata is. Az újonnan fellelt Koppi–Mallyó levelezés révén tudjuk, hogy Koppi csatlakozott 1784-ben az Erdélyben udvari kiküldetésben utazó Palásthyhoz, és részt vállalt annak diplomáciai munkájából.[30] Palásthy az ekkor zajló 1784. évi egyetemi reform[31] egyik központi kultúrdiplomáciai szereplője volt, van Swieten őt bízta meg számos külföldi professzor – többek között a Göttingenben tanító Johann Gottfried Eichhorn és Michael Hissmann – meghívásával a pesti egyetemre.[32] Swieten és Palásthy tudományos mintái között előkelő szerep jutott a göttingeni tudósoknak, illetve tudáseszménynek: nem véletlen, hogy a pesti egyetemen zajló számos változás egyike épp a *historia universalis* tanszékének létrehozása volt. A hazai egyetemen, akadémiákon eddig csak egyháztörténeti, hazai történeti, illetve egy korábbi modell alapján történő világtörténeti oktatás folyt,[33] a modern, Göttingenben kidolgozott

---

[27] *Gyárfás Ágnes:* Bárány Péter. Egy elfelejtett literátor a felvilágosodás korából. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 24. (1986) 184–197.; *Kovács Ákos András:* Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei – Debreczeni Bárány Péter. Korall 12. (2011) 44. sz. 81–101.

[28] *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 7–50.

[29] Uo. 32.

[30] Erről a Mallyónak írt 1783. júl. 12-i levelében számol be:, JAS 352–364., 43–45. De beszámol Koppi az útról Czirbesznek is, ugyancsak 1783. júl. 12-i keltezésű levélben, lásd *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 17–18.

[31] A reformról részletesen lásd *Ernst Wangermann:* Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791. München 1978.; *Tomáš Hlobil:* Geschmaksbildung im Nationalinteresse. Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805. Erlangen 2012. 19–68.

[32] A göttingeni meghívásról lásd *Kazinczy Ferenc:* Pályám emlékezete VI. Biographiám. 1759–1779. In: Kazinczy Ferenc összes művei. Elektronikus kritikai kiadás. MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport (http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0406_k&hi=koppi, 52.) Továbbá lásd *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 10–11.

[33] Amint azt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) C 67 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum litterario-politicum 1774. Acta Studiorum F. 5. No. 38. jelzet alatt található kimutatás jól reprezentálja, Katona István történelemoktatási metódusa saját művein alapult. A teológiai fakultáson egyháztörténelmet oktattak. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kézirattárának anyagában a 18. század második feléből igen sok *historia universalis* jegyzet maradt fenn (ezért Bodnár-Király Tibornak tartozom köszönettel). A kollégium Kézirattára 749., 717., 776. számú jelzetei alatt található *historia universalis* jegyzetek és kompendiumok az 1650–1750 közötti időszak világtörténetírói iskolához kapcsolódnak, részben Cellarius (1638–1707) Historia universalis című munkáján, részben a pietista Heinrich

egyetemes történeti szemlélet[34] ekkor, a reform keretében kapott helyet a magyar királyság egyetemén. Palásthy, mint levelezésük mutatja, pontosan tudott Koppi kolozsvári évei alatt bekövetkezett „göttingeni fordulatáról", sőt, maga is bátorította, és segített neki beszerezni Johann Christoph Gatterer alapvető egyetemes történeti munkáját.[35] Mivel a fiatalember aktívan részt vállalt a professzori meghívásokban, minden bizonnyal az ő közvetítői munkájának köszönhető, hogy az újonnan létrehozott egyetemes történeti professzori katedrára Koppit jelölték, és elküldhette professzori projekttervezetét van Swietennek, aki erre 1785-ben egy igen részletes és kimerítő választ is készített.[36] A Koppi–Palásthy kapcsolat egyszersmind remek példája annak, hogyan válik komplexszé a tudásáramlás szempontjából egyoldalúnak feltételezett tanár–diák kapcsolat, és válik a korszerű tudás, kapcsolatrendszer és tudományszemlélet közvetítőjévé a hajdani diák – hozzátéve, hogy ennek alapfeltétele volt a nyitott és nem tekintélyelvű tanári hozzáállás is.

Olvasás és mérlegelés: a tudás megszerzése és szelekciója

Tudásszerzés tekintetében Koppi kezdeti polihisztori, univerzális attitűdjét fokozatosan szűkülő, szakirányúvá váló tájékozódás és tudományos tevékenység váltotta fel. E folyamatnak mind a kezdeti univerzalitása, mind a végül kialakuló specialitása fontos tényező, hiszen a polihisztori indíttatás nélkül Koppi nem lett volna képes a korabeli magyarországi történettudomány göttingeni mintára történő szemléletbeli és tartalmi megújítására.

Vegyük szemügyre e sajátos, nyitottságra, tájékozódásra és mérlegelésre épülő folyamat legfontosabb fázisait. Koppi Károly a piarista rend keretein belül 1769 és 1779 között filozófiát oktatott. 1775–1776 között gróf Fekete János unokájának magántanáraként Bécsben kutatott, ekkor is természetfilozófiai témában, mint azt *De vi corporum infinita. Dissertatio philosophica* (Viennae 1775) című munkája mutatja. Ám a filozófia diszciplínáját, akárcsak később a históriát, univerzálisan értelmezte, e keretek között fizikával és matematikával éppúgy foglalkozott,

Zopf (1691–1774) világtörténeti művein alapulnak. Bár Karl Daniel Nitsch jegyzeteként 1789-es dátummal a 332. jelzet alatt megtalálható itt Meiners egyetemes történeti előadásának anyaga, de a kézirattár állománya egyértelműen azt mutatja, hogy Koppi történelemszemlélete nagyon komoly tudományos áttörést jelentett a magyarországi közép- és felsőfokú oktatás számára.

[34] Lásd 20. jegyz.

[35] *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 146., 157.

[36] Koppi Károly 1785. április 10-én benyújtott Gottfried van Swietennek egy tervezetet Entwurf der Universalgeschichte an der hohen Schule zu Pest címmel, amire Swieten részletes választ adott június 11-én. Ennek fogalmazványát lásd Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 9717. fol. 490–491. A dokumentumra Fórizs Gergely hívta fel a figyelmemet.

mint Gottfried Wilhelm Leibniz nyelvre és történelemre vonatkozó nézeteivel.[37] Történetszemlélete szempontjából ez azért lényeges, mert Koppi történelemről alkotott képe tudománytörténeti műveltségéből nőtt ki: nyomon követhető e folyamat azokon a tételjegyzékeken, melyeket tanítványai vizsgáik alkalmából nyomtatásban kiadtak.[38] Az általa megalkotott *historia universalis* diszciplínája integrálta ugyanis az egyes tudományágak tudománytörténetét.[39]

Feltűnő, hogy a hasonló ívű, tehát a természettudományoktól és filozófiai tanulmányoktól a történettudományig ívelő kortárs tudós pályákat Koppi tudatosan figyelemmel követte. Elsődleges mintát egyértelműen a göttingeni J. Ch. Gatterer,[40] August Ludwig von Schlözer,[41] Christoph Meiners,[42] Johann Georg Friedrich Feder[43] és Christian Gottlob Heyne[44] jelentettek számára. Hivatkozott tudománytörténészként[45] Johann Friedrich Ungerre is, kinek Göttingenben jelentek meg fizikai és matematikai művei.[46] Az itáliai szerzők közül Carlo Antonio Pilati műveire Palásthy hívta fel a figyelmét;[47] másik tanítványa, Beniczky János Károly[48] pedig a matematikusként és csillagászként is számon tartott Francesco Bianchini műveit ajánlotta,[49] akire

---

[37] *Horváth A.:* Koppi i. m. 21–36. Továbbá lásd *Gerencsér István:* A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 5. (1942–43) 340–365.

[38] A forrásul szolgáló tételjegyzékek: Selectas ex universa philosophia ac mathesi propositiones theoremata et problemata publice propugnavit Antonius Szent-Györgyi. Vác 1775.; Selectae propositiones ex logica, methaphysica, iuris naturalis prudentia ac mathesi, quas dominus Franciscus Takáts in auditorio publico apud Scholas Pias defendit 1776 mense Augusto. Vác 1776.; Ex historia universali selecta theoremata & problemata tentaminis auctumnalis loco in Academia Regia Cassoviensi MDCCLXXVII. Resolvit Nobilis, ac Perdoctus Dominus Nicolaus Kremnitzky Philosophiae, matheseos, and Historiae Auditor. Kassa 1777.; Historemata selecta de religione de caesarologia et litteraria historia publice declaravit Antonius Hubert in Academia Regia Cassoviensi historiae et philosophiae auditor. Kassa 1778.

[39] Részletes fogalomtörténeti elemzését lásd *Balogh Piroska:* „… ut nulla Historiarum vos unquam satietas capiat". Koppi Károly történészprofesszori székfoglaló előadása 1784-ből. Sic Itur ad Astra 12. (2000) 4. sz. 13–46.

[40] *Martin Gierl:* Geschichte als präzisierte Wissenschaft: Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang. Stuttgart 2012.

[41] August Ludwig von Schlözer in Europa. Hrsg. Heinz Duchhardt – Marton Espenhorst. Göttingen 2012.

[42] *Friedrich Lotter:* Christoph Meiners und die Lehre von der unterschiedlichen Wertigkeit der Menschenrassen. In: Geschichtwissenschaft i. m. 30–75.

[43] *Kurt Wöhe:* Johann Georg Friedrich Feder. Eine Untersuchung zur Geschichte des Philanthropismus. Leipzig 1928.

[44] *Marianne Heydenreich:* Christian Gottlob Heyne und die Alte Geschichte. München–Lepzig 2006.

[45] *Koppi K.:* Oratio qua Viro Clarissimo i. m.

[46] Többek között: De mathesi forensi. Göttingen 1744.; De la nature du fluido électique. Göttingen 1745.

[47] *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 143–145.

[48] MPRKL PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47 96. levél.

[49] Egyetemes története: Istoria universale provata con monumenti e figurata con simboli degli antichi. Róma 1697.

Koppi egy *historia universalis* szerzőjeként hivatkozott.[50] Ludovico Antonio Muratorira ugyan nem hivatkozik Koppi, ám számos metodikai fogása mutat műveinek ismeretére.[51] A katolikus felvilágosodás közegében mozogva felvethető párhuzamként a salzburgi iskola alapítójaként ismert Anselm Desing tudósi pályája is.[52] Desing 1737 és 1743 között a salzburgi bencés egyetem egyetemes történelemprofesszora volt, de foglalkozott természetfilozófiával és kísérleti fizikával is. Desing magyarországi hatása[53] – különösen követője, a jozefinista oktatáspolitika egyik kidolgozója – Franz Stephan Rautenstrauch által felerősítve feltehetőleg Koppit is elérte, amit alátámaszt az is, hogy Koppi 1784-es professzori inaugurációs beszéde feltűnő egyezéseket mutat Desing történelemoktatási koncepciójával.

A szakirodalom Claude-François-Xavier Millot-n[54] túl kevés figyelmet szentelt Koppi franciás irányú tájékozottságának, melynek súlyára a Keszthelyi Lászlónak írt levelei[55] irányították rá a figyelmemet. Ezt a vonalat erősíti Bernard Le Bovier de Fontenelle *Histoire des oracles* című munkája első négy könyvének Koppi általi franciából latinra való fordítása.[56] Ugyancsak sok, részint természettörténettel is foglalkozó francia szerző bukkan fel a Palásthyval folytatott levelezésében: Charles Bonnet, Georges-Louis Leclerc Comte de Buffon, Carl von Linné, Guillaume Thomas Raynal, Antione-Yves Goguet, Pierre-Marie-Stanislas Guérin Du Rocher – kiegészítve William Robertson Amerika-történetével.[57] Jól látható ebből, hogy Koppi horizontján megjelenik a távlati, Indiára és Amerikára is összpontosító, emellett erősen antropologizáló szemlélet.[58] Ugyanakkor Koppi tájékozódási körében jelen volt a közép-európai régió történetírása. Úgy vélte, Magyarország történetének megértéséhez e régió történeti hagyományának ismerete döntő fontosságú. Ezt a

[50] *Koppi K.:* Praelectionum Historicarum i. m. Praefatio.

[51] Muratori hatását Koppira Forgó András is valószínűsíti. Lásd *Forgó András:* Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. századi Magyarországon. Szerk. Szijártó István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 120–146.

[52] *Ildefons Stegmann:* Anselm Desing, Abt von Ensdorf 1699–1772: ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Bayern. München 1929.

[53] *Forgó András:* A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. Világtörténet 36. (2014) 2. sz. 239–265.

[54] Verseghy Millot-fordításáról lásd *Doncsecz Etelka:* Verseghy Ferenc retractatiója: Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött Értekezések visszavonásáról. Sic Itur ad Astra 59. (2009) 201–251.

[55] *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 21–28.

[56] *Balázs Péter:* Fontenelle ismeretének kéziratos nyomai a magyar felvilágosodásban. In: Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században. Szerk. Lengyel Réka. Bp. 2016. 209–216.

[57] Minderről részletesen lásd *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 45–46.

[58] Ez a göttingeni iskola alapvető sajátsága a korszakban. Lásd *A. M. Araújo:* Weltgeschichte in Göttingen i. m. 9–56. Weltgeschicte und Anthropologie című fejezet.

bécsi M. Denis,[59] a prágai N. A. Voigt,[60] a Grondski-kiadás lengyel történeti hivatkozásai[61] és G. Dobner[62] munkásságának ismerete, a velük való levelezés mutatja.[63]

A göttingeni iskola centrális hatásrendszere tehát nem egyoldalú imitálásra késztette Koppit. E tudástranszfer bonyolultabb szerkezetet ölt: Koppi a göttingeni nézeteket szembesíti egyéb kortárs irányzatokkal; más egyetemes történeti összefoglalókban is figyel az antropologizáló, illetve a természettörténethez kapcsolódó tendenciákra, és mindezt kiegészíti a lokális-regionális történetírás ismeretével. E sokoldalú és igényes tudományos érdeklődés eredményeképp alakult ki Koppi egyetemes történelem koncepciója. Az 1788-ban megjelent egyetemes történeti tankönyvében a *historia universalis* fogalmát már komplex szempontrendszer szerint definiálta. Felosztási szempontjai: *Historia* a) *ob Res ipsas*[64] b) *Politica*[65] c) *Ecclesiastica*[66] d) *Litteraria*[67] e) *Civilis*[68] f) *Naturalis*.[69] Kijelentette, hogy minden tudománynak és művészeti ágnak megvan a maga története, és az ezekből összeálló komplex *historia* az, amely az emberi tudás hagyományozódását biztosítja, azaz az egyetemes történelem a filozófia fellegvára.[70] Mint Skublics Imre jegyzeteiből[71] kitűnik, egyetemes történeti előadásaiban Koppi az adott korszakot a következő szempontok alapján tárgyalta: források, földrajzi színtér, földrajzi felfedezések, vallástörténet, tudomány- és művészettörténet, államformák, ipar és kereskedelem. Látható, hogy a *historia universalis* átfogó művelődéstörténeti koncepcióvá nőtte ki magát, amely ilyen

[59] Michael Denis figyelt Koppi munkásságára, hivatkozott is rá. Lásd *Michael Denis:* Einleitung in die Bücherkunde II. Wien 1796. 379.
[60] Lásd 13. jegyz.
[61] *Koppi Károly:* Historia Belli Cosacco-Polonii Authore Samuele Grondski, De Grondi Conscripta Anno MDCLXXVI. Pest 1789. A Praefatio hivatkozásai arra utalnak, hogy nemcsak a kortárs német, de a lengyel történetírásról is voltak Koppinak ismeretei.
[62] Lásd 12. jegyz.
[63] Lásd 12. és 13. jegyz.
[64] Kultúrtörténet lásd *Koppi K.:* Praelectiones i. m. 3–4.
[65] Politikatörténet, tárgya: a népek közötti kapcsolatok, ellentétek, hatalmi viszonyok, uralmi rendszerek, államok. Uo.
[66] Vallástörténet. Uo.
[67] Tudománytörténet, irodalom- és művészettörténet, historiográfia és statisztika, tárgya: a tudományok és művészetek korszakai, székhelyei, terjedése, nehézségei, felfedezések, visszarendeződések, társaságok, hagyományok, főbb szerzők, mecenatúra, múzeumok, könyvtárak. Uo.
[68] Társadalom-, jog-, gazdaság-, mentalitás- és hadtörténet, tárgya: államformák, törvényhozó hatalom, hivatali rendszer, hadügy, mesterségek, foglalkozások, kereskedelem, szokások. Uo.
[69] Természettörténet. Uo.
[70] *Koppi K.:* Praelectionum Historicarum i. m. 5.
[71] Historia Universalis A Clarissimo Domino Carolo Koppi. Auditoribus Philosophiae A[nn]o IIo proposita. Quam in Proprios Usus conscripsi Emericus Skublics A[nn]o 1788/9. OSzK Kt. Quart. Lat. 3902.

kidolgozottan a kortárs német egyetemek egyetemes történelemprofesszorai között sem volt általános jelenség.[72]

A *historia universalis* kidolgozott fogalmi hálójához csatlakoznak műveiben az úgynevezett *ethnografiai* közelítések, melyek az adott korszakban kiemelkedőnek ítélt államok helyzetét, belügyeit elemzik. Már a Kr. e. 31 és Kr. u. 800 közötti korszak tárgyalásánál nagy figyelmet fordított a hagyományos *caesareologia* mellett az egyes Európába érkező törzsek történetére, az arab törzsekre, az iszlám vallás és kultúra születésére. A 9–13. század közötti időszak történetében sem csak Anglia, Franciaország, a Német–római Birodalom formálódásának történetét mutatja be, hanem szól az A. L. Schlözer által részletesen feltárt északi (norvég, dán, svéd) és a szláv (cseh, lengyel) államok születéséről is. Ebből sajátos európai történeti hagyomány, Európa-fogalom bontakozik ki, melynek a meghatározó érdekek mentén való szemlélete az 1770-es, 1780-as években korszerű és időszerű volt.[73] A szakirodalom elsősorban a göttingeni történészi iskola érdemének tulajdonítja, hogy e szemlélet a tudományos történetírásban meghonosodott[74] – magyarországi mediátora és összekapcsolója a hazai történeti hagyományokkal egyértelműen Koppi Károly.

A Koppi által nyújtott tudásszerző és tudásrendező tevékenység azért is figyelemre méltó, mert sokkal nehezebb helyzetből valósította meg ezt, mint göttingeni kollégái. E különbség akkor szembetűnő, ha a tudásszerzés materiális oldalát vesszük szemügyre. Míg a Georgia Augusta könyvtára gazdag 18. századi gyűjteménnyel rendelkezett, központi kézikönyvtár híján Koppi számára komoly nehézséget jelentett a nemzetközi historiográfiai trendek feltérképezése, a kötetek beszerzése. Ennek sajátos, némileg kelet-európaias módszertanát Koppi remekül használta. Levelezése mutatja, hogy a materiális tudásszerzésnek két lehetőségével élhetett: egyrészt a magánkönyvtárak, magángyűjtemények használatával (a Teleki Téka jelentősége megkérdőjelezhetetlen életművében, és Cornides kitűnő könyvtárának ő maga készítette el a katalógusát),[75] másrészt pedig a kapcsolatain keresztül történő könyvbeszerzéssel. Ez utóbbi külföldi irányban elsősorban vásárlást jelentett, ezért volt számára különösen produktív Palásthy kapcsolata a

[72] A kortárs németországi történetírásra lásd Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Göttingen 1986.; *Rudolf Vierhaus:* Umrisse einer Sozialgeschichte der Gebildeten in Deutschland. In: *Uő:* Deutschland im 18. Jahrhundert. Politische Verfassung, soziales Gefüge, geistige Bewegungen. Göttingen 1987. 395–419.

[73] *Martin Espenhorst:* Der mobile Europäer – Zur historischen Konstruktion des europäischen Menschen bei Schlözer. In: August Ludwig Schlözer i. m. 197–212.

[74] *Fritz Wagner:* Europa im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. In: Handbuch der Europäischen Geschichte. Hrsg. Theodor Schieder. IV. Stuttgart 1968. 62–69.

[75] A Teleki Téka jelentőségéről lásd *Deé Nagy Anikó:* A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár 1997. A Cornides-katalógus elkészítéséről lásd Zeitschrift von und für Ungern 2. (1802) 3. Hf. 335.

berlini kiadóval, Friedrich Nicolaival. Másfelől jelentette hagyatékok felvásárlását: Koppi leveleiben rendszeresen értesíti magyarországi kollégáit az általa ismert hagyatékokban felbukkanó érdekes könyvekről.[76] Végül, ugyancsak levelei tanúsága szerint, hazai körökben igen elterjedt volt a fontos szakmunkák kölcsönadása is.[77]

Megfigyelés és reagálás: a jelenben mozgó tudós

Mint az professzori székfoglaló beszédében olvasható, Koppi a történelemről nem azt a képet akarta kialakítani hallgatóiban, mintha az halott ismeretek tárháza lenne, de még csak nem is vakon követendő példa- és anekdotatár – sokkal inkább a jelen megismerésének és a jelen stratégiaalkotásának eszköze.[78] Ezért az antikvitásról sem a Johann Joachim Winckelmann által megalkotott nosztalgikus kultúrvíziót mutatta be, inkább a göttingeni ókortudós, Ch. G. Heyne szemléletéhez[79] állnak közel az efféle megállapításai: „A legkevésbé sem okos dolog az antikvitás feltétlen csodálata, sőt, hogy úgy mondjam, ostobaság azt kívánni, hogy olyan elvek szerint élj, amelyek szerint nem élhetsz, s ha élhetnél, sem volna különösebben jó, semmint hogy azon elveket megismerd, melyek szerint élned kell."[80] A történelem hasznát és méltóságát bemutató beszédének talán legfontosabb tételei a *historia universalis* két sajátságára irányítják rá a figyelmet. Egyrészt a történelem tanulmányozása szerinte nem más, mint kiterjesztett tapasztalási folyamat. Saját helyzetünk megismerésében a *historia universalis* tanulmányozásának olyan, vagy még nagyobb szerepe van, mint az utazásoknak. Mindemellett a történelem, ha jól oktatják és tanulják, érzelmeket kelt: „Ügyeljetek arra, hogy csodálkozzatok, vágyakozzatok, reméljetek, féljetek, haragudjatok és megnyugodjatok, mindezt a lehető legkellemesebb váltakozással."[81] Ezen érzelmek pedig alapvetőek az ember ember-mivoltának, humanitásának megtapasztalásához. A történelem tehát antropológiai diszciplína, mely az ember önismeretét mélyíti el: „Az emberi közösségnek, társadalomnak, melyben hasznos módon élni

[76] Czirbesz Jónást például egy héber nyelvű könyv felbukkanásáról tájékoztatja, ami egy Engelhardt nevű gyűjtő hagyatékában található. *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 17.

[77] Czirbesszel *Matthias Dogiel:* Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae. Vilna 1758. című kötet kölcsönadása kapcsán levelezik. Uo.

[78] *Koppi Károly:* Prolusio, dum munus professoris Augusti iussu et arbitrio solemniter auspicaretur dicta. De dignitate et utilitate Historiae. Pest 1784. A beszéd bővebb fogalmazványának szövegét közölte: *Balogh P.:* „… ut nulla" i. m. 13–46.

[79] Vö. *Gustav Adolph Lehmann:* Christian Gottlob Heyne und die alte Geschichte. In: Christian Gottlob Heyne. Werk und Leistung nach zweihundert Jahren. Hrsg. Bablina Bäbler – Heinz-Günther Nesselrath. Berlin 2014. 63–74.

[80] *Koppi K.:* Prolusio i. m. 27.

[81] Uo. 13.

valamennyiünket a Természet késztet, a hányattatásait – olyanokat is, amelyeket mi magunk is megtapasztalunk, akár hasonlóakat, akár különbözőeket – végtelen változatosságban és sokaságban foglalja magába a történelem."[82]

Ez nem csupán azért érdekes, mert egyértelműen közel áll a göttingeni történetírói attitűdhöz, illetve a Wissenschaft vom Menschen szemléletéhez,[83] hanem azért is, mert jól mutatja: egy történész nemcsak úgy lehet kora embere, hogy aktívan bekapcsolódik a napi politika sáncharcaiba. Úgy is lehet korszerű, hogy tudósi attitűdjével a jelen (és a jövő) formálására irányuló, sajátos pedagógiai programot és szemléletformálást valósít meg.

Publikálás és kommunikáció: a tudás megjelenítése és terjesztése

A göttingeni tudományos centrum működésében fontos szerepe volt annak, hogy a tagjai gyorsan és jól reagáltak a nyilvánosság korabeli szerkezetváltására.[84] Ez három pilléren alapult: egyrészt az egyetemi előadásokon történő tudásközvetítésen; másrészt tudományos profilú, és nemzetközi terjesztői körrel rendelkező kiadók, illetve folyóiratok működtetésén; harmadrészt pedig az akadémiai szervezeti háttér révén, ahol a levelező tagság jelentősége igen nagy.

Tudvalévő, hogy a korszak magyarországi akadémiaszervezési kísérletei nem voltak sikeresek, de voltak egyedi kezdeményezések, melyek jelentőségét Koppi is felismerte – így ott találjuk nevét a Kovachich által szervezett és bejelentett, bár nem hosszú életű társaság tagjai között.[85] Ugyanakkor a göttingeni akadémia kapcsán is kiemelkedően fontos tényező volt a levelező tagság – ezt pedig, nyilván kisebb hatásfokkal, de intézményi háttér nélkül is lehet transzponálni. Ami meg is történt: elég, ha csupán Koppi vagy Mallyó levelezését áttekintve felfigyelünk arra, hogy a magyarországi *res publica litteraria* a szó másik értelmében is *litteraria* volt – nem egyszerűen tudósok, hanem levelező tudósok virtuális köre. Ennek fokozott jelentőségét mutatja, hogy a külhoni tudós levelezéseknél sokkal nagyobb arányú és jelentőségű a leveleskönyvek használata. Bár a Koppi-leveleskönyvek nagyon hiányosan maradtak fenn, tudományos jelentőségüket már a kortársak

[82] Uo. 13–14.
[83] Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschafliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 393–471.
[84] *Anne Saada:* Die Universität Göttingen. Traditionen und Innovationen gelehrten Praktiken. Uo. 23–46.
[85] A névsort közli *Bódyné Márkus R.:* Néhány adalék i. m. 238–241.

is érzékelték, erre vall az a cédula, amely Koppi leveleskönyvébe becsúsztatva jelzi, hogy Koppi halála után Horányi Elek, illetve Kovachich Márton György is olvasta azt.[86] Horányi kapcsán megemlítendő, hogy a korabeli *historia litteraria*-nak nevezett, magyarországi viszonylatban különösen népszerű tudós lexikonok mediális jelentősége is éppen ennek a virtuális közösségnek a megerősítésében és működtetésében rejlett.[87]

A tudományos folyóiratok jelentőségét az 1780-as évekre ugyancsak felismerte és alkalmazta a magyarországi tudós elit. Ez Koppira is igaz: bekapcsolódott Kovachich mellett a *Merkur von Ungarn* munkatársi körébe,[88] majd az *Ephemerides Budenses* szerzői körének is tagja volt.[89] Figyelemmel követte és gyűjtötte a fontosabb nemzetközi folyóiratokat.[90] Mindemellett önálló lapalapítási kísérlet is fűződik Koppi nevéhez. Szerkesztőtársa F. A. C. Werthes lett volna, akit ugyancsak 1784-ben neveztek ki a pesti egyetemre, az esztétikaprofesszorának. A folyóirat megvalósulására nincs bibliográfiai adat, de az 1788-ban közzétett előfizetési felhívás szerint a német és latin nyelvű *Ungarische historische Bibliothek* egy szaktudományos jellegű, a magyar történelem új nézőpontú tárgyalására (nemzetközi kapcsolatok, intézmény- és jogtörténet) és forráskiadásra koncentráló folyóirat lett volna.[91]

E folyóirat kísérlet rávilágít egy problémára, amellyel a magyarországi szerzőknek mediális és tudásterjesztő tevékenységük során szembesülniük kellett: a tudásközvetítés nyelvi kódolására. Itt nincs alkalom a magyarországi nyelvkérdés részletes boncolgatására,[92] de nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi mozgalom robbanásszerű megindulásának évtizedében komoly dilemmát jelentett a publikáló tudósok

---

[86] PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47 (V 158), 150.

[87] Bár nem Horányi, hanem Wallaszky Pál lexikona alapján, bemutatja ezt *Bátori Anna:* A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer. Irodalomismeret 27. (2016) 3. sz. 35–63.

[88] Mind a Merkur, mind az Ephemerides kapcsán lásd *V. Windisch Éva:* Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 71. (1955) 312–319.

[89] *Balogh Piroska – Szilágyi Márton:* „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est": Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Szerk. Bíró Ferenc. Bp. 2005. 23–69.

[90] Palásthy Márton például az alábbi folyóiratokat ajánlja: Ephemerides der Menschheit (1776–1786). Szerk. I. Iselin; Briefweschel meist historischen und politischen Inhalts (1776–1782), később Staatsanzeigen (1782–1793) szerk. A. L. Schlözer.; Journal de Politique et de Litérature (1774–1776) és D'Annales Politiques, Civiles et Littéraries du XVIIIére siécle (1777–1779), szerk. S. M. H. Linguet. Részletesen lásd *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 42–43.

[91] *Bódyné Márkus R.:* Néhány adalék i. m. 242–243. Az előfizetési felhívás szövegét az alábbi forrásból közli: OSzK Kt. Fol. Germ. 5/4. 336. f. A folyóirat megvalósulásáról nincs adat, nem említi *Andrea Seidler – Wolfram Seidler:* Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda. Wien 1988.

[92] Tanulmányok a magyar nyelv i. m. 90. jegyz.; Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary. Ed. Gábor Almási – Lav Šubarić. Leiden 2015.

számára, milyen nyelven, milyen közönséget szólítsanak meg. Míg egy göttingeni tudós számára a német nyelv választása mediálisan egyszerre fedte le a nemzetközi olvasóközönség jelentős részét éppúgy, mint a hazai tudós társadalmat és a laikus olvasókat, a magyarországi helyzet ennél sokkal bonyolultabb. Koppi egyértelműen a latin nyelvet tartotta a legalkalmasabb médiumnak, mivel ezzel egyaránt elérhető volt a nemzetközi és a hazai tudós publikum. Bár az 1780–90-es években ez a stratégia még működőképes, már nem sokáig: egyre kevésbé korszerű, és a valóban széleskörű tudománynépszerűsítés egyre inkább az anyanyelvi médiumokra épül.

A könyvkiadás és terjesztés jelentőségének felismeréséről tanúskodik a korszakban a pesti egyetemi nyomda fontossága.[93] Maga Koppi is igyekezett jó kapcsolatot ápolni nyomdász-kiadókkal, a Czirbesz-levelezésben például Weingand János Mihály neve merül fel sűrűn.[94] A külföldi, különösen a jénai vagy göttingeni recenziók jelentősége ugyancsak ismert volt Koppi előtt.[95] Ugyanakkor a magyarországi könyvkiadói és -terjesztői kapacitás szerényebb lehetőségeit sajátos módon ellensúlyozta Koppi. Publikációs stratégiájából látszik, hogy írásai műfajukat és célközönségüket tekintve rendkívül változatosak, a klasszikus történeti értekezések mellett megjelennek a forráskiadások, röpiratok, egyetemi előadások, alkalmi beszédek is – még a halotti beszédeit is tudományközvetítésre használja, remek példa erre a már említett Cornides Dániel feletti beszéd.[96]

Ami az egyetemi előadásokat illeti, mint az eddig is idézett diákjegyzetek és tételjegyzékek igazolják, Koppi Károly éppúgy hatékonynak mondható, mint göttingeni kollégái. A göttingeni médiakezelési és tudásközvetítési szisztéma tehát ugyan nem volt teljes egészében transzponálható a magyarországi viszonyokra, de Koppi és kortársai láthatóan jól érzékelték mind a változás természetét, mind az adott társadalmi és gazdasági körülmények között leginkább alkalmazható lehetőségeit.

Megfigyelés és kísérletezés: tudástermelés

Koppi történészi habitusának talán legmodernebb vonása az a kidolgozott módszertan, amelynek segítségével kutatásait folytatta, műveit megírta. Ennek fontos eleme, hogy a történészi szakmunkák megalkotása során Heyne filológiai

[93] *Iványi Béla – Gárdonyi Elemér – Czakó Elemér:* A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története – 1577–1927. Bp. 1927.
[94] *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 12., 13., 17., 21.
[95] Például *Koppi Károly:* Oratio quam Viro gratis Patriae Civibus commemorabili Seniori Gedeoni Comiti de Rada Monumentum esse voluit. Pest 1792. kapcsán lezajló cenzúra-ügyének visszhangja: Staats-Anzeigen 18. (1793) 275. (Göttingen). Grondski-kiadásáról az Allgemeine Literatur Zeitung közölt recenziót. 1792. 3. Bd. No. 211. 318.
[96] Lásd 22. jegyz.

metodikájához[97] hasonlóan nagy szerepet szánt a forráskiadásnak, mint a történészi megfigyelés terepének. Jó példa erre a *Historia belli Cosacco-Polonici, authore Samuele Grondski* (Pest 1789) című forráskiadványa, melyben Samuel Grondski lengyel diplomata feljegyzéseit publikálta II. Rákóczi György erdélyi fejedelem szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratáról. Koppi továbbá méltatta, és tőle telhetően segítette azokat az erdélyi tudós köröket, melyek a gazdag erdélyi történeti forrásanyag kiadását[98] tűzték ki célul. Levelezett és együttműködött Benkő Józseffel,[99] Batthyány Ignáccal,[100] és jó viszonyban volt Teleki Sámuellel,[101] aki főként mecénási szerepet töltött be e forráskiadványok létrejöttében (a Grondski-kötetet is neki ajánlotta).[102] Mint a Skublics-jegyzetekből kitűnik, a segédtudományok forrásfeldolgozó módszertanát alaposan ismerte, előadásában egy historiográfiai áttekintés mellett a segédtudományok fejlődéséről is képet adott.[103]

Mindezt azonban nemcsak kutatáselméleti szinten művelte Koppi, maga is aktív kísérletező volt. Aktív antikváriusi tevékenységet folytatott, göttingeni kollégáihoz hasonlóan ő is szenvedélyes irat- és éremgyűjtő volt, gyűjteményéről a *Magyar Hírmondó* is tudósított.[104] A hallei és göttingeni egyetemen tanult Czirbesz Jónás Auréllal[105] folytatott levelezése[106] különösen izgalmas ebből a szempontból: az 1778 és 1786 között íródott levelek eredetileg éremmellékletekkel rendelkeztek, melyeket a levelezőpartnerek megvitattak egymással. Az éremgyűjtés kapcsán szintén érdekes Koppi–Mallyó levelekből[107] most egy másik vonatkozást emelek ki. Koppi kérte Mallyót, hogy ha bármilyen nyomát találja a nép körében elterjedt, természeti tárgyakhoz vagy betegségekhez kapcsolódó babonáknak, azt továbbítsa

---

97 Das Studium des Schönen Altertums. Christian Gottlob Heyne und die Entstehung der klassischen Archäologie. Hrsg. Daniel Graepler – Joachim Migi. Göttingen 2007.

98 Ezt a forráskiadást itt is ajánlja *Koppi K.:* Historia Belli i. m. Ajánlás.

99 Levelezésüket lásd Benkő József levelezése. Kiadta Tarnai Andor – Szabó György. Bp. 1988. 10., 33., 91–92., 105., 111., 114., 117., 118., 131–132., 138–139., 142–143., 158., 164., 171., 173., 176., 186., 192., 195., 200., 201., 203.

100 Batthyány levelei Koppi Károlyhoz: PRMTKL Manuscripta For. 0-5/47 72., 119., 124–126. levél. Batthyány forráskiadói tevékenységéről lásd *Jakó Zsigmond:* Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 4. sz. 353–375.

101 Kapcsolatukról lásd *Balogh P.:* Fejezetek i. m. 7–50.; Teleki levelei Koppihoz, lásd PRMTKL For. 0-5/47 4., 12., 113., 114., 120., 121.128., 130., 147., 148. levél.

102 *Koppi K.:* Historia Belli i. m.

103 Historia Universalis A Clarissimo Domino Carolo Koppi. Auditoribus Philosophiae A[nn]o Iio proposita. Quam in Proprios Usus conscripsi Emericus Skublics A[nn]o 1788/9. OSzK Kt. Quart. Lat. 3902. 163.

104 Magyar Hírmondó, 1781. február 21. 115–116.

105 *Samuel Weber:* Andreas Jonas Czirbesz. Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Vereines 34. (1907) 49–60.

106 A levelek szövegét lásd *Balogh P.:* Az 1780-as évek i. m. 9–28.

107 Lásd 6. jegyz.

számára.[108] Hasonló kéréssel fordulhatott Orczy Lőrinchez is, legalábbis a poéta erre hivatkozva küld számára egy csokor „babonaválogatást."[109] Ez a terepmunka azért érdekes, mert előkészít egy fontos tematikát Koppi műveiben: egyetemes történeti munkájában külön fejezetet szentel a babonák problémakörének az orákulumok kapcsán, és későbbi egyháztörténeti monográfiájában is részletesen kitér erre a szempontra.[110] Ide kapcsolódik Koppi kéziratos Fontenelle-fordítása is,[111] aki egyetemes történeti munkájában az egyik fő szakirodalmi forrás, bár mellette hivatkozott A. L. Schlözer, Ludwig Timotheus Spittler, W. Robertson, Ch. Meiners, illetve Johann Salomo Semler műveire is, és vallástörténeti szempontból egyértelműen a deizmus irányába mutató nézeteket fogalmazott meg.[112] De talán ennél is lényegesebb a levelezés és a fordítástöredék kapcsán feltáruló gyakorlati kutatásmódszertan. Úgy tűnik, egy-egy kutatási problémakör kapcsán Koppi kettős gyűjtőmunkát végzett. Egyrészt terepmunkát: kapcsolati hálóját felhasználva minél több, akár az orális népi kultúrában fellelhető adatot, forrásanyagot összegyűjtött. Másfelől gyűjtötte a szakirodalmat: mint a Fontenelle-kötet esetében jól látható, ezt rendkívül alaposan tanulmányozta, akár le is fordította, illetve megnézte a kapcsolódó nemzetközi kritikákat is.[113] Ezek után több kontextusban és több műben formálta meg saját történészi álláspontját.

Úgy vélem, a Koppi által meghonosított komplex, a gyűjtő- és terepmunkát alapvetőnek tartó, a forráskritika és a szakirodalmi kritika szempontjait érvényesítő kutatási módszer a korabeli Georgia Augusta intézményében is megállta volna a helyét.

Tanácsadás és szolgálat: a szakértői szerepkör

A tanácsadói szerepkör a korszak tudósainak pályaképében szinte kötelező elem, ami a német, így a göttingeni tudósok kapcsán sok esetben enyhe szerepválságot eredményezett, a republikánus identitás és az udvarok világa közötti feszültség miatt.[114] Koppi viszont egy másik mintát követ: a „tudományos patriotizmus" szerepmodelljét.[115] E tevékenységének két kulcsdokumentuma az 1790-es or-

[108] JAS 37–38.
[109] *Balogh P.:* A költő i. m. 130–133.
[110] *Balázs P.:* Fontenelle i. m. 209–216.
[111] Fol. Lat. 168. A kéziratot Balázs Péter azonosította.
[112] *Balázs P.:* Fontenelle i. m. 216.
[113] A Fontenelle-kötetre való hivatkozásaiból kiderül, ismerte annak külföldi recepcióját. Uo. 214.
[114] *Barbara Braun-Bucher:* Republican Identity and the World of the Courts: The Case of the Savant Albrecht Haller. In: Scholars in Action i. m. 799–826.
[115] *Reinhardt Siegert:* Scientific „Patriotism" between Self-Importance, Self-Recommendation and Camouflage. The Enlightenment Requirement of Public Benefit as Reflected in the Title Pages and Prefaces of Popular Works by Scholars. Uo. 853–876.

sággyűlés kezdetén kiadott, politikai tematikájú röpirata, illetve a rendszeres bizottsági munkálatok keretében készített egyetemi reformtervezete.

A *szabad haza egy hű polgárának intelme Magyarország karaihoz és rendjeihez* című, az országgyűlés számára reformlépéseket javasló anonim röpiratát[116] Benda Kálmán azonosította egy Mallyóhoz írt, csaknem azonos szövegű levele alapján. Ő azonban, akárcsak Forgó András,[117] csupán a levél Csaplár Benedek által írt kivonatát ismerte – a jelen projekt keretében kiadásra kerül majd a Mallyó leveleskönyvében fennmaradt, teljes szövegű szövegváltozat is.[118]

Koppi egyetemi reformtervezete a rendszeres bizottsági munkálatok[119] közművelődési szekciójának anyagában olvasható,[120] melyet a magyarországi egyetemi oktatás reformja érdekében nyújtott be a bizottsághoz 1791-ben. A tervezetben Koppi ugyan nem hivatkozott explicit forrásként a Georgia Augustára, ám számos kitétele jelzi, hogy mintának tekintette azt.

E két dokumentum, ha hivatalos státuszukat, címzettjüket és tartalmukat tekintjük, világossá teszi, hogy Koppi történettudósként szerzett tudását nem egy fejedelem vagy udvari személy szolgálatába kívánta állítani. Ezzel a stratégiával próbálkozott ugyan 1785-ben, a Gottfried van Swietennek benyújtott oktatási tervezettel,[121] ám részint a politikai helyzet változásának, részint saját társadalmi nézetei radikalizálódásának eredményeként az 1790-es években úgy döntött, tudását másként állítja a közjó szolgálatába. Reformjavaslataival egy (ámbár rendi alapú, de mégis) kollegiális, egyszersmind a patriotizmus letéteményesének jelentett politikai testületet célzott meg, az országgyűlést. Nézeteit több mediális fórumon is nyilvánossá tette: levelezésében a *res publica litteraria* belső nyilvánosságának szánta; hivatalos beadványban az országgyűlési bizottságok szűkebb plénumát célozva; és röpirat formájában a tágabb közvéleményt kívánta megszólítani. Ebbéli tevékenységét még 1795 utáni politikai száműzetésében sem szüneteltette: máramarosi és nagykárolyi elzártságában kereskedelmi tervezetet készített.[122]

---

[116] Ad inclitos et amplissimos status et ordines Regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis. Kézirata: OSZK Kt. Fol. Lat. 647. ff. 209r–212r. Közli: A magyar jakobinusok iratai. S. a. r. Benda Kálmán. I–III. Bp. 1952–1957. I. 89–92.

[117] *Forgó A.:* Koppi Károly i. m. 143.

[118] A röpirat összefoglalását lásd *Forgó A.:* Koppi Károly i. m. 144.

[119] Feldolgozásukat lásd *Hoós Éva:* Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében (1791–1793). Doktori (PhD) értekezés. Bp. 1994.

[120] Reflexiones Caroli Koppi circa Universitatis Regiae constitutiones, illetve Animadversiones ad hasce Reflexiones. MNL OL N 106 Regnicolaris Levéltár, Archivum Regni, Lad. OOO. Deputatio regnicolaris in litteralibus (1791–1793), fasc. D. No. 3. ff. 95–102.

[121] Lásd 37. jegyz.

[122] *Hegyi Ferenc:* Koppi Károly merkantilista eszméi és kereskedelmi akadémia tervezete. Kereskedelmi Szakoktatás 50. (1942/1943) 177–186.

Konklúzió

Áttekintve a 18. századi göttingeni tudós- és tudáseszmény alapvonásait bemutató hat szempontot, megállapítható, hogy Koppi Károly ezt az eszményt egyrészt sikeresen, másrészt a helyi lehetőségekhez alkalmazva, átalakítva transzponálta magyarországi közegre, megteremtve ezzel az egyetemes történelem modern módszerekkel történő oktatásának hagyományát. Sőt, nem egyszerűen transzponálta, hanem sikeres oktatóként egyszersmind sikeres mediátorává, tudásképző, követőket toborzó csomópontjává is vált ennek a korszerű, számos elemében még ma is mintaértékű tudományos attitűdnek a 18. század végi Magyarországon.

KÁROLY KOPPI – AN ATTEMPT TO NATURALIZE THE MODERN HISTORIOGRAPHICAL METHODS OF GÖTTINGEN IN HUNGARY

by Piroska Balogh

SUMMARY

The paper introduces modern universal history (*historia universalis*) to Hungarian university education through the work of Károly Koppi (1744–1801). It also provides an outline of contemporary institutional history and theoretical and methodological background in relation to the university reforms of Joseph II, as well as highlighting the influence of the historiographical school of Göttingen. Additionally, part of the paper focuses on research methodology, relying on unpublished correspondence between Károly Koppi and József Mallyó.

Bodnár-Király Tibor

ÁLLAMLEÍRÁS ÉS A „STATISZTIKA ELMÉLETE” A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

A tanulmány az államtudományok késő 18. századi recepciójának kontextusát vizsgálja, ezen belül pedig a statisztikaírás keveset tárgyalt elméleti epizódjával és ennek magyarországi leágazásával foglalkozik. A statisztikatudomány kelet-európai recepciója a 18. század második felében egy kétcsatornás folyamat következménye volt, amit a központi kormányzat részéről meginduló állami modernizációs és oktatási reformfolyamat, valamint a német egyetemi világ felől érkező kultúrtranszferek tartottak mozgásban.[1] A statisztika elméletének témaköre kiemelt tárgyát képezi a tudománytörténeti kutatásnak. A kifejezés a 18. század második felében megjelent művek fejezeteiből származott, és szűkebb értelemben a statisztikai lejegyzés (*notitia*, *Beschreibung*) tárgyát és módszerét jelölte. Leszámítva a statisztikatudomány korai történetével foglalkozó kutatásokat, a témakör az eddigiek során csak ritkán kapott figyelmet a szélesebb történeti köztudatban, általában egy-egy mű kiragadott részletére sűrítve a diskurzust.[2] Ahogy a tanulmányból látható lesz, a statisztika módszerét tárgyaló elméleti diskurzus európai, valamint német egyetemi kontextusa ennél lényegesen tágabb horizonton működött a késő 18. századi és 19. század közepi időszakban. Ez egyben azt is jelenti, hogy a statisztika elmélete szükségszerűen nemcsak a szigorúan vett módszertani kérdésekről, hanem egyfajta lakmuszpapírként, hol a diskurzus katalizátorának, hol pedig érzékeny reagensének szerepében működve a statisztikai látószög megteremtéséről és a diszciplínák közötti választóvonalak fenntartásáról, kialakításáról is szólt. Ily módon a statisztika elméletét tárgyaló értekezések a tudásterület önleírásaként, avagy egy elhúzódó és számos nehézséggel kísért diszciplinarizálódási folyamat kordokumentumaiként is felfoghatók. Ebből a történeti,

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

1 *Gönczi Katalin:* Juristischer Wissenstransfer von der Göttinger Universität in das Königreich Ungarn im späten 18. Jahrhundert. In: Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Márta Fata et al. Stuttgart 2006. 187–189.

2 A ritka kivételek egyike éppen August Ludwig Schlözer 1804-ban megjelent Theorie der Statistik című munkája, amelyhez a szerző hírnevén túl vélhetően az is hozzájárult, hogy a mű átfogó, de nem befejezett módszertani reflexiója volt egy későbbi általános statisztikatudománynak. Vö. *Hans Erich Bödeker:* Einleitung. In: *August Ludwig Schlözer:* Allgemeines StatsRecht und StatsverfassungsLehre. Mit einer Einleitung herausgegeben von Hans Erich Bödeker. Beigebunden sind Theorie der Statistik und Systema Politices. Hildesheim–Zürich–New York 2011. viii– ix.

episztemológiai perspektívából nemcsak az válhat világossá, hogy a 18. század második felének német egyetemi kultúrájában megszülető új államtudományos diszciplína milyen gyakorlati és elvi nehézségek közepette formálja ki a statisztikai ismeret területét, hanem reflektáltabbá teszi a németországi egyetemi világ elsődleges, és a befogadás, átvétel, elsajátítás logikáját működtető – ez esetben ausztriai és magyarországi – másodlagos receptív kultúrák közötti különbséget. A statisztika elmélete ebben a többoldalú recepciós folyamatban azonos formai jegyeket követve jelent meg a statisztikakönyvek bevezetőiben vagy önálló munkaként. A vizsgált diskurzus alapját a századfordulóig a németországi és ausztriai szerzők (Gottfried Achenwall, Anton Friedrich Büsching, Johann Christoph Gatterer, Johann Georg Meusel, August Ferdinand Lueder, Eobald Toze, August Ludwig Schlözer, Matthias Christina Sprengel, Ignaz de Luca, August Niemann, Johann Wilhelm Petersen, Johann Zizius) művei képezték, amelyhez a magyarországi közeg legfőképp Vályi András, Horváth Mihály, Németh László, Szendrey-Weres Dávid, Honorius Novotny, Martin Schwartner, a századfordulón túl pedig egyre frissebb referenciákkal Magda Pál, Ercsei Dániel, Anton Faber, Mathia Kolbay, Johann Andreas Demian, Fényes Elek, Michnay Endre, Zima János révén zárkózott fel. A diskurzus gazdagságát jól mutatja, hogy míg német oldalon a statisztika elméleti, tudományos alátámasztása[3] alapvetően az egyetemi kultúra változatos célkitűzéseire volt visszavezethető, a recepciós folyamat egyéb lokális kontextusaiban hangsúlyosabbá vált a folyamat kiszélesítése, és az oktathatóságot kiszolgáló eszközök, technikák alkalmazása.

A statisztika mindemellett nemcsak elméletként, az állami valóságot leíró és előállító empirikus tudományként, hanem széleskörű elterjedése, felhasználása révén fontos hatalompolitikai eszközként is működött a döntéshozatal és az állami bürokrácia kezében.[4] A tanulmány az alábbi három funkció közül az első kettőre helyezi a hangsúlyt, és arra kérdez rá, hogy a statisztikakönyvek – gyakran a statisztika elméleteként feltűntetett – módszertani bevezetői a magyarországi recepció kontextusában milyen alternatívákat erősítettek meg és zártak ki a diskurzusból.[5]

---

[3] *Bödeker, H. E.:* Einleitung i. m. viii.

[4] *Peter Becker:* Beschreiben, Klassifizieren, Verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht. In: Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien. Hrsg. Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich. Münster 2008. 393–419.

[5] A tanulmányban statisztikán a németországi egyetemi kultúrában kialakuló statisztikatudományt értem. Mint az látható lesz, a németországi oktatási központokban megszülető tudományos koncepció használatában, céljaiban és megfogalmazásában is különbözött a Habsburg államreform részeként kialakult államtudományos formától, valamint az állami bürokráciában alkalmazott változattól. A különbségre felhívta a figyelmet *Török Borbála Zsuzsanna:* The ethnicity of knowledge: statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Tranylvania. In: Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture. Ed. Abbatista Guido. Trieste

A tanulmány első része a statisztikatudomány 18. századvégi újraértelmezését elemzi, amely az elmélet és gyakorlat egységén alapult, valamint a tudás objektivitását feltételező tudományos tradíciók égisze alatt zajlott. A torlódó és egymást is keresztbemetsző hagyományok következtében a statisztikaelméletek egy folyamatos változatásban lévő gyakorlat elméleti vázlataiként szolgáltak.[6] A második részben a magyarországi recepció pedagógiai irányultsága kap nagyobb szerepet, ami a kiadványok módszertani bevezetőin is érezhető volt. Habár ezek a szövegek a legtöbb esetben nagyon hasonló szemléletet és tartalmat tükröztek, szándékuk szerint pedig a statisztika tudományos módszerét magyarázták, szerzőik gyakran oktatási célból közelítették meg a témát, amelyhez a leginkább megfelelő kompendium formáját választották.[7]

A német Universitätsstatistik és a statisztika elmélete

A statisztikatudomány karakterének megragadására a szakirodalomban több különböző koncepció áll rendelkezésre. Az elmúlt időszak kutatásaiból egyértelműen kitűnik, hogy az eddigi interpretációs kísérletek a politikai hatalom és tudás, valamint a térelméletek (*spatial turn*) felől igyekezték meghatározni a statisztikatudomány 18. századi jelentőségét. Michel Foucault híres tanulmányában például a modernizálódó állami (ellenőrző)hatalom eszközeként, Harm Klueting könyvében pedig államhatalom-tanként tűnt fel a statisztika.[8] A későbbi tudománytörténeti vizsgálatokban ellenben már a tudományos környezet, illetve a statisztika módszerének történeti, tudás- és ismeretelméleti olvasata kapott nagyobb figyelmet. Ennek változatos kontextusait elemezve Hans Erich Bödeker a statisztikai látószög kialakulásáról, Justin Stagl a hivatalos és nem hivatalos tudományos praxist átható kíváncsiságról, Lars Behrisch pedig a kora újkor bevett figuratív és szimbolikus reprezentációs kultúráját számszerűsítő társadalmi, állami, politikai

2011. 153.; *Uő:* Measuring the Strength of State: Staatenkunde in Hungary around 1800. In: Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View. Ed. László Kontler et al. New York 2014. 254.

[6] A kifejezést Pierre Bourdieu híres tanulmányából kölcsönöztem. Lásd *Pierre Bourdieu:* A gyakorlat elméletének vázlata. Ford. Sebes Anna. In: *Uő:* A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány. Bp. 2009. 173–334.

[7] A jelenségre már az első statisztikatörténeti tanulmányok is felhívták a figyelmet. *Márki Hugó:* Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Bp. 1905. 28. Lásd még *Török Borbála Zsuzsanna:* Az országismerettől a modern statisztikáig: módszertani vázlat a felvilágosodáskori tudástranszfer vizsgálatához. In: A változás kultúrája: régiók és mozgásterek. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. Szerk. Berszán István. Kolozsvár 2013. 229.

[8] *Michel Foucault:* A „kormányozhatóság". Ford. Romhányi Török Gábor. In: *Uő:* A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Bp. 1998. 106–123.; *Harm Klueting:* Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft" und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert. Berlin 1986. 13–38.

tér kialakulásáról beszélt.[9] A felsorolt elméleti megközelítésekhez a tanulmány a Nicholas Jardine nyomán kifejtett vizsgálódás terei (*scenes of inquiry*) koncepció felől csatlakozik és feltételezi, hogy a tudomány problémáinak megértése ebben az esetben is a lokális közösség méltányolásával történt. Vagyis, ami egy lokális helyzetben az adott kérdés megoldásának számított, egy másikban akár ezzel ellentétes megítélés alá is eshetett.[10] A kora újkori tudományosság – mai szempontból „laza" – diszciplináris kereteinek figyelembevételével ez az állítás különösen igaznak bizonyul a statisztikatudomány kelet-európai recepciójára, amelynek során a tudomány kérdéseinek megértése, rögzítése, meghatározása adott esetben a korábbiaktól eltérő új kérdések kialakulásához vezetett. Ehhez elsőként a statisztika német egyetemi diskurzusának szerkezeti áttekintésére lesz szükség.

Mint ismeretes, a statisztikatudomány (*Staatenkunde*) első összefoglalását Gottfried Achenwall (1719–1772) tankönyvei közvetítették, ahol a szerző a tárgy múltját,[11] alapfogalmait, módszerét és diszciplináris helyét átfogó jelleggel közelítette meg. Az Achenwall-féle tematika pár évtizeddel később a német egyetemi kultúra domináns megközelítésévé és a diskurzus szervezőelvévé vált.[12] Időszakunkban a statisztika tudományos megismeréséről, annak módszeréről szóló párbeszéd folyamatos diskurzussá alakult. Ennek oka részben az achenwalli kategóriák átörökítése volt. Achenwall 1772-es halálát követően, August Ludwig Schlözer (1735–1809) és a századforduló statisztikusainak fellépése közötti időszakban a statisztika elmélete folyamatos átalakuláson ment keresztül. Az átalakulást a szakirodalom részben a klasszifikációtól a kvantifikáció irányába történő elmozdulással,[13] részben pedig egy belső és egy külső indokkal – a statisztika diszciplínák közötti helyzetével (és az államtudományokon belül elfoglalt pozíciójával), illetve a megközelítést ért folyamatos kritikákkal – magyarázza. A statisztikaelméleteknek ebben az összefüggésben tehát úgy kellett megőriznie az

[9] *Hans Erich Bödeker:* On the Origins of the 'Statistical' Gaze: Modes of Perception, Forms of Knowledge and Ways of Writing in the Early Social Sciences. Transl. William Clark. In: Little Tools of Knowledge: Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices. Ed. Peter Becker – William Clark. Michigan 2001. 169–195.; *Justin Stagl:* Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar 2002.; *Lars Behrisch:* Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert. In: Vermessen, Zählen, Berechnen. Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert. Hrsg. Lars Behrisch. Frankfurt–New York 2006. 7–25.

[10] *Nicholas Jardine:* The Scences of Inquiry: On the Reality of Questions in the Sciences. Oxford 1991. 4–5.

[11] A statisztika történetének kortárs összefoglalásához lásd *Johann Georg Meusel:* Literatur der Statistik. Leipzig 1790. 1–19.

[12] Achenwall műve a későbbi statisztikaelméletek kiindulópontját képezte. *Gabriella Valera:* Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker et al. Göttingen 1986. 129.

[13] *Klueting, H.:* Die Lehre i. m. 67–83.

egyetemi tudomány autonómiáját, hogy közben válaszolnia kellett azokra a kihívásokra is, amelyekkel a századforduló időszakára például a gazdasági szféra megerősödése nyomán kialakuló (nemzet)gazdaságtan szembesítette.[14]

A továbbiakban a tanulmány a belső szerkezeti problémákra és az ezekre válaszul érkező megoldási kísérletekre fókuszál, amelyek a statisztika két meghatározó megközelítését alakították ki. A statisztika korabeli módszereit a szakirodalom többnyire gyakorlati szempontok alapján csoportosította, ezzel azonban kevesebb figyelem hárult az egyes megközelítések koncepcionális megfogalmazására, valamint arra, hogy az eltérő irányok mögött milyen célkitűzések működtek. Az első megközelítés itt a göttingeni szerzők körére, ezen belül is Achenwallra, Schlözerre, Luderre stb. volt jellemző, akik a statisztikát enciklopédikus tudományként művelték és az állami hatóerők, nevezetességek (*Staatsmerkwürdigkeiten*) modelljében gondolkodtak.[15] A statisztika az achenwalli megfogalmazásban az állami hatóerők tanaként (*Staatsverfassungslehre*) vagy történeti államtanként (*historisches Staatslehre*) megkülönböztette magát a szélesen értelmezett elméleti, filozófiai államtudományoktól (*Staatswissenschaft*), az ennek részét alkotó általános államjogtól (*allgemeines Staatsrecht*) és a politikától (*Staatsklugheit*) is.[16] Achenwall célja az volt, hogy a Hermann Conring (1606–1681) idejéből származó *notitia rerum publicarum* arisztotelészi koncepcióját újraértelmezve – a kor tudáseszményének megfelelően – empirikus (történeti) alapokra állítsa a statisztikát, és végleg elválassza az elméleti, filozófiai megfogalmazástól. Az achenwalli célkitűzés végül Schlözer 1804-ben megjelent *Theorie der Statistik* című művében kapott átfogó reflexiót.[17] Schlözer itt egy korábbi elképzelését vázolta, a statisztikát mint ténytudományt mutatta be, amelynek fő feladatául az állam kormányzásának szolgálatát, ennek érdekében pedig az adatok meghatározott cél és nézőpont szerinti előállítását és rendszerezését jelölte ki.[18] A schlözeri reflexió a másik oldalról ugyanakkor tovább radikalizálta a statisztika államtudományokon belüli pozícióját, külön hangsúlyt

[14] *Guillaume Garner:* Politische Ökonomie und Statistik an der Universität Göttingen (1760–1820). In: Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 371. A Staatswirtschaft és Staatsklugheit problematikához lásd még *Axel Rüdiger:* Staatslehre und Staatsbildung. Die Staatswissenschaft an der Universität Halle im 18. Jahrhundert. Tübingen 2005. 223–248.

[15] Hans Erich Bödeker utalt arra, hogy a 18. századi tudományos kultúrában az új tudománnyal kapcsolatos elméleti előfeltevések megalapozásának, pozícionálásának természetes módja az enciklopédikus megközelítés volt. Lásd *Bödeker, H. E.:* Einleitung i. m. x.

[16] *Gottfried Achenwall:* Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche im Grundriße. Vierte verbesserte Ausgabe. Göttingen 1762. 3.

[17] Összefoglalta *Valera, G.:* Statistik i. m. 122–140.

[18] A tanulmányban a modern kritikai kiadást használom. Lásd *August Ludwig Schlözer:* Theorie der Statistik. Göttingen 1804. In: *Schlözer, A. L.:* Allgemeines StatsRecht und StatsverfassungsLere i. m. 40–41.

fektetve a filozófiával szembeni önmeghatározásra.[19] Ennek eredményeként a könyv hetedik fejezetében a *cursus politicus* történeti és filozófiai megközelítését javasolta; az előbbi a statisztikai, államtörténeti, utóbbi pedig a természetjogi (metapolitikai), államjogi, alkotmányos és kormányzástudományi ismereteket tömörítette magába.[20] A németországi egyetemi statisztika a megfogalmazásban tehát az államtudományok ok-okozati viszonyaira épülő komplex rendszerre (természetjog, statisztika, történelem, politika, kamarai és igazgatástudomány) helyezte a hangsúlyt.[21] Mint azt Schlözer egy anekdotikus megfogalmazásban kifejtette, ennek a megközelítésnek a célja a statisztikai leírás minél nagyobb teljessége volt, amely akár húsz speciális leírást is egyesített magában.[22]

Az egyetemi diskurzuson belül az achenwalli államtudomány alternatíváját a földrajztudomány (geográfia) integrálása valósította meg. A fő cél itt is egy államtudományi diszciplína kialakítása volt, amely a statisztikai leírást immáron az európai kereteken túlterjeszkedve, a teljes emberiség területi, népességi és állami felmérésében teljesítette volna ki. Az Anton Friedrich Büsching (1724–1793) és Johann Christoph Gatterer (1727–1799) műveiben feltűnő világstatisztikai megközelítés nem fogalmazott meg a korábban látottakhoz hasonló erős módszertani programot, ezzel szemben nagyobb hangsúlyt fektetett a már elérhető adatok rendszerezésére, valamint nagyobb figyelmet tanúsított az államleírás három fő területéhez tartozó anyagi és gazdasági ösztönzők iránt. Harm Klueting művében már felhívta a figyelmet a Büsching-féle statisztika kutatástörténeti jelentőségére. Klueting szerint, habár a kortárs vélekedések gyakran az achenwalli törekvésekkel szembeállítva kezelték a szerző műveit, a valóságban nem volt éles választóvonal a két megközelítés között. Büsching gyakran összehasonlítóként jellemzett módszertana nem monografikus módon tárgyalta az állam nevezetességeit.[23]

---

[19] Schlözer a statisztika és történelem közötti különbségtételt azonban az empirikus (történeti) megalapozottság miatt nem tudta konzekvensen végrehajtani. *Hans Erich Bödeker:* „...wer ächte freie Politik hören will, muss nach Göttingen gehen." Die Lehre der Politik an der Göttinger Universität um 1800. In: Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 328–334., 359.

[20] *Schlözer, A. L.:* Theorie i. m. 94–96.; A schlözeri politikai kurzust korábban elemezte *Pasquale Pasquino:* Politisches und historisches Interesse Statistik und historische Staatslehre bei Gottfried Achenwall (1719–1772). In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker et al. Göttingen 1986. 147–149.

[21] Ezekhez összefoglaló jelleggel lásd *Hans Erich Bödeker:* Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. Aus Anlass des 250 jährigen Bestehens des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht. In: Wissenschaft der Zeitalter der Aufklärung. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen 1985. 143–162.; *Paul Streidl:* Naurrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772). Studien zur Gelehrtengeschichte Göttingens in der Aufklärung. München 2003. 66–160.

[22] *Schlözer, A. L.:* Theorie i. m. 33.

[23] *Klueting, H.:* Die Lehre i. m. 67–70.; Büschinghez lásd még *Peter Hoffmann:* Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Ein Leben im Zeitalter der Aufklärung. Berlin 2000. 145–204.

Mint arra Schlözer is felhívta a figyelmet, a szerző nem az állam egységét, hanem annak alkotórészeit tekintette a leírás alapkategóriájának,[24] ezzel pedig lehetősége nyílt arra, hogy a későbbi elemzéshez sorvezetőt kínálva több számadattal egészítse ki műveit. Vele szemben Gatterernél a Büsching és Achenwall koncepcióinak ötvözése volt megfigyelhető. A szerző így az egyes államok leírásánál (*Individualstatistik*) megmaradt a statisztika hagyományos felosztásánál (föld, népesség, kormányzat), azonban a világstatisztika pragmatikus rendszerezéséhez már a geográfiát ajánlotta.[25] A statisztika topográfiai megalapozása az empirikus tudományeszmény folytatása volt a rendszerezés más eszközeivel, amely nemcsak túlmutatott a szűk egyetemi szféra műfaji hagyományán, hanem jól illeszkedett a tudomány 18. században kibontakozó popularizációs tendenciáihoz is.[26]

Az egyetem kulturális közegében a statisztikaelméletek nem minden esetben követték a „göttingeniek" szigorú iránymutatását. Ez látszódott például Eobal Toze (1715–1789) könyvében is, amely a statisztikai teljességet Gattererhez hasonlóan hozott anyagból – Achenwall és Büsching megközelítéseinek felhasználásával –, azonban az államtudomány rendszerére történő reflexió és a földrajzi leírás koncepcionális beépítése nélkül kívánta elérni. A poroszországi Bützow Egyetem történelemprofesszora a statisztikaelméletet tárgyaló bevezetésben az államleírás Conringra visszavezethető négyes felosztásából (föld, népesség, kormányzás, államcélok) indult ki,[27] azonban nem tett lényegi különbséget társtudományok között, és a történeti ismeretek hasznossága kapcsán is csak az állam jelen idejű leírását hangsúlyozta.[28] A büschingi „szintetikus" kategóriák az általános európai viszonyokat tárgyaló különös részben kerültek elő, majd a szerző

---

[24] *Schlözer, A. L.:* Theorie i. m. 25., 88–89.; Vö. *Anton Friedrich Büsching:* Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniß der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der europäischen Reiche und Republiken, welche zugleich ein allgemeiner Abriß von Europa ist. Sechste rechtmäßige und vermehrte Auflage. Hamburg 1784.

[25] *Johann Christoph Gatterer:* Ideal einer allgemeinen Weltstatistik. Göttingen 1773. 36–40., 43., 47–48.; Gatterer statisztika-koncepciójához lásd még *Martin Gierl:* Geschichte als präzisierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang. Stuttgart–Bad Canstatt 2012. 160–180.

[26] *Charles W. J. Withers:* Placing the Enlightenment: Thinking Geographically about the Age of Reason. Chicago–London 2007. 87–111., 213–233.

[27] A Conring-féle felosztás az arisztotelészi skolasztika paradigmájában az állam (*status*) helyzetét a *forma – materia – finis – efficiens,* illetve a két másodlagos ok (*causa loci*, *causa temporis*) határozta meg. Achenwallnál ezzel szemben az állam fizikai és természetes adottságaira, környezetére, a kormányzat alkotmányára (*Regierungsverfassung*), valamint az állam céljaival összehangolt államérdekre került a hangsúly. A statisztika tárgyának később legelterjedtebb hármas felosztása Schlözertől származott, aki a *vires–unitae–agunt* hármasával magyarázta a tudomány feladatát. Az egyes koncepciókat összefoglalta *Pasquino, P.:* Politisches i. m. 146–151.

[28] *M. E. Tozen:* Einleitung in die allgemeine und besondere Europäische Staatskunde. Erster Theil: von Europa überhaupt, Spanien, Portugal, Frankreich, Großbritannien. Dritte und verbesserte Auflage. Bützow–Schwerin–Wismar 1785. 4–5.

csak ezt követően látott hozzá – immáron Achenwall tankönyve szerint – az egyes európai országok tárgyalásához. Tudománytörténeti szempontból Toze könyve a statisztika három megközelítési módjának kombinációja volt, amely a hangsúlyt az európai államok fokozatos (az általánostól a konkrétig terjedő) megismerésére helyezte, és amely az esetek többségében egymástól elválasztva kapott figyelmet. A statisztikaelméletek az általános típusba (*Generalstatistik*) tartoztak, míg a tankönyvek gyakran az általános és speciális műfajok keverékét alkalmazták.

A tanulmány az eddigiekben arra hívta fel a figyelmet, hogy a statisztikaelméletek módszertani belátásai mögött nemcsak az elméleti nehézségek látszottak, hanem egy rendkívül tagolt összeurópai államleíró irodalom is működött, amely a 18. század végére az államtudományok stabil pozícióinak megbomlásával először verseny-, a századfordulót követően pedig válsághelyzetbe került.

A magyarországi recepció dinamikája a 18–19. század fordulóján

A válsághelyzet a statisztika esetében a módszertan újragondolását eredményezte. Ennek során számos korábban partvonalra szoruló megközelítés és technika nyert teret. A statisztika 19. század eleji válságának tágabb hátterét azonban nemcsak az állandósuló módszertani viták alkották, hanem a napóleoni háborúk időszaka után bekövetkező látványos politikai és gazdasági visszaesés is releváns tényezőt jelentett. Az állami és gazdasági tényezők a statisztika és államtudományok helyzetét egyaránt befolyásolták, és új pályára állították a statisztika fejlődését.[29] A 19. század eleji időszakot illetően a kutatás gyakran hivatkozik August Ferdinand Lueder (1760–1819) példájára. Lueder egykori Schlözer-tanítványként és számos statisztikai mű szerzőjeként maga is szemtanúja volt a statisztika dekonjunktúrájának, majd a századforduló időszakában gazdaságtani tanulmányokba kezdve újraértékelte korábbi praxisát, 1812-ben pedig már egy vaskos kötetben kritizálta az államtudományi diszciplínák tudományos rendszerét.[30] Habár ebben az időszakban az egyetemi statisztikát számos támadás érte – ennek köszönhetően általánossá vált a kritika, hogy a statisztika egy halott tudomány, amely más művek kompilációjából áll –, a kutatás csak ritkán emeli ki, hogy az achenwalli, schlözeri megközelítést alkalmazó tankönyvek és szöveggyűjtemények továbbra

[29] A napóleoni idők nehézségeinek és az államtudományok század közepi megerősödésének történetéhez lásd *David Lindenfeld:* The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century. Chicago 1997. 46–141.

[30] Lueder kritikájában két vaskos fejezetet szánt a statisztikának és a politikának, végül a harmadikban egy új politikatudomány – az ő megfogalmazásában politikai filozófia – megalapozását adta. Lásd *August Ferdinand Lueder:* Kritik der Statistik und Politik nebst einer Begründung der politischen Philosophie vom Professor Lueder in Göttingen. Göttingen 1812.; A német egyetemi statisztika válságához lásd *Garner, G.:* Politische Ökonomie i. m. 380–388.

is használatban maradtak, a módszertani viták pedig nem eredményeztek lényegi átalakulást.[31]

Az alábbi folyamatokról és benne a magyarországi recepció dinamikájáról a kutatás lényegesen eltérő képet alakított ki. Mint azt a statisztika magyarországi fejlődéstörténetével foglalkozó kutatások jelezték, az 1790 és 1848 közötti időszak nemcsak politikai, eszmei, hanem kulturális és tudományos értelemben is a folyamatosság jegyeit mutatta föl. A kutatás a statisztika 19. század eleji fokozódó politikai jelenlétét alapvetően a gazdasági és társadalmi együtthatókat középpontba állító reformmozgalom oldaláról értékelte. Keleti Károly az 1878-ban Fényes Elek felett mondott megemlékezésében a statisztika konjunktúrájának lehetséges okát a (pontos és használható statisztikai felmérések hiányából fakadó) nemzeti tudománnyá válás és a hazafias politikai ideológia metszéspontjában jelölte meg.[32] A kutatásban gyakran hangoztatott megfogalmazás lényegében azóta is ugyanerre az utilitarista érvre hivatkozik, amikor a statisztika növekvő népszerűségére keresi a választ. Horváth Róbert egy korábbi cikkében a megkésett kapitalista gazdasági fejlődési modellbe történő becsatlakozás eszközeként tekintett a statisztikára, amely történetileg megelőzte a közgazdaságtan kialakulását.[33] Horváth Gergely Krisztián szöveggyűjteményének bevezető tanulmányában pedig amellett érvelt, hogy a statisztikai ismeretek a reformtörekvésekkel karöltve járultak hozzá az átalakulás útjában álló tudásdeficit meghaladásához.[34] Szintén a tudás praktikus felhasználhatóságának társadalmi és gazdasági kontextusára reflektált Hidvégi Mária és Török Borbála Zsuzsanna közös kutatása, amely a reformkorban meginduló statisztikai diskurzust az ország Habsburg Monarchiába való integrációját elősegítő politikai, gazdasági, társadalmi reformok közös platformjaként értette.[35] A recepció lehetséges dimenziói felől nézve ezen megállapítások mind a tudományon kívüli megváltozott körülményekre mutattak rá,

---

[31] *Lindenfeld, D.:* The Practical Imagination i. m. 131–132.

[32] „Magyarország terra incognita volt. Azt hangoztatták ugyan ama kor emberei, hogy csak a külföld előtt volt az. Mi azonban bátran mondhatjuk, hogy saját fiai, saját vezérférfiai előtt is az volt. Bél, Korabinszky s a régiek el voltak felejtve, Schwartnert, németűl írván, kevesebben ismerték s részben Csaplovicscsal együtt, kinek topographiai archivum szintén németül jelent meg 1821-ben, elavultnak tekintették; Bielek statistikája pedig, ugyancsak németül, csak 1837-ben látott napvilágot. Igy a nagy többségnek a »Kistükör« volt összes földrajzi és statisztikai ismereteinek kútforrása." *Keleti Károly:* Fényes Elek emlékezete. Bp. 1878. 7.

[33] *Horváth Róbert:* A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái I. Statisztikai Szemle 48. (1970) 1. sz. 73–75.

[34] *Horváth Gergely Krisztián:* 'Statistica' és a 'polgárisodás' a reformkori Magyarországon. In: 'Honisme' és 'statistica', 1819–1848. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2002. 9–32.

[35] A hipotézisekhez lásd *Mária Hidvégi – Borbála Zsuzsanna Török:* Grundlage des modernen Regierens. Wissensaggregierung und Wissenslücken der ökonomischen statistischen Werke in Ungarn, 1770–1848. In: Berechnen, Beschreiben: Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850. Hrsg. Gunhild Berg – Borbála Zsuzsanna Török – Marcus Twellmann. Berlin 2014. 1–7.

valamint feltételezték, hogy a társadalmi, politikai, tudományos integrációra éppen ezek az externáliák gyakorolták a legnagyobb hatást. A tanulmány ezzel szemben Németh László, Szendrey Weres Dávid, Martin Schwartner, Ercsei Dániel, Anton Faber, Mathia Kolbay, Michnay Endre és Zima János módszertani szövegeire hivatkozva amellett érvel, hogy a reformkori statisztika története – a „whig" narratíva állításaival ellentétes módon – a tudomány egységének megőrzéséről szóló utóvédharcokról is szólt. Ez a nézőpont nemcsak abban nyújt segítséget, hogy megfoghatóvá teszi a statisztikatudományi metodológia nehézségét adó leírás és narráció (*descriptio vs. nominal definition or narration*) konfliktusát,[36] hanem a szakirodalom egybehangzó véleményével szemben rávilágít a tudomány konjunktúráját kísérő válságjelenség belső szerkezeti és összeurópai természetére. A leírás és elbeszélés konfliktusa azon előfeltevésre épül, miszerint a statisztikaírás vezető gyakorlatát még a 19. század első felében is a göttingeni egyetemi statisztika módszerei határozták meg, habár ezek a megváltozott körülmények közepette egyre kevésbé voltak érvényesíthetők eredeti formájukban. Ennek köszönhetően a schlözeri megfogalmazás még a század derekán is könnyen kiolvasható volt a statisztikaelméleti szövegekből, ezzel pedig továbbra is érvényben maradt a *General- und Spezialstatistik* 18. századi elválasztása. A tanulmány ezzel a recepció dinamikájának kettős irányultságára tapint rá, amely egyrészt megőrizte a statisztikaelmélet műfaji önállóságát, valamint – habár csak az elmélet szintjén – képes volt távolságot tartani a földrajzi leírás hagyományát átpolitizáló honismereti iránnyal szemben.

A statisztika helyét a magyarországi intellektuális térképen elsőként a 18. század végén meginduló recepció és adaptáció logikája jelölte ki. Amennyiben az új statisztikairodalom beáramlását a németországi egyetemi statisztika domináns megközelítéseire szűkítjük, egyértelművé válik, hogy a statisztikaelméletek fő célközönsége már nem a tudósok köre, hanem a szélesebb olvasóközönség és a diákság, ehhez pedig pedagógiai eszközökre (többek között a kompendiumok szöveghagyományára) volt szükség.[37] Mint arra Schlözer felhívta a figyelmet, a német egyetemi kultúrában a statisztikaelmélettel foglalkozó szerzők egyszerre gondolkodtak praktikus és módszertani kérdéseken.[38] Vagyis az elmélet funkciója esetükben nem szűkült

[36] *Bödeker, H. E.:* On the Origin i. m. 182–189.

[37] A kora újkori tudományos kultúrában a statisztika és államtudományok kialakulófélben lévő tudásterületeit elsőként az ilyen szövegkönyvek, kompendiumok tették élővé. Vö. *Bödeker, H. E.:* Die Lehre der Politik i. m. 328.

[38] *Schlözer, A. L.:* Theorie i. m. 89–91. A szerző itt valójában a statisztikaelmélet oktatásával szembeni kifogásának adott hangot. Mint írja, szinte minden tanár az elméletet, mint bevezetést vagy előszót tárgyalja, majd továbbsiet az egyes államok leírására. Ezzel szemben ő fordítva jár el. Az elmélettel foglalkozik elsőként (*Hauptgeschäft*) és csak a végén tér rá annak bevezetésére, hogy az elmélet miként alkalmazható a gyakorlatban, különösen uo. 91.

le automatikusan az oktatás szükségleteinek kielégítésére, hanem a többi szerzővel szembeni legitimáció, a reflexiók és a vita médiumaként szolgált.

Az elmélet utóbbi karakterisztikája Martin Schwartner (1759–1823) *Statistik des Königreichs Ungern* című művének első kiadásában jelent meg a legtisztább módon. Itt a szerző a göttingeniek (Schlözer és Lueder) megközelítését tudatosan érvényesítve listázta a korabeli magyar szerzők kompendiumait, nem egyszer kritikai megjegyzésekkel illetve a szakirodalmi és módszertani tájékozottságot.[39] A szerző mindemellett tisztában volt a magyarországi recepció karakterével is. Mint ahogy a vak és tudatlan hazaszeretetet kritizálva írja: „A statisztika nem egy velünk születő tudomány. Az ember attól még nem ismeri az országot, hogy ott született. Sőt, még a sokéves hivatali gyakorlat sem elegendő, hogy statisztikussá váljon. Amennyire megszámlálhatatlanul sokfélék a dolgok, amelyeket a statisztika átfog, éppen annyira fáradságos a tanulmányozás maga."[40] Mint ismeretes, a szerző könyvének első kiadásával részben nemességének megújítását, részben Adalbert Barić (1742–1813) 1803-ban történő visszavonulását követően a Pesti Egyetem megüresedő statisztika tanszékének megszerzését tűzte ki célul.[41] A szakirodalom több alakalommal kiemelte, hogy Schwartnert ambíciói és karrierje emelték ki a göttingeni statisztika első magyarországi adaptátorainak közegéből. Ezt a kört többségében a göttingeni peregrinációt megjárt, protestáns líceumi vagy kollégiumi tanárok alkották, akik műveikben az általános statisztikát vagy statisztikaelméletet oktatási, pedagógiai célok érdekében hasznosították, hivatkozásaik pedig a már közölt adatokból és kötetekből származtak.[42] Ezekről a szövegekről a kutatás ugyanakkor csak elvétve emlékezik meg. Németh László (1770–1806) a statisztika oktathatósága érdekében 1795-ben jelentette meg Schlözer *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* című művének magyar

[39] A mű abban a tekintetben is a német államtudományos megközelítést érvényesítette, hogy a nyolcadik fejezetben az érdeklődést kiterjesztette az igazgatás tudomány (*Polizeywissenschaft*) magyarországi viszonyaira. Lásd *Martin Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner. Pest 1798. 588–600.; Schwartner statisztikai megközelítésének erős göttingeni irányultságára újabban Török Borbála Zsuzsanna több tanulmányában is felhívta a figyelmet. Lásd *Török B. Zs.:* The ethnicity i. m. 154–155.; *Török B. Zs.:* Measuring i. m. 245–246. Ez a tudatos kritikai nézőpont azonban már csak tompítva volt jelen a könyv második kiadásában. Vö. *Martin v. Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungern I. Ein Versuch von Martin v. Schwartner. Erster Theil. Zweyte, vermehrte und verbesserte Auflage. Ofen 1809. 1–51.

[40] *Schwartner, M.:* Statistik i. m. 34.

[41] A nemesi címszerzéshez és a sikertelen pályázathoz lásd *Lukcsics Pál:* Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém 1914. 65–66., 72–76.

[42] *Hidvégi M. – Török B. Zs.:* Grundlage des modernen Regierens i. m. 8–9.; Schwartner késmárki és soproni tanári évei során is tanított már statisztikát, földrajzot és diplomatikát. Lásd *Lukcsics P.:* Schwartner Márton i. m. 17–20.

fordítását,[43] amellyel célja az új statisztikai felfogás líceumi, gimnáziumi képzésbe való integrálása volt.[44] A szerző még ugyanebben az évben saját kompendiummal jelentkezett, amelyben a statisztika általános és különös részét is közreadta. Mint azt a bevezetőben egyértelművé tette, a statisztikaelméletben sok esetben olvasmányait vagy saját kritikus véleményét összegezte,[45] míg a különös részben az egyes országok valóságos helyzetét ismertette.[46] A pedagógia kontextusa szélesebb – a tudományos törekvéseket kizáró – összefüggésben vetődött fel Szendrey Weres Dávid 1797-ben és Ercsei Dániel (1781–1836) 1814-ban megjelent statisztikaelméleti munkáiban, amelyekben a statisztika új tudománya az alsó szintű falusi, a kollégiumi nevelés, valamint az országismeret eszközévé vált.[47] A szerzők ennek érdekében elsőként a tárggyal kapcsolatos általános tudatlanság megszüntetésére hívták fel a figyelmet. A Schlözer, Lueder, Büsching, Meusel és Sprengel gondolatmenetét kompiláló művekben csak Szendrey Weres esetében találni utalást a statisztikát ért támadásokra. Szendrey Weres ezek közül csak az oktathatóságot érintő leggyakoribb érvekre reagált. Mint azt a *Hannoverisches Magazin*ban 1770-ben megjelent olvasói levél kapcsán írja, a statisztika tárgyának sokféleségét, az állandó változások bizonytalanságot és az államtitoknak minősülő adatokat átmeneti akadálynak tekinti, amelyek szorgalommal csökkenthetők, és amelyek nem akadályozzák az iskolai tanárt abban, hogy elemi szinten oktassa a tárgyat.[48] A statisztika pedagógiai-oktatási célokra történő felhasználása az adaptáció első lépcsőfokát jelentette, ebben a tekintetben pedig jól szimbolizálta a 18. század végi kortársak optimista hozzáállását. A kutatás jelenlegi pontján

---

[43] A 'Barátom' megszólítással kezdődő előszóban Németh elismerte, hogy a fordítás ötletét a Kis Jánossal a tanítás módszereiről folytatott eszmecsere szolgáltatta. Lásd *August Ludwig Schlözer:* A' világ történeteinek tudománnyára való készület. Irta gyermekek számára Slötzer Agusztusz Lajos. Magyarra fordította Németh László. Sopron 1795. i-ii. A könyv Körmöczi János féle fordításához lásd *Biró Annamária:* Körmöczi János és a göttingeni történet- és államtudomány. Keresztény Magvető 120. (2014) 3–4. sz. 373–374.

[44] Mint azt Schwartner esete is mutatta, a protestáns középszintű képzésben helyi jelleggel már korábban is helyet kapott a földrajzi, államtudományi, történeti ismeretek oktatása. Lásd 41. jegyz.

[45] Lásd pl. az ispotályokról, árva és szülőházakról, valamint a dajkákról szóló részeket. *Németh László:* Az europai nevezetesebb országoknak rövid leírása. Első rész, Melly a' Bévezetést, N. Britanniát és Hiberniát, Szövetséges Belgiomot, Dániát és Norvegiát, Svetziát és az Orosz Birodalmat foglalja magában. Sopron 1795. 36–48.

[46] *Németh L.:* Az europai nevezetesebb országoknak i. m. vii.

[47] Ercsei szövege Németh Lászlóéhoz hasonlóan az általános és különös statisztikát is tárgyalta, előbbi kizárólag oktatási célokat szolgált. A különös részben pedig Magyarország statisztikáját adta elő Schwartner könyvéből kompilálva. *Ercsei Dániel:* Statistica. Első darab. Közönséges statistica, és Magyar Ország statisticája. Debreczen 1814.

[48] *Szendrey Weres Dávid:* A' Státiszika' tárgyainak és tanitása' modjának meg esmértetésére vezető út-mutatás. Melly a' jobb gondolkodásu, és izlésü mind két Nemen lévö ifju rendnek addig leg alább kézi Könyv gyanánt szolgálhat, mig más valaki jobbat ir. Tulajdon kéz-Irásaibol, és a' leg-jobb Német Irokbol öszve szedvén, szerzette Szendrey Weres Dávid. Béts 1797. 112–114.

feltételezhető, hogy a recepció eme iránya azonos szinten, a nem egyetemi szintű oktatási központokban még a századfordulót követően is folytatódott. A statisztika meghonosítására tett törekvések első hullámához tartozó szerzők körében a tanítás erős patrióta felhangot kapott. Németh, Szendrey Weres, Schwartner és Ercsei művei azonban emellett széles empirikus és szakirodalmi referenciával dolgoztak,[49] szándékuk szerint ezzel pedig nem csak az ország állapotának precízebb megismerését, de a további tájékozódást is elősegítették.

A recepció második hulláma már közvetlenül az egyetemi és akadémiai rendszerben működő szervezett államtudományi képzéshez kötődött, és az 18–19. század fordulóján lezajlott elméleti viták szellemi tőkéjét használta fel az oktatási és egyre inkább tudományos célokat szolgáló statisztikaelméleti kompendiumokban, emellett az államtudományok, mint valódi tudomány megfogalmazását is elősegítette. A főleg latin, a 19. század első évtizedeiben pedig még gyakran német nyelvű tanerőknél a korábbi időszakra jellemző hazafias pedagógiai célkitűzés a hivatalos oktatáspolitika mérsékelt, állampárti irányvonalához idomult. A szemlélet- és habitusbeli váltás jól érződött például Schwartner és Horváth Mihály statisztikájának újabb kiadásaiban. A szakirodalom kiemeli, hogy az ebben az időszakban született különös vagy speciális statisztikai kompendiumok még a korábbi felmérések tapasztalatait hasznosították, emellett kevés módszertani innovációt vagy új adatot tartalmaztak.[50] Az alábbiakban annak megmutatása lesz a cél, hogy az adatszolgáltatás stagnálása idején az elméleti statisztikai művek miként igyekeztek újraértelmezni az egyetemi statisztika hagyományát.

A Schlözer utáni statisztikaelmélet fejlődése a *Theorie der Statistik* által kijelölt tematikai kereteket vette alapul. Az 1820-as évek irodalmában ennek plasztikus[51] adaptációját Anton Faber (1772–1854) *Theoreticae institutiones statisticae* című tankönyve képviselte, amely a korszakban négy kiadást is megélt.[52] Az 1801–1804 között a nagyváradi akadémián európai államtörténetet, 1804-től 1841-ig pedig a pozsonyi akadémia tanáraként európai államtörténetet, egyetemes történetet, bányajogot és statisztikát is tanító jogász végzettségű Faber[53] művét az általános Európa statisztika tárgy bevezetőjének szánta, az újabb kiadásokban pedig fokozatosan egészítette ki könyvét. A legkomplexebb érvelést az 1827. évi harmadik kiadás tartalmazta, amelyben már külön rész tárgyalta a statisztika

[49] Ugyanezt a dimenziót emelte ki Szendrey könyve esetében egy Bécsből érkezett névtelen olvasói levél is. Lásd Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen (1798) 5. St. (8. Jan.) 47–48.

[50] *Horváth, G. K.:* 'Statistica' és a 'polgárisodás' i. m. 12–15.

[51] *Hidvégi M. – Török B. Zs.:* Grundlage des modernen Regierens i. m. 7.

[52] A szerző az 1814-es, 1821-es és 1827-es kiadásokban folyamatosan bővítette munkáját. A negyedik 1835-ös kiadás azonban az eggyel korábbi újranyomása volt.

[53] A szerző portréjához lásd Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi Lexikon a XVI. századtól napjainkig. Főszerk. Rózsa Dávid. Szerk. Kovács Csaba et al. Bp. 2014. 188.

segédtudományait, ezek között a földrajzzal és a politikai aritmetikával szembeni különbségeket.[54] Faber tankönyvének karakterisztikáját a tudatos schlözeri fogalomhasználat, valamint a statisztika államtudományi diszciplínaként történő megfogalmazása adta. Utóbbival Faber a Bécsi Egyetemen statisztikát és politikatudományokat oktató Johann N. Zizius (1772–1824) álláspontjára helyezkedett, aki az ausztriai hagyományoknak megfelelően a statisztikát a politikatudományok rendszerében – az egyetemi statisztikai hagyománytól eltérően – egy alacsonyabb autonómiát élvező tudásterületként definiálta.[55]

A statisztikának az államtudományok rendszerébe történő beillesztése valamennyi korabeli értekezés közös kiindulópontja, a tudomány pozíciójának megőrzése szempontjából pedig elemi érdeke volt. Faber esetében ez az interpretáció visszafogottabb szakirodalmi reflexiókra támaszkodott. A Kassai, majd Pozsonyi Jogakadémia statisztika és bányajog tanárának, Mathia Kolbaynak műve ezzel szemben átfogó értelmezését kívánta nyújtani a Schlözer utáni statisztikaelmélet német és ausztriai (Ernst Klotz, Wilhelm Butte, Christian August Fischer, Georg Holzgethan, Caspar Ehrenfels, Josip Jurjević stb.) diskurzusának. Az 1830-ban Kassán megjelent munka részletes kivonatát tartalmazta a statisztika eltérő koncepcióinak,[56] amelyhez több esetben saját megfogalmazást is társított. Kolbay művében a statisztikai megközelítés sokfélesége a statisztikaelmélet autonóm, tudományos megfogalmazása mellett a módszertani kötöttségek lazulásának és a statisztikai megközelítések sokszínűségének jegyeit is magán viselte. A statisztikai leírás sokféleségére már a *Theorie der Statistik* is felhívta a figyelmet, a mű szerzője azonban ezek közül nem mindegyiket minősítette „valódi statisztikának".

Schlözer egykori szempontrendszere több évtized távlatából is áthatotta a diskurzust, a későbbi szerzők azonban már az újabb tudományos áramlatok fényében vitatkoztak a statisztika mibenlétéről. Faber és Kolbay könyvei ugyan eltérő megnevezéssel, de egységesen hét módszert (osztályozó, etnográfiai, összehasonlító, pragmatikus, táblázatos, leíró, analitikus) mutattak be, amelyek mind a statisztika elfogadott megközelítésének minősültek. A század derekán születő statisztikatankönyvek ezzel szemben nagyobb változatosságot mutattak. Zima János (1816–1898)[57] elméleti munkája nyolc szerző felosztását, míg Michnay

[54] *Antonius Faber:* Theoreticae institutiones statisticae ceu introductio in statisticam praecipue statuum Europae, quas usibus auditorum suorum adornavit Antonius Faber. Posonii 1827. 110–112.

[55] Vö. *Johann Zizius:* Theoretische Vorbereitung und Einleitung zur Statistik. Wien–Triest 1820. 29.; A statisztika politikatudományoknak (*Polizeywissenschaft*) való alárendelése már Ignaz de Luca bécsi statisztikaprofesszor művében is megfogalmazódott. A módszertani kísérlethez lásd *Ignaz de Luca:* Historisch-statistisches Lesebuch zur Kenntniß des Oestreichischen Staates. Zweyter Theil Oestreichische Staatsverwaltungskunde. Wien 1798. xviii–xxix.

[56] *Matthia Kolbay:* Theoria statisticae tamquam scientiae. Cassoviae 1830. 96–106.

[57] 1847-es névváltoztatását követően Télfy Iván, lásd Portrék a magyar statisztika i. m. 696.

Endre András (1804–1857) a statisztikaelméletet és az európai országok leírását is közreadó tankönyvében csak négy módszert ismertetett.[58] Kettejük művében közös kiindulópont volt, hogy a statisztikát módszere alapján teljes értékű, az állam részére gyakorlati hasznot hajtó, más megközelítéseket integrálni képes tudománynak tartották.[59] Időközben a statisztika három fő területe (föld, népesség, igazgatás) is újabb felosztásban jelent meg, amely így nagyobb teret engedett a fokozódó gazdasági és ipari érdeklődésnek. A 19. század derekán születő statisztikákban az állam fizikai adottságait kvantifikáló számadatok és adatsorok állandó jelenléte egy összefogottabb, az állam jelenlegi és jövőbeli céljait rugalmasan és sokoldalúan megközelítő tudomány képét vázolták fel. Ehhez azonban azoknak a módszertani kereteknek átértelmezésére volt szükség, amelyek diszkurzív feltételeit maguk a statisztikaelméletek alakították ki.

Konklúzió

A tanulmány a statisztikaelméletek 18–19. századi recepciójának vázlatos áttekintését nyújtotta. Az eközben előkerülő kontextusok a tudománytörténeti és ismeretelméleti szempontok sokrétű összefüggését bizonyították. Elsődleges célja annak demonstrálása volt, hogy a statisztikatudomány 1848-ig terjedő európai és magyarországi történetének hátterében, szemben a szakirodalom egy részének állításával, egy lényegesen tagoltabb, politikai és tudományos szempontokat egyaránt érvényesítő diskurzus működött. A statisztikaelméletek ennek a kultúrának speciális szegmenséhez, az államtudományok 18. századi kialakulását kísérő módszertani vitákhoz tartoztak. A tanulmány ezek között is a diskurzus fő vonalát meghatározó kulturtranszferekre koncentrált, ebből fakadóan a magyarországi adaptáció egyéb részletei már nem képezhették a vizsgálat tárgyát. Ezek közül a legfontosabb a statisztika-fogalmak (*Staatenkunde, országismeret*) sokrétű használatára vonatkozott. A statisztikatudomány 18. századi kialakulása a kiterjedt fogalomhasználatról is szólt. Ennek köszönhetően a tudomány 18. század közepi első megfogalmazásaitól kezdve számos olyan praxis került előtérbe, amely csak utólag kapott tudományos legitimációt (lásd például a statisztika állami adminisztrációban történő felhasználását). A németországi egyetemi kultúrában az erős történettudományi

[58] *Zima János:* A statistika elmélete. Pozsony 1844. 75–82.; *Michnay Endre András:* Statistika. Pozsony 1844. 27.

[59] Zimánál a megfogalmazás kiterjedt a geográfiára is, amelynek módszerét habár hasonlónak tartotta a statisztikáéhoz, azonban „ha a' statistika tudományának határvonala forog kérdésben, nem jöhet tekintetbe a' földnek természetoldala." *Zima J.:* A statistika elmélete i. m. 5. Michnay ezzel szemben a statisztika perspektíváját a múlt, jelen és jövő összefüggésébe határozta meg. Lásd *Michnay E. A.:* Statistika i. m. 4–5.

hagyományok következtében a konfliktusok a még kiforratlan államtudományos mező és a történetírás felségterületei között zajlottak. Az eltérő kulturális hagyományok következtében ugyanezek a problémák a 18–19. század fordulójának magyarországi viszonyai közepette a statisztika és geográfia tudásterületei közötti határ kiéleződését eredményezték. Mint arra számos korabeli és szakirodalmi tétel utalt, a 18. századi államleíró hagyomány magyarországi kontextusát a Bél Mátyás-féle *notitia rerum publicarum* és a geográfia hagyományai együttesen formálták. Ez a kontextus a német *Staatenkunde* átvételével a 19. század elejére egy többszörösen összetett helyzet kialakulását eredményezte. A bécsi oktatási reform konzervatív céljait érvényesítő államtudományos statisztika az enciklopédikus hagyományok következtében inkorporálta a geográfiai ismereteket, másrészt, mint az a statisztikaelméleti diskurzusból látszódott, éles határt vont a két tudomány között. A statisztika riválisfelfogását a földrajzi leírások logikáját követő, később *honismeret*ként elterjedt (lásd Fényes Elek első munkáit) irányzat képviselte, amely szellemi ösztönzőjét részben a századforduló patrióta-pedagógiai célkitűzéseiből, részben a 19. századi reformmozgalom ideológiájából nyerte. A két statisztika különbségére, illetve kölcsönhatására azonban a kutatás csak elvétve tér ki. Habár az osztrák–magyar kiegyezéssel és a statisztikai intézet felállításával a diskurzus új ösztönzőt kapott, az 1780 és 1848 közötti időszak feltárása további kutatásokat igényel. Ehhez azonban a politikai, tudományos és elméleti kontextusok kompozit megközelítésére lenne szükség.

DESCRIPTIONS OF A STATE AND ‘THE THEORY OF STATISTICS’ AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

by Tibor Bodnár-Király

SUMMARY

The paper analyses the context of the theory of statistics. It also examines the methodological uncertainty of 18th-century state description, which constituted a theoretical problem at the end of the century in the works of Schlözer, Zizius, etc. It also focuses on examining opinions about the theory of statistics, and investigates how the answers to these questions strengthened (or weakened) the scientific legitimation of statistics. The paper also briefly touches on some aspects of the above discourse which are relevant to the Hungarian context.

Sz. Kristóf Ildikó

ALEXANDER VON HUMBOLDT ÉS MAGYARORSZÁG

Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában*

Egy amerikai–német kutatási együttműködés résztvevőjeként 2004-ben az Amerikai Egyesült Államokban kezdtem el Alexander von Humboldt (1769–1859) munkásságával foglalkozni. A Frank Baron professzor (University of Kansas) által vezetett nemzetközi projekt a Max Kade Center for German–American Studies nevű intézményhez kapcsolódott a Kansas állambeli Lawrence-ben. Az együttműködés Alexander von Humboldt munkái angol nyelvű fordításainak a digitalizálását, jegyzetekkel való ellátását és az interneten való közzétételét tűzte ki célul. A projekt köré nemzetközi kutatócsoport szerveződött, amelynek további feladata tudománytörténeti tanulmányok elkészítése volt. A *The Humboldt Digital Library: A Global Network of Knowledge* címet viselő projekt azóta lezárult, eredményei hozzáférhetők.[1]

Antropológusként és antropológia-történészként ebben az együttműködésben kezdtem el Humboldt munkásságának a magyar vonatkozásait kutatni, így például a korabeli Magyarországgal kapcsolatos ismereteit, hazai recepcióját, és annak mindeddig kevéssé hangsúlyozott etnológia- és antropológiatörténeti vonulatát. Humboldt műveinek gazdag francia, spanyol, angol, német stb. etnológia- és antropológiatörténeti referenciái, így például José de Acosta (1539–1600), Joseph Lafitau (1681–1746), Louis Armand Baron de Lahontan (1666–1716), Georges Louis Leclerc Buffon (1707–1788), William Robertson (1721–1793), Cornelius De Pauw (1739–1799), Charles Darwin (1809–1882) művei, s az azokra való hivatkozások arra utaltak, hogy munkássága a 18–19. század fordulóján formálódó, majd később Nyugat-Európában intézményesülő etnológia és antropológia tudományának a diskurzusával is átfedéseket mutat. A hazai Humboldt-recepcióra vonatkozó filológiai feltárások új megvilágításba helyezhetik egyetemes néprajzi érdeklődésünk kibontakozásának a történetét.

Az alábbiakban Alexander von Humboldt és Magyarország kapcsolatának két alfejezetét szeretném körüljárni: Humboldt szerepe és jelentősége a nemzetközi

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

[1] A projekt honlapjának eléhetősége http://www.avhumboldt.net/index.php?page=136

és a magyarországi egyetemes néprajz tudománytörténetében; Magyarország és a magyarok reprezentációja Humboldt műveiben. (Egy harmadik rész, Humboldt recepciója Magyarországon: a magyar – személyes és irodalmi/filológiai – kapcsolatok kérdése egy következő tanulmány témája lesz.)

Alexander von Humboldt szerepe és jelentősége a nemzetközi és a magyarországi egyetemes néprajz tudománytörténetében

Hadd kezdjem Egon Friedell értékelésével, amelyet 1931-ben írt Humboldt egyik késői munkájáról, a *Kosmos* című műről (1845–1862)[2], ám amely Humboldt egész életművére ráillene. „Nem több és nem kevesebb – mondja Friedell –, mint óriástabló a világról, a természet egyetemes története, amely magába foglal és a legszebb összefüggésben lát meg mindent, ami látható és kutatható, a mohatakarótól a csillaghalmazig, a kőtől az emberi agyig; egy világjáró életének termése, aki egyszersmind filozófus is volt, s akinek műve választékos közérthetősége és áttetszően plasztikus ábrázolásmódja révén egyformán tartozik az irodalom- és a tudománytörténethez."[3] Mégpedig több tudomány történetéhez is egyszerre, közöttük például az egyetemes néprajzéhoz.

Tudományos munkásság: életrajz és magyar vonatkozások

Szeretnék kiemelni néhány fontos részletet Humboldt életrajzából úgy, hogy melléjük helyezek néhány, a magyarországi recepcióval kapcsolatos vonatkozást.[4] Ezzel a módszerrel egyrészt azt a tudománytörténeti kontextust igyekszem felvázolni, amelyben Humboldt írásai megszülettek és Magyarországon is feltűntek, másrészt pedig így szeretném elvezetni az olvasót a magyarországi befogadókhoz és használókhoz.

A porosz arisztokrata családba született Humboldt nevelője Berlinben 1775 és 1776 között az a Joachim Heinrich Campe (1746–1818) volt, aki az új, rousseau-i nevelési elveket vallotta, s egyebek mellett utazásokról és azok hasznáról szóló gyermekkönyveket is írt. A *Család Könyve* című folyóiratunk 1856. évi száma

[2] *Alexander von Humboldt:* Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung I–V. Stuttgart 1845–1862.

[3] *Egon Friedell:* Az újkori kultúra története V. Romantika és liberalizmus. Ford. Adamik Lajos. Bp. 1993. 7.

[4] Humboldt életének eseményeit két alapvető munka alapján foglalom össze, *Kurt-R. Biermann – Ilse Jahn – Fritz G. Lange:* Alexander von Humboldt. Chronologische Übersicht über wichtige Daten seines Lebens. Berlin 1968. és *Andrea Wulf:* The Invention of Nature. Alexander von Humboldt's New World. New York 2016.

hosszú cikket szentelt Humboldt bemutatásának, amelyben Campét és műveit kortárs jó ismerősökként idézte a magyar olvasók elé: „necsak az ifjuság elméje gyakoroltassék, hanem kedélyi és értelmi fogékonysága is ébresztessék azáltal, hogy idegen országok, emberek és erkölcsök táruljanak föl az ifju szeme előtt. E végre szerkesztette [Kampe] Robinzont, Amerika fölfedezését, stb., melly munkái még jelenleg is kedves olvasmányúl szolgálnak az ifjuságnak." A cikk szerzője Hunfalvy János (1820–1888),[5] aki az 1870-es években a pesti egyetem újonnan megalakult Földrajz Tanszékén Magyarországon elsőként tartott előadásokat a világ népeinek néprajza tárgyában.[6] Campe egyik fontos, Hunfalvy által is említett utazással kapcsolatos munkájának, Daniel Defoe Robinson története átdolgozásának már korábban is akadt magyar fordítója (1793 és 1794), nevezetesen Gyarmathi Sámuelnek (1751–1830), kortárs nyelvész-orvosunknak, a finn–magyar nyelvhasonlítás úttörőjének, Ráday Gedeon fiai nevelőjének a személyében.

Az 1780–90-es években Georg Forster (1754–1794) természettudós és forradalmár szóbeli és írott elbeszélései jelentették a legfontosabb ösztönzést Humboldt számára későbbi utazásaihoz. Forster Christian Gottlob Heynének (1729–1812), Humboldt egyik tanárának a veje volt, magának Humboldtnak pedig a barátja lett. Apjával, Johann Reinhold Forsterrel (1729–1798) elkísérte James Cookot (1728–1779) annak második föld körüli útjára (1772–1775), s az erről írott tudósításaival az utazási és etnológiai-antropológiai jellegű beszámoló műfajának az egyik úttörőjévé vált. Hunfalvy János a *Család Könyvé*ben erről a vonalról is tudósította a magyar olvasókat: „[hogy] Forster mi hatalmasan ragadta meg Humboldt fogékony szellemét, kitetszik abból, mit ez [Humboldt] a *Koszmosz* II. kötet 5. l. mond: [s ezen a helyen Hunfalvy magát Humboldtot idézi] »Ha saját emlékezéseimre szabad hivatkoznom, enmagamtól kérdeznem, mi tüzelte föl elöször kiirthatlan vágyomat a téritő közi tartományokat látni, Forster György rajzait kellene neveznem a Délitenger szigeteiről.«"[7] Forster tudósításai 1777-től jelentek meg *A Voyage Round the World* címmel, melyet szinte az összes nagyobb nyugat-európai nyelvre lefordítottak. Forster személyében nemcsak a felfedező, empirikus/leíró csendes-óceáni etnográfia, hanem a rendszerezésre, a leírásokból nyert ismeretek klasszifikálására is törekvő komparatív etnológia egyik megalapítóját kezdték tisztelni.[8]

---

[5] *Hunfalvy János:* Humboldt Sándor. Család Könyve (1856) 1.

[6] Egyetemes néprajz (Ethnographia). Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr. Bp. 1876/77 II. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. Bp. 1995.

[7] *Hunfalvy J.:* Humboldt Sándor i. m. 2.

[8] *Georg Forster:* A Voyage Round the World I–II. Ed. Nicholas Thomas – Oliver Berghof. Honolulu 2000.; *Johannes Görbert:* Die Vertextung der Welt. Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster,

Bármennyi kritikát kapott is a Forster korabeli etnológia/antropológia a későbbiekben – elsősorban posztkoloniális szemszögből –, azt a kritikusok egy része is elismeri, hogy Forster írásai már nem tekinthetők a mandeville-i, középkori as-csodás-mesés földrajz leszármazottainak. Az ottléten alapuló, empirikusabb, valóságközeli beszámolók ezek: Forster meglehetősen könnyen tanulta a polinéz szigetek nyelveit és jó megfigyelő is volt. Észrevette az egyes szigetek (Társaság-szigetek, Új-Zéland, Húsvét-sziget) társadalmai, vallásai között fennálló különbségeket, s ő nem idealizálta oly mértékben a polinéz bennszülötteket, mint ahogyan például Louis Antoine de Bougainville (1729–1811) tette néhány évvel korábban.[9] Amit Forster Humboldtnak taníthatott, az egy részletközelibb, empirikusabb, józanabb látásmód és társadalomolvasat volt.

Még a nagy utazásai előtt, 1792 és 1797 között Humboldt bányászakadémiai oklevéllel állami szolgálatba lépett. Felsőbb tanulmányait egyrészt több német egyetemen, például az oderai Frankfurtban és Göttingenben végezte. (Utóbbi helyen többek között Johann Friedrich Blumenbach [1752–1840], és Johann Gottfried Eichhorn [1752–1827] tanítványa volt.) Ugyanakkor magántanároknál is tanult, a szászországi Freibergben például a neves geológusnál, Abraham Gottlob Wernernél (1749–1817), de önképzés útján is gyarapította ismereteit a természettudományok szinte minden ágában. Fiatalkori foglalkozására nézve bányászati tisztviselő lett: az ansbachi és bayreuth-i bányakerület vezetőjévé, majd főbányamesterévé nevezték ki, amely minőségében bejárta a Harz- és a Rajna-vidék, majd a Németalföld, Franciaország és Anglia nevezetesebb bányáit.[10] Úgy tűnik – mint a későbbiekben visszatérek rá –, hogy az egyik magyarországi útja is erre az időszakra eshetett.

Ami a nagy utazásokat illeti, Humboldt két hosszabb tudományos kutatóutat tett Európa határain kívül. Az elsőt 1799 és 1804 között az amerikai kontinensen, amikor egy francia orvos-botanikus barátja, Aimé Bonpland (1773–1858) társaságában bejárta a mai Venezuelát, Kolumbiát, Ecuadort, majd délnek fordultak Peru területére, aztán vissza északnak Kubába és Mexikóba, innen pedig ismét északnak, az Amerikai Egyesült Államok északkeleti partjára (többek között Philadelphiába és Washingtonba). Humboldt és Bonpland amerikai útja nem tekinthető a szó szoros értelmében vett felfedező utazásnak, hiszen jórészt már ismert területeket jártak be, de az európai felfedezések története mégis úgy tartja számon, mint az első tudományos expedíciót, amely részletes „oknyomozó”

Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso. Berlin–München–Boston 2014., különösen 208–229., 302–324.

[9] Lásd *Görbert, J.:* Die Vertextung i. m.

[10] *Biermann, K. R. – Jahn, I. – Lange, F. G.:* Alexander von Humboldt i. m. 8–20.

és összehasonlító megfigyeléseket tett az akkori természettudományi kutatások szinte minden területén – legfőképpen a földrajz terén.[11]

Európába visszatérve, 1804-ben Humboldt Párizsban telepedett le (huszonhárom évre, egészen 1827-ig), és legnagyobbrészt itt írta meg és adta ki földrajzi és utazási vonatkozású műveit. Itt alkotta meg amerikai tapasztalataik vaskos összegzéseit is francia nyelven, ez lett az Aimé Bonpland-nal közösen kiadott *Voyages aux régions équinoxiales du nouveau continent*. A mű hat fő részből, s összesen harminchét kötetből áll, melyekhez számos ábrázolás, rajz, metszet is társult. Ez a munka végül befejezetlen maradt, ám számos kiadása lett 1807 és 1839 között.[12] Humboldt mindeközben két évre hazament Berlinbe (1806–1807), ahol megírt egy német nyelvű természettudományos értekezést: az *Ansichten der Natur* két kötete 1808-ban jelent meg.[13]

Második nagy utazása Ázsiába vezetett. Mint említettem, Humboldtot eredetileg és elsősorban a „Déli-tengerek" valamint India érdekelte, ezekre a „keleti" tájakra szeretett volna eljutni. Forster hatása mellé úgy tűnik, már az Eichorn tanítványaként Göttingenben eltöltött évekkel kezdődően gyorsan felzárkózott nála a romantika korának jellegzetes kelet-kultusza, Edward Said kifejezésével (és értékelésével) élve: *orientalizmus*a is.[14] Hadd idézzem erre nézve ismét Egon Friedellt: Humboldt az összes szerzőt, akit az alább következő frappáns kis „orientalizmus"-összegzésében említ, olvasta és hivatkozta: „Napkelet felé, az Indus és a Gangesz partjához titkos késztetés vonzza lelkeinket, írja Görres, aki perzsa tanulmányai alapján kiadta az ázsiai világ mítoszainak történetét; Friedrich Schlegel könyve az indiaiak nyelvéről és bölcsességéről – *Sprache und Weisheit der Indier* – igen alapos és termékeny szanszkritkutatásnak lett a kiindulópontja; Rückert kínai, perzsa, indiai, arab költészetet ültetett át, részben mesterien, németre; Goethe pedig mindenekelőtt *Nyugat-keleti díván*jában tisztelgett Kelet szelleme előtt – e versgyűjtemény darabjai, mint az alcím mondja, *szüntelen kapcsolódnak Kelethez*."[15] Életének kutatói szerint valamely ázsiai utat Humboldt már párizsi évei alatt, 1811-től tervbe vett. Elkezdett perzsául tanulni, támogatásért folyamodott a franciákhoz, az oroszokhoz, a napóleoni idők alatt azonban erre az utazásra nem kerülhetett sor, sőt, még azok után sem, sokáig. Egészen 1827-ig, amikor – bizonyos tudományos célok,

[11] Az utazás értékelését lásd *Urs Bitterli:* Die Entdeckung Amerikas. Von Kolumbus bis Alexander von Humboldt. Dritte Auflage. München 1992. [1991.] 445–479.
[12] *Alexander von Humboldt – Aimé Bonpland:* Voyages aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1803 et 1804. Paris.
[13] *Alexander von Humboldt:* Ansichten der Natur. Mit wissenschatflichen Erläuterungen I–II. Tübingen 1808.
[14] *Edward W. Said:* Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Bp. 2000 [1978].
[15] *Friedell, E.:* Az európai kultúra története i. m. 52–53.

földrajzi felmérések elvégeztetése mellett – nyilvánvaló birodalmi törekvésekkel a szemei előtt I. Miklós orosz cár bízta meg Humboldtot, hogy kutassa fel orosz kormányköltségen az Ural-vidékét valamint Belső-Ázsiát. Humboldt 1829-ben indult útnak két német tudóstársával, Gustav Rose (1798–1873) geológus-mineralógussal és Christian Gottfried Ehrenberg (1795–1876) orvos-botanikus-zoológussal, és az Uralon át eljutott Szibériába, egészen a kínai határig, visszatértében pedig érintette a Kaszpi-tengert is.[16] Ez az utazás körülbelül egy szűk évig tartott: 1829. december végén a német tudósok már újra Berlinben voltak. Indiába nem sikerült eljutniuk, Anglia nem engedte be a porosz–orosz társaságot a gyarmatának tekintett országba.

Ennek az expedíciónak – mint ismeretes, bár meglátásom szerint nem eléggé hangsúlyozott – majdnem lett magyar résztvevője is. Gyarmathi Sámuel egy 1819 áprilisában Schedius Lajoshoz (1768–1847), a pesti egyetem professzorához írott levelének a tanúsága szerint – amelyre a későbbiekben még visszatérek – Kőrösi Csoma Sándort (1748–1842) próbálta beprotezsálni Humboldtékhoz. Ez azonban nem sikerült, s maga Kőrösi Csoma még abban az évben útnak indult Ázsia felé.[17]

Az Európába való végleges visszatérése után Humboldt egészen a haláláig immár Berlinben élt. III. Frigyes Vilmos porosz király még 1827-ben hazahívta Párizsból, s így Berlinben írta meg a későbbiekben az ázsiai út tapasztalatait, legalábbis geológiai és klimatológiai szempontból, aminek a vizsgálata az ő közelebbi feladatköre volt. Két művet alkotott ekkor: a *Fragmente einer Geologie und Klimatologie Asiens* (1832) című munkát és az *Asie centrale* három kötetét (1843).[18] A berlini korszak fontos eseménye, illetve eseménysorozata volt, hogy 1827-től kezdődően Humboldt nyilvános előadásokat kezdett tartani az egyetemen. Ezekből született meg a sokak által élete főművének tartott, öt kötetes *Kosmos* című munka (1845–1862), amely művei közül a legelterjedtebbé vált. Ebben Humboldt egyfajta romantikus össz-természettudományi világképet

[16] *Bitterli, U.:* Die Entdeckung i. m.; *Gustav Rose:* Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspischen Meere auf Befehl Sr. Majestät des Kaisers von Russland im Jahre 1829 ausgeführt von A. Humboldt, G. Ehrenberg und G. Rose. Mineralogisch-geognostischen Theil und historische Bericht der Reise. Berlin 1837.; *Radó Sándor:* Humboldt, a geográfus. Alexander von Humboldt halálának 100. évfordulójára. Földrajzi Közlemények Új folyam 7. (1959) 4. sz. 321–341.

[17] Gyarmathi Sámuel levele Schedius Lajoshoz. Kolozsvár, 1819. ápr. 26. In: Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. Levelek, okiratok, emlékezések. Szerk. Terjék József. Bp. 1984. 33–34. A Gyarmathi tervét úgyszintén tárgyaló Kubassek János szerint Humboldtot nem érdekelte különösebben a magyar őstörténet és őshazakutatás, lásd *Kubassek János:* A Himalája magyar remetéje. Kőrösi Csoma Sándor életútja, kortörténeti és földrajzi háttérrel. 3. kiadás. Bp. 2014. 110–111. Saját kutatásaim ennek inkább az ellenkezőjére utalnak [Sz. K. I.].

[18] *Alexander von Humboldt:* Fragmente einer Geologie und Klimatologie Asiens. Berlin 1832.; *Uő*: Asie centrale. Recherches sur les chaines des montagnes et la climatologie comparée. Paris 1843.

fogalmazott meg, s mellé egy sajátos tudományos módszert, *Gesamtforschung*ot is kínált.[19]

Alexander von Humboldt 1859. május 6-án halt meg Berlinben, kilencvenéves korában.

Tudományos munkásság: metodológia és kontextusok

Humboldt legértékesebb megállapításait a geográfia területére sorolja a tudománytörténet.[20] Egy újfajta földleírás művelője és érzékeny, jó szemű, jó tollú mestere lett: a *tájleírás*t tartotta a földrajz fő feladatának, amennyiben a jelenségeket nem azok egymásutánjában, hanem egymásra hatásukban és ok-okozati összefüggéseiben igyekezett szemlélni. Munkássága két legfontosabb jellemzőjének a kauzalitás vizsgálatát és az alkalmazott szintetikus látásmódot tarthatjuk.[21]

Ami mindebből az antropológia/etnológia történetét a leginkább érdekelheti, és kell is, hogy érdekelje, az Humboldt szorosabban vett tudományos módszere: az említett *Gesamtforschung*. A jelenségeknek ez a holisztikus – szintetikus és romantikus – megközelítése lényegében földrajzi leírásokat ötvözött/kombinált biológiai–botanikai és zoológiai megfigyelésekkel, statisztikai adatokkal, nyelvészeti és filozófiai meggondolásokkal, valamint *etnográfiai* elemekkel és leírásokkal.[22]

Meglátásom szerint Humboldt munkásságát ezen a téren a legjobban a francia *humánföldrajzi* irányzat kontextusában lehet értelmezni.[23] A tulajdonképpeni *géographie humaine*, Paul Vidal de La Blache (1845–1918) iskolája – amit aztán a francia történészek *Annales*-köre, többek között például Lucien Fèbvre (1878–1956) – is nagyra értékelt, egy későbbi irányzatként jelentkezett a 19. század végén, illetve 20. század elején.[24] Vidal de La Blache azonban személy szerint is

---

[19] *Uő:* Kosmos i. m.; A *Gesamtforschung* Pierre Erny terminusa, amit *Alexander Henn*: Reisen in Vergangene Gegenwart. Geschichte und Geschichtlichkeit der Nicht-Europäer im Denken des 19ten Jahrhunderts. Berlin 1988. című munkájáról írt recenziójában használ, lásd L'Homme 29. (1989) 111–112. sz. 280–281.

[20] Horizonte der Humboldt-Forschung. Natur, Kultur, Schreiben. Hildesheim. Hrsg. Ottmar Ette – Julian Drews. Zürich–New York 2016.

[21] *Birgit Schneider:* Der „Totaleneindruck einer Gegend". Alexander von Humboldts synoptishe Visualisierungen des Klimas. In: Horizonte der Humboldt-Forschung i. m. 53–78. Lásd még *Claude Blanckaert:* Géographie et anthropologie: une rencontre nécessaire (XVIIIe-XIXe siècle). Ethnologie française 34. (2004) 4. sz. 661–670.

[22] *Erny, P.:* Alexander Henn i. m. 280.

[23] Humboldt munkásságának francia beágyazottságához lásd „Mein zweites Vaterland." Alexander von Humboldt und Frankreich. Hrsg. David Blankenstein et al. Berlin–Boston 2015. és *Blanckaert, C.:* Géographie et anthropologie i. m.

[24] *Paul Vidal de la Blache:* Tableau de la Géographie de la France. Paris 1908.; Principes de géographie humaine. Ed. Emmanuel de Martonne. Paris 1922. Lásd még az Ethnologie française 34. (2004)

sokat tanult Humboldttól. Az ő iskolájának a közvetlen elődei Humboldt kortársaiként Franciaországban a földrajztudomány és az etnológia szoros együttműködésének propagálói és művelői voltak. Egyik képviselőjük, Julien-Joseph Virey (1775–1846) – akinek feltárásaim szerint ugyancsak számottevő recepciója lett ugyanazon a magyarországi körön belül, ahol magának Humboldtnak is – 1817-ben a következőképpen fogalmazta meg hitvallásukat: „Nem ismerhetjük meg az embert, ha nem ismerjük azt az univerzumot, amelyben él, és amelyhez alkalmazkodik."[25] Egy ilyesfajta geográfiai univerzalizmus szellemében alakult meg aztán 1821-ben Párizsban az első földrajzi társaság, a *Société de Géographie*, amelynek Alexander von Humboldt egy ideig a tiszteletbeli elnöki funkcióját is betöltötte. S egy ilyesfajta geográfiai „holizmus" vagy univerzalizmus látszik visszaköszönni a korszakban egymás után alakuló párizsi egyetemes néprajzi, etnológiai és antropológiai társaságoknál is.

A *Société de Géographie* célkitűzéseiről, működéséről kiváló képet lehet kapni a *Nouvelles Annales des Voyages* című, Párizsban megjelenő folyóiratból, amely a francia humánföldrajzi irányzat hőskorának az egyik legfontosabb orgánuma volt. 1836 és 1839 között Humboldt az egyik társszerkesztőjeként működött, illetve ebben is közölte kisebb tanulmányait. Az évi három-négy számmal megjelenő folyóirat 1819-ben indult *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie et de l'Histoire* címmel. Címéből később eltűnt a *l'Histoire* és belekerült többes számban a *sciences géographiques* – mintegy jelezvén a földrajztudomány kiterjeszkedését egyéb területekre, mint például a történelemre és az etnográfiára. A folyóirat szerkesztői a korszak neves francia geográfusai Humboldt kortársai és tudóstársai voltak: Conrad Malte-Brun (1775–1826), Jean-Baptiste Eyriès (1767–1846), Charles Athanase Walckenaer (1771––1852), ugyanazok, akik a párizsi *Société de Géographie*-t is létrehozták és működtették.

Hogy mit jelentett ebben a korszakban geográfiát művelni, s mi volt annak az eszmei célkitűzése, azt nagyszerűen megvilágítja két bekezdés a *Nouvelles Annales des Voyages*-ból. Egyrészt a folyóirat impresszumának a szövege, amely mit sem változott az alapítástól eltelt majd öt évtized alatt, s amely így szól: a *Nouvelles Annales des Voyages* közzétesz „eredeti, még publikálatlan beszámolókat a legújabb utazásokról", valamint „értekezéseket a népek eredetéről, nyelvéről, erkölcseiről, mesterségeiről (*arts*) és kereskedelméről", továbbá bemutat „minden olyan felfedezést, kutatást és vállalkozást, mely hozzájárul a geográfiai tudományok

4. sz.: „Ethnologues et géographes" című tematikus számát, különösen *Blanckaert, C.:* Géographie et anthropologie i. m.

[25] *Julien-Joseph Virey:* „Homme", Dictionnaire des Sciences médicales. Paris 1817. A magyar fordítás a sajátom, kiemelés is tőlem [Sz. K. I.]. Lásd még *Blanckaert, C.:* Géographie et anthropologie i. m. 667.

fejlődésének a meggyorsításához."[26] Másrészt egy kicsit hosszabb részlet az 1839. évi 3. számból, „A francia ipar statisztikája" című cikk legelejéről, amely kitűnően összefoglalja a francia humánföldrajz alapelveit: „A földrajztudomány, ahogyan azt manapság felfogják, ahogyan egy Malte-Brun, egy Humboldt, egy Walckenaer műveli, vagy a geográfusok tiszteletreméltó doyenje, Eyriès úr, ennek a folyóiratnak a főszerkesztője, immár nemcsak arra korlátozódik, hogy röviden és szárazon leírjon egyes helyeket, hogy néhány sorban elintézze a folyókat és a hegyeket, hogy megközelítőleg felsorolja valamely vidék termékeit, s hogy felvázolja természetes vagy mesterséges határait: immár egy sokkal gazdagabb tartományt fog át, hűen számot akar adni nemcsak a meglévő dolgokról, hanem azokról az eseményekről is, amelyek okozták, illetve amelyek módosíthatják azokat, s ezt úgy kívánja tenni, hogy megismertet az ott lakó nép erkölcseivel (*moeurs*), bemutatja, milyen átalakulásokon mentek át ezek az erkölcsök és szokások, megkeresi és megnevezi ezek okát, megmutatja nekünk, melyek voltak dicsőségének, s melyek hanyatlásának napjai, hogyan gyarapodott a népessége, illetve hogyan és miért fogyatkozott meg, mely időszakban növekedett a gazdagsága, és hogyan merültek ki a forrásai, s vajon felvirágoztatható-e még; manapság tehát a földrajztudomány, mint minden más tudomány, univerzális érdekű, hiszen egyaránt tárgyalja valamely nemzet vallását, történelmét, mesterségeit (*arts*), és szokásait, s ily módon semmi sem idegen tőle."[27]

Létezett tehát a Humboldt-korabeli francia geográfiának – mint *Gesamtforschung*nak – egy jellegzetes, erőteljes társadalomtudományi, történelmi és *etnográfiai* vonulata is. Francia tudománytörténészek megállapítása szerint az 1821-ben alapított párizsi *Société de Géographie* tagjaiban is, és érdeklődési körében is többszörös átfedést mutatott a korabeli etnográfiai-antropológiai társaságokkal, akár a hazai orientációjú „régiségbúvárokról" legyen szó (*Société royale des Antiquaires de France*, 1814–1830), akár az embertan korai művelőiről, legfőképpen orvosokról (*Société d'Anthropologie de Paris*, 1859-től), vagy az immár mindinkább kulturális sajátosságokat kereső etnológusokról (*Société d'Ethnologie de Paris*, 1839–1859).[28]

Humboldt humánföldrajzi koncepciója szerint a természet kihat a társadalom alakulására: az amerikai indiánok általa különböző „fejlettségűnek" nevezett kultúrái például a földrajzi viszonyoktól is függenek. A földrajzi adottságok és a kulturális fejlettség általában is összefügg Humboldt szerint, aki az általa

[26] A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].
[27] *A. E.:* Statistique de l'industrie française. Exposition des produits de 1839. Nouvelles Annales des Voyages 21. (1839) 3. sz. 63–64. Az idézet a cikk legelső bekezdése; a magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].
[28] *Blanckaert, C.:* Géographie et anthropologie i. m.

művelt tudományt – főleg korai munkáiban – nem, vagy nemcsak földrajznak (*géographie*), hanem „az ember filozófiai tanulmányozásának" (étude philosophique de l'homme),[29] „a történelem filozófiai tanulmányozásának" (étude philosophique de l'histoire),[30] illetve „az emberi szellem filozófiai tanulmányozásának" (étude philosophique de l'esprit humain)[31] nevezte.

Szembetűnő, hogy Humboldt írásai gyakran csírájukban tartalmazták a későbbi, a 19. század második felére, végére jellemző etnológiai viták legfontosabb problémafelvetéseit is. Így például az úgynevezett Bastian-Ratzel vitáéit, amelynek kérdésfeltevése szerint eldöntendő volt, hogy a hasonló, ám egymástól nagy távolságra található kulturális elemek diffúzió – migráció vagy kölcsönzés – útján terjedtek el (ez volt Friedrich Ratzel [1844–1904] álláspontja), vagy hasonló fizikai-pszichikai körülmények között élő emberek úgynevezett elemi gondolatainak (*Elementargedanken*) a termékei voltak (ez volt Adolf Bastian [1826–1905] koncepciója).[32] Lényegében egy ilyen gondolatkörhöz szólt hozzá Humboldt Amerika betelepülésének a kérdését boncolgatva, s *ilyen* kontextusba illeszkednek Magyarország-reprezentációi is.

Magyarország és a magyarok reprezentációja Humboldt műveiben

Humboldt több munkájában is emlegeti Magyarországot és a „Madjar"-okat, így például az *Asie centrale*-ban (1843), figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a legtöbb hivatkozást és a legbőségesebb tárgyalást amerikai vonatkozású és érdekű munkáiban szenteli nekünk. Az *Ansichten der Natur* (1808), a *Vues des Cordillères* (1813-tól), valamint a *Kritische Untersuchungen* (1836)[33] több említést tartalmaz a magyar népről és annak kultúrájáról, aminek sajátos okai vannak.

Úgy tűnik, Humboldtot a magyarok esetében is elsősorban a *táj* és a *nyelv* ragadta meg és foglalkoztatta leginkább, nem pedig a társadalom. Ami *tájainkat* illeti, legjellegzetesebb geográfiai jellemzőnknek az alföldet, a „puszták" tartotta, amely tájtípus mindjárt el is helyezett bennünket a számára más egyéb síkságok

[29] *Alexander von Humboldt:* „Introduction". In: *Uő:* Vues des Cordillères et monumens des peuples indigenes de l'Amérique. Paris 1810–1813. Én az 1824-es kiadást használtam, I. 7.
[30] *Uő:* Vues des Cordillères i. m. I. 45.
[31] Uo. 48.
[32] *Friedrich Ratzel:* Völkerkunde I–II. Leipzig 1885.; *Adolf Bastian:* Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen I–II. Berlin 1895.
[33] *Alexander von Humboldt:* Kritische Untersuchungen über die historische Entwickelung der geographischen Kenntnisse der Neuen Welt. Aus dem Französichen übersetzt Dr. Jul. Ludw. Ideler. Berlin 1836.

– llanók és sztyeppék – sorába. Az előbb említett munkák közül az *Aequinoctial Gegenden* (a *Voyage aux régions équinoxiales*[34] német fordítása, 1859[35]) 17. illetve 15. fejezete adja a legrészletesebb leírást az ilyen összefüggésben szemlélt magyar Alföldről. Hadd idézzem ennek magyar fordítását Vécsey Zoltán tollából (1967): „A sztyeppek egyformaságának látványában van valami nagyszerű, ugyanakkor azonban szomorú és leverő is. Úgy tűnik, mintha a teljes természet megdermedt volna, alig hull a szavannára itt-ott egy-egy kis felhő árnyéka, amely a zeniten átúszva a közeledő esős évszakot jelzi. Csak nehezen szokja meg a szem Venezuela és Casanare llanóinak, Buenos Aires és a Chaco pampáinak látványát, amelyek folytonosan, 20-30 napos utazás hosszat a tenger felszínének képét mutatják. Európa nyugati és északi részének pusztái: a spanyol Mancha, a Jylland határától Lüneburgon át Belgiumba és Vesztfáliába benyúló heidék (csarabosok) csak halvány képet adhatnak Dél-Amerika mérhetetlen llanóiról. Kontinensünk délkeleti részén, Magyarországon a Duna-Tisza közén, Oroszországban a Dnyeper, Don és Volga közt vannak nagy legelőterületek, amelyeket a víz hosszú-hosszú időn át egyengetett el, és körös-körül a horizontot határolják. Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka, de a síkság legtágabbra keleten terül szét Cegléd, Debrecen és Titel között. Zöld tenger ez, amelynek két kapuja van, az egyik Esztergom és Vác, a másik Belgrád és Viddin között."[36]

Humboldt munkái Magyarországnak legtöbbször ezt a lapos, síksági voltát hangsúlyozzák, ha olykor torzítanak is egy kicsit, ahogyan a fenti szöveg is teszi, Pozsony és Sopron közé kiterjesztve Alföldünket. Országunknak leginkább csak bizonyos sajátosságait emelik ki. Az *Asie centrale* című könyvében (1843) a *Kontinensek magasságát* tárgyaló fejezet Európával foglalkozó része Magyarország említésével például a hegységek és az alföldek közötti tengerszint feletti magasság különbségeit, annak változékony voltát illusztrálja. Hegységeink, hegyi tájaink ugyanakkor meglehetősen ritkán bukkannak fel leírásaiban. Az *Altáj-hegység rendszere* című fejezetben az érclelőhelyek számbavétele során a magyarországi Felvidék is feltűnik (Schemnitz en Hongrie), legalábbis egy fél mondat erejéig.

„A magyar puszták" – „die ungarischen Puszten", ahogyan az *Aequinoctial Gegenden*ben (1820) nevezi őket – Humboldt szemében természeti és kultúrtájak is voltak egyben: „valódi szavannák" és „dús füvű legelők", leírásai azonban inkább csak a tájról szóltak, az emberekről csak kevésbé, vagy egyáltalán nem.

[34] *Humboldt, A. – Bonpland, A.:* Voyages aux régions équinoxiales i. m.
[35] *Alexander von Humboldt:* Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1859.
[36] *Uő:* Az Orinoco vadonában. Vál. és ford. Vécsey Zoltán. Bp. 1967. 224–225.

Az idézett leírásokban az a jellegzetes Magyarország-reprezentáció típus érhető tetten, amelynek megfelelően országunk nem más, mint nagyjában-egészében *puszta*, térben egymás után következő *puszták sora*. Humboldt munkáinak óriási európai popularitása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy ez a reprezentáció-típus széles körben elterjedjen és legitimációt nyerjen a 19. század során.

Az a tény ugyanakkor, hogy Humboldt tárgyalásaiban rendszeresen beillesztette Alföldünket más hasonló európai, illetve más kontinenseken fekvő hasonló tájak sorába, szintén figyelmet érdemel. Azt jelzi ugyanis, hogy ennyiben mi is része voltunk az úgynevezett *foyer*-koncepciójának. A *foyer* Humboldtnál körülbelül „szülőhazát", „elterjedési területet", „központot" jelentett, s a természet különböző megjelenési formáinak egyik Darwin előtti magyarázatára vonatkozott. Humboldt az élővilág, a fajok elterjedése tekintetében a poligenezis híve volt: számos korabeli természettudóssal együtt úgy gondolta, hogy a Teremtés nem egy egyszeri aktus volt, hanem több különböző, vagyis a növény- és állatfajok nem egyetlen központból vándoroltak szét, hanem többször, több helyen is „megalkottattak". Ennek megfelelően alakultak ki a több kontinensen megtalálható azonos tájtípusok is.[37] Ami az embereket illeti, Humboldt szerint ők is így hozhattak létre „civilizációs" központokat, többet is egyszerre. Bár ebben a kérdésben inkább az úgynevezett monogenezis talaján állt, vagyis úgy vélte, hogy egyetlen ősi fajból alakult ki a többi rassz, mégpedig az őket ért eltérő környezeti hatások következtében. Humboldt ezen a téren ugyanakkor már nem a *Genezis*re (Noé fiainak, Sémnek, Hámnak, és Jáfetnek a kultúraterjesztő szerepére) hivatkozott, mint számos természettudományos érdeklődésű elődje és kortársa, hanem az újabb német, angol és amerikai embertani megközelítésekre: Johann Friedrich Blumenbachra, majd James Cowles Prichardra (1786–1848) és Samuel George Mortonra (1799–1851).

Mindenesetre, sem a monogenezis, sem a poligenezis hipotézise nem zárta ki a *vándorlás* lehetőségét sem a fajok, sem a „civilizációk" esetében. Ezt tanúsítják Humboldtnak a magyar *nyelvvel* kapcsolatos elképzelései. Mint említettem, Humboldt legtöbb Magyarországra és a „Madjar"-okra történő hivatkozása *amerikai* vonatkozású munkáiban található. Ennek a legfőbb oka az, hogy nyelvünket mintegy bizonyítékként vélte felhasználni egyik alapvető hipotézise igazolására, amely Amerika benépesülésével volt kapcsolatos. José de Acosta, spanyol jezsuita misszionárius és tudós úttörő munkássága nyomán – és azt hivatkozottan felhasználva – Humboldt is úgy vélte, hogy az Újvilág migráció útján népesült be, s hogy az amerikai indiánok ősei Ázsiából vándoroltak át Amerikába. Ezek

[37] A *foyer* pre-darwiniánus elképzeléséről átfogóan lásd *Blanckaert, C.:* Géographie et anthropologie i. m. 665.

az ősök pedig nem mások voltak, mint – a Humboldt korára jellemző etnográfiai ismereteknek megfelelően – egy úgynevezett „finn–tatár" népcsoport (vagy inkább: „nyelv-csoport"), amelynek a nyugati, nyugatra vándorolt ágához a magyarok is tartoznának. A *Vues des Cordillères* (1824; első kiadása 1813-tól), amely a legrészletesebben fogalmazta meg ezt a hipotézist, ugyanakkor igen óvatos és józan érveket használt: „Mindezidáig lehetetlen volt kijelölni azt a korszakot – érvelt Humboldt, amikor a két világ népei érintkezhettek egymással; elsietett lenne megnevezni az óvilág azon népcsoportját, amelyikkel a toltékok, az aztékok, a muiszkák vagy a peruiak a legtöbb kapcsolatot mutatják, hiszen ezek a kapcsolatok olyan hagyományokban, alkotásokban (*monumens*) és szokásokban nyilvánulnak meg, amelyek lehetséges, hogy korábbi időkre mennek vissza, mint hogy Ázsia népei a jelenleg ismert mongolokra, hindukra, tunguzokra és kínaiakra oszlottak volna."[38]

Mégis, mintha az úgynevezett „mongol rassz" (*race mongole*), a „sámánista mongolok" (*mongoles chamanistes*) tűntek volna a legesélyesebbnek erre a szerepre, akik – Humboldt szerint fizikai antropológiai sajátosságaik nyomán – a leginkább hasonlítanak az amerikai indiánokra, s akiket hol mongoloknak, hol pedig „tátároknak" (*les Tartares*) nevez. Ami a magyarokat illeti ebben a kontextusban, a *Vues des Cordillères* „Bevezetése" óvatosan, de explicit módon fogalmaz meg a finnugor és az amerikai indián nyelvek között egy – Humboldt szerint lényeges és meghatározó – párhuzamot. Ebben pedig munkáinak másik nagy, Magyarországra vonatkozó reprezentáció-típusát lelhetjük fel. „Lehetséges – véli –, hogy azok a nyelvek, amelyeket mi amerikaiaknak hívunk, csak annyira tartoznak Amerikához, amennyire a magyar (*le madjare ou hongrois*) vagy a csud, avagy finn Európához."[39] Vagyis, hasonlóan az amerikai indiánokhoz Amerika tájain mi, magyarok – együtt a többi, „nyugatra szakadt" finn (értsd: finn-ugor) népcsoporttal –, *idegenek* vagyunk azon a tájon, ahol élünk: idegenek vagyunk Európában. Egy ilyen koncepció jegyében használt fel Humboldt *azték* szómagyarázataihoz magyar, illetve finn(-ugor) szavakat: „Az *atl* vagy *atel* szó megtalálható Kelet-Európában. – mondja – M. Frédéric Schlegel [...] szerint az a föld, ahol a magyarok laktak, mielőtt elfoglalták Magyarországot, az *Atelkusu* nevet viselte. Ez az elnevezés Moldáviára, Besszarábiára és Walachiára vonatkozott, három egymással határos provinciára a Duna torkolatában, mely utóbbi a *nagy víz, atel* nevet viselte, csakúgy, mint a Volga. [...] A víz mexikói hieroglifája/írásjele, az *atl*, ami hullámzó, párhuzamos vonalakból áll, a vízhullámok mozgását jelöli, s a víz föníciai betűjére, a *mem*re emlékeztet, amely átment a görög

[38] *Humboldt, A.:* „Introduction." i. m. 31–32. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].
[39] Uo. 29–30. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

ábécébe és lassacskán minden nyugat-európai nép ábécéjébe is. Ld. M. Hug zseniális munkáját az írás feltalálásáról, 1801, p. 30."[40] E szerint a reprezentáció szerint a magyarok, mind nyelvüket, mind származásukat tekintve kívülállónak, *egzotikum*nak számítottak.

A fentihez hasonló próbálkozásoktól eltekintve azonban a humboldti földrajz, etnografikus, illetve nyelv-földrajz abban a tekintetben, hogy hová klaszszifikálta a magyarokat, illetve hogy milyen szaktekintélyekre hivatkozott mindezt alátámasztandó, valójában meglepően tájékozottnak tűnik. Humboldt Magyarországról inkább realisztikus és – a korszakban hozzáférhető ismeretekhez viszonyítva – szinte naprakész tudással rendelkezett. A Berghaus-féle *Physikalischer Atlas* például, amit Humboldt felügyelete alatt szerkesztettek Gothában (1852), a magyarokat (*die Magyaren*) legtágabban az úgynevezett „finn-tatár" népcsaládba (*Finnisch-Tatarische Völker-familie*) sorolta be, azon belül a finnugorok közé (*die Ugrischen Finnen*), s azon is belül a vogulok és az osztjákok legközelebbi nyelvrokonaiként tárgyalta. Auktorokként pedig nem mások munkásságára hivatkozott, mint Gyarmathi Sámuelére (1751–1830), nevezetesen *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis* című munkájára (Göttingen 1799), valamint Reguly Antaléra (1819–1858), aki utóbbi 1843–44-es ázsiai utazását (a mordvinok, osztjákok, cseremiszek, csuvasok közé) hosszabban is tárgyalta, sőt megemlítette Regulynak a szentpétervári cári akadémia kiadványában 1844-ben megjelent egyik tanulmányát is.[41]

Gyarmathi és Reguly munkái esetében nincsen közvetlen bizonyíték arra, hogy Humboldt személyesen is olvasta azokat, hiszen a *Berghaus Atlas*t többen írták, illetve szerkesztették. Csak annyit vehetünk bizonyosra, hogy e két magyar tudós munkássága nagyon is bekerült a korabeli európai humánföldrajzi tudás áramába. Legkevesebb *négy* másik magyar (illetve magyar vonatkozású) munka esetében viszont valószínűsíthető, hogy Humboldt kézbe vette, használta azokat.

Humboldt magyar forrásai

Magyar(országi) tudósoktól Magyarországra vonatkozóan Humboldt műveiben három ilyen munkát találtam. Egy térképet: Lipszky János korabeli Magyarország-térképét és két könyvet: a Thuróczy-krónikát, valamint Johann Christian Engel Magyarország-történetét.

[40] *Humboldt, A.:* Vues des Cordillères i. m. II. 356. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].
[41] Physikalischer Atlas. Hrsg. Heinrich Berghaus. Gotha 1852.

Lipszky János térképének, a *Mappa Generali Regni Hungariae*nek[42] a használata Humboldtnak a magyar *táj*, az Alföld, a „puszta" iránti előbb tárgyalt érdeklődését, annak mélységét tanúsítja. Lássunk egy kis részletet a hivatkozásból: „Lipsky térképének a segítségével úgy számítottam, hogy Magyarország *belső medencé*jének alföldje mintegy 12000 négyzetkilométer [...]. Cegléd, Szolnok és Kecskemét között a sík szinte csak homoktenger."[43]

A másik két hivatkozás pedig a másik fő témájához, a *nyelv*hez kapcsolódik. Mindkettő a *Vues des Cordillères*-ben található, és mindkettő az ázsiai népek – köztük a „finn-tatárok" és a magyarok –, valamint az amerikai indiánok rokonságának előbb tárgyalt kontextusához kötődik. A *Vues des Cordillères* II. kötetében az azték naptárrendszert bemutató ábrához (Planche XXIII) Humboldt hosszas magyarázatot fűzött, amelyben az amerikai (mexikói, azték) és az ázsiai („tatár" – *tartare*) naptárrendszer megfeleléseit igyekezett bizonyítani: „[...] láthatjuk – érvel –, hogy az azték *calli* szó [ház és a hold „háza" – asztrológiai értelemben] ugyanazt jelenti, mint a Káma és az Irtis mentén lakó vogulok *kuala* vagy *kólla* szava, [ehhez lábjegyzetben: Vater, *Amer. Bevölker*, S. 160.][44], hogy az azték *atel* (víz), és a vilèla *itels* (folyó) a tatár mongolok, cseremiszek és csuvasok *atl*, *atelch*, *etel*, vagy *idel* (folyó) szavaira emlékeztet. [Ehhez lábjegyzetben: Engel, *Ungar. Gesch.*, I. I., S. 346, 361. Georgi, *Reisen*, B. II, p. 904. Thwrocz, *Chron. Hungaror.*, p. 49.]."[45] Hogy a Thuróczi-krónika melyik kiadása lehetett a kezében, azt teljes bizonyossággal nem tudtam megállapítani; késői, 18. századi kiadásait tekintve Humboldt referenciája viszont pontosnak tűnik, ahogyan az Engel-hivatkozás is. Johann Christian Engel (vagy Engel János Keresztély, 1770–1814) történetíró, szepességi szász polgár és Humboldt kortársa volt. Göttingenben tanult, 1791-től az erdélyi udvari kancellária tisztviselőjeként működött, majd Bécsben töltött be magas hivatali funkciókat, s tagja volt a göttingeni, a prágai, a müncheni, a varsói, valamint a harkovi tudós társaságoknak. Magyarországról – Habsburg szempontból – több munkát is írt, illetve összeállított[46]. Engel volt az, aki 1791-ben

[42] *Lipszky János:* Mappa Generali Regni Hungariae. Pesthini 1806. Hogy Humboldt melyik kiadását használhatta, arra (egyelőre) nincs adatom.
[43] *Alexander von Humboldt:* Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent IV. London 1819. 294–295. jegyz. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I].
[44] *Johann Severin Vater:* Untersuchungen über Amerikas Bevölkerung aus dem alten Continent. Leipzig 1810.
[45] *Humboldt, A.:* Vues des Cordillères II. 1824. 25–26. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.]; *Johann Gottlieb Georgi:* Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772. St. Petersburg 1775.
[46] Például Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I–IV. Halle 1797–1804.; Geschichte des Ungrischen Reichs I–VI. Wien 1813–1814.; Monumenta Ungrica. Viennae 1809.

Bécsben kiadta Cornides Dániel *Commentatio de religione veterum Hungarorum* című disszertációját a saját hasonló témájú munkájával együtt.[47]

Végül, van egy negyedik, magyar szerző tollából származó munka is, amit Humboldt kézbe vett. Ez azonban nem Magyarországra, hanem Tibetre vonatkozik, s nem más, mint Kőrösi Csoma Sándor *Essay towards a Dictionary Tibetan and English* című Calcuttában, 1834-ben kiadott műve. Jóllehet Kőrösi máshol és más kontextusban kerül elő Humboldtnál – nevezetesen az *Asie centrale* című művében – a „Kuen-Lun és a Himalája hegységeinek rendszere" című részben, egy tibeti tó nevének a megállapításánál[48] –, őt is, mint a többieket, hiteles forrásként, nyelvészeti szaktekintélyként, tehát autoritásként használta. Kőrösi Csoma, ahogyan Humboldt többi magyar/magyar vonatkozású hivatkozása – és a továbbiakban tárgyalandó kapcsolata, befogadója – azt tanúsítja, hogy mennyire *nemzetközi* volt a reform- és romantika kori tudomány, s hogy egyes magyarok mennyire részei voltak fontosabb áramlatainak. Humboldt Magyarország tájairól és nyelvéről alkotott reprezentációi – „puszta", illetve „exotikum" – mellé *ezt* a vonást is oda kell tennünk, ahogyan ő maga is odatette.

Az itt említett négy magyar vonatkozású munka nyilvánvalóan kevés ahhoz, hogy Humboldt Magyarországról való ismereteit alátámaszthassák, azok részletességét indokolhassák. Térjünk vissza most ahhoz a kérdéshez, hogy járt-e Humboldt személyesen is Magyarországon, s hogy kik lettek a legfontosabb közvetítők munkássága és a magyar tudományos közegek között.

Humboldt magyarországi utazásai

Ami Humboldt magyarországi útját illeti, a következő kiindulási pontjaink lehetnek: Humboldt egyik művének, a *Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents* című hatalmas munkának az 1967-ben kiadott magyar fordításában, *Az Orinoco vadonában* címmel megjelent kötet előszavában Vécsey Zoltán feltételezte, hogy Humboldt valamikor az 1790-es években fordulhatott meg Magyarországon. Akkor nevezetesen, amikor az ansbachi és bayreuth-i bányakerület vezetője, főbányamestere lett, s amikor hivatalos működése részeként beutazta Kelet-Európa egy részét is, Ausztriától Lengyelországon át a Baltikumig. Vécsey azonban hozzátette: „Sajnos, erről az útjáról csak gyér adataink vannak."[49]

Megállapításaim szerint legkevesebb három forrásszövegünk van, amely Humboldt magyarországi utazásához kapcsolódik. Az első magának Vécseynek az

[47] Engel János Keresztély. In: Magyar írók élete és munkái II. Szerk. Szinnyei József. Bp. 1893. 1311–1315.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 2001. 353–354.
[48] *Humboldt, A.:* Asie centrale i. m. II. 418–419. 1. jegyz.
[49] *Uő:* Az Orinoco vadonában i. m. 224–225.

előbb idézett fordításában, a *Reise in die Aequinoctial Gegenden* 17/15. fejezetében található, amely munka eredetileg franciául jelent meg Párizsban, 1804-től kezdődően.[50] Ebben Humboldt egy helyen – mint idéztem – a következőket mondja: „Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka."[51] A második forrásszöveg egy másik, ugyanebből a munkából, de más kiadás(ok)ból származó szövegrész. *Az Orinoco vadonában* 1967. évi magyar kiadása a *Reise in die Aequinoctial Gegenden*nek egy rövidített és Hermann Hauff által átdolgozott, 1861. évi német kiadása alapján készült, amelyből kihagyták a lábjegyzeteket.[52] Az eredeti mű korábbi, jegyzetelt kiadásai fontos részleteket tartalmaznak Humboldt magyar Alfölddel kapcsolatos tudásáról, sőt, egy lehetséges magyar ismeretségéről is. Ilyen például az 1820. évi német nyelvű kiadás (Stuttgart–Tübingen: Cotta),[53] vagy az 1819. évi londoni, angol nyelvű kiadás.[54] A nevezetes – és a Vécsey-féle magyar fordításból hiányzó – lábjegyzet a következőképpen hangzik: „Magyarországnak ezek a hatalmas sztyeppéi csak kb. 60-80 méterre emelkednek a tengerszint fölé, s kb. 400 kilométerre vannak a tengertől. [...] *Podmanitzky* báró, aki híres a fizikai tudományokban való jártasságáról, megmérette az alföld tengerszint feletti magasságát azért, mert csatornát tervezett építtetni a Duna és a Tisza között. Úgy találta, hogy a *vízválasztó*, vagyis a talaj konvexitása, melytől a talaj a két folyóágy felé lejt, 26 méterre van a Duna szintje felett. Sok-sok négyzetkilométeren nincs itt sem falu, sem tanya. Azokat a mezőket, melyek a horizontot alkotják, errefelé *puszta*nak nevezik."[55]

A harmadik szöveg pedig egy nekrológ: a Humboldt halála alkalmából, 1859. december 19-én a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott *Emlékbeszéd* szövege, amely a nagy műveltségű természettudós, Almási Balogh Pál (1794–1867) munkája volt. Széchenyi és Kossuth volt orvosának a javaslatára és támogatásával Alexander von Humboldt külső levelező tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának – ha csak pár hónapra is. Jelenlegi ismereteim szerint Almási Balogh vált tudományos nézeteinek az egyik legszorgalmasabb terjesztőjévé is Magyarországon. Az *Emlékbeszéd* egyik részlete így hangzik: „És itt méltó, hogy

[50] *Uő:* Voyage aux régions équinoctiales du nouveau continent, fait an 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804, par Alexander de Humboldt et Aimé Bonpland. Tome premier. Paris 1814. Későbbi német fordítása, s egyben átdolgozása *Uő:* Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents. Deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1859.
[51] *Uő:* Az Orinoco vadonában i. m. 225.
[52] *Uő:* Reise in the Aequinoctial-Gegenden des Neuen Continents. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1861.
[53] *Uő:* Reise in the Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents. Stuttgart–Tübingen 1820. 250–251.
[54] *Uő:* Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent. London 1819.
[55] *Uő:* Personal Narrative i. m. 294–295. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.]; kiemelések az eredeti szövegben, illetve „Podmanitzky báró" kiemelése tőlem.

elmondjam, miként a nagy férfiú [Humboldt] – ki egykor szellemdús hazánkfiának, néhai báró Podmaniczky Józsefnek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillantatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Missisippi tájékához hasonlította – több szép törekvésű hazánkfia eránt is méltánylással és kegyes indulattal viseltetett."[56]

Ez a három forrásszöveg így, egymás mellé helyezve, legalább két kérdést vet fel. Ugyanarról a Podmaniczkyról (vagyis József báróról) van-e szó mindkét említés esetében? Illetve: hányszor járt Humboldt Magyarországon?

Nézzük először a második kérdést! Alexander von Humboldt életéről az egyik legrészletesebb kronológiai áttekintés – Kurt-R. Biermann, Ilse Jahn és Fritz G. Lange munkája (1968) – nem egy, hanem *két* ilyen utat jegyez. Az első 1797 augusztusára tehető. Humboldt ekkor augusztustól októberig Bécsben tartózkodik, s egyik levelének tanúsága szerint valószínűleg augusztus közepén utazik keresztül Magyarország északnyugati csücskén, Bécsből Sopronba. A második út pedig 1811. október végére–november elejére tehető, amikor (Wilhelm fivérével együtt) az osztrák császári pár meghívására Pozsonyba utazik, hogy tisztelgő látogatást tegyen náluk.[57] Ez a német történészek által összeállított kronológia azonban semmiféle további fogódzót nem ad Humboldt esetleges magyar ismeretségei tekintetében.

Nézzük most az előbbi kérdést. Vajon ugyanarról a Podmaniczkyról van-e szó 1797-ben és 1811-ben? Podmaniczky József báró (1756–1823), nagy műveltségű evangélikus főnemes elsősorban a magas politikában, a diplomáciában volt aktív. Tudományos (gazdasági, statisztikai, természettudományos stb.) érdeklődése az angliai Royal Society tagságát is eredményezte számára.[58] Almási Balogh Pál akadémiai *Emlékbeszéd*ének a tanúsága szerint ővele bizonyosan találkozott Humboldt, mégpedig 1811-es útja alkalmával, Pozsonyban. Ekkor történt, hogy Humboldt – megjárván immár Amerikát, az észak-amerikai államokat is – „az előtte elterülő tájképet a Missisippi tájékához hasonlította."

A *Reise in die Aequinoctial Gegenden* (1807 körül) magyar fordításából kimaradt lábjegyzetében ugyanakkor Humboldt saját leírása egy bizonyos „Podmanitzky báróról," aki „a fizikai tudományokban kiváló jártasságú" volt, éppenséggel egy másik – József bárónál ugyan sokkal, tizenhat évvel fiatalabb – Podmaniczkyra is ráillene. Nevezetesen Frigyes édesapjára, Károly báróra (1772–1833), akinek

---

[56] *Almási Balogh Pál:* Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett. 59.

[57] *Biermann, K. R. – Jahn, I. – Lange, F. G.:* Alexander von Humboldt i. m. 19–20. és 38–39. Megerősíti, bár 1797 októberére teszi az első utat Ilse Jahn és Fritz G. Lange, lásd Die Jugendbriefe Alexander von Humboldts 1787–1799. Hrsg. Ilse Jahn – Fritz G. Lange. Berlin 1973. XVIII.

[58] A Podmaniczkyakra vonatkozó adatok Doby Antal családmonográfiájából származnak. Lásd *Doby Antal:* A (podmanini és aszódi báró) Podmaniczky család. Bp. 1901. Podmaniczky Józsefről 25–26.

az érdeklődése, tudása több olyan vonást is tartalmazott, ami rokoníthatta Humboldtéval. Károly báró bányatanácsos volt, Humboldt hivatalos foglalkozása is ez volt, mint említettem fiatal korában; Károly báró a természettudományok egész sorával foglalkozott: bányászattannal, mineralógiával, de orvostudománnyal, mai értelemben vett biológiával, azaz „természet-tudománnyal" is, ahogyan bizonyos mértékig Humboldt maga is tette a földrajztudományon kívül. Károly báró összeállított egy gazdag ércgyűjteményt a Magyarországon található kövületekből,[59] s tudjuk, hogy Humboldtot is igen érdekelte a mineralógia. Károly báró 1797 körül, amikor Humboldt – első útján – Bécsből Sopron felé indult, éppenséggel Bécsben tartózkodott (száműzetésben).[60]

Az sem kizárt, hogy Humboldt több művelt, széleslátókörű Podmaniczkyről is tudomást szerezhetett, akár személyes találkozás nélkül is. Hogy a Podmaniczkyak részéről is létezett ekkoriban német-szimpátia, azt többek között az is bizonyítja, hogy Károly báró gazdaságának berendezésénél éppenséggel (szászországi) *német* mintákat és gyakorlatot igyekezett követni.

Befejezés és továbbgondolás

Ahogyan ebben a tanumányban – majd ennek hamarosan összeállítandó folytatásában – érvelni igyekszem, Alexander von Humboldt szerepe igen jelentős a korabeli természettudományokból kiágazó etnográfia és etnológia, Magyarországon a hazai és az egyetemes néprajz szempontjából. Ami a Podmaniczkyakat illeti, tudjuk, hogy Podmaniczky Károly báró fiainak – Frigyesnek és Árminnak – a nevelőjévé nem mást fogadott meg, mint Hunfalvy Pált (1810–1891), János bátyját, aki egy ideig öccsét is a Podmaniczky-fiúkkal együtt nevelte. A Hunfalvy-fivérekből lettek aztán később – a 19. század második felében – az immár intézményesült magyarországi etnográfia (hazai néprajz) és etnológia (a világ népeinek néprajza) tudományának a tulajonképpeni megalkotói. Ami Almási Balogh Pált illeti, kutatásaim szerint ő igen széleskörű, ám máig feltáratlan antropológiai/etnológiai érdeklődéssel rendelkezett. 1835 körül ő írta – illetve inkább kompilálta – például az első magyar nyelvű néprajzi kismonográfiát az ausztráliai őslakosok kultúrájáról.[61]

---

[59] Mineralien-Sammlung. [H. é. n.], a 3524 darab címjegyzéke. Kézirat.

[60] Fiának, Frigyesnek a visszaemlékezése szerint a Martinovics-féle összeesküvésbe „keveredett" fiatal báró Bécsben orvosi, majd később a szászországi Chemnitzben bányászati tanulmányokat folytatott. Lásd *Doby A.:* A Podmaniczky család i. m. 38–39.

[61] Hunfalvy Jánosnak a pesti egyetem Földrajz Tanszékén az 1870-es években tartott egyetemes néprajzi előadásai kapcsán lásd *Sz. Kristóf Ildikó:* Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézirata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon. Bp. 2014.; *Uő:* „Terepmunka" a Terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19.

Van néhány sajátos közös vonása annak a kirajzolódó körnek, amely Humboldt magyarországi „receptánsait", befogadóit és használóit képezte a 19. század első felétől a század második felébe nyúlóan. Ez a kör legfőképpen a *protestáns* nemesség soraiból került ki. Politikai szempontból ezek a magyar nemesek, arisztokraták, tudósok jó részben reformisták, sőt olykor szabadelvűek voltak. Humboldt egyrészt mint – német/francia és *nem osztrák* – tudós, másrészt mint felvilágosult, reformelvű gondolkodó is érdekelte őket.

A hazai etnológia és antropológia történetének a szempontjából legalább két ok nevezhető meg, ami Humboldt magyarországi recepciójának a közelebbi vizsgálatát tovább ösztönözheti. Az egyik egy társadalomtörténeti, a másik pedig egy tudomány- illetve metodológiatörténeti ok. Ezt a kettőt tanulmányom készülő folytatásában fogom kifejteni.

ALEXANDER VON HUMBOLDT AND HUNGARY

The importance of a romantic scientist in Hungary's rising interest in universal ethnography

by Ildikó Sz. Kristóf

SUMMARY

The article provides an overview of the work of Alexander von Humboldt concerning issues related to Hungary, including Hungary itself. It reveals the knowledge of Humboldt about Hungary (its geography, history, and the grammar of the Hungarian language), including his personal connections in Hungary. Humboldt's reputation appears to have been quite considerable during this period, so the paper may increase interest in some chapters of the 19th century in terms of ethnography, ethnology and anthropology.

század eleji Magyarországon. Ethno-lore. Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII. Bp. 2016. 1–23. és Egyetemes néprajz i. m.

Kurucz György

PEREGRINATIO OECONOMICA

Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben*

A Magyarországon, s így a Habsburg Monarchia keretein belül 1797-ben elsőként megnyílt felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon létrehozatalának indoklása, illetve oktatási rendszerének ismertetése során az alapító dunántúli főnemes, gróf Festetics György (1755–1819) 1799. október 17-én a Helytartótanács elnökéhez, József nádorhoz (1776–1847) intézett levelében Anglia minden más európai országot felülmúló teljesítményére és példájára hivatkozott. A mezőgazdasági gyakorlati ismeretek és eredmények institucionális keretek között történő regisztrálása és közvetítése tekintetében a keszthelyi gróf Arthur Youngnak (1741–1820) és Sir John Sinclairnek (1754–1835), a Board of Agriculture titkárának valamint elnökének munkásságát különösen meghatározónak tartotta, csakúgy, mint Albrecht Thaernek (1752–1828) a szigetországi eredmények kontinentális recepciójában játszott szerepét.[1]

A modern szakismeretek magyarországi adaptációjának vonatkozásában szintén nem elhanyagolható adalék, hogy Thaer elismerését fejezte ki a Georgikon tangazdaságának tízszakaszos vetésforgó rendszerét illetően, melyet az Angliáról és Hollandiáról személyes tapasztalatokkal rendelkező egyik első professzor, Pethe Ferenc (1762–1832) dolgozott ki.[2] Az elméleti képzés

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

[1] Festetics a Helytartótanács 1799. június 4-én kelt 13140 sz. leirata nyomán számolt be a Keszthelyen alapított tanintézet működésének elvi és gyakorlati hátteréről. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) Quart. Germ. 1240 fol. 79–84v. Young és Sinclair tevékenysége kapcsán így fogalmaz: „Ideo etiam Institutum Oeconomicum illud, Arthure Young, Joanne Sinclair et aliis magnis viris dignum fundavit sub nomine: The Board of Agriculture, quo totae Britanniae ut ita dicam in unam Scholam conflatur, et cujus utilitatem jam ipsa Inferior Saxoniae et adjacentes Provinciae conatibus erudissimi Thaer presentiunt." Uo. fol. 81.; Festetics életéhez lásd *Kurucz György:* Keszthely grófja. Festetics György. Bp. 2013.; Young és Sinclair munkásságához lásd *Liam Brunt:* Rehabilitating Arthur Young. Economic History Review 56. (2003) 265–299.; *Rosalynd Mitchison:* Agricultural Sir John. The Life of Sir John Sinclair of Ulbster, 1754–1835. London 1962.

[2] Albrecht Thaer 1801. január 25-én Festeticsnek írt levelét lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 279 Festetics család keszthelyi levéltára, Directorátus, (a továbbiakban: P 279) Ügyiratok 1801. 23. d. fol. 183–183v.; Pethe életrajzához lásd *Süle Sándor:* Kisszántói Pethe Ferenc. Bp. 1964.; Az angol földbérleti viszonyok lehetséges hazai adaptációjához lásd *Kurucz György:* Jobbágy vagy farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra. Agrártörténeti Szemle 31. (1989) 1–23.; A Thaerrel foglalkozó újabb szakirodalomból lásd *Volkert Klemm:* Die

rendszerét tekintve a hallgatók ekkor trimeszterekre osztott, hároméves tanulmányi idő alatt általános mezőgazdasági, matematikai és technológiai, valamint állatgyógyászati tantárgycsoportok szerint sajátították el a szükséges ismereteket.[3] Önmagáért beszél az a tény, hogy Pethe 1801-ben bekövetkezett távozása után szintén nyugat-európai protestáns egyetemen tanult professzorok játszottak meghatározó szerepet Keszthelyen. Asbóth János (1768–1823) és Rumy Károly György (1780–1847) a II. György (1727–1760) angol király és hannoveri választófejedelem által alapított göttingeni egyetemen alapozta meg gazdasági ismereteit Johann Beckmann (1739–1811) professzor előadásain. A keszthelyi szakképzés megfelelő személyi feltételrendszerének biztosításával egyidejűleg Festetics komoly összegeket fordított szakkönyvtára fejlesztésére, s a kor elismert angol szakíróinak munkáit, továbbá a göttingeni *Georgia Augusta* valamennyi jelentős tanárának természettudományi, orvosi, illetve gazdasági, technológiai tárgyú művét beszerezte.[4]

Bár Festetics György József nádorhoz intézett beszámolójában nem említi, a tanárok és hallgatók tanulmányútjait szintén fontos tapasztalatszerzési forrásnak tekintette. A konkrét megfogalmazás hiányát egyfelől azzal magyarázhatjuk, hogy az említett tanárok eleve Nyugat-Európában tanultak, másfelől figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a keszthelyi gróffal szemben ekkor még érvényben volt az 1797-ben meghirdetett nemesi felkelés elleni fellépése miatti uralkodói prohibíció, melynek következtében kamarási címétől megfosztották, s a Habsburg Birodalom székvárosából kitiltották. De ugyanígy említhetjük, hogy az általa alapított csurgói református gimnázium körüli bonyodalmak folytán is joggal feltételezhette, hogy megfigyelés alatt tartják.[5] Nem véletlen tehát, hogy csupán 1801 után, József nádor keszthelyi látogatását követően kerülhetett csak

---

Entstehung eigenständiger Landbauwissenschaften in Deutschland (1800–1830). Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 44. (1996) 162–173.; *Uő:* Von der königlichen Akademie des Landbaus in Möglin zur Landwirtschaftlich-Gärtnerischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin 1998.; Thaer közvetítő szerepére lásd *Orosz István:* Albrecht Thaer és a „racionális" mezőgazdaság. In: Széchenyi és kortársai. Szerk. Orosz István. Debrecen 2000. 134–149.

[3] *Kurucz Gy.:* Keszthely grófja i. m. 211–213.

[4] Johann Beckmann (1739–1811). Beiträge zu Leben, Werk und Wirkung des Begründers der Allgemeinen Technologie. Hrsg. Günter Bayerl – Jürgen Beckmann. Münster–New York–München–Berlin 1999.; *Kurucz György:* Az „új mezőgazdaság" irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 32–44.; *Uő:* Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818. Századok 147. (2013) 1031–1060.; *Krász Lilla:* Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 425–434. A Georgia Augusta kapcsolataihoz lásd *Futaky István:* Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Bp. 2007.

[5] *Kurucz Gy.:* Keszthely grófja i. m. 175–179.

sor tisztjeinek nagyobb üzleti és szakmai utazásaira a Habsburg Monarchia területén. Asbóth 1802-ben és 1806-ban tett hosszabb utat Magyarországon, Alsó-Ausztriában, Morvaországban, míg Fleckel Károly főpraktikáns több német fejedelemséget érintő útjára 1810-ben került sor, s ekkor Philipp Emanuel Fellenberg (1771–1844) svájci tanintézetét is felkereste.[6]

Hogy Festetics a tanulmányutak közvetlen tapasztalatszerzést elősegítő szerepével, a jövőbeni kapcsolati háló kiépítésének lehetőségével mennyire tisztában volt, azt saját fia, gróf Festetics László (1785–1846) számára előírt fiatalkori tanulmányútjai igazolják, de saját bécsi neveltetése, a Theresianumban eltöltött évek is megerősíthették. Jellemző módon ugyanis éppen egykori tanára, Joseph von Sonnenfels (1732–1817) készített 1795-ben elaborátumot a Habsburg Monarchia oktatási rendszerének megújítását célzó alapelvek és gyakorlati teendők vonatkozásában az újonnan felállított *Studienrevisions-Hofkommission* számára. Sonnenfels egy-egy jelentős tudományos teljesítményt felmutató személyre hivatkozva, illetve Németalföld és Anglia kiemelkedő eredményei kapcsán utalt az állam és a társadalom esetében egyaránt üdvös tudományos intézmények, tudós személyiségek hatásának szociokulturális jelentőségére. Az említett elaborátumban ugyanígy fontosnak tartotta a külföldi tanulmányutakat, hiszen azok a közvetlen tapasztalatszerzés révén a már ismert dolgok kontrollálását, megfelelő analízisét teszik lehetővé, sőt az előítéletek kiiktatását is eredményezhetik.[7]

Mindamellett csak az elhúzódó francia háborúk lezárulását követően, s röviddel Festetics György halála után, vagyis 1820-ban indulhatott útnak két fiatalember Keszthelyről, hogy immáron nemcsak az örökös tartományokról és a német fejedelemségekről gyűjtsenek tapasztalatokat, hanem a Rajnán túl is találkozzanak kiemelkedő tudományos személyiségekkel, keressenek fel nyugat-európai tudós társaságokat, egyetemeket, de ezen túlmenően konkrét piackutató tevékenységet is folytassanak. A korábbi időszakok magyar peregrinációs hagyományait figyelembe véve tehát nem tűnik túlzottnak a *peregrinatio oeconomica* fogalom alkalmazása, annál is inkább, hiszen a korábban említett georgikoni tanárok – Pethe, Asbóth és Rumy – teológiai

[6] *Kurucz Gy.:* Keszthely grófja i. m. 234–235.; MNL OL P 279 Ügyiratok 1810. 66. d. fol. 362–363.
[7] Sonnenfels elaborátumát lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettarchiv, Studien-Revisions-Hofkommissionsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk) Karton 1. No. 1. „Reisen sind zur weiteren Ausbildung des jungen Mannes eben so nothwendig als nützlich. Sie erweitern die einmal gefaβten Begriffe, bereichen mit Kentnissen, tilgen manches Vorurtheil, stärken die Kraft und Richtigkeit im Vergleichen und Prüfen, und üben und bewähren die Urtheilskraft."

stúdiumaikkal egyidejűleg alapozták meg későbbi szakírói, tanári, gazdálkodói, birtokigazgatási pályájukat.

Tanulmányunk a folyóirat szabta kereteknek megfelelően az említett két fiatalember, név szerint Gerics Pál (1792–1863) és Lehrmann József (1791–1845), a Georgikon két tanárának nyugat-európai utazásaival kapcsolatban keletkezett rendkívül gazdag magyar és idegen nyelvű forrásanyag áttekintésére vállalkozik.[8] Az utazás gyakorlatával összefüggő elvi, elméleti áttekintést követően röviden ismertetni kívánjuk Gerics és Lehrmann útja előkészítésének szellemi hátterét, illetve megkülönböztetett figyelmet kívánunk fordítani az utazási instrukciókra, a különböző technikai elemekre, például az útvonaltervezésre/módosításra, a kapcsolattartásra, az ajánlólevelek rendszerére, a pénzügyi háttérre. Ezt követően kívánjuk vizsgálni a jelentések tartalmi és formai sajátosságait, kitérve a gróf számára küldött levelekre, jelentésekre, továbbá utalni szeretnénk arra az intézményi és személyi kapcsolatrendszerre, mely az adott földrajzi térhez igazodva, illetve a társadalmi érintkezés függvényében a tudományos tudásáramlás meghatározó elemének tekinthető.

Elv és metodika

A Georgikon alapítója anyagi és szellemi értelemben egyaránt gazdag örökséget hagyott fiára. Mint Gerics későbbi visszaemlékezései igazolják, 1818-ban történt keszthelyi alkalmazásakor az idős gróf a Georgikon külföldi kapcsolatrendszerének bővítése céljából már tervezte Berlinbe és a franciaországi Alfortba való küldését, de „örök hálára kötelezett le maga eránt mégis már tsak azáltalis, hogy halálos ágyán egyetlen fiának, Méltóságos Gróf Lászlónak,

[8] MNL OL P 274 Festetics család keszthelyi levéltára, Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás, Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, Jelentések, 3. d. 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról (1819–1825) (a továbbiakban: P 274 Gerics jelentései).; Uo. 6. Lehrmann József jelentései külföldi útjáról (1819–1825) (a továbbiakban: P 274 Lehrmann jelentései). Gerics jelentéseiről először Süle Sándor tett említést, de a nagy terjedelmű iratanyag vizsgálatába nem bocsátkozott. Lásd *Süle Sándor:* A keszthelyi Georgikon, 1797–1858. Bp. 1967. 75. Lásd még *Kurucz György:* Tanulmányúton Nyugat-Európában: Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. Agrártörténeti Szemle 39. (1997) 655–724.; *Uő:* Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. Fons 13. (2006) 245–296.; Gericsnek az egykori Festetics családi levéltárból 1945 után kiemelt, s az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának állományába besorolt magyar nyelvű „Európa miveltebb tartományaiban tett utazási jegyzések" című feltehetően kiadásra szánt kéziratára Fatsar Kristóf hívta fel figyelmemet, melyet ezúton is köszönök. OSZK Kt Quart. Hung. 3227. Ugyanekkor hívtam fel figyelmét Gericsnek és Lehrmannak a MNL OL Festetics Lt megfelelő fondfőcsoportjában őrzött jelentéseire, a nyomtatásban is hozzáférhető szövegválogatásokra, melyekről korábban nem rendelkezett információval. Vö. *Kristóf Fatsar:* Hungarian Garden Tourists in Search of Lancelot Brown. Garden History 44. (2016. suppl. 1) 121–122., valamint a 31. jegyz.

különössen ajánlott. Ő Nagysága nem tsak boldogult Attya erántam volt szándékát tellyesítette, hanem azt nagyobb idöre 's térreis kiterjeszteni kegyes volt."[9] A Gericset követően útjára bocsátott Lehrmann utóbb maga is hangsúlyozta, hogy az alapító eredeti szándékának megfelelően járt el az örökös, midőn 1820. július 26-án útnak indulhatott.[10]

Magától értetődően a két fiatalember európai útjának eredményessége, így a georgikoni szakoktatásban, s nem mellékesen a Festetics birtokok későbbi gazdálkodási gyakorlatában is adaptálható eljárások, technológiai ismeretek regisztrálása és közvetítése érdekében komoly előkészületeket kellett tenni. Jóllehet a „Grand Tour" hagyománya, melyet a 17. század második felétől a főnemesi, vagy tehetős polgári ifjak tanulmányainak elengedhetetlen részeként tartottak számon, illetve a hazai protestáns értelmiség fiatalkori külföldi egyetemjárása is elvben mintát adhatott az előkészületekhez, Gerics és Lehrmann nyugat-európai utazása mindenképpen különleges vállalkozásnak tekinthető. A kora újkori utazási gyakorlat és a 16. század második felétől megjelenő művek az *ars apodemica* vonatkozásában gondolkodási mintát, integrált utazáselméleti tudományt közvetítettek, azonban a 18–19. század fordulójának időszakát tekintve, különösen a két keszthelyi tanár intézményi, előképzettségi hátterének vonatkozásában eleve más motivációs és célrendszerek érvényesültek, mint például az idegen és/vagy hazai föld, az idegen és hazai népesség viszonyainak, karakterének deskriptív megjelenítése, összevetése, dichotómiájának problematikája.[11] Aligha kétséges, hogy e két tanulmányút technikai előkészületeinek kritériumai, s ennek megfelelően a minél teljesebb hasznosítás információs feltételrendszere számos egyezést mutat a Friedrich Christoph Nicolai (1733–1811) 1781-ben tett németországi és svájci útjáról közzétett tizenkét kötetes művének bevezetőjében foglaltakkal. A „Gemeinnützigkeit", így többek között a gazdasági összehasonlíthatóság érdekében Nicolai leszögezi, hogy eleve meg kell határozni az útvonalat, a felkeresendő helyeket, az eltöltendő időt, listát kell összeállítani a felkeresendő személyekről, információkat kell gyűjteni a rendelkezésre álló kézikönyvekből, útleírásokból. Az út során útinaplót kell

[9] OSZK Kt Quart. Hung. 3227/1 fol. 4. Alfortban működött, az École Royale d'Économie Rurale et Vétérinaire. Festetics László örökségéhez lásd *Kurucz György:* Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). Századok 150. (2016) 535–584.

[10] Lehrmann keszthelyi tanulmányait követően a Batthyány birtokokon, Ruszton gyakornokoskodott. Az alapító halála után rendelte Bécsbe az örökös. MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio III. fol. 81.

[11] A kérdés átfogó elemzéséhez lásd Justin Stagl 1995-ben kiadott, A History of Curiosity. The Theory of Travel 1500–1800. című művének átdolgozott és kibővített német nyelvű kiadása vonatkozó részeit. *Justin Stagl:* Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar 2002., különösen 94–102.

vezetni, a megfelelő szakkönyveket, időszaki kiadványokat be kell szerezni, s a jelentéseket három alapelv – hasznosíthatóság, aktualitás, valóság – figyelembe vételével kell elkészíteni.[12]

Korábban láthattuk, hogy Festetics György milyen különleges tudáscentrumként értelmezte a *Georgia Augusta* szerepét a személyi és szakkönyvtári fejlesztések tekintetében,[13] ezért kellő megalapozottsággal állíthatjuk, hogy a göttingeni egyetem hatása érvényesült a két georgikoni tanár nyugat-európai tanulmányútjának tervezése, előkészítése esetében is. Az igaz/nem helytálló, könyvből, egyéb forrásból szerzett információk összevetése, a valóság megismerésének dilemmája foglalkoztatta ugyanis August Ludwig Schlözert (1735–1809) is nagyhatású statisztikai műveiben, melyek közül nem egy fellelhető volt a keszthelyi gróf könyvtárában, s az objektív információszerzés, a hosszabb külföldi tartózkodás során gyűjtött tapasztalatok regisztrálása tekintetében fontos kiindulópontot jelenthetett.[14] Ugyanilyen lényeges elemnek tekinthető Festetics korai terve, melynek értelmében Pethével kívánta lefordíttatni, illetve magyar viszonyokhoz szabva átdolgoztatni Johann Beckmann több kiadást megért átfogó mezőgazdasági szakkönyvét, melyet a Georgikon hallgatói immáron magyar nyelvű tankönyvként használhattak volna.[15] Nem mellékes ugyanis, hogy Beckmann hivatkozott könyvének tematikus szakirodalmi rendszerében például a tudós társaságok időszaki kiadványai (folyóiratok, repertóriumok stb.) mellett nemcsak gazdasági topográfiák szerepelnek, hanem több gazdasági tárgyú tanulmányútról kiadott mű címét is megadja. Az „Oekonomische Reise" címszó alatt Beckmann tizenkét

[12] *Friedrich Christoph Nicolai:* Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen, Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. 1–12. Berlin–Stettin 1783–1796.

[13] A Pethe távozása után jelentkezők mindegyike göttingeni tanulmányaira hivatkozott, így pl. Németh László győri evangélikus tanár, Asbóth sógora. MNL OL P 279 Ügyiratok 1800. 22. d. fol. 384–385.; Johann Beckmann művei rendszeresen szerepeltek a bécsi könyvvásárlási listákon, 1800. július 24-én a „Bétsből hozatott, s Könyvtárba adatott Könyvek lajstroma" szerint ekkor került a keszthelyi családi könyvtárba Beckmann Beyträge zur Geschichte der Erfindungen című 1799-ben Lipcsében megjelent művének negyedik kötete, valamint az általa szerkesztett Physikalische ökonomische Bibliothek 1799-ben Göttingenben kiadott huszadik kötete. MNL OL P 279 Ügyiratok 1800. 21. d. fol. 346.

[14] *August Ludwig Schlözer:* Theorie der Statistik. Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen, 1804. 69. Lásd még a Festetics könyvtárában fellelhető, Schlözer által közreadott Briefwechsel meist statistischen Inhalts című 1775-ben Göttingenben kiadott munkájának előszavát, melyben svédországi, dániai, s hosszabb oroszországi tartózkodásával kapcsolatban fejti ki módszertani nézeteit. Schlözer életművéhez az újabb szakirodalom vonatkozásában: August Ludwig von Schlözer in Europa. Hrsg. Heinz Durchhardt – Martin Espenhorst. Göttingen 2012. Lásd Bodnár-Király Tibornak szintén e számban közölt tanulmányát.

[15] *Johann Beckmann:* Grundsätze der teutschen Landwirthschhaft. Göttingen–Gotha 1769.; *Kurucz Gy.:* Keszthely grófja i. m. 228–229.; Beckmann hivatkozott munkájának újabb kiadását Joseph Offner orvos szerezte be Festetics számára Bécsben 1802-ben. MNL OL P 279 Ügyiratok 1802. 30. d. fol. 286–287v.

művet ajánl, s köztük nem meglepő módon hat éppen Arthur Young nevéhez fűződik. Youngnak a forradalom előtti Franciaországban és Írországban tett tanulmányútjairól készült összeállítása kivételével a szigetország egy-egy régiójában tett tanulmányútjainak leírásai közül négy mű angolul, illetve német fordításban, vagy akár mindkét nyelven megtalálható volt a keszthelyi családi könyvtárban.[16]

A későbbi hasznosulás érdekében kialakítandó kapcsolatrendszer, illetve az utazással összefüggésben keletkező iratanyag esetében (például napló vagy jelentés a megbízó számára) alapvető követelmény volt a szubjektivitás lehető legteljesebb kizárása. A 18–19. század fordulójának időszakában a tudományos, illetve gazdasági jellegű, sőt piackutatásra is koncentráló utazások esetében a természettudományos és egyéb, a „Gemeinnützigkeit" szempontjából meghatározott megfigyelési szempontok tekintetében mindenképpen meg kellett haladni egy táj, vagy adott esetben egy gyapjúmosó üzem egyszerű inventarizálási szintjét.[17] Ki kellett lépni az egyéni élmény keretei közül, s miközben magától értetődő elvárás volt az egy-egy jelenséghez kapcsolódó aktorok hiánytalan számbavétele, vagy például egy kultúrtáj adottságainak felsorolása – különösen az agrotechnikai gyakorlatok ismertetésekor – egyúttal komplex entitások megjelenítésére is vállalkoznia kellett az utazónak a tapasztalatok regisztrálása során. Aligha vitatható, hogy ez megfelelő információs keretrendszert, vagyis kiindulópontként egy minden lehetséges szempontra érvényes instrukciók együttesének kidolgozását és alkalmazását tette szükségessé, illetve az utazásra kiválasztott személy tudományos felkészültsége, nyelvismerete, személyisége, s nem mellékesen fizikai teljesítő képessége is nélkülözhetetlen előfeltétel volt.

Instrukció és feltételrendszer

A Gerics számára összeállított német nyelvű instrukció eredeti tisztázatát gróf Festetics László 1820. március 17-én látta el kézjegyével Bécsben, s másnap személyesen is fogadta a Georgikon tanárát, hogy a részleteket illetően szóban is

[16] *Beckmann, J.:* Grundsätze 1806. i. m. 54–55., vö. *Kurucz Gy.:* Az „új mezőgazdaság" irodalma i. m. 33–35.; *Uő:* Keszthely grófja i. m. 201–203.; *Arthur Young:* A Tour in Ireland. London 1780.; *Uő:* Travels during the Years 1787, 1788 and 1789, Undertaken More Particularly with a View of Ascertaining the Cultivation, Wealth, Resources, and National Prosperity of the Kingdom of France. London 1792.

[17] *Hans Erich Bödeker:* "Sehen, hören, sammeln und schreiben". Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik. Pedagogica Historica 38. (2002) 505–507. A távolságtartás szükségességének, illetve az egyszerű deskriptív megközelítés elvetésének problematikájához lásd *Matthias Buschmeier – Christian Fieseler:* Ästhetische Zahlen: Goethes Schweizer Reisen. In: Vermessen, Zählen, Berechnen. Die politische Ordnung des Raums im18. Jahrhundert. Hrsg. Lars Berisch. Frankfurt/M–New York 2006. 151–177., különösen 154–155.; A Board of Agriculture felmérései közül Festetics számos kötettel rendelkezett. Lásd *Kurucz Gy.:* Keszthely grófja i. m. 203–206.

értekezzen vele, ajánlólevelekkel lássa el, Gericsnek pedig aláírásával kellett igazolnia, hogy az instrukcióban foglaltakat tudomásul vette, az útvonaltervet megkapta, s kijelenti, hogy útja során az előírásoknak megfelelően jár el.[18] Gerics a Directiónak, vagyis a Festetics birtokok központi igazgatási szervének küldött egyik későbbi jelentésében úgy emlékezett minderről, hogy „A készületnek március 18-a vete véget. A M[éltóságos]. Gróf beteges állapotjának ellenére is egész nap miattam fáradozott. Késő estve leve már, hogy kívánsága szerint elkészítve magától eleresztett."[19]

Az instrukció huszonkilenc pontból és tizenhét alpontból állt. Tematikailag, illetve a meghatározott feladatok, a tapasztalatok rögzítése, közvetítése valamint a technikai feltételek vonatkozásában három különálló részre tagolható. A bevezető szerint a gróf azzal a céllal bocsátotta útjára Gericset, hogy birtokainak leendő fő-állatorvosi kinevezése előtt gazdasági, műszaki, orvosi tekintetben képezze magát, továbbá nagykereskedőkkel, gyáriparosokkal kapcsolatot építsen ki, állattenyésztési tapasztalatokat gyűjtsön, az intenzív szántóföldi növénytermesztés regionális sajátosságait, a különböző vetésforgók alkalmazását, valamint a rét- és legelőgazdálkodással kapcsolatos eljárásokat tanulmányozza. Az instrukció ezután az előbbiekben jelzett minta szerint megszabta, hogy milyen módon regisztrálja tapasztalatait. Először is naplót kellett vezetnie, feljegyezve az utazás célkitűzésének megfelelően létrejött ismeretségeket, milyen új eljárásokat látott/tanult el, továbbá rögzítenie kellett észrevételeit az előbbiekkel kapcsolatban. A vonatkozó alpont szerint a pénzmozgásokat is pontosan kellett nyilvántartania. Írásbeli kötelezettségei közé tartozott még, hogy pontos címlistát vezessen, a levelekről és beszámolókról rövid kivonatokat készítsen, mindezekről nyilvántartást vezessen, írásos küldeményeit pedig megszámozva továbbítsa. Mindemellett a Directio számára küldött havi jelentésekben meghatározott kérdésekre kellett választ adnia: milyen gazdaságokat keresett fel, milyen tapasztalatokat gyűjtött a növénytermesztés, rétművelés, majd pedig az állattenyésztés vonatkozásában. Ezt követően be kellett számolnia arról, hogy: milyen könyveket olvasott el egy hónap alatt, milyen tudós társaságokat keresett fel, s milyen állapotban találta azokat, kikkel találkozott, milyen ajánlóleveleket szerzett.

Az instrukció második tematikai egységeként értelmezhető az előzőekben megszabott teendőknek a legapróbb részletekbe menő kifejtése, egyfajta végrehajtási utasítás formájában. Így például Gericsnek a szántóföldi növénytermesztés

[18] A hivatkozott szöveg nem Schmidt Ferenc (?–?), a gróf titkára, hanem Wilhelm Khern (?–?) uradalmi mérnök kézírásával maradt fenn. MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 552–564.
[19] Uo. fol. 210.

tekintetében ki kellett térnie az alkalmazott vetésforgó növényeire, a talajtani adottságokra, az egységnyi területen időszakosan alkalmazott szerves vagy szervetlen trágya mennyiségére, továbbá a vetőmagmennyiségre. Az állattenyésztéssel, állattartással összefüggésben le kellett írnia a legeltetés rendszerét, istállózó tartás esetén a takarmánynövények keverésének, adagolásának gyakorlatát, a rétművelés során alkalmaznak-e öntözést, milyen gyakran törik fel a területet stb. Ugyanebben a részben arról is rendelkezett az instrukció, hogy megfelelő gyapjúmintákat szerezzen be. A szarvasmarha esetében a hízlalási, tartási gyakorlatra, továbbá a tejtermelő tehenészetek leírása során a különböző fajták tulajdonságaira is ki kellett térnie.[20] Az instrukció a jelesebb kastélykertek felkeresését is előírta számára, s ennek megfelelően udvari kertészekkel, kereskedőkkel is meg kellett ismerkednie.

A harmadik tartalmi egység a küldetésével kapcsolatos diszkrecionális és egyéb technikai elemeket foglalta magában. Szigorúan meghagyták számára, hogy csakis személyre szólóan adhatja át ajánlóleveleit, alkalmazottnak semmiképpen. Folyamatosan törekednie kellett további ajánlólevelek beszerzésére, az út célkitűzéseinek megfelelően tudós társaságok tagjaihoz, állatorvosokhoz, mintagazdaságok tulajdonosaihoz éppúgy, mint gyáriparosokhoz vagy bankárokhoz. Az instrukció rendelkezett még arról is, hogy gyalogosan folytatott útja során fogadjon fel kalauzt, poggyászát az útvonaltervnek megfelelően előre továbbítsa, kitérőt csak alapos indokkal, előzetes engedéllyel tehet, azonban a meghatározott útvonalhoz mindig vissza kell térnie.

Mindemellett folyamatosan képeznie kellett magát, Brüsszelben például angol nyelvtanárt fogadott, de jelentéseit – a szükségesnek tartott idegen nyelvű annotáció alkalmazásával – kizárólag magyar nyelven írhatta. További lényeges meghagyás volt Gerics számára, hogy a tudomány embereivel folytatott beszélgetések alkalmával kerülje a politikai megnyilatkozásokat, s kerülje a politikailag kompromittált személyekkel való találkozást, illetve Magyarországról csakis úgy nyilatkozzon, hogy az emberek elégedettek, s nem kívánnak különösebb változásokat a honi állapotok tekintetében.[21] Ami az utazással kapcsolatos kiadásait illeti, a 100 pengő forintnyi havi fizetésén felül szállásra, esetleges egyéb kiadásaira további 150 forintot kapott, valamint egyéb dologi kiadásokra, könyvek beszerzésére, mezőgazdasági eszközök és gépek modelljeinek készíttetésére újabb 100 forint állt rendelkezésére. (Egy-egy modell elkészítésének az ára maximum 15 forint lehetett, a drágábbnak tartott tételek esetében

[20] A Georgikon tehenészete számára Festetics számos bajorországi és svájci fajtát hozatott. MNL OL P 279 Ügyiratok 1821. 124. d. Ternio II. fol. 81.
[21] Uo. fol. 557.

engedélyt kellett kérnie a Directiótól.) Fontos megemlítenünk, hogy az instrukció megszabta azt is, mely bankházakhoz fordulhat külföldön.[22] Berlinben például az európai hírű Wilhelm Christian Benecke (1779–1860) bankjánál intézhette pénzügyeit, válthatta be hitellevelét.[23] Az instrukcióban meghatározott ütemezés szerint egy évvel később, 1821 áprilisában kellett Ostendében vagy Dunquerque-ben hajóra szállnia, s átkelnie Angliába, továbbá a csatolt útiterv szerint összesen 183 helység érintésével, felkeresésével kellett feladatait teljesítenie.

Lehrmann instrukcióját a csatolt útvonaltervvel együtt 1820. július 25-i dátummal jegyezte gróf Festetics László, s a bevezetőben Gerics utasításához hasonlóan utalt arra, hogy milyen meggondolásból indítja útnak, illetve milyen szerepet szán neki a későbbiek folyamán.[24] Eltérést mutat viszont abban a tekintetben, hogy bár az instrukció huszonhat pontból és tíz alpontból áll, nincs olyan jellegű elméleti, elvi bevezetés, mint Gerics utasításában: a megbízó rögtön a konkrét tapasztalati térrel kapcsolatos gyakorlati teendőkre tér ki. Lehrmann tanulmányútja során parkokat, díszkerteket, gyümölcsösöket, kertészeteket, híres borászatokat keresett fel, s a Gerics számára meghatározott forma szerint tett jelentést. A magyar borok értékesítési gyakorlatát érintő megfigyeléseit is kamatoztatnia kellett, úgyhogy ebben a tekintetben Gerics piackutató tevékenységéhez hasonló feladatot kapott.[25]

Különbség viszont, hogy egy meghatározott helyszínen, Harlemben kellett elkészítenie első átfogó beszámolóját, s megküldenie Keszthelyre. Ugyanígy fontos megjegyeznünk, hogy jelentéseit, naplóját stb. nem magyarul, hanem németül volt köteles írni,[26] ráadásul Harlemben angol és francia nyelvtanárt kellett fogadnia. Fizetése, útjának financiális háttere szintén eltérést mutat, hiszen havi javadalmazása 60 pengő forint volt, egyéb kiadásaira 40 pengő forintot kapott, illetve modellek, könyvek, térképek stb. beszerzésére 100 váltóforintot.[27] Semmiképpen

[22] Hasonló gyakorlatra van példa a 17. századból, Nádasdy (III.) Ferenc országbíró fia, Nádasdy István európai utazása esetében, lásd *Toma Katalin:* Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670). A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 196–197.

[23] MNL OL P 279 Ügyiratok 1821. 124. d. Ternio II. fol. 557v. A berlini bankár 1829-ben kapott porosz nemességet, gröditzbergi birtokát, a kastélyt, az angol ízlés szerint kialakított kertet különösen figyelemre méltónak tartották a korban. Neues Preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten. Hrsg. L. v. Zedlitz–Neukirch I. A–D. Leipzig 1836. 202.

[24] MNL OL P 274 Lehrmann jelentései fol. 8.

[25] Uo. fol. 8v.

[26] Lehrmann kiválóan fogalmazott magyarul is, lásd a Directióhoz intézett 1826. április 22-én kelt levelét. MNL OL P 279 Ügyiratok 1826. 149. d. Ternio II. (folio és numerus nélkül).

[27] A korszak magyarországi pénzügyi viszonyaihoz lásd *Vargha Gyula:* Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére. Bp. 1885.; *Kurucz Gy.:* Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 563–564.

sem állítható azonban, hogy Lehrmann nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, hiszen a nagyobb városokban való tartózkodása idején, vagyis Berlinben, Frankfurt-am-Mainban 200, míg Amszterdamban 300 pengő forintra volt jogosult. Fontos megemlítenünk még, hogy jóllehet a két georgikoni tanár útvonalterve érthető okokból nem esett egybe, de találkozásaik alkalmával – így berlini, hollandiai, s a jövőbeni angliai tartózkodása idején – Lehrmann köteles volt konzultálni Gericcsel.[28]

Mindezek után felmerül a kérdés, vajon előtanulmányaik, tapasztalataik alapján képes lehetett-e Gerics és Lehrmann az instrukcióikban megjelölt feladatok végrehajtására? A keszthelyi premontrei líceum által kiállított *Testimonium Scholasticum* szerint Gerics a Somogy vármegyei Kéthelyen született 1792. január 18-án Gerics Jakab nem nemesi származású családfő és Nagy Borbála gyermekeként.[29] Eredetileg papi pályára készült, s „első esztendőbeli növendék pap" volt, midőn 1811-ben felajánlotta szolgálatait Festetics Györgynek.[30] Bár a keszthelyi gróf által támogatott ösztöndíjasok jegyzékében neve nem szerepel, de 1813 és 1818 között a pesti egyetem orvoskarán tanult, majd a fizika és az állatgyógyászat tanáraként alkalmazták a Georgikonban.[31] Visszatérését követően keletkezett feljegyzése szerint a „Georgicon Állatorvosi taníttó székébe igtatni méltóztatott, mind a' mellett, hogy orvosi pályám alatt az állatorvoslásra különös fegyelemmel voltam, soknak hijával érezém mégis magamat, hogy hivatalomnak kelletiképpen megfelelhessek."[32] De nemcsak orvosi előképzettséggel rendelkezett, melyre útja során állatgyógyászati ismereteinek bővítése tekintetében is építhetett, hanem az instrukcióban meghatározott egyéb megfigyelések vonatkozásában is alkalmas személynek számított, hiszen a bécsi Politechnisches Institutban, a későbbi Bécsi Műszaki Egyetemen éppen 1820-ban vették jegyzékbe mint korábban medicinából abszolvált hallgatót. Az évszám az előző naptári évben megkezdett tanulmányokra utal, hiszen az intézményben eltöltött tapasztalatairól 1819. december 5-én kelt jelentésében már beszámolt a Directiónak.[33] Mindez azért is fontos elem, mivel az 1818-tól működő intézményben kereskedelmi, műszaki, általános földművelési, vízgazdálkodási, technológiai stb. stúdiumokat folytattak

[28] MNL OL P 274 Lehrmann jelentései fol. 11v.
[29] MNL OL P 283 Festetics család keszthelyi levéltára, Georgikon (a továbbiakban: P 283) 10. d (folio és numerus nélkül).
[30] *Süle S.:* A keszthelyi Georgikon i. m. 44.
[31] Semmelweis Egyetem Levéltára, Liber Classificationes 20/1/d 3–4. kötet. Köszönöm Molnár László levéltáros szíves adatszolgáltatását. MNL OL P 283 4. d. B. 2. No. 7.
[32] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 4.
[33] *Szögi László:* Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850. Bp.–Szeged 1994. 152.; MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 15.

a hallgatók.[34] Gerics magyar anyanyelvén kívül magas szinten tudta alkalmazni a latin, a német és a francia nyelvet, s mint láthattuk, angolul is tanult a későbbiekben.

Lehrmann 1791. május 3-án született Keszthelyen.[35] A premontrei líceumban folytatott tanulmányait követően 1807-től az Asbóth János tervezete szerint kertésziskolával bővülő Georgikon hallgatója lett. 1812 januárjától az év végéig Bécsbe küldte Festetics György, hogy különböző bécsi kertészetekben a korábban említett egykori georgikoni hallgató, Fleckel Károly kertész felügyelete mellett gyarapítsa ismereteit.[36] A helikoni ünnepségekről szóló 1816. évi ünnepi tudósítások is megemlékeznek róla, mint aki fuvolajátékával is szórakoztatta a vendégeket.[37] Mint korábban láthattuk, hollandiai tartózkodása idejére az instrukció francia és angol nyelvórákat írt elő számára. A fentieket figyelembe véve tehát az utazásra kiválasztott két georgikoni tanár előképzettség, nyelvismeret, továbbá a társadalmi érintkezéssel kapcsolatos elvárások tekintetében mindenképpen alkalmas személyeknek tűnhettek az instrukciókban megfogalmazott feladatok ellátására.

Gyakorlat, tudomány és szociokulturális dimenzió

Ebben a tanulmányban nem célkitűzésünk Gerics és Lehrmann útjának teljes rekonstrukciója az időtartam és a földrajzi tér rendszerében, azonban az instrukciókban előírt technológiai, agrotechnikai, állattenyésztési, gyógyászati stb. gyakorlatok rögzítésével kapcsolatos főbb elemek, az egyes tudáscentrumokhoz kötődő személyes kapcsolati háló kiépítésének folyamata, bizonyos részletek kiemelése révén viszont érzékelhetővé válnak a főbb gócpontok. Választ kaphatunk arra a kérdésre, vajon eleget tett-e a két keszthelyi tanár a megbízó elvárásainak, illetve az útjuk során keletkezett dokumentáció milyen tudomány- és kultúrtörténeti adalékokkal szolgálhat.

Gerics Bécsből történt távozását követően első beszámolóját 1820. március 20-án küldte meg a Directiónak Brünnből (ma: Brno, Csehország), majd kilenc nappal később Troppauból (ma: Opava, Csehország) írt Festetics Lászlónak.[38] Július végi indulását követően Lehrmann is hasonlóképpen küldte jelentéseit, illetve rövidebb beszámolóit a megbízó részére. Mindkettejük számára az első

[34] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk Karton 318 6/1
[35] Keszthelyi r. k. plébánia anyakönyve. Köszönöm Cséby Géza szíves adatszolgáltatását.
[36] MNL OL P 274 Lehrmann jelentései fol. 42–42v. Lehrmann számára az 1812. évi tanulmányútjára az instrukciót Asbóth János állította össze.
[37] *Süle S.:* A keszthelyi Georgikon i. m. 211.
[38] MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 37. 384–385.

jelentős állomás Brünn volt. Gerics naplójának későbbi átdolgozásában úgy emlékezett erről, hogy „Brünnben először is André urat, az »Oeconomische Neuigkeiten und Verhandlungen« tzimü folyó irat szerkesztőjét kerestük fel.[39] Az érdemes öreg szivesen fogadott bennünket, s megmutatván ásvány és gyapju mustra gyüjteményét, tanúságos gazdasági beszélgetés utánn ajánlásokat adott a helybeli nevezetességek meg tekinthetése végett, s hasonlókat további utamra is igért."[40] Az instrukcióban előírt eljáráshoz képest komoly gondot okozott számára a megfelelő ajánlólevelek begyűjtése, s a posztógyárosok zöme – Karl Offermann (1792–1869) kivételével – csupán visszafogott tájékoztatást adott számára.[41]

Ezt követően neves sziléziai porosz főnemesi családok kastélyait, mintagazdaságait kereste fel, többek között Hans Heinrich Hochberg gróf (1768–1833) birtokát, majd pedig Friderike von Reden grófnéval sz. Riedesel (1774–1854) bárónővel találkozott, aki vendégként fogadta, birtokán körbevezette, ajánlólevelekkel látta el.[42] Eckersdorfot (ma: Bożkow, Lengyelország) juhászata miatt kereste fel, s az özvegy Magnis grófné sz. Louise von Götzen (1763–1848) szintén szívesen fogadta. Az angol ízlés szerint kialakított kert rendkívül megnyerte tetszését, s nem mellékesen itt Magyarországról származó „hivatásos" remetével is találkozott. „A mostan élő remete Magyar Országi fi, Pozsonyi születés, de mégsem Magyar, mert egy szót sem tud magyarul, hanem tót. Varga legény volt valaha. […] Noha regvel volt még, máris részeg volt, midőn vele öszve kerültem."[43] Ezt követően Lipcsét és Drezdát kereste fel, ahol a gyapjúkereskedéssel kapcsolatos gyakorlat tanulmányozásán túlmenően a helyi állatorvosi egyesületeket látogatta végig, majd Hallénak vette útját.[44] A freibergi bányászati akadémián is megfordult, vezetője Wilhelm August Lampadius (1772–1842) professzor volt.[45] Lehrmann Gericshez hasonlóan maga is Brünnön és Troppaun keresztül haladt Breslau (ma: Wroclaw, Lengyelország) felé, ahol az egyetemen többek között Ludolf Christian Trevirus (1779–1864) professzorral ismerkedett meg. Engedélyt kapott arra is, hogy az egyetem botanikus kertjében magvakat gyűjtsön.[46]

[39] Christian Karl André (1763–1831) német szakíró, lapszerkesztő a morvaországi mezőgazdasági egyesület titkára.
[40] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 8v.
[41] MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 384.
[42] Uo. fol. 387.
[43] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 48v–49.
[44] MNL OL P 274 Gerics jelentései. fol. 391–391v.
[45] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/1 fol. 84v.
[46] MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio III. fol. 83.

Berlin mindkettejük számára meghatározó élményt adott. Lehrmann számára Trevirus ajánlólevelei segítettek, a királyi botanikus kertben Heinrich Friedrich Link (1767–1851) professzor vezette körbe őket. Gerics a *Charité*ről orvosi szemmel adott leírást, mint ahogy Franz Mesmer (1734–1815) gyógymódjának alkalmazott berlini gyakorlatáról is beszámolt. Charlottenburg parkját közösen járták végig, s jellemző az is, hogy Gerics – nyilván műveltsége, könnyed francia nyelvismerete miatt – még a korábban említett gazdag berlini bankár, az uralkodó születésnapja alkalmából Benecke házába is vacsoramegh ívást kapott.[47] Jelentése szerint utóbb Karl Asmund Rudolphival (1771–1832), a modern parazitológia megalapozójával is találkozott, Albrecht Thaer pedig szintén igen szívesen fogadta. Gróf Peter Friedrich von Itzenplitz (1769–1834) kunersdorfi birtokán juhokat boncolt fel együtt a gróffal, hogy egy helyi járvány okozóját felderítsék.[48]

Gerics és Lehrmann útjai Berlinben szétváltak, s utóbbi elsősorban fejedelmi kastélyparkokat keresett fel, kertészeti szakemberekkel ismerkedett meg. Ellátogatott Potsdamba, Köthenbe, Weimarba, Gothában pedig Johann Rudolf Eyserbeck (1765–1849) udvari főkertész révén angliai kertészekhez, királyi parkok igazgatóihoz kapott ajánlóleveleket.[49] Gerics ezután útja egyik kiemelt állomására, Göttingenbe látogatott el, mely „annyi érdemes férfiakra, annyi jelességre nézve" számára a legfontosabb intézmény volt német földön. Az orvos, természettudós Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) kabinetjeit, gyűjteményeit feltárta előtte. Johann Tobias Mayer (1752–1830), a kísérleti fizika professzora először látszólag közömbösen fogadta, s egy meghatározott időpontra rendelte vissza, amikor is aztán egy elektromágneses kísérletet rendezett számára, s Gericset a terembe lépésekor magyar nyelven üdvözölte, s magyarul tárgyalt vele![50] Göttingenben egyébként Németalföldre szóló ajánlóleveleket is kapott. Lehrmann ez idő tájt Frankfurt-am-Main érintésével a régió borászatát tanulmányozta. Johann Georg Pickel (1751–1838) vegyésszel, würzburgi professzorral is megismerkedett, s tőle a tavaszi fagykárok elleni védekezés módszertanát sajátította el. Ezt követően Stuttgart, Karlsruhe érintésével Heidelbergnek vette útját, ahol Johann Christian Metzgert (1789–1852), a heidelbergi kastély és az egyetemi botanikus kert felügyelőjét kereste fel. [51]

[47] Uo.; OSZK Kt Quart. Hung. 3727/2 fol. 46v. Charlottenburgban magyar beszédüket hallva a pesti német színház egy korábbi színésze szólította meg a két keszthelyi tanárt. Uo. fol. 58.
[48] MNL OL P 274 Gerics jelentései. fol. 395–397v.
[49] MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio III. fol. 90–91v.
[50] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/2 fol. 105.
[51] MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio III. fol. 93–95.

Novemberben a Rajna mentén ismét találkoztak, majd Lehrmann különböző borászatokat, pincéket tanulmányozott, s ekkor került sor első franciaországi útjára. Főbb állomásai Strasbourg, Colmar, Mühlhausen, Nancy, Chalons, Epernay, Rheims voltak. Brüsszelből Hollandiába ment tovább, ahol minden jelentős kertészetet felkeresett.[52] Gerics a nagyvárosok textilgyárosaival igyekezett kapcsolatokat kiépíteni, s az újév első napján már Brüsszelből küldte első beszámolóját megbízójának, sajnálkozva, hogy a „magyar gyapjút itt igen ócsárolják, a rossz mosás miatt leginkább, s a gyengeség miatt, finomságát dicsérik, azonban betsülni nem akarják az előbb megnevezett rossz minéműség miatt."[53] Kétszer is elutazott Utrecht és Leyden, továbbá számos más hollandiai település érintésével Amszterdamba, s utóbb nemcsak a tudományos intézetekről, hanem a börzéről is részletes leírást adott. Rosszallóan jegyezte meg, hogy az utrechti egyetemi *Museum Medicum* igen gazdag, de itt nem kapott kellő vezetést, s amikor teára meghívták, arra akarták rábírni, hogy írásban hasonlítsa össze azt a göttingeni Friedrich Benjamin Osiander (1759–1822) orvosprofesszor gyűjteményével. Gerics azonban ezt elhárította, mondván, hogy útjának célja nem a vitatkozás, hanem az ismeretszerzés.[54]

A Directiónak küldött 1821. szeptember 11-i levelében számolt be arról, hogy Lehrmann-nal együtt Calais-ban hajóra szállt, s az átkelést követően Londonnak vették útjukat. Feltétlenül megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a művelt területeket sövény választja el, a gabonakévéket pedig a hazaitól eltérő módon halmozzák fel. Londonban társával együtt először a parkokat keresték fel, melyek feltűnő sajátossága, hogy „természetes együgyűség [egyszerűség] által ajánlják magokat", s az angolok a pázsitra fordítják a legnagyobb gondot. Hampton Court, Cumberland Lodge, St James Park, Windsor, Royal Cottage, Kew mellett a sussexi Petworth kastélyának kertjét is felkeresték.[55] London a lovakat sújtó különböző betegségek, sérülések gyógyítása szempontjából adott sokat számára, majd októberben már a kelet-angliai grófságokon keresztül York érintésével Skócia felé vette útját. Az európai hírű Holkham Hallban Thomas W. Coke (1754–1842), Leicester grófja személyesen, megbecsült vendégként fogadta, lovat nyergeltetett és együtt járták be a mintagazdaságot.[56] Útban Skócia felé a Newcastle környéki szénbányákat kereste fel, és a vasúti áruszállításról is beszámolt megbízójának. Elégedetten írt Sir John Sinclairnél tett látogatásairól. A lord több alkalommal is vendégül látta, s „örült, ő felette, hallván, hogy

[52] Uo. fol. 99v., 114v–125v.
[53] *Kurucz Gy.:* Válogatás i. m. 268–271.
[54] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/3 fol. 28., 51–54., 61.
[55] *Kurucz Gy.:* Válogatás i. m. 272–273.; *Uő:* Tanulmányúton i. m. 667–668.
[56] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/5 fol. 149v–150.

a magyar mezei gazdaság is gyámatyára talált Kegyelmes Uramban."[57] Ezután Manchester, Liverpool következett, de ellátogatott a textilipari üzemeiről nevezetes Bradfordba, majd Oxfordon át visszatért Londonba, ahol nemcsak tudományos társaságok ülésein vett részt (Royal Society, London Veterinary Medical Society stb.), hanem délnyugat-angliai útja alkalmával Edward Jenner (1749–1823) sebésszel, a himlőoltás angliai kikísérletezőjével is találkozott. Sir Edward Sabine (1788–1883), a Horticultural Society titkára adott számára ajánlóleveleket, s londoni tartózkodása idején gróf Széchenyi Istvántól vette át megbízója újabb utasításait.[58]

Gericshez viszonyítva Lehrmann pár hónap után elhagyta Angliát s Párizsba utazott, ahol a város nevezetes parkjait, kertészeteit kereste fel, majd ismét ellátogatott a Marne menti megyékbe, s közvetlen tapasztalatokat gyűjtött a különböző szőlőfajtákról, borkezelési eljárásokról.[59] Ezután Gironde felé vette útját, s Bordeaux-ból több jelentést küldött megbízója, illetve a Directio számára a régió szőlőtermesztési és borkultúrájáról.[60] Gerics 1823 áprilisában Boulogne-ból keltezett jelentésében számolt be Festetics Lászlónak Londonderry őrgrófja, Charles W. Stewart (1778–1854) North Kray-beli gazdaságáról, megjegyezve, hogy juhászatából herceg Esterházy Pálnak (1786–1866) huszonöt merino juhot adott el 1818-ban.[61] Franciaországi élményei kapcsán azt is megjegyzi, hogy míg Angliában vasárnap a templomok tömve vannak, addig Párizsban konganak az ürességtől, s ennek oka nemcsak a francia forradalom, hanem a hosszú háborúk miatt a fiatalok eldurvultak, majd a Bourbon restaurációt követően a „középkor szellemében tulzólag, s igy csekély sikerrel hoztak életbe."[62]

Lehrmannhoz hasonlóan ő is ellátogatott Champagne-ba, ahol Jean-Rémy Moët (1758–1841) borkereskedő, ampelológus pincészetét is felkereste.[63] A fővárosban minden jeles természettudományos intézményt felkeresett, továbbá előadásokat hallgatott az orvoskaron, s igen jónak tartotta, hogy a hallgatók a különböző betegségekre szakosodott kórházakba járnak gyakorlatra, így például a Szt. Lajos Kórháznál a bőrbetegek, a kapucinusoknál a „buja senyves nyavalyák"

[57] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/5 fol. 149–150.; *Kurucz Gy.:* Tanulmányúton i. m. 676–683.
[58] *Kurucz Gy.:* Tanulmányúton i. m. 666., 690–691., 711–713.; MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 455.
[59] MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio III. fol. 135–139.
[60] Lásd 36. sz. jelentését a Directióhoz, Bordeaux, 1822. aug. 7. MNL OL P 279 Ügyiratok 1822. 130. d. Ternio II. (nincs folio)
[61] *Kurucz Gy.:* Tanulmányúton i. m. 721–723.
[62] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/7 fol. 26.
[63] MNL OL P 274 Gerics jelentései. fol. 302.

kezeléséről szereznek tapasztalatot.[64] A főváros élelmiszerellátásában szerepet játszó épületeket, intézményeket (például *Halle aux Vins*) is tanulmányozta, s felkereste az Alfort-ban található állatorvosi tanintézetet.[65] Párizsból 49 könyvet, 4 illusztrációt, 5 modellt, 12 állatgyógyászattal kapcsolatos eszközt küldött Keszthelyre.[66]

Franciaországot követően mindkét tanár Svájcnak vette útját, de tudományos intézetet csak Gerics keresett fel, méghozzá Genfben. A *Sociéte pour l'Avancement des Arts* ipari és mezőgazdasági osztályülésén vett részt, s angliai tapasztalatai alapján a cséplés gépesítése mellett szólalt fel.[67] Ezt követően Innsbruckon át Itáliába ment tovább, s Lehrmannhoz hasonlóan Piemontot, Lombardiát és Toszkánát is felkereste, s északon az árasztásos rétművelést, a rizstermesztést tanulmányozta. Részletesen leírta a bolognai egyetem gyűjteményeit, melyeket már némileg elavultnak tartott, s találkozott Mezzofanti (1774–1849) bíborossal is.[68] Ezt követően Róman át Nápolyig utazott tovább, de dél-itáliai útjáról tudományos szempontból különlegesnek tartható észrevételt nem tett. Ezután Lehrmann-nal együtt Milánóból küldte utolsó jelentéseit megbízójuknak, illetve a Directiónak.[69]

Összegzés

A fentiekben a Georgikon alapítója, illetve örököse koncepciójának megfelelő tanulmányutak előkészítésének elvi és módszertani hátterét, feltételrendszerét, a gyakorlati megvalósulás különböző elemeit vizsgáltuk. Nem törekedhettünk teljességre, hiszen a rendelkezésre álló különböző forráscsoportok gazdag anyaga mindenképpen komplex, monografikus szintű áttekintést igényel, viszont érzékeltetni kívántuk a két keszthelyi tanár küldetésének a modern szakismeretek recepciója, adaptációja, a kapcsolati háló kiépítése, egyáltalán a folyamatos tudásáramlás biztosítása, s így a „Gemeinnützigkeit" szempontjából vitathatatlan értékét, tudománytörténeti egyediségét.

[64] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/7 fol. 80v.
[65] MNL OL P 274 Gerics jelentései. fol. 311.
[66] Uo. fol. 328–328v.
[67] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/8 fol.
[68] OSZK Kt Quart. Hung. 3727/10 fol. 120–122.
[69] MNL OL P 274 Gerics jelentései fol. 374–377., 505–506v.; MNL OL P 279 Ügyiratok 1825. 144. d. Ternio II (folio nélkül).

PEREGRINATIO OECONOMICA

The study tours of Georgikon professors in Western Europe in the first decades of the 19th century

by György Kurucz

SUMMARY

This study gives an overview of sources about specific study tours made by the professors of Hungary's first farming college, Georgikon, founded in 1797. Reports and diaries compiled by Pál Gerics and József Lehrmann not only give a comprehensive account of their market research and the farming practices of various countries, but may also be deemed unique contributions to the history of socioculture and science.

Krász Lilla

THEORIA MEDICA ÉS PRAXIS MEDICA

A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében*

1798. november 13-án Bécsben a *Studienrevisions-Hofkommission* ülésén tíz tekintélyes úr, az előzetesen kitűzött napirendnek megfelelően a bécsi egyetem orvoskari képzésének mibenlétéről, az addig elért eredményeiről és hiányosságairól vitatkozott. Ennek a II. Ferenc császár által 1795-ben létrehozott testületnek a tevékenységét meghatározta a francia forradalom és az azt követő francia háborúk, a jakobinus perek okozta meglehetősen hektikus bel- és külpolitikai konstelláció. A Monarchia területén működő valamennyi köz- és felsőoktatási intézmény evaluációjával és újjászervezésével megbízott grémiumként a *Studienrevisons-Hofkommission* feladata volt felülvizsgálni az 1749 óta az Udvari Tanulmányügyi Bizottság (*Studien-Hofkommission*) által kezdeményezett és végrehajtott reformokat; kidolgozni új, inkább konzervatív, a stabilizáció irányába mutató képzési modelleket; s általában „[…] a szkepticizmusnak, a politikai és filozófiai szabadgondolkodásnak teret adó spekulatív tudományokkal szemben a pozitív tudományok pozícióit erősíteni".[1]

A bizottsági munkálatok során elsősorban a „számokról", a személyi és tartalmi racionalizálás lehetőségeiről, s ezek financiális vonzatairól vitatkoztak. Az egyetemi oktatás egészét tekintve a képzésben résztvevők arányának csökkentése, a tanulmányi idő lerövidítése, s a feleslegesnek ítélt „túlságosan sok elméleti stúdium" kiiktatásával az alattvalók mindennapi életvezetését segítő gyakorlatorientált tudásformák támogatásának lehetőségei kerültek napirendre. A teológiai és jogi stúdiumokkal ellentétben, az orvosképzés átalakítására nézve ez a koncepció nem annyira a „számok", sokkal inkább a racionalizálás tartalmi vonatkozásai szempontjából volt meghatározó.

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

[1] Chr. U. D. von Eggers báró, dán királyi főhivatalnok, Schleswig és Holstein német hercegségek prokurátora 1799 és 1806 között hivatalos minőségben tartózkodott Bécsben, s személyes kapcsolatban állt a Studienrevisons-Hofkommission valamennyi tagjával. A Monarchia oktatáspolitikai reformprogramjának célkitűzéseiről, a bizottság működéséről 1808-ban adott ki kötetet. Az idézett szövegrészletet lásd *Christian Ulrich Detlev von Eggers:* Nachrichten von der beabsichtigten Verbesserung des öffentlichen Unterrichtswesens in den österreichischen Staaten mit authentischen Belegen. Tübingen 1808. 68.

A munkálatok egyik legmarkánsabb személyisége a német származású Johann Melchior von Birkenstock (1738–1809) volt, aki jogi tanulmányait egykor a göttingeni egyetemen abszolválta, s később Bécsben oktatáspolitikusként igen figyelemre méltó karriert futott be. Egyetemközi kapcsolatépítés, Bécs és a Monarchia bécsi mintát követő univerzitásai számára hasznos, követendő mintaként is szolgáló szakmai tapasztalatszerzés céljából 1772-ben őt küldte Kaunitz kancellár németországi tanulmányútra. Halle, Erfurt és több más oktatási központ mellett felkereste alma materét, Göttingent is. Hazaérkezése után készített útijelentésében egyértelműen a göttingeni Georgia Augusta jelenik meg az ideális egyetem követendő modelljeként, mind a szervezeti felépítés, mind – a korszak Európájában egyedülálló módon – az oktatást és kutatást összekapcsoló képzési program, a gazdag kurzuskínálat, liberális szellemiség, a tudományok gyakorlati hasznosíthatóságát az előtérbe helyező tudományfelfogás tekintetében. Mi több, Bécs „katolikus Göttingenné" alakítását vizionálja.[2] A göttingeni modell sokszempontú, kritikai észrevételeit sem mellőző, de összességében egyértelműen pozitív hangvételű, immáron szisztematikusan kidolgozott elemzése része lesz annak a bécsi egyetemi reformok általános irányelveiről szóló szakvélemény-sorozatának, amit a *Studienrevisions-Hofkommission* megbízásából 1796-ban dolgozott ki.[3]

A fent jelzett napon az orvoskari képzésről folytatott vita alapjául szolgáló egyik 263 oldalas szakvéleményt is maga Birkenstock készítette, a két évvel korábban benyújtott anyagának ezúttal fakultásokra lebontott folytatásaként.[4] A másik, 516 oldal terjedelmű szakmai referencia anyagot a szintén német származású Johann Peter Frank (1745–1821), 1795 óta a bécsi orvoskaron a gyakorlati orvostan tanára és a II. József által alapított, a korabeli Európa legkorszerűbb kórházaként számon tartott *Allgemeines Krankenhaus* igazgatója, korábbi göttingeni és paviai orvosprofesszori működése során szerzett tapasztalataira támaszkodva állította össze.[5] Az érdemi vitában Frank professzoron és Birkenstockon kívül a

[2] Az útijelentés szövegkiadását lásd *Alphons Lhotsky:* Ein Bericht über die Universität Göttingen für den Staatskanzler Fürsten Kaunitz-Rietberg (1772). In: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1966, Phil.-hist. Kl. Göttingen 1966. 39–68.

[3] Birkenstock Göttingen képzési modelljére vonatkozó szakvéleményeinek szövegkiadását lásd Retrospektiven in Sachen Bildung. Münchhausen und Göttingen aus der Sicht eines österreichischen Bildungspolitikers. Drei Gutachten Johann Melchior von Birkenstocks. Teil 1–2. Hrsg. Herbert H. Eggelmaier. Wien 2005.

[4] Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Studienrevisons-Hofkommission (a továbbiakban: ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk), Unerledigte Vorträge 1801. Karton 26. „Medizinisches Studium" (Gutachten von Johann Melchior von Birkenstock) p. 1–263. (a továbbiakban: Gutachten Birkenstock)

[5] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Unerledigte Vorträge 1801. Karton 26. „Gutachten des Hofraths und Profeßors Johann Peter Frank in Rücksicht auf das medizinische und chirurgische Studium" p. 1–516. (a továbbiakban: Gutachten Frank). Frank 1784-től két szemeszteren keresztül a fiziológia professzoraként és az 'orvosi klinika' direktoraként működött Göttingenben, majd ezt követően került

bizottság elnöke Heinrich Franz von Rottenhan (1738–1809), valamint a bécsi egyetemen az anatómia és a szemészet professzora Georg Prochaska (1749–1820) vettek részt. Az ülésről készült jegyzőkönyv tanúsága szerint rajtuk kívül ülnökként jelen volt még további hat személy, köztük Joseph von Sonnenfels (1732/33–1817) is.[6] A tárgyalásra előkészített több száz kéziratos aktaféloldalt kitevő anyagot a jelenlévők nem kapták meg előzetes átnézésre, hanem az ülések bevett szigorú dramaturgiájától ez alkalommal sem térve el, fejezetről fejezetre haladva olvasták fel és tárgyalták meg. A bizottság munkáját szabályozó protokoll előírásainak megfelelően az éppen aktuális vitát követően szavazásra került sor, s ha sikerült döntést hozni, az ülésről szóló jegyzőkönyv további útja az Államtanácshoz (*Staatsrat*), illetve magához az uralkodóhoz vezetett.[7] A szavazás, s így a döntés ezúttal elmaradt, a két szakvéleményt az ülés jegyzőkönyveivel együtt félretették és archiválták. Frank javaslatainak egy része csaknem egy évtizeddel később jelent meg a bécsi orvoskar curriculumában. Mindazonáltal a neves orvos kézirata és annak inkább strukturális kereteit kijelölő Birkenstock-szöveg jól tükrözik, hogyan tekintenek a századforduló időszakát megelőző közel ötven esztendőben a medicina tudományában általában, a bécsi egyetem orvosképzésében speciálisan végbement változásokra, pozitív eredményekre és hiányokra.

Az alábbiakban a fentebb körvonalazott vitaanyagon túl, különböző műfajú forrásszövegek (képzési tervezetek és alapszabályzatok, orvoskari curriculumok, tankönyvek és egyéb oktatási segédanyagokról készített listák) egymásra vetítésével mutatjuk be a korszak *theoria medica* és a *praxis medica* pozíciót kereső tudományosságában, a bécsi egyetem orvoskari képzésében a 18. század második felében több szakaszban végbement transzformációs folyamat meghatározó elemeit.

Paviába. A paviai egyetem orvoskarán az 1785/86. tanévtől göttingeni mintákat alapul véve új tanulmányi rendet vezetett be, a betegágy melletti oktatás rendjét, tartalmi elemeit, valamint ehhez kapcsolódóan Lombardia közegészségügyi reformjait ő dolgozta ki. Az 1785-ben készített paviai reformtervezete szövegszerű egyezéseket mutat a több mint tíz esztendővel később a bécsi orvoskarról a Studienrevisons-Hofkommission számára készített szakvéleményével. A paviai tervezet szövegét csak 1812-ben publikálta, lásd Johann Peter Frank's Supplement-Bände zum System einer vollständigen medicinischen Policey, oder Sammlung verschiedener, in dieser Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze. Johann Peter Frank's Supplement-Bände zum System einer vollständigen medicinischen Policey, oder Sammlung verschiedener, in dieser Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze I. Tübingen 1812. 372–435.

[6] Az 1798. november 13-án tartott bizottsági ülésen részt vevő további tagok: Josef von der Mark báró (1739–1813), az Erdélyi Udvari Kancellária udvari tanácsosa; Friedrich Schilling (1754–1803) a Polizeihofstelle kormányzati és udvari tanácsosa; Franz Karl Hägelin (1735–1809) cenzor; Johann Debrois von Bruyck (1751–1830) titkár; Anton von Simon (1760–1810) könyvcenzor, az ülésekről készített jegyzőkönyvek szerkesztője. Lásd ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk Karton 26. „Sitzungsprotokolle", fol. 1.

[7] A bizottság működéséhez lásd *Hubert Weitensfelder:* Studium und Staat. Heinrich Graf Rottenhan und Johann Melchior von Birkenstock als Repräsentanten der österreichischen Bildungspolitik um 1800. Wien 1996.

A bécsi orvoskari képzés vizsgálata a magyarországi medicinában a tudásáramlás mintázataival foglalkozó nagyobb kutatásunk részeként több szempontból is indokolt. Vizsgált korszakunkban a bécsi egyetem a *peregrinatio hungarica medicá*ban a legfontosabb orientációs pontot jelentette: egyfelől az orvosjelöltek hol vallási kényszerből, hol igényességből választották tanulmányaik színteréül; másfelől az európai viszonylatban későn, csak 1770-ben létrehozott nagyszombati/budai/pesti orvoskar mind struktúrájában, mind az oktatási program kialakítása tekintetében a bécsi mintát követte. Módszertani koncepciónk röviden a mit, hogyan, milyen tárgyi és infrastrukturális feltétek mellett oktattak kérdésfelvetésekben összegezhető. Miként azt Frank szakvéleménye is alátámasztja, az orvosképzés rendjében bekövetkezett tartalmi változások a „hospital turn" modernkori fogalommal körülírható jelensége, valamint az oktatás során használt vizualizációs és demonstrációs eszközök funkcióváltozása felől közelíthetők meg leginkább.

Léptékváltás(ok) a medicina oktatásában

A kora újkori medicinát az egyén felé fordulás jellemezte. Az orvosi gondolkozás fókuszában egyfelől az adott individuum aktuális állapotának pontos megismerése, az egyénre szabott kezelési program kialakítása, másfelől a prevenció, az egészség megtartását szolgáló életvezetési tanácsadás álltak. Betegség esetén az orvos előbb pontosan megfigyelte a páciens állapotát, majd kiértékelte a tapasztaltakat, egyénre szabottan meghatározta a kezelés menetét, s folyamatosan figyelte a reakciókat. A terápia egyes elemei (*cura interna, cura externa*), azok sorrendisége az egyedi reakciók függvényében változhattak. Mindebben a leglényegesebb mozzanat az észlelt betegség elhelyezése, megnevezése és értelmezése egy szemiotikai modellbe illeszkedő sajátos koordinátarendszerben.

A 18. században még jelen volt a természetnek egy könyvvel való metaforikus azonosítása, a természetes ABC gondolata, amelyet meg lehet fejteni, el lehet olvasni.[8] Az orvosi gyakorlat alapjának tekintett, a természet nyelvének szótáraként és grammatikájaként értelmezett orvosi szemiotika rendszerében ez annyit jelentett, hogy a betegségek a külvilág számára megmutatják eredetüket és meghatározottságukat. Másként fogalmazva: a betegség a legszélesebb episztemológiai értelemben vett jelenségként látható jel (*signum* = megjelölő jelenség), amely felszínre hozza a titkos bizonyíték rejtett tényét (*signatum* = láthatatlan dolog). Nem tettek tehát különbséget a jelek és szimptómák között, hanem egyfelől a prognosztikai karakterrel felruházott betegség jeleinek történeti leírását adták,

[8] A *Buch der Natur* koncepcióhoz általánosságban lásd *Hans Blumenberg:* Die Lesbarkeit der Welt. Frankfurt am Main 1981.

amelyet nozológiai alapon rendeztek el és neveztek meg.[9] Másfelől a szemiotikai relációt arra használták fel, hogy „közvetítsen" az új tudományok (fizika, kémia, mechanika, hidraulika stb.) és a humorálpatológia tradicionális koncepciója által még mindig meghatározott medicina között.[10] Az akadémikus orvos számára, akinek terápiás beavatkozásai nem, vagy alig tértek el a meglehetősen népes egészségügyi piacon (hivatalos és nem-hivatalos sebészek, borbélyok, bábák, okulisták, foghúzók, füvesek stb.) működő rivális gyógyítók gyakorlatától, az orvosi szemiotika a maga szubtilis fogalmi készletével megkülönböztetett státuszt és pozíciót biztosított, s új, felvilágosult kommunikációt tett lehetővé az életjelenségek interpretációjával kapcsolatban.

Az orvosi szemiotikai modellnek a hagyományos és új, a *theoria medica* és *praxis medica* közötti közvetítő szerepe a leideni orvosi iskola feldolgozásában Herman Boerhaave (1668–1738) tanításai révén[11] vált Európa-szerte az orvoskari curriculumok részévé. A 18. század elején Boerhaave – a következő évtizedekben a legnépszerűbbnek számító, mindenütt használt tankönyvében – az *Institutiones*ban az „egészség megtartásához és a betegségek kezeléséhez szükséges ismeretek összessége"-ként definiálta[12] az orvosi tudományok univerzumát, s a reneszánsz medicina tradíciójáig visszanyúló szemléleti keretet követve öt területre osztotta fel. Ez az öt terület magában foglalta az elméleti stúdiumokként számon tartott, az élő szervezet felépítéséről és normális működéséről szóló tanításokat (*fiziológia-anatómia*), a betegségek fajtáinak és okainak tanát (*patológia*), a szimptómák interpretációját (*szemiotika*), valamint a gyakorlati kurzusok közé sorolt, az egészség megtartásáról (*higiénia*)

[9] A 18. század egészére jellemző, botanikai modellbe illeszkedő klasszifikáló-nozológiai gondolkodás az egészség-betegség állapotait, akárcsak az állatok, a növények és az ásványok megjelenési, illetve létformáit a teremtett világ közös természeti rendjébe tartozónak tekintette, ahol ugyanazok a struktúrák, ugyanazok a hierarchiák uralkodnak. A botanikában és a mineralógiában 1650 és 1850 között mintegy 25 különféle, a medicinában is használt klasszifikációs rendszer került kidolgozásra, lásd *Annette Diekmann:* Klassifikation – System – 'scala naturae'. Das Ordnen der Objekte in Naturwissenschaft und Pharmazie zwischen 1700 und 1850. Stuttgart 1992. 3.

[10] Az orvosi szemiotika használataihoz lásd *Volker Hess:* Medical Semiotics in the 18th Century: a Theory of Practice? Theoretical Medicine and Bioethics 19. (1998) 203–213.

[11] Boerhaave szemiotikájában az emberi test „res extensa et motus", finoman mozgó mechanikus gépezetként jelenik meg. Funkcionális modelljében az emberi testet alkotó részecskék „viselkedése" kémiai tulajdonságaik és fizikai koherenciájuk függvénye. Ennek nyomán úgy határozta meg a betegségeket, mint a test szilárd részeinek elégtelenségeit, amelyek befolyásolják a képességüket az életbevágó funkciók gyakorlásában. Ily módon Boerhaave a iatrofizika, a iatrokémia elveinek, a mechanika törvényeinek összekapcsolásával tartotta elképzelhetőnek az emberi test fiziológiájának és patológiájának a megismerését. Vö. *Christian Probst:* Der Weg des ärtzlichen Erkennens am Krankenbett. Herman Boerhaave und die ältere Wiener medizinische Schule. Wiesbaden 1973. 19–39.; *Karl E. Rothschuh:* Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart 1978. 240–252.; *Thomas H. Broman:* The Transformation of German Academic Medicine, 1750–1820. Cambridge 1996. 75–84.

[12] *Hermanno Boerhaave:* Institutiones medicae in usu annuae exertitaniones domesticos digestae. Parisiis 1735. (Editio Sexta) tom. I. 8. (22. §.)

és a betegségek kezeléséről (*terapeutika*) szóló tanításokat.[13] Curriculumában a nagy újítást a propedeutika (kísérleti fizika, botanika, kémia, materia medica) és a leideni egyetemhez kapcsolódó 12 ágyas Szent Cecília kórházban a *collegium medicum practicum*, vagyis a betegágy melletti oktatás bevezetése jelentette.[14]

A bécsi egyetemen közel fél évszázaddal később Boerhaave egyik leghűségesebb tanítványa, Gerard van Swieten (1700–1772) mestere leideni modellje által kijelölt tudásterületeket és képzési koncepciót alapul véve, azokat saját kora tudományosságának elvárásaihoz igazítva tervezte meg és hajtotta végre az orvoskar strukturális és oktatási reformját. 1749 és 1756 között egyfelől megteremtette az anatómiai színház – boncterem – anatómiai-patológiai kabinétum – sebészeti-szülészeti instrumentum gyűjtemény – botanikus kert – kémiai laboratórium részint már létező komplexumainak korszerűsítésével, a betegágy melletti oktatás lehetőségének kialakításával az orvoskari képzés tárgyi és infrastrukturális feltételrendszerét. Másfelől Boerhaave képzési modelljében meghatározott öt alapstúdiumot, öt újonnan alapított, nagyobbrészt külföldről „importált" tudósokkal betöltött professzúrában osztotta el (1. anatómia, 2. kémia és botanika, 3. fiziológia, 4. *materia medica* és patológia + szemiotika, 5. *praxis clinica*). A hatodik, a *historia naturalis* oktatására létrehozott professzúra pedig „kiszolgálta" nemcsak az orvoskar, hanem az egyetem többi karát is. Mindezeken túl intézményesítette a *collegia publica* rendszerét, ezzel ingyenessé téve magát az oktatást (a vizsgadíjak továbbra is megmaradtak); új, alapvetően Boerhaave tanításainak közvetítését a középpontba helyező tankönyvprogramot állított össze, standardizált vizsgáztatási rendszert dolgozott ki.[15] A nem akadémikus gyógyítók, kiemelten a sebészek, borbélyok és bábák körében jellemző heterogén tudásformák egységesítésének előmozdítása érdekében további két rendkívüli professzúrát alapított: egyiket az anatómia és a sebészet, másikat a szülészet oktatására.[16]

A leideni mintára bevezetett, a curriculumban „klinikai gyakorlat"-ként (*praxis clinica*) aposztrofált metódus valójában a tárgy oktatására kijelölt professzor betegágy mellett tartott, élő esetekkel „illusztrált" elméleti előadásait jelentette. A képzés 1754-ben van Swieten közbenjárása nyomán a mintegy 230 beteg befogadására alkalmas

---

[13] *Boerhaave, H.:* Institutiones i. m. I. 12–13. (33–37. §.)

[14] Boerhaave tudományos kapcsolati hálójához és oktatási modelljének európai recepciójához vö. *G. A. Lindeboom:* Herman Boerhaave. The Man and His Work. London 1970.; *Rina Knoeff:* Herman Boerhaave (1668–1738): Calvinist Chemist and Physician. Amsterdam 2002.

[15] *Erna Lesky:* Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. Hrsg. Erna Lesky – Adam Wandruszka. Wien–Köln–Graz 1973. 24–26.

[16] A birodalom legkülönbözőbb részeiről érkező vidéki bábák, sebészek és borbélyok oktatására 1748-tól bevezetett képzési programról lásd *Sonia Horn:* „… eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft…" – Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie „Josephinum". In: Josephinismus – eine Bilanz. Hrsg. Wolfgang Schmale – Renate Zedinger – Jean Mondot. Bochum 2008. 224.

bécsi városi kórházban (*Bürgerspital*) megszerzett két helységben, 6–6 ággyal a szintén holland származású Boerhaave-tanítvány, Anton de Haen (1704–1776) vezetésével indult meg. A hallgatóság Bécs különböző kórházaiból (elsődlegesen *Spital der Barmherzigen Brüder*, *Dreifaltigkeits-Spital*, *Spanisches Spital*) célirányosan összeválogatott, tipikus (mindenekelőtt lázas és/vagy kiütéses) betegségképeket felmutató, „tankönyvi" eseteken figyelhette meg, s követhette – adott esetben egészen a páciens halála utáni boncolással bezárólag – a napi rendszerességgel tartott előadások éppen aktuális tárgyát képező betegség vagy betegségek lefolyását. Haen Boerhaave szemiotikai kategóriát és a hippokratészi medicina konzervatív, nem beavatkozó terápiás előírásait alkalmazta a betegágy mellett. Mind formailag, mind tartalmilag ugyancsak a mesterétől elsajátított metodológiát (speciális megfigyelési, következtetési és rekonstruálási eljárás) és patológiát használta az akut és krónikus betegségek interpretációja során. Ez azt jelenti, hogy az egyéni esetre szabott anamnézist Boerhaave mechanikus modelljébe illeszkedő diagnózis és terápia követett.

A gyakorlatban mindez úgy zajlott, hogy reggelente a betegágynál Haent körbevették a diákok, s minden előzetes, elméleti koncepció által sugallt feltevést kizárva 5–12 napig „a természet munkáját figyelték", követve a betegség prognosztikus jeleit, s várva a *Corpus Hippocarticum*ban kritikus napokként aposztrofált pozitív vagy negatív irányú fordulat bekövetkeztét. Amennyiben ez idő alatt nem javult például egy lázas beteg állapota, vagy rosszabbul lett, csak ekkor következett a beavatkozás: ez esetben a Boerhaave-iskola tanításai szerint a lázas állapot következtében felhevült vér elvezetését szolgáló érvágás eszközlése útján. Haen kurzusán az oktatás szigorúan és kizárólagosan a szóbeliségre épült: a diákoknak nem kellett betegségtörténetet (*historia morborum*) írni, még a megfigyeléseiket sem kellett lejegyezni, csak kellő távolságból figyelni a beteget, s professzoruk kommentárjait hallgatni.[17] Ennek fényében kijelenthető, hogy az orvosjelöltek a kurzus során nem az elmélet gyakorlatát, vagyis nem a pácienssel való közvetlen és folyamatos fizikai kontaktusban kibontakozó képességeket sajátíthatták el. Amit megtanultak, az sokkal inkább a gyakorlat elmélete volt, *per visum* nyert absztrakt tudás, amit azután a rendelkezésre álló, a korszakban közkézen forgó, számos eset- és/vagy betegségleírásokat tartalmazó *Institutiones, Observatio*, *Casus*, *Medicina practica* típusú gyűjtemények[18] olvasása, excerpálása, memorizálása útján rögzíthettek.[19]

---

[17] *Anton de Haen:* Heilungsmethode in dem kaiserlichen Krankenhause zu Wien. Leipzig 1779. 10–42.

[18] A 17. és 18. században egyéni és egyetemi oktatási célokra használt gyűjtemények felsorolását lásd *Gianna Pomata:* Sharing Cases: The Observationes in Early Modern Medicine. Early Science and Medicine 15. (2010) 193–236.

[19] A korszak humanista munkamódszerekre támaszkodó enciklopédikus tudáselsajátítási gyakorlatairól vö. *Helmut Zedelmaier:* Bibliotheca Universalis und Bibliotheca Selecta. Das Problem der Ordnung

Fontos megjegyeznünk, hogy az efféle gyakorlati oktatásnak a bécsi orvoskaron a van Swieten reformjait megelőző időszakban már komoly előzményei voltak. Sonia Horn osztrák orvostörténész a van Swieten korszakát megelőző időszakban az akadémikus és nem-akadémikus gyógyítók gyakorlati tudáselsajátítására vonatkozó kutatásaiban meggyőzően mutatta ki, hogy Bécs különböző kórházaiban (*Bürgerspital, Spital der Barmherzigen Brüder, Dreifaltigkeits-Spital, Spital St. Marx*) dokumentálhatóan már a 17. század végétől olyan nyilvános kollégiumokat szerveztek, ahol a birodalom különböző részeiből érkezett orvos-, sebész- és bábajelölteknek betegeket mutattak be.[20] A leideni orvos kivételes és meghatározó szerepe a birodalom egészségügyi szervezetrendszerének kialakításában, oktatás- és kultúrpolitikai víziói hatékony megvalósításában vitathatatlan. Mindazonáltal az osztrák orvostörténet-írásban mindenekelőtt az Erna Lesky (és követői) által teremtett,[21] van Swietent szinte mitikus hősként bemutató hagyománya nézetünk szerint az „innovatív oktatásszervezői tevékenysége" kapcsán árnyaltabb módon interpretálandó.

A 18. század második felében a formálódó modern államnak a népesség gyarapítását előtérbe helyező szükségletei nagy kihívást jelentettek az orvostudomány számára is. Az új igények messze túlmutattak az individuumra koncentráló, alapvetően tankönyvek és szakirodalom tanulmányozására épülő medicinaoktatás keretein. Az orvosi koncepciók, terápiás törekvések kialakításában az egyénről való gondoskodás mellett egyre nagyobb teret nyert a népesség egészéről való gondoskodásnak a nép- vagy közegészségügy fogalommal körülírható koncepciója. Ez a léptékváltás a Habsburg Monarchia területén a leglátványosabb formában először az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat (*Hauptsanitätsnormativ*) megalkotásában manifesztálódott.[22] A rendelet egyrészt rögzítette az egyszerre sok embert érintő epidémikus és endémikus megbetegedések megelőzésére és/vagy leküzdésére irányuló hosszútávú, átfogó intézkedések szakszerű megtervezésére vonatkozó, a korabeli Európában a legkorszerűbbnek számító instrukciókat,

---

des gelehrten Wissens in der Frühen Neuzeit. Köln 1992.; *Uő.:* Gelehrtes Wissensmanagement in der Frühen Neuzeit. In: Die Frühe Neuzeit als Epoche. Hrsg. Helmut Neuhaus. München 2009. 77–89.

[20] Vö. *Sonia Horn:* „… damit sy in ain rechte erfahrenheit der practighen kummen." Der praktische Unterricht für akademische Ärzte vor den Reformen durch van Swieten. In: Wiener Gespräche zur Sozialgeschichte der Medizin. Hrsg. Helmut Grössing – Sonia Horn – Thomas Aigner. Wien 1996. 75–96.; *Uő:* Wiener Hebammen (1643–1753). In: Studien zur Wiener Geschichte. Hrsg. Ferdinand Opll. Wien 2003. 35–102.

[21] Ebben a vonatkozásban leginkább meghatározó írásait lásd *Erna Lesky:* Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. (Archiv der österreichischen Geschichte, Bd. 122.) Wien 1959.; *Uő:* Gerard van Swieten i. m. 36–37.

[22] A közegészségügyi reformokról, a Habsburg Monarchia egészségügyi szervezetrendszerének kiépítéséről bővebben lásd *Krász Lilla:* Orvosok a hivatal szolgálatában a 18. századi Magyarországon. Századok 4. (2016) 827–845.

másrészt az egészségügyi hierarchia különböző szintjein helyet foglaló hivatalos gyógyítók (orvosok, sebészek, bábák, gyógyszerészek) képzési és munkavégzési kötelezettségeit írta elő.[23] A medicina közegészségügyi koncepciója ezen túlmenően magában foglalta a népesség egészségi állapotának rendszeres időközönkénti felmérését és egységes szempontrendszer szerint történő dokumentációját; születési, morbiditási és mortalitási adatok regisztrálását; az egészség-betegség állapotaival kapcsolatba hozható környezeti és egyéb, az egyéni és közösségi higiéniát fenyegető veszélyforrások azonosítását (levegő, kutak, folyók, vízvezetékek tisztaságának ellenőrzése, házak, kutak, hidak állapota, célszerű várostervezés, élelmiszerek „minőségbiztosítása"); a társadalom széles rétegei számára hozzáférhető professzionális egészségügyi szolgáltatásokat; a folyamatos felvilágosítást és információáramoltatást; az alattvalók prevencióra nevelését, az egyéni felelősség tudatosítását célzó mindennemű felvilágosító tevékenységet.[24]

Van Swieten több évtizedes igen hatékony egészségpolitikusi- és szervezői munkássága nyomán az 1770-ben kibocsátott Egészségügyi Főszabályzatban megfogalmazott közegészségügyi koncepció gyakorlatba történő sikeres átültetése az orvoskari oktatás részéről új tudástermelési- és közvetítési modellek bevezetését tette szükségessé. Ez együtt járt a *theoria medica* és a *praxis medica* pozícióinak újragondolásával, a hagyományos orvosi szemiotikai gondolkozás fokozatos feladásával, új alternatív koncepciók egyidejű befogadásával, s általában olyan, részben már létező stúdiumok megerősítésével és újak bevezetésével, amelyek az alattvalók hétköznapi egészségügyi kultúrájára közvetlen hatással lehettek: államorvostan, törvényszéki orvostan, szülészet, bőr-, szem-, fogorvoslástan. Amint azt Frank és Birkenstock paviai és göttingeni mintákra hivatkozó, azokat szem előtt tartó vitaanyaga is mutatja, ez a harmonizációs folyamat a bécsi, és ebből következően a Monarchia Bécs mintáját követő orvosi fakultásai tekintetében különböző okoknál fogva a vártnál lassabban bontakozott ki, s bizonyos tartalmi és strukturális kérdések még a következő évszázad első felében is napirenden voltak.

---

[23] A Bécsben német nyelven kiadott rendelet magyarországi latin nyelvű adaptációjának kritikai kiadását lásd *Balázs Péter:* Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Piliscsaba–Bp. 2004.

[24] Ezek a szempontok már a 16–17. századi korai kameralisták munkáiban felmerültek. Az egészségügyi szervezetrendszer kiépítése, működtetése és a populációs érvelés összekapcsolódása különösen nyilvánvaló Sonnenfelsnél, aki tankönyve első, a rendészet tudományáról értekező kötetében tárgyalja a közegészségügy aktuális problémáit. *Joseph von Sonnenfels:* Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz: zu dem Leitfaden des politischen Studiums. Wien 1787. I. 247–350. passim. A kameralista szakírók által „előkészített" politikai erőtérben jelennek meg a rendszerezés igényével fellépő orvosok. A közegészségtan megalapítójaként számon tartott J. P. Frank monumentális sorozatában adja szisztematikus rendszerezését mindazon területeknek, amelyeknek köze lehet az alattvalók egészségi állapotához. *Johann Peter Frank:* System einer vollständigen medicinischen Policey. Mannheim I. 1779., II. 1780., III. 1783., IV. 1788.; Tübingen V. 1813.; Wien VI/1–2. 1819., V/3. 1817.

Van Swieten utóda Anton von Störck (1731–1803) 1774-ben dolgozta ki az orvoskari curriculumot és az orvosok, sebészek, bábák vizsgáztatási rendjét érintő reformjait, amelynek leglényegesebb újítása a két félévnyi időtartamra emelt *praxis clinica* kurzusnak az orvosi tanulmányok ötödik, záró évében történő elhelyezése volt. A professzúrák száma, az egyes stúdiumok sorrendje lényegében változatlan maradt, s ugyanígy változatlanul hagyta az előző évtizedekben kijelölt tankönyveket is, konzerválva ezzel az alapvetően Boerhaave tanításain tájékozódó medicinát. Az engedmény annyi volt, hogy amennyiben a tárgyat oktató professzor írt saját tankönyvet, úgy azt használhatta. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy az orvosok számára propedeutikai stúdiumként előírt kémiát Boerhaave (*Elementa chemica*; *Compendium chemiae*), a botanikát Linné (*Systema naturae*; *Regnum vegetabilis*; *Genera plantarum*) alapján oktatták. A fiziológiában és patológiában ugyancsak Boerhaave és/vagy az egymást követő oktatóprofesszorok Boerhaave kommentárjai, a *materia medica*ban szintén Boerhaave *Institutio*inak rendszerét követő tankönyvek szolgáltak zsinórmértékül. Rendkívüli előadások formájában az utolsó évben az orvosjelöltek is hallgattak sebészetet és szülészetet, az előbbit a nagy német sebész Lorenz Heister, az utóbbit Raphael Steidele könyvei alapján adták elő.[25] Ezt a rendet követte évtizedeken keresztül a nagyszombati orvoskar van Swieten tanítványai közül kikerült professzori garnitúrája is.[26]

A *praxis clinica* oktatásában változást jelentett, hogy 1776-ban a betegágy melletti oktatás átkerült a városi kórházból (*Bürgerspital*) a 178 ágyas *Uniertes Spital*ba, amely még 1760-ban a *Spanisches Spital* és a *Dreifaltigkeits-Spital* összevonásával jött létre. Az oktatóprofesszor Maximilian Stoll (1742–1787), elődjéhez hasonlóan Boerhaave követőjeként a beteg részletes megfigyelésére épülő empirizmus és a hagyományos humorálpatológiai koncepció híve maradt, s konzervatív terápiás gyakorlatában a „megbetegítő nedvek lecsapolása céljából" gyakran alkalmazott agresszív hánytató és purgálószereket, érvágást. A tartalom tehát a régi maradt, viszont oktatási módszerében komoly előrelépést jelentett, hogy diákjai számára kötelezővé tette a kórházi betegnaplók (*Krankenjournale*) kategóriái szerinti, a bonctani jelentést is magában foglaló eset- és betegségleírás (*historiae morborum*) készítését. Az aszkultánsokra (kezdő beteglátogató diák) és praktikánsokra (végzős medikus) osztott jelölteknek napról napra regisztrálniuk kellett az anamnézis–fizikai vizsgálat–diagnózis–terápia folyamatsort követő megfigyeléseiket a

[25] Störck reformtervezetei: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Unterricht und Kultus, Studienhofkommission (a továbbiakban: ÖStA AVA UK StHK), „med in genere" Karton 17. fol. 5.

[26] A nagyszombati/budai/pesti orvosi fakultás tanrendjeit az 1770 és 1786 közötti időszakra lásd Merkur von Ungarn. Szerk. Kovachich Márton György. 1786–1787.; 1788-tól tanévenként Trattner nyomtatásában: Ordo Praelectionum in regia universitate Pestiensi. Pest 1789–1820.

betegségek előrehaladásáról. Ez a *Historia*-típusú gyűjtemények hagyományába illeszkedő betegségtörténetek és a modern betegakták között elhelyezkedő *paper technology*[27] a formalizált megfigyeléseknek a rendjét teremtette meg. Stoll szerint a megfigyelések regisztrációja szükséges alapot ad a betegség mintázatainak észleléséhez és értelmezéséhez, megfelelő nozológiai besorolásához. A kórházi helyszín a népbetegségek kutatása tekintetében a tudományos tudástermelés kiemelt színtereként kezdett körvonalazódni. Miután 1784-ben az *Allgemeines Krankenhaus* a maga öt részlegével megnyitotta kapuit, II. József eme ambiciózus vállalkozása lett továbbra is Stoll vezetésével az orvoskari *praxis clinica* kurzusok helyszíne.[28]

Dokumentálhatóan 1784-ben jelenik meg a Pestre költözött magyarországi orvoskaron is a részletes kórelőzmény/anamnézis – diagnózis – terápia megfigyelési kategóriák szerinti betegségtörténet-írás gyakorlata. A betegágy melletti oktatás a bécsi lehetőségekhez képest ugyan még összehasonlíthatatlanul szerényebb körülmények között zajlott: mindösszesen hét ágy állt rendelkezésre az egykori Hatvani és Újvilág utca sarkán a Jezsuita rendházban kialakított egyetemi kórházban. Az egyetem Pestre költözésével egyidejűleg életbe lépett új tanulmányi rendnek megfelelően a diákoknak tanulmányaik utolsó évében a *praxis clinica* kurzus keretében eltöltött gyakorlati idő zárásaként két-három betegségtörténetet kellett írniuk.[29]

Stoll a kórház orvosi tudományosságban betöltött szerepére vonatkozó megközelítése egybeesett Frank véleményével. Elaborátumában is megfogalmazott felfogása szerint a kórházak nyújtották a legjobb lehetőséget az orvoslás tudományának tökéletesítésére és kiteljesítésére, ahol a betegek gondozóik szigorú felügyelete alatt vehették magukhoz az ételeket és orvosságokat, s fegyelmezetten kellett alávetniük magukat az orvos utasításainak. Megfogalmazása szerint „kórházként működő gyakorlati iskola nélkül egyetlen egyetem sem érheti el a kívánt eredményt, hogy tökéletesen képzett orvosokat bocsásson az állam rendelkezésére, akik azután tanulmányaik befejeztével kielégítő módon képesek legyenek folytatni gyakorló orvosként a köz javára működni”.[30] Amikor Frank 1795-ben kinevezést nyert az *Allgemeines Krankenhaus* igazgatói pozíciójára, a bécsi orvoskaron a *praxis clinica* oktatásában új időszak kezdődött. Minthogy ebben

---

[27] *Anke te Heesen:* The Notebook. A Paper-technology. In: Making Things Public. Ed. Bruno Latour – Peter Weibel. Cambridge 2005. 582–589.

[28] *Maximilian Stoll:* Heilungsmethode in dem praktischen Allgemeinen Krankenhause zu Wien I. Breslau 1783. 3–10.

[29] A pesti orvoskaron az 1784 és 1848 közötti időszakban készített 20–30 oldalas, latin nyelven írott betegségtörténetek (*Historiae Morborum*) gyűjteményét a Semmelweis Egyetem Központi Levéltára őrzi. Az 1130 darabból álló kollekció katalógusát lásd *Rédei Ildikó:* Historiae Morborum (Kórtörténetek a 18–19. századból). Bp. 2016. Köszönöm Molnár László levéltár igazgatónak, hogy felhívta a figyelmemet a gyűjteményre.

[30] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Frank fol. 352–365.

az időszakban már évi 14 000 beteg fordult meg rendszerében, előírta a kórházi felvételek meghatározott rendjét. Remélte, hogy ily módon a kórházi osztályok feltöltése során elkerülheti a krónikus állapotban szenvedők befogadását, akik azután évekig ott maradnának, elvéve a helyet a gyógyítható betegektől. Nézete szerint: „elsődlegesen gyógyítható betegségekben szenvedő szegény betegek azok, akiket fel kell venni a kórházakba" – ezt az irányelvet követte a kórház oktató részlegén is a betegfelvételek tekintetében. Elődei Boerhaave empirizmusára épülő konzervatív orvosi szemléletével ellentétben az intervencionalista medicina híveként a nagy göttingeni orvos Albrecht von Haller vitalista tónuselméleti koncepciójába illeszkedő, a hatások és ellenhatások erőinek befolyásolására épülő brownianus terápiát alkalmazott mind saját gyakorlatában, mind az oktatásban.

A láthatatlan láthatóvá tétele

Európa-szerte a 18. század folyamán a medicina, kiváltképpen az anatómia oktatásában széles spektruma jelent meg a demonstrációs célú segédleteknek. A tankönyvi illusztrációk síkbeli ábrái, térben kihajtogatható, akár ki- és visszahelyezhető testrészeket ábrázoló metszettáblái mellett egyre nagyobb teret nyertek a háromdimenziós oktatási objektumok: elsődlegesen a szülészetben használt demonstrációs bábuk (*fantom*), az emberi testet a boncolás különböző szakaszaiban, a tartósítás változatos módszereivel konzerváló természetes (száraz és nedves) preparátumok, valamint a művészi igényességgel készített művi demonstrátumok (gipszöntvények és viaszpreparátumok). Az emberi test formájának, színeinek, anyagszerűségének a természethű leképezésére törekvő, az oktatást segítő eszközök használatának elsődleges célja élményszerű benyomást kelteni a szemlélőben, segítve a látottak képszerű elsajátítását, a hosszútávú emlékezetben történő rögzítését. A primér oktatási funkción túl, a test állapotváltozásainak egyes stádiumait – térben és többé-kevésbé időben is – megjeleníteni képes objektumok rendszerint orvosprofesszorok privát és/vagy egyetemek, illetve egyéb oktatási intézmények speciális gyűjteményeinek (korabeli szóhasználatban *collectio, museum, cabinetum*) részeként fontos eszközeivé váltak a tudományos megismerésnek. Ezen túlmenően, amennyiben nyilvános gyűjteményekként is működtek, szerepük volt a tudományos eredmények „társadalmiasításában", az egészségügyi felvilágosításban.[31]

[31] A kora újkori gyűjtés- és gyűjteménytörténet az utóbbi két évtizedben egyre többet kutatott, innovatív ágát képezi a tudománytörténet-írásnak. Témánk szempontjából meghatározó munkákat lásd Sammeln als Wissen. Das Sammeln und seine wissenschaftliche Bedeutung. Hrsg. Anke te Heesen – Emma C. Spary. Göttingen 2002.; *Cornelia Weber:* Universitätssammlungen. In: Europäische Geschichte Online. Hrsg. Leibniz-Institut für Europäische Geschichte – Mainz European History Online (http://www.ieg-ego.eu/weberc-2012-de, letöltés 2017. júl. 25.).

A 17. és 18. században az új optikai segédeszközök (nagyítók, tükrök, camera obscura, anamorfózis) megjelenése alapvető szemléletváltást hozott az emberi test észlelésének és kétdimenziós felületen való ábrázolásának módszertanában. Vizsgált korszakunkban mind a bécsi, mind a nagyszombati/budai/pesti orvoskarokon az anatómiaoktatás standard tananyagát – Leber (1727–1808) leíró kompendiumát[32] alapul véve – a Schaarschmidt-féle táblák,[33] Winsløw[34] és Albinus atlaszainak[35] magyarázatokkal ellátott gazdagon illusztrált kötetei alkották. A német és a holland anatómus ábrái egy olyan – az esztétikai tökéletesség ideálját előtérbe helyező – illusztrációs programba illeszkedtek, amelyben az objektivitás alapelve a szimmetria szabályainak posztulátumával kapcsolódott össze. A perspektivikus és a geometrikus – önmagukban más-más módon torzító – ábrázolási technikák sajátos kombinációja révén a berlini Charité kórház orvosa Schaarschmidt (1720–1791), a francia anatómiai iskola képviselője Winsløw (1669–1760) és a leideni anatómia professzor Albinus (1697–1770) tankönyveiben szereplő egész alakos metszetek, testrészeket és szerveket bemutató táblák ily módon a valóság stilizált illusztrációiként voltak értelmezhetők és használhatók.[36]

Nem véletlen, hogy Frank szakvéleményében megfogalmazott pedagógiai koncepciója a láthatatlan láthatóvá tételének, az orvosi képzésben van Swieten óta jelen lévő diskurzusa köré épül. Didaktikai modelljében valamennyi emberi érzékszerv használatát feltételező oktatási-tanulási módszer jelenik meg, amelyben a tankönyvek tanulmányozása során megszerzett absztrakt tudásanyag, az anatómiai-fiziológiai tartalmak közvetítését és elsajátítását szolgáló demonstrációs eszközök alkalmazásával és a szakirodalom egyéni tanulmányozásával egészül ki.[37]

Az anatómia oktatása magában foglalta az élő szervezet egészének és részeinek struktúrájára, a normálistól eltérő morbiditások ok- és hatástörténetére vonatkozó, anatómiai illetve kórboncolással demonstrált hagyományos doktrínáit. A bécsi orvoskaron bizonyíthatóan a 18. század utolsó harmadában – még nem a hivatalos curriculum részeként – az anatómiaprofesszor és proszektora személyétől

---

[32] *Ferdinand Joseph von Leber:* Praelectiones anatomicae. Vindobonae 1777.

[33] *Auguste Schaarschmidt:* Osteologische Tabellen. Halle 1746.; *Uő:* Miologische Tabellen. Halle 1747. További négy táblával együtt latin fordítása volt igazán használatban a bécsi és nagyszombati/budai/pesti anatómia oktatásban, lásd *Auguste Schaarschmied:* Tabulae anatomicae. Traduxit, recensuit, supplemento auxit F. X. de Wasserberg. Viennae 1777.

[34] *Jacob Benignus Winsløw:* Expositio anatomica structurae corporis humani I–III. Francofurti–Lipsiae 1753.

[35] *Bernhard Siegfried Albinus:* De sceleto humano liber. Leidae 1762.

[36] A 18. századi anatómiai tankönyvek illusztrációiban megjelenő vizualizációs irányzatokról lásd Anatomie und anatomische Sammlungen im 18. Jahrhundert. Hrsg. Rüdiger Schlutka – Josef N. Neumann. Berlin 2007.

[37] ÖStA HHStA KA Stud.rev. Hk, Gutachten Frank, fol. 484–487.

függően voltak boncolással egybekötött előadások az emberi és állati szervezet különbségeivel és hasonlóságaival foglalkozó összehasonlító anatómia, valamint a rendkívüli, váratlan halált halt személy halálokának felderítését szolgáló törvényszéki orvostan tárgyköreiből is.[38] Frank elaborátumában kitér eme négy boncolási irányzat infrastrukturális és oktatási előfeltétel-rendszerének taglalására, külön kiemelve a célnak megfelelő helyszín kiválasztásának, valamint az anatómiai-patológiai kabinétum kialakításának, gyarapításának és használatainak szempontjait.[39]

A boncolásokkal egybekötött, a téli hónapokra időzített anatómiai előadások 1756 óta, az egyetem új épületbe[40] költözésével egyidejűleg van Swieten közbenjárása nyomán erre a célra kialakított, mintegy 200 személy befogadására alkalmas anatómiai színházban zajlottak. Az egyetem közvetlen szomszédságában elhelyezett komplexum tudatos térhasználati koncepciójának köszönhetően sikerült óriási ablakok beépítésével a célnak megfelelő fényviszonyokat és a folyamatos szellőztetés lehetőségét biztosítani. Eme „jól felszerelt és berendezett theatrum anatomicum"-ban évente átlagosan öt, Bécs különböző kórházaiból ide szállított tetemet boncoltak. Az anatómiai színház épületében, a nagy előadóterem mellett egy külön kisebb helyiség állt rendelkezésre, ahol a proszektor a tetemet előkészíthette a boncoláshoz, s itt tárolták az egyetem anatómiai-patológiai preparátumgyűjteményét is.[41]

Közel fél évszázaddal később Frank amellett érvel, hogy az oktatási célú boncolások helyszínét, az anatómiai-patológiai gyűjteményt, az orvosi könyvtárral egyetemben helyezzék át a betegágy melletti képzés *Allgemeines Krankenhaus*ban működő központjába, ahol egyfelől biztosított lenne a folyamatos „hullaellátás", másfelől elkerülhetőek lennének a tetemek szállítása közben az utcára lepotyogó, sokszor rothadó félben lévő, meglehetősen büdös testrészek okozta, az emberi egészségre nézve mindenképpen káros és veszedelmes szennyezések. Az összehasonlító anatómia és a kapcsolódó tudományos kutatások elősegítésére az anatómiai és patológiai boncolások áthelyezésével párhuzamosan felveti ugyancsak a közkórház közelében létesítendő állatkórház kialakításának ötletét.[42] További vonatkozó javaslataiban az elméleti és betegágy melletti oktatást, a boncolást, a preparálást, az operációs instrumentumok és preparátumok gyűjtését, a szakirodalmak könyvtári tanulmányozását egy közös episztemológiai térben, az *Allgemeines Krankenhaus*ban elhelyező tudománykoncepció bontakozik ki, amelyben a tudományos tudás a korszak anyagi kultúrájával válik összekapcsolhatóvá. Ezen

[38] Uo. p. 114–116.
[39] Uo. p. 119–120.
[40] Az épület ma az Osztrák Tudományos Akadémia székháza.
[41] Van Swieten leírása az épületről: ÖStA AVA UK StHK, „med in genere", Karton 4. fol. 102.
[42] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Frank, fol. 120–130.

integratív oktatási-tanulási modellben központi szerepet szán az orvoslás történetére vonatkozó irodalmak és kútfők tanulmányozásának (*„medizinische Litteratur und Geschichte der Arzneykunde"*), amit egyúttal külön stúdiumként javasol felvenni az orvoskari curriculumba.[43] Frank elképzelésében a történeti dimenzió nem csupán a nagy felfedezések és tudós anatómusok munkásságának enciklopédikus jellegű hagyományos előadását jelentette, hanem az orvosi gyakorlatban valaha használt instrumentumok és egyéb segédeszközök történetének demonstrációval egybekötött megismerését is magában foglalta: „[…] az oktató mindenekelőtt előadja a sebészeti eszközök és azok használatának történetéről szóló tanokat, majd a tudomány legújabb felfedezéseit tárgyalja. Mindeközben a szóban forgó eszközöket a diákok kézbe vehetik és megismerhetik használatuk előnyeit és az eszközök hiányosságait."[44]

Frank korábbi tapasztalataival hozható összefüggésbe pedagógiai koncepciójában az anatómiai-patológiai gyűjteményeknek tulajdonított kitüntetett szerep.[45] A bécsi egyetem – van Swieten óta már létező – gyűjteménye kapcsán megjegyzi, hogy „az itteni anatómiai kabinétumban van ugyan néhány szép preparátum, […] ezeket azonban évről-évre gyarapítani és gondosan ápolni kellene."[46] Frank idején ez a kollekció mintegy 550 darabot számlált, s jellemző módon privát adományokból állt össze. A kabinétum alapját a Boerhaave és Albinus tanítvány Johann N. Lieberkühn (1711–1756) még leideni iskolaévei alatt van Swietennek ajándékozott gyűjteménye képezte, aki 1745-ben magával vitte Bécsbe és 1749-ben az orvoskar rendelkezésére bocsátotta.[47] Az összesen 429 darabos kollekció nagyobb részt az egyes szervekről készített száraz és nedves preparátumokból állt össze, de tartalmazott a vérkeringés és a nyirokrendszer demonstrálására alkalmas injektált preparátumokat, valamint egy 70 darabos csont- és koponyagyűjteményt.[48]

---

[43] Uo. fol. 446–455.

[44] Uo. fol. 222–223.

[45] Először a Karlsruhe mellett fekvő Bruchsal városi kórházában anatómiai és sebészeti előadásaihoz kapcsolódóan hozott létre patológiai múzeumot, majd a paviai egyetem számára készített reformtervezetében tárgyalta részletesen az anatómiai gyűjtemény kialakításának szempontjait. Tapasztalatiról autobiográfiájában is megemlékezik, lásd *Johann Peter Frank:* Biographie des D. Johann Peter Frank. Von ihm selbst geschrieben. Wien 1802. 64–65., 105–106.

[46] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Frank, fol. 296.

[47] Van Swietent még leideni időszakában a később Berlinben a Collegium medico-chirurgico orvosaként működő Lieberkühn vezette be a preparátumok injektálásának a 18. század első felében még a kísérletezés szintjén lévő technikájába. Erről tudósítja 1739-ben egy Leidenben kelt levelében a portugál származású, az orosz cári udvar orvosaként működő szintén Boerhaave-tanítvány Ribeiro Sanchest (1699–1783). A latin nyelvű levelet közli *Lesky, E.:* Gerard van Swieten i. m. 36–37. Van Swieten 1749-ben írott orvoskari reformtervezetében ír az anatómiai gyűjtemény oktatási célokra bocsátásáról: ÖStA AVA UK StHK, „med in genere", Karton 17. „Plan pour la Faculté de la médecine", fol. 110.

[48] A bécsi orvoskar anatómiai kabinétumának első tételes katalógusát egy orvosdoktori disszertáció közli, lásd *Franz Xaver Schwediauer:* Descriptio praeparatorum anatomicorum et instrumentorum chyrurgicorum, quae possidet facultas medica Vindobonensis. Vindobonae 1772.

A kabinétum állománya ezután csak 1786-ban bővült, amikor az orvoskar anatómia- és sebészetprofesszora Ferdinand Leber emberi és állati csontvázakból, szervek alkoholos és száraz preparátumaiból, valamint gipszöntvényekből álló 123 tételes gyűjteményét egy 16 fiókos szekrényben elhelyezett sebészeti instrumentum, és saját készítésű modelljeit tartalmazó kollekcióval együtt az egyetemre ruházta.[49]

„Eme gyűjtemény számára – írja Frank – hasznos lenne beteg állatok preparátumait is beszerezni, s azokat az emberi beteg részek mellett őrizni."[50] Ezzel a humán és állat preparátumok párhuzamos gyűjtésére vonatkozó felvetésével a 18. és 19. században az egyetemi anatómiai-patológiai gyűjtemények mibenlétéről, az oktatásban, kutatásban, kísérletezésben betöltött funkcióiról, strukturális és tartalmi elemeiről Európa számos oktatási centrumát mozgósító problémakört érint. Az őshonos és egzotikus állatfajok vivi- és disszekciója, preparálása és gyűjtése a korszakban még mind jogi, mind etikai szempontból meglehetősen rendezetlen tevékenységnek számított.[51] Birkenstock is kitér elaborátumában erre a kérdésre. Az összehasonlító anatómiát „az emberi test építményének, fiziológiájának és filozófiájának" megismerése szempontjából egy „ma még felmérhetetlen horderejű felfedezések lehetőségét magában rejtő, a tudományok világába fényt hozó" területként írja le.[52] Frank a viviszekciót ugyan „csak nehezen megbocsátható" anatómiai gyakorlatnak tartja, ám ezen elvi elutasítás ellenére megelégedéssel nyugtázza, hogy a bécsi egyetemen a fiziológiai folyamatok illusztrálására élő állatokat is boncolnak.[53]

A gyűjtemény használatának vonatkozásában Frank azt javasolja, hogy a múzeum kurátora, vagy maga a professzor havonta egyszer egy teljes délutánt felölelő, magyarázatokkal egybekötött demonstráció keretében mutassa be a hallgatóknak az állomány egyes darabjait, és vezesse be őket a preparálásnak a konzerválást, fixírozást, indexálást magában foglaló technikáiba, a vérkeringés és a nyirokrendszer megismeréséhez elengedhetetlenül fontos mikroszkopikus pontosságot igénylő injektálás nehéz tudományába. A collegium ily módon nemcsak az anyag képszerű elsajátítását segíthetné, hanem a diákok maguk is készíthetnének a gyűjtemény gyarapításának céljait is szolgáló demonstrátumokat. Javasolja továbbá, hogy a kollekció egyéni tanulmányozása céljából, hetente két teljes nap álljon a diákok rendelkezésére.[54] Végül az anatómia oktatásához „haladéktalanul

[49] Leber gyűjteményéről ad rövid leírást *Joseph Hyrtl:* Vergangenheit und Gegenwart des Museums für menschliche Anatomie an der Wiener Universität. Wien 1869. XLIII–XLIV.
[50] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Frank, fol. 295.
[51] Erről a diskurzusról lásd *Andrew Cunningham:* The Anatomist Anatomis'd. An Experimental Discipline in Enlightenment Europe. Aldershot 2010. 295–296.
[52] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Birkenstock, fol. 84–85.
[53] ÖStA HHStA KA Stud.rev.Hk, Gutachten Frank, fol. 113.
[54] Uo. fol. 137–139.

szükséges" további segédeszközök sorában Frank a preparátumokról készítendő valósághű rajzolatokat említi, amelyeket „[…] a patológiai múzeumban világos magyarázatokkal a diákság és az utókor hasznára a falra kell akasztani".[55] Erre a célra külön rajzoló és festő alkalmazását szorgalmazza.

Mindemellett 1786-tól az orvoskar diákjai számára is nyitva állt II. József ambiciózus vállalkozása a Katonai Orvosi-Sebészeti Akadémia épületében elhelyezett, Felice Fontana (1730–1805) anatómus-természetbúvár firenzei műhelyében készült 1192 darabból álló anatómiai és szülészeti viaszmodell sorozata. A valamennyi érzékszerv használatát előtérbe helyező – Franknál is megjelenő – orvosi oktatási program valójában a preparált tetemekről művészi igényességgel készített, az emberi test minden részletére kiterjedő mozgatható és szétszedhető, a 18. században felvirágzó *anatomia plastica* révén teljesedhetett ki.[56]

Demonstrációs gyűjtemények tekintetében a bécsinél minden bizonnyal szerényebb lehetőségekkel kellett beérnie a pesti orvoskar hallgatóinak. Anatómiai gyűjtemény létezéséről a Helytartótanács 1795-ben kiadott utasításából értesülhetünk. Az orvoskarnak címzett leiratból kiderül, hogy a sebészeti tanszék kezelésében álló kollekció rendbehozása és karbantartása céljából a feladat elvégzésére kijelölt Stáhly György (1755–1802) sebészprofesszor tanársegéde Szening János (1757–1806) számára 46 forint kerül kiutalásra. Stáhly professzor válaszlevelében beszámol arról, hogy segéde a megbízatást kitűnő szorgalommal elvégezte, s az állományról mellékel egy jegyzéket is. A közel 200 tételből álló elenchusban az egyes objektumokat elkészítésük során használt preparációs technika szerint csoportosítva (nedves és száraz preparátumok, csont- és injektált preparátumok) sorolja fel. A listán *preparata cerea* néven szerepel II. József által 1789-ben a Katonai Orvosi-Sebészeti Akadémia bécsi kollekciójából 12 másik darabbal együtt a pesti orvoskarnak ajándékozott, a nyirokrendszer demonstrálására szolgáló egész alakos női akt.[57]

---

[55] Uo. fol. 136.

[56] Terjedelmi okoknál fogva nem térhetünk ki részletesen a Josephinum viaszmodell-gyűjteményének episztemológiai jelentőségére, amely az utóbbi évtizedben sokat kutatott fejezete a gyűjtés- és gyűjteménytörténetnek. Az alapvető munkákat lásd *Helmut Gröger:* Die Sammlung anatomischer Wachspräparate der Medizinisch-chirurgischen Josephs-Akademie. In: Anatomie und anatomische Sammlungen i. m. 317–329.; *Anna K. Maerker:* Model Experts. Wax Anatomies and Enlightenment in Florence and Vienna, 1775–1815. Manchester 2011.; *Sonia Horn – Alexander Ablogin:* Faszination Josephinum. Die anatomischen Wachspräparate und ihr Haus. Wien 2012.

[57] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, C 67 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Litterario-Politicum, 9. kútfő, 11. tétel, 1795.

Konklúzió

A 18. század második felében a populáció növelését, a közboldogság fokozását célzó kormányzati szükségletek jelentős átrendeződési folyamatokat indítottak el a tudástermelés és tudásközvetítés addig megszokott rendjében, a tudományosság önértelmezésében, s általában a tudás fogalmának meghatározásában. Ez az átrendeződés a medicina területén különösen látványos. A bécsi orvoskari oktatás példája jól illusztrálja, hogy a gyakorlat elméleteként értelmezett medicina miként, milyen utakon fordul át a tudományos kutatás igényével is összekapcsolódó elmélet gyakorlataként definiált medicinába. De ugyanígy nyomon követhető az az út is, amely az individuumot a középpontba helyező, az orvosi szemiotikai modell keretei között mozgó medicinától egyre inkább a diagnosztikus medicina eszköztárára épülő szervezett közegészségügy megjelenéséig vezet. Ebben a folyamatban kiemelt szerepet játszottak már a kortársak által is a megismerés színterének tekintett kórházakban a betegágy melletti oktatás céljaira elkülönített részlegek, a betegségek lefolyását és kimenetelét egységes kategóriák szerint rögzítő regisztrációs technikák következetes alkalmazása, a tudás elsajátítását segítő demonstrációs célú gyűjtemények tudatos építése, vagy akár az adott orvosi területhez kapcsolódó tárgyi kultúra (instrumentumok) tanulmányozása.

THEORIA MEDICA AND PRAXIS MEDICA

The changing methods of knowledge transfer in medicine
in the second half of the 18th century

by Lilla Krász

SUMMARY

The second phase of the reform introduced by G. van Swieten at the Faculty of Medicine of Vienna University in the 18th century was beginning to take hold across the Habsburg Empire from the 1780s onwards. New perceptions were emerging in relation to both medical training and the interpretation of science based on methodological, scientific, and pedagogical programs through the application of the concepts of Göttingen and Pavia Universities by A. von Störck and J. P. Frank. Accordingly, this textual, visual, and linguistic analysis of curricula, text books and instruments used at the medical faculties of Vienna and Budapest University enables us to better understand contemporary scientific efforts and positions taken in theory and practice.

Gurka Dezső

A 18–19. SZÁZADI MAGYAR MINERALÓGUS-PEREGRINÁCIÓ MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KONNOTÁCIÓI*

A 18. századi mineralógiai peregrináció kialakulásának háttere

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség területéről kiinduló peregrináció 18. század végi megélénkülését hagyományosan főként politika- és művelődéstörténeti okokra vezeti vissza a szakirodalom. A türelmi rendelet nyomán lendületet nyert evangélikus egyetemjárás, vagy a protestáns intézményi struktúrának a kanti filozófia katolikus intézményekben történt betiltása miatt megnövekvő kibocsátó ereje éppúgy a jelenség értelmezésének gyakori összetevőjeként szerepel, mint a német egyetemek vonzerejének századvégi megnövekedése, illetve az ekkortájt kialakuló szaktudományok intézményi lokalizációja.[1] A történeti interpretációk jóval ritkábban terjednek ki azonban a gazdaságtörténeti szempontok elemzésére, vagyis a magyar montanisztika és a korabeli tudásáramlás számos területének közvetlen egymásra hatásának vizsgálatára.

A 18–19. század fordulójának egyik kevéssé figyelemre méltatott kulturális jelensége éppen az a mineralógus-peregrináció, amelynek anyagi és szakmai hátterét a magyar bányászat 18–19. századi fellendülése adta.[2] Ez az új arany-, illetve ezüstkor kulturális konnotációit illetően sem pusztán szimbolikus értelmű: a magyar bányaművelés- és ásványtan korabeli európai, sőt közép-amerikai tekintélyét mindenekelőtt a rudabányai arany-, illetve a Selmecbánya környéki ezüsttermelés bősége alapozta meg, ami egyben a hazai bányászat nemzetközi súlyát tovább növelő innovációkat s az oktatási és tudományos hálózatokat is életre hívta.

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

[1] Peregrinatio Hungarica – Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Marta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling. Stuttgart 2006.

[2] *Koch Sándor:* A magyar ásványtan története. Bp. 1952. 15–26.; *Papp Gábor:* A magyar topografikus és leíró ásványtan története. Miskolc 2002. 57–62.

A továbbiakban – a hazai bányászattörténet vonatkozó eredményeinek rövid bemutatását követően – a mineralógiai tudásáramlás azon specifikumait kívánom áttekinteni, amelyekre nézve meghatározó volt a Habsburg Birodalom gazdaságpolitikájának centrumába kerülő bányászat igényeit kiszolgáló – a világon másodikként létrejövő – selmecbányai bányászati akadémia. Az ásványtannal való foglalkozás a 18. század utolsó évtizedeiben messze túlmutatott a szűk értelemben vett szakmai szempontokon, így a mineralógus-peregrináció jelensége maga is több külhoni intézményhez – a freibergi akadémián túl a göttingeni, s elsődlegesen a jénai egyetemhez – kapcsolódott, és gyakran sajátos diszciplináris átfedések közegében ment végbe. A mineralógia a kőzetek keletkezésével kapcsolatos neptuniánus-vulkanista vita[3] következtében, továbbá az ásványgyűjtés – s részben az azt koordináló társaságok révén – egy tágabb kulturális közeg részévé is vált, s intézményrendszere olykor szervezeti keretét képezte a (természet)filozófiai és irodalmi diskurzusoknak is. A túlnyomórészt német kulturális minták hazai leképeződései nem pusztán a szakirányú tudásanyag gyors átvételét tették lehetővé, hanem a tudományok megkésett hazai instrumentalizációját megelőző évtizedekben a különböző területeket átfogó kulturális kapcsolati hálók kialakításához is mintául szolgáltak.

A magyar montanisztika 18. századi fellendülése és hatása az akadémiai szintű szakemberképzés kialakulására

A magyar bányászat középkori fénykorát követő stagnálás, illetve visszaesés után a 18. század közepétől újabb intenzív növekedés következett be. A magyarországi bányászat rekonstrukciójaként aposztrofálható folyamat 1743-ban vette kezdetét. Ez volt a körmöci kamara utolsó deficites éve, 1735-től kezdődően azonban a korábban holland bérlők használatában lévő bányák visszakerültek a kincstár kezelésébe. A selmecbányai ezüst és a besztercebányai réz kitermelésének erőteljes volumennövekedését egyrészt a szervezeti változások involválták, másrészt pedig a mélyebben fekvő lelőhelyek víztelenítését

[3] *Péter Rózsa:* Der Streit zwischen Neptunismus und Vulkanismus in Ungarn in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena. Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena". Hrsg. Dezső Gurka. Bp. 2015. 132–135.

lehetővé tevő eljárások lokális fejlődése[4] hívta újra életre a térség hosszú ideje stagnáló gazdaságát.[5]

A kitermelés növelését célzó szervezőmunkát az Udvari Kamara mellett az Alsó-magyarországi Főkamaragrófság végezte. A főkamaragróf hivatala 1747-tól kezdődően a magyarországi bányászat legfőbb irányító szerve lett, s a későbbiekben e hivatali szerv vezetője töltötte be a királynő által 1762-ben alapított bányászati akadémia igazgatói tisztét is. A bányaügy fejlődésének további lendületet adott az 1747. évi bányatörvény.[6]

Míg 1735 és 1743 között összesen kétmillió forint volt a kamara bevétele az alsó-magyarországi bányákból, ezt követően – egészen 1747-ig bezárólag – a havi átlag 80 és 100 forint között mozgott, míg az 1763-as összbevétel 1,5 millió forint volt.[7] Hasonlóan exponenciális növekedést mutatnak az erdélyi számadatok is: az 1720-től 1750-ig háromszorosára növekvő kitermelt aranymennyiség 1750 és 1760 között még tovább gyarapodott,[8] ezen belül pedig az Erdélyi-érchegység termelése az 1710-et követő száz évben megtízszereződött.[9]

Az osztrák örökösödési háború kiadásait jelentős mértékben éppen a nemesfém-bányászat s az állami monopóliumot képező sóbányászat haszna fedezte. A század második felében még intenzívebbé váló tudatos fejlesztési politikára nézve jelentésértékű, hogy a selmecbányai akadémia alapítása csupán egy évvel előzte meg a hubertusburgi béke dátumát. Miután a hétéves háborút lezáró béke végérvényesen rögzítette Szilézia elvesztését, a Habsburg Monarchia gazdaságpolitikáján belül egyfajta direkt ökonómiai kompenzáció terepévé vált a bányaügy, s a montanisztika szempontjából is igen jelentős északi terület szerepköre más (mindenekelőtt magyarországi, erdélyi és bánáti) térségekre, s más részágazatokra – kezdetben a nemesérc- és sóbányászatra – tevődött át.[10]

A 18. század hetvenes-nyolcvanas éveinek időszaka a hazai arany- és ezüstkitermelés utolsó ugrásszerű volumennövekedésének periódusa, amely Heckenast

---

[4] *Péch Antal:* A tudományok haladásának befolyása a selmeci bányaművelésre. Bp. 1881. 15–17.

[5] *Heckenast Gusztáv:* Bányászat és ipar. In: Magyarország története 1686–1790. I–II. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. II. 631–635.

[6] *Gedeon Magdolna:* A főkamaragrófi hivatal Mária Terézia korában. Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Juridica et Politica 30. (2012) 1. sz. 59., 65.

[7] *Heckenast G.:* Bányászat és ipar i. m. 633.

[8] *Trócsányi Zsolt:* A felvilágosodás és a ferenci reakció (1771–1830). In: Erdély története I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsi András. Bp. 1986. II. 985–987.

[9] *Vajda Lajos:* Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig. Bukarest 1981. 31.

[10] *Volker Wollmann:* Die siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert. In: Silber und Salz in Siebenbürgen I–VIII. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Bergbau-Museum vom 27. August bis zum 31. Dezember 2000. Hrsg. Rainer Slott – Volker Wollmann – Ioan Dordea. Bochum 1999. I. 50.

Gusztáv interpretációjában „a magyar bányászat ismeretlen fénykora" volt. 1779 és 1786 között a nemesércek biztosította jövedelem a negyven évvel korábbinak már kétszeresére, vagyis négymillió forintra rúgtak.[11] A jelzett gazdasági folyamatok lökésszerű impulzust adtak a szakemberképzésnek, s a hamarosan európai hírűvé váló selmecbányai bányászati akadémia egyben a korabeli tudásáramlás folyamataiba is bekapcsolta a magyar montanisztikához kötődő tudományágak művelőit.

A selmecbányai akadémia alapításának aktusa ahhoz az eseményhez köthető, hogy Mária Terézia 1762. október 22-én aláírta az udvari kamara illetékes bizottságának erre vonatkozó jegyzőkönyvét.[12] Ilyen értelemben ez az uralkodói akaratnyilvánítás megelőzte a freibergi akadémia létrejöttét, ám míg utóbbi 1765-től már teljes intenzitással működött, addig Selmecbányán az első tanszék 1765-ben létesült, s az 1735-ben alapított bányatisztképző előzményeire visszamenő folyamat csak 1770-ben tetőződött be azzal, hogy háromévessé vált az immáron valóban akadémiai képzés. A selmeci akadémia a Habsburg Birodalom bányászati szférájának szakember-utánpótlását volt hivatott biztosítani, elsődlegesen a Magyar Királyság területén lévő bányák számára, ám az intézmény hatása a térség más területeire is kiterjedt, lévén hogy az 1770 és 1846 között végzett 3 248 növendéknek csupán 56,6%-a származott a Magyar Királyság területéről.[13]

A selmeci akadémia, amellett, hogy a birodalmi gazdaságpolitika által rárótt szerepét betöltötte, az experimentális kémia vonatkozásában metodikai mintát jelentett más intézmények számára is, s az intézmény néhány tanára a korabeli tudományos diskurzusok szereplőjévé vált. Nicolas Joseph Jacquin, aki a kémiai és metallurgiai tanszék professzoraként 1764-ben kezdte meg előadásait, kezdettől fogva nagy súlyt fektetett a laboratóriumi munkára, s ő honosította meg a kémia oktatásában a kísérleti módszert,[14] amely a későbbiekben a selmecbányai képzés egyik legfőbb specifikumává vált. 1779-ben a kémiai-metallurgiai tanszékre az első selmeci diákból lett professzor, Ruprecht Antal került.[15] Nevéhez fűződik az a felismerés, hogy a talajok nem elemek, hanem azok kompozitumai.[16] Kísérleteinek hatását jól mutatja, hogy a Crell-féle *Chemische*

[11] *Heckenast G.:* Bányászat és ipar i. m. 997–998.
[12] *Csáky Károly:* Híres selmecbányai tanárok. Dunaszerdahely 2003. 13.
[13] *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 494.
[14] *Proszt János:* A selmeci bányászati akadémia, mint a kémiai tudományos kutatás bölcsője hazánkban. Bp. 1938. 8–12.
[15] Uo. 27.
[16] *Nagaiyar Krishnamurthy – Chiranjib Kumar Gupta:* Extractive Metallurgy of Rare Earths. Boca Raton 2016. 2.

Annalen 1790-es és 1791-es évfolyamaiban számos selmeci dolgozat, illetve azokkal foglalkozó vitacikk jelent meg.[17]

A selmecbányai vonatkozások közül nemzetközi viszonylatban mindenképpen a Born Ignác által életre hívott szklenói találkozó, illetve a „Societät für Bergbaukunde" létrehozása volt a legjelentősebb momentum,[18] melynek kulcsszerepe volt abban, hogy a magyar mineralógia kapcsolati hálója kiszélesedhetett, illetve hogy a magyar montanisztika európai dimenziójúvá válhatott.

A szimultán módon végbemenő belpolitikai változások hatásai – így a türelmi rendelet pozitív befolyása a protestáns felekezetek kulturális életére, az evangélikus főnemesek csoportjának kialakulása, továbbá a francia és német tudományok instrumentalizációjában lezajló folyamatok – a göttingeni egyetemen létrejövő sajátos diszciplináris átfedések, a jénai universitas 18. század végi fénykora, vagy a kémia tudományának franciaországi felívelése – ahhoz is hozzájárultak, hogy a szerencsés együttállások következtében a magyar bányaügy (kitermelt nemesfém-mennyiségben eklatánsan megmutatkozó) súlya egy rövid félévszázadra a Magyar Királyság határain túl is érzékelhető tudományos-kulturális tekintéllyé konvertálódhasson.

A Freibergbe irányuló mineralógus-peregrináció és Abraham Gottlob Werner hatása a magyar mineralógia szaktudománnyá válására

A 18. század végére jelentősen megélénkült a német egyetemekre irányuló magyarországi peregrináció, melynek nagyságrendjét jól mutatja, hogy a jénai anyakönyvekbe csak 1796-ban 40, 1798-ban pedig 55 magyar diákot jegyeztek be,[19] illetve hogy a göttingeni egyetemen 1737 és 1850 között összesen 311 magyarországi és 190 erdélyi diák egyetemjárása adatolható.[20] E számok mellett meglepőnek tűnhet, hogy a freibergi anyakönyvekben ezzel szemben csak hat

[17] *Proszt J.:* A selmeci bányászati akadémia i. m. 35.

[18] *László Molnár:* Die erste internazionale bergbauwissenschaftliche Konferenz und der erste Bergbauverein. In: Edler von Born und die Societät der Bergbaukunde. Hrsg. László Molnár – Alfred Weiß. Wien 1986. 27–33.; *Papp Gábor:* Bevezetés. In: Born Ignác: Úti levelek. Miskolc 2014. 290–307.

[19] *Ulrich Rasche:* Von Fichte zu Metternich. Die Universität Jena und ihre ungarländischen Studenten um 1800. In: Peregrinatio Hungarica – Studenten aus Ungarn i. m. 199.

[20] *Tar Attila:* Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Bp. 2004. 109–119.

diák esetében olvasható magyarországi származásra utaló megjegyzés, s közülük is csak négyen peregrináltak a 18–19. század fordulóján:

- Anton Ruprecht, Oberungarn (1777)
- Gottfried Rombauer (1802)
- Johann von Deresengy (1802)[21]
- Carl von Podmaniczky, Königl. Ungarisch Bergrat (1804, 1807)
- Franz von Dercsényi (1812)
- Franz Kerekes, Professor zu Debrecen (1812).[22]

A fenti nevek közül ki kell emelnünk Anton Ruprechtét, a selmecbányai akadémia tanáráét, akinek freibergi útja egyfajta intézményi szintű kapcsolati pontként is értelmezhető, s hasonlóképpen figyelemre méltó tény a freibergi hatások proliferálódásának szempontjából a debreceni intézményi kötődésű Kerekes Ferenc peregrinációja is. A kapcsolati hálók más vonatkozású kiterjesztésének aspektusából báró Podmaniczky Károly és Dercsényi János egyetemjárása számottevő: míg előbbi a jénai romantika számos jelentős alakjával állt hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban, utóbbi Kazinczy Ferenc sógoraként vált részesévé egy tudományos-kulturális hazai kapcsolati rendszernek.[23]

A freibergi akadémia magyar bányaügyre gyakorolt hatása szempontjából, a peregrinusok számán túl, figyelembe kell vennünk a hallgatók munkavállalására vonatkozó bejegyzéseket is. Számos név mellett szerepel ugyanis olyan adat, mely azt jelzi, hogy az illető Selmecbányán dolgozott. Mindezeket figyelembe véve tizenegy fővel bővül a magyarországi kötődésű hallgatók száma.

Bár tudható, hogy a professzorok előadásaiért közvetlenül fizetett tandíj miatt nem minden hallgató iratkozott be hivatalosan, a fenti adatok összességében azt nyomatékosítják, hogy a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Birodalom országrészeinek bányatisztjei túlnyomórészt az összmonarchia határain belül: kezdetben Selmecbányán, majd a csehországi Pribramban (Příbram), illetve az ausztriai Leobenben szerezték meg képesítésüket. Ugyanakkor megfigyelhető az a tendencia is, hogy a magyar peregrinusok túlnyomórészt állami támogatással

[21] Eredeti neve Weisz, illetve Weiss János. A Bécsben végzett orvosdoktor 1793-tól használta a királyi adományként kapott Bereg vármegyei birtoka nevéből képzett névváltozatot. A fenti listában említett Franz von Dercsényi a pontatlan névalakkal feltüntetett orvos fia volt. Lásd *Kiss László:* Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János. Bp.–Debrecen 2009. 24–25., 112. A névváltozatok beazonosításáért és a szakirodalmi adatokért Krász Lillának tartozom köszönettel.

[22] *Ferdinand Reich:* Die Bergakademie zu Freiberg. Zur Erinnerung an die Feier des hundertjährigen Geburtstages Werner's. Freiberg 1850. 9–35.

[23] *Orbán László:* A pennaháború rejtett ütközete: Beregszászi Nagy Pál kiadatlan levelei egy vita hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények 69. (2012) 4. sz. 440.

kerültek Freibergbe – e tény magyarázata a német viszonylatban is magas tandíjakban keresendő[24] –, mintegy a hazai tanulmányaik kiegészítéseként.

A magyar montanisztika magas nívóját igazolja, hogy a tapasztalatszerzés nem volt egyirányú: összesen hét freibergi bányászati szakember magyarországi látogatásáról maradt fent adat, közülük öten a 19. század elejétől 1830-ig terjedő időszakban tettek tanulmányutat Magyarországra, illetve Erdélybe.[25]

Selmecbányának, noha számos francia korrespondenciával is rendelkezett,[26] a legtartósabb, és leginkább dokumentálható külföldi szaktudományos összeköttetése – amit könyvtári állományának összetétele is jól mutat – a freibergi intézménnyel volt. E kapcsolati szálak jelentősége abban áll, hogy a korszak ásványtani nézeteit meghatározó, ugyanakkor élénk vitákat indukáló werneriánus elméletek korán eljuthattak a magyar mineralógusokhoz.

A freibergi tudományos légkört pregnánsan meghatározó Abraham Gottlob Werner tudományos munkásságát a pontos megfigyelések és leírások jellemezték – az általa használt geognosia megnevezés is a morfológiai szemlélet e meghatározó voltát tükrözi –, s a freibergi egyetem egyik legfontosabb nevezetessége éppen a professzor – számos korabeli geogyűjtemény számára mintául szolgáló – ásványgyűjteménye volt.[27] Werner kőzet- és ásványtani rendszere az első átfogó morfológia szisztéma e területen, neptuniánus (vagyis a kőzetek keletkezését az őstengerből történő ülepedéssel magyarázó) elmélete pedig 1817-ig bekövetkezett haláláig meghatározó szereppel bírt Freibergben, s korábbi tanítványa, Johann Georg Lenz révén Jénában is.

A magyar peregrinusok csekély freibergi számával szemben ellentétes hatástörténeti tendencia figyelhető meg abban, hogy az ottani professzorok művei szép számban kerültek be a jelentősebb magyarországi könyvtárakba. A freibergi szerzők műveinek korabeli fellelhetőségével kapcsolatban a selmeci akadémia ma túlnyomórészt Miskolcon található műemlékkönyvtára ad átfogó képet. A könyvtár állományában a 18. század végén 280 bányászati és 171 mineralógiai mű volt.[28] Jóllehet a

---

[24] *Walter Schellhaus – Karl Zielmann:* Ungarische Studierende an der Bergakademie Freiberg bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Arbeiten aus der Bibliothek der Bergakademie Freiberg/DDR und der Universität Miskolc/VR Ungarn 2. (1977) 127.

[25] *Peter Schmidt:* Über einige, Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts betreffende berg- und hüttenmännische Reiseberichte aus dem wissenschaftliche Altersbestand der Bibliothek der Bergakademie Freiberg. Arbeiten aus der Bibliothek der Bergakademie Freiberg/DDR und der Universität Miskolc/VR Ungarn 1. (1976) 127. 99–28.

[26] *Zsámboki László:* A selmeci bányászati akadémia és a francia–magyar kohászati kapcsolatok a 18. században. A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. II. sorozat. Kohászat 24. (1980) 165–175.

[27] *Paul Heinrich von Groth:* Entwicklungsgeschichte der Mineralogischen Wissenschaften. Berlin–Heidelberg 1926. 162–165.

[28] *Zsámboki László:* Bestand der Bibliothek der Bergakademie Schemnitz am Ende des 18. Jahrhunderts. Arbeiten aus der Bibliothek der Bergakademie Freiberg/DDR und der Universität Miskolc/VR Ungarn 1. (1976) 78.

gyűjteményben Wernertől csupán egyetlen könyv lelhető fel, tanítványainak és más freibergi szerzőknek lényegesebb munkái megtalálhatók az állományban.[29]

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában két, Werner ásványtani rendszerével kapcsolatos művet sikerült beazonosítanunk: a terjedelmesebb, 173 lapos *Das Mineralsysthem A. G. Werners* című jegyzet szlavniczai Sándor Istvánnak (1750–1815), a *Magyar könyvesház* (1803) szerzőjének gyűjteményéből való,[30] a másik, a *Werner: Neuestes Mineralsysthem* című 18 oldalas kivonat 1814-ben készült, készítője ismeretlen.[31]

A werneri ásványtani rendszer, illetve a neptuniánus elmélet nem csupán a freibergi szerzők művei és a kivonatok nyomán vált ismertté Magyarországon, de Werner műveinek magyar nyelvű interpretációi is meglehetősen hamar elkészültek. A fordító, Benkő Ferenc Göttingenben, Johann Friedrich Gmelin nyomán ismerte meg a werneri mineralógiát.[32] Benkő *A köveknek és értzeknek külső megesmértető jegyeikről* (1784) című könyve Werner-fordítás, a *Magyar Minerologia* (1786) című kötete pedig híven követi Wernert.[33] *A köveknek és értzeknek külső megesmértető jegyeikről* magyar fordítása egyébként hat évvel előzte meg az 1790-ben készült francia átültetést, Werner művének angol fordítása pedig csak 1815-ben készült el.[34]

Bár a *Magyar Minerologiá*nak csupán harmincnyolc előfizetője volt,[35] Benkő említett könyvei a későbbiekben viszonylag széles körben ismertté váltak. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található példány possessori bejegyzései jól mutatják, hogy egy-egy kézikönyvként használt kötet hatása a tulajdonosváltások kapcsán megsokszorozódott. A szóban forgó kötet első birtokosa az a Ribitzei Ádám alezredes, bányatulajdonos volt,[36] aki Benkő Ferencet fiai nevelőjéül, s németországi kísérőjéül fogadta, lehetővé téve számára ezáltal a werneri minerológiában való elmélyülést. *A köveknek és*

[29] A selmeci műemlékkönyvtár állományában következő freibergi szerzők által írt szakmunkák találhatók meg: Johann Friedrich Breithaupt, Johann Wilhelm von Charpentier, Christlieb Ehregott Gellert, Daniel Friedrich Hecht, Christian August Hoffmann, Christian Friedrich Ludwig, Friedrich Jakob Richter, August Ferdinand von Veltheim, Abraham Gottlob Werner.

[30] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Germ. 737.

[31] Uo. 853.

[32] *Vita Zsigmond:* Benkő Ferenc élete és munkássága. In: Benkő Ferenc: Magyar minerológia. Szerk. Szakáll Sándor – Weiszburg Tamás. Bp. 1986. 27.

[33] *Miklós Kázmér:* Werner's first translator: Ferenc Benkő, Hungarian priest, mineralogist, professor. In: Abraham Gottlob Werner and the Foundation of the Geological Sciences: selected papers of the International Werner Symposium in Freiberg 19th to 24th September 1999. Ed. Helmuth Albrecht – Roland Ladwig. (Freiberger Forschungshefte D 207) Freiberg 2002. 163.

[34] *Hubbes Éva:* Benkő Ferenc egyetemjárása. Rudabánya 2004. 13.

[35] *Koch S.:* A magyar ásványtan története i. m. 33.

[36] Unitas, Egyházi Könyvtárak Közös Katalógusa. (http://bodza.vhf.hu:9802/unitas/opac, letöltés 2017. jún. 14.)

értzeknek külső megesmértető jegyeikről című könyvét Benkő éppen ezért ajánlotta Ribitzeinek.

Wernernek a magyarországi mineralógia gyakorlatára kifejtett hatását mutatja, hogy Franz Xaver Reichetzer, aki 1805 és 1821 között volt a selmecbányai akadémia tanára, *Anleitung zur Geognosie, insbesondere zur Gebirgskunde nach Werner* (Wien 1812) címmel adott ki kőzettani összefoglalót. *Gróf Teleki Domokos, a jénai Ásvány*tani Társaság első elnökének ásványgyűjteményét – amely változatlan állapotban maradt fenn a marosvásárhelyi Teleki Tékában – végső formájában a werneri rendszer alapján rendezték el. A gyűjtemény átfogó négynyelvű kéziratos katalógusát Hene Ferenc készítette el.[37]

Jóllehet Werner hatása a freibergi kapcsolódási pontok révén is számottevő szimultán recepciót eredményezett, tanai nagyrészt mégis jénai közvetítéssel – Lenz előadásai és a jénai Ásványtani Társaság működése révén – fejtették ki magyarországi hatásukat.

Magyar mineralógusok jénai egyetemjárása és az Ásványtani Társaság

A 18–19. századi mineralógiai tudásáramlás tartalmi jegyei szempontjából is meghatározó jelentőségű, hogy a magyar hallgatók német egyetemekre irányuló peregrinációjának két legfontosabb célállomása ez idő tájt a göttingeni és a jénai egyetem volt. Míg Göttingenben az ásványtant a természetrajz, illetve a kémia keretében oktatták – mindenekelőtt Johann Beckmann és Johann Friedrich Gmelin[38] –, a jénai egyetem önálló mineralógiai professzúrával rendelkezett, melyet 1794-től kezdődően egészen 1832-ben bekövetkezett haláláig Johann Georg Lenz töltött be. 1793-tól meghirdetett előadásaiban a werneri rendszer két fő elemén, a Föld szerkezetének leírásán, illetve az ásványok rendszertanán (Oryctognosie és Geognosie) túl a bányaművelést is felvette tematikájába. A három terület általa adott közös megjelölése (gesammte

[37] *Viczián István:* „Mineral theologia" – das Verhältnis der Glaube und Naturwissenschaft in den Schriften der ungarischen Mitglieder der „Jenaer Mineralogischen Gesellschaft". In: Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena. i. m. 79.

[38] Gmelin, aki korábban a tübingeni egyetem tanára volt, maga is Abraham Gottlob Werner elméletét követte. Lásd *Karl Hans Wedepohl:* Die Geschichte der Mineralogie in Göttingen. In: Die Geschichte der Verfassung und der Fachbereiche der Georg-August-Universität zu Göttingen. Hrsg. Hans-Günther Schlotter. Göttingen 1994. 185.

Mineralogie) tükröződött az 1797 decemberében életre hívott Ásványtani Társaság (Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena) névadásában is.[39]

A jénai egyetem egyik vonzerejét Európa szerte a posztkantiánus filozófia Reinhold nevéhez köthető első fordulata, majd pedig a Fichte és Schelling ottani előadásai és művei nyomán kibontakozó német idealizmus adta.[40] Az 1789 és 1819 között immatrikulált magyar hallgatók 544 fős száma hozzávetőleg kétszerese a Göttingenbe beiratkozottaknak, s az ekkortájt német egyetemre járó peregrinusok csaknem negyven százalékát adja. A fent említett tényezőkön kívül szerepet játszhatott a számarány növekedésében a göttingeninél szabadabb tantárgyválasztás is.[41] A magyar hallgatók túlnyomó többsége Felső-Magyarországról, egynegyede pedig Erdélyből érkezett.[42] A teológia-bölcsészeti és a mineralógia peregrináció később taglalandó közös metszetei szempontjából különösen fontos, hogy a magyar hallgatók kibocsátó területei éppen az ország ércekben és ásványokban leggazdagabb területei voltak.

A magyar peregrinusok közül Rumy Károly György jénai tartózkodásáról áll rendelkezésre a legtöbb adat, s ezek alapján a jénai diszciplináris átfedésekről is képet kaphatunk. Rumy előbb Göttingenben töltött másfél évet – ahol 1801-ben Blumenbach professzor gyűjteményeit magyarországi ásványokkal és fosszíliákal gyarapította, s megismertette vele Kitaibel Pál Waldstein Ferenccel közösen kiadott növénytanát[43] –, s a következő évben érkezett a Saale menti városba. 1802 húsvétja és 1803 áprilisa között hallgatta a legnevesebb jénai professzorok – így Johann Jakob Griesbach, Christian Gottfried Schütz, Heinrich Karl Eichstädt, Johann Heinrich Voigt, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Johann Georg Lenz és Johann Baptist Schad – előadásait,[44] s tagja lett az Ásványtani Társaságnak is, melynek 1803. júniusi ülésén *A magyar királyság ásványtani leírása* című értekezését, már a szerző távollétében, Dianovszky Sámuel olvasta fel.[45] Mineralógiai tevékenységének legfontosabb momentuma az volt, hogy 1803-ban Lenz megbízásából dolgozott a Galicin herceg által adományozott ásványgyűjtemények rendszerezésén.[46] Rumy ugyanakkor Schelling természetfilozófiájának kiboncta-

[39] *Hans Herz:* Von Schillers Berufung bis Fichtes Erlassung. Vorlesungen an der philosophischen Fakultät der Universität Jena 1789–1799. Jena 1989. 56–61.
[40] Lásd *Manfred Frank:* „Unendliche Annäherung". die Anfänge der philosophischen Frühromantik. Frankfurt am Main 1997. 225–251., 690–734.
[41] *Rathmann* János: Filozófia és irodalom határán. Arcképvázlatok a felvilágosodás korából. Bp. 2014. 14.
[42] *Rasche, U.:* Von Fichte zu Metternich i. m. 207–210.
[43] *Kepp Mária:* Rumy Károly György Göttingában. Bp. 1938. 91.
[44] *Bachrach Imre:* Rumy Károly György és a jénai egyetem. Bp. 1942. 10.
[45] *Benedek Klára:* A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez. Bp. 1942. 11.
[46] *Körösy László:* Rumy Károly élete. Bp. 1880. 8–26.

kozását is nyomon követte. Jénai tartózkodását megelőzően – 1801, illetve 1802 novemberében – Dianovszky Sámuel már két levelében is tájékoztatta őt az ottani filozófiai fejleményekről.[47]

Jóllehet Lenz egyetemi közegében is kimutatható a magyar peregrinusok jelenléte, a magyar mineralógia kapcsolattörténetének kulcsmomentuma mégiscsak az, hogy az 1797-ben alapított Mineralogische Societät működésében kezdettől fogva jelentős szerepet vittek a Jénában tartózkodó magyarok, illetve a magyarországi tiszteleti tagok. A Társaság 19 alapítója közül három magyar is volt (Bredeczky Sámuel, Nagy Sámuel és Mihalik Dániel), s első elnökévé gróf Teleki Domokost választották meg. Fél Európát behálózó kapcsolati rendszerének organizátora pedig egészen 1832-ben bekövetkezett haláláig a főtitkár, Lenz maradt.[48] A kapcsolati hálók kialakításában és fenntartásában igen nagy szerepe volt azoknak az ásványküldeményeknek, amelyeknek Jénába való eljuttatását maga az alapszabály is szorgalmazta.

Az önálló titkári poszt (Sekretär der Ungarischen Nation) létrehozása már önmagában is jelezte a magyar részvétel súlyát. A Társaság magyar titkára kezdetben Bredeczky Sámuel, majd 1798-tól Liptay Mátyás volt. A könyvtárosi feladatokat Dobsa Ferenc látta el. 1801-ben az 595 fős tagságból – melyen belül 469 volt a tiszteleti tagok száma – 73 volt magyar, így az ismertebb kulturális személyiségek közül Aranka György, Gyarmathy Sámuel, Kazinczy Ferenc, Kitaibel Pál, Rumy Károly György, Sárváry Pál, Tomcsányi Ádám és Winterl Jakab József is.[49]

A Jénában tartózkodó magyarok közül többen magával Goethével is személyes kapcsolatba kerültek:[50] Bredeczky Sámuel gyakran megfordult a költő és miniszter házában, s állítólag hosszabb ideig levelezésben is állt vele;[51] Orlay Jánost, I. Sándor cár házi orvosát, Gogol későbbi nevelőjét 1806-ban Goethe ajánlásával vették fel a tagok sorába;[52] a Herderrel, Schellinggel, Hegellel és Alexander von Humboldttal egyaránt ismeretségre lépett Blaskó János (más

[47] *Bachrach I.:* Rumy Károly György i. m. 24–25., 47. és 59.

[48] A Lenz szervezőmunkája nyomán kialakult észak- és kelet-európai kapcsolatokról lásd *Benigna Carolin Kasztner:* Mineraliengeschenke in Weimar–Jena um 1800. Ein mikrohistorischen Beitrag zur Wechselspiel von Kolonialismus und Wissenschaft. Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit 9. (2009) 2. sz. 29–39.

[49] *Csíky Gábor:* Magyar természetvizsgálók szerepe a jénai ‚Mineralogische Societät' működésében és ennek hatása a hazai földtudomány kialakulására. In: *Uő:* A földtudományok honi történetéből. Bp. 1997. 86–87.

[50] *Kovács József László:* Soproni diákok Goethe és Schiller rajongói között. Soproni Szemle 63. (2010) 447–455.

[51] *Kurdi Krisztina:* Galícia és a galíciai zsidóság, különös tekintettel Bredeczky Sámuel „Reisebemerkungen über Ungern und Galizien" című művére. Doktori (PhD) értekezés. Bp. 2008. 11. (http://doktori.btk.elte.hu/hist/kurdikrisztina/diss.pdf)

[52] *V. Molnár László:* Orlay János, az orvos és pedagógus. In: *Uő:* Életutak találkozása 1703–1848. Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből. Piliscsaba 2004. 57.

források szerint Blaskovich János) pedig a költő fiának, Augustnak tanított ásványtant, s – Bredeczky majd Liptay Mátyás után – a Társaság magyar titkári posztját is betöltötte.[53]

A túlnyomórészt köznemesi, illetve polgári származású peregrinusok mellett néhány magyar főnemes is tanúja, s kisebb-nagyobb mértékben részese is volt a jénai szellemi pezsgésnek. A Societät für die gesammte Mineralogie létrejöttének sajátos körülményei – jóllehet nem minden alap és előzmény nélkül, de mindenesetre váratlanul – oly módon hozott pozícióba néhány magyar arisztokratát, hogy az mind a jénai mineralógia történetére, mind későbbi kutatástörténetére nézve jelentős hatást gyakorolhatott.

Magyar arisztokraták a „Societät für die gesammte Mineralogie" közegében

Amikor a jénai Ásványtani Társaság 1797-ben Johann Georg Lenz házában megalakult, még korántsem volt előre látható a testület hosszú távú sikere, amelyet – éppen a főtitkári tisztségeket több mint három évtizedig betöltő professzor fáradhatatlan szervezőmunkájának köszönhetően – leginkább a szakembereket, ásványgyűjtőket és a mineralógia iránt pusztán érdeklődőket egyazon kapcsolati rendszerbe tömörítő mivoltából adódott. Az elnök társadalmi rangja által a Társaság tekintélyét növelendő, Lenz választása egy magyar birodalmi grófi család tagjára, a fiatal Teleki Domokosra, Teleki Sámuel erdélyi kancellár fiára esett. Bár az ő korai, 1798-ben bekövetkezett halála után a tisztségre felkért gróf Festetics György nem vállalta a jelölést,[54] a Társaság – különösen első éveiben – számos magyar főúrral állt valamilyen módon kapcsolatban.

Teleki 1795 szeptemberében és októberében tartózkodott Jénában, s a Lenzzel való találkozása alkalmával tanújelét adta az ásványtan iránti érdeklődésének és szaktudásának.[55] Lenz a várható támogatáson kívül ásványküldeményeket is remélhetett a huszonnégy éves erdélyi arisztokratától, amire Teleki ígéretet is tett. Abban, hogy kezdeti tétovázása után végül elvállalta az elnöki tisztet, eleve szerepet játszhatott az a szempont, hogy felismerte, az ásványcserékben a magyarok

[53] *Constant von Wurzbach:* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich I–LX. Wien 1856–1891. I. 429.

[54] *Johanna Salomon:* Die Societät für die gesamte Mineralogie zu Jena unter Goethe und Johann Georg Lenz. (Mitteldeutsche Forschungen 98.) Köln–Wien 1998. 4–5. A magyar nyelvű szakirodalomban lásd *Kurucz György:* Keszthely grófja – Festetics György. Bp. 2013. 204.

[55] *Viczián István:* Teleki Domokos elnöksége a jénai Ásványtani Társulatban – a korabeli levelezés tükrében. Múzeumi Füzetek. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei 7. (1998) 4.

eleve kulcsszerepet játszhatnak.[56] E vonatkozásban kiemelt jelentőséget kap az a tény – s ez különösen fontos a főnemesek esetében –, hogy magyar peregrinusok, mint potenciális adományozók éppen az ország ércekben és ásványokban leggazdagabb területeiről érkeztek Jénába.

Teleki Domokos halála után édesapja gondoskodott a gyűjtemény egyben tartásáról, sőt gyarapította is azt. A Teleki Téka két könyvtárosát, Szabó Józsefet és Ocsovszky Pált Jénába küldte mineralógiát tanulni, hogy a könyvtár galériáján elhelyezett ásványgyűjteményt szakszerűen tudják kezelni.[57] Teleki Sámuel gondosságára jellemző, hogy Szabó Józseffel folytatott levelezésében kitért a tárlók megrendelésének részleteire is.[58] A kancellár fia halála után is kapcsolatban maradt az Ásványtani Társasággal. Korábban az egykori jénai ásványgyűjteményből fennmaradt nagyméretű vörösvágási nemesopált is az ő 1799-es ajándékaként tartották számon, az újabb álláspont szerint viszont azt még maga Teleki Domokos küldte.[59]

Az Ásványtani Társaság évkönyveinek (*Annalen der Herzoglichen Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena*) kezdőlapján megjelent ajánlások szintén a magyar aspektus kezdeti fontosságát nyomatékosítják: az 1802-ben kiadott első kötetben ötből kettő szólt magyar főúrhoz (gróf Teleki Sámuelhez és gróf Festetich Györgyhöz), a másodikban (1806) mindháromnak címzettje magyar (gróf Rhédey Lajos, Batsinszky András munkácsi görögkatolikus püspök és gróf Teleki Imre) volt.

A jénai közegben a leginkább kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkező magyar főnemes, báró Podmaniczky Károly, a selmecbányai bányakamara bányatanácsosa volt. Bodó Sámuel egy 1800 októberében írott levelében ajánlotta Lenz figyelmébe Podmaniczky tiszteleti tagként való felvételét, jelezve, hogy a báró ritka selmecbányai ásványokat készül küldeni a professzornak.[60] Podmaniczky 1802 novemberétől 1803 márciusáig tartózkodott Jénában, s tanulmányútja során nem csupán ásványtani ismereteit gyarapította, de Schellingtől természetfilozófiai és esztétikai magánórákat is vett.[61] A filozófus társaságában megfordult Goethénél, aki Schillerhez írott levelében is megemlékezett a magyar báró

[56] *Birgit Kreher-Hartmann:* Die Mineralogische Societät zu Jena. Jena 2014. 18.

[57] *Viczián István:* Az ásványtan iránti érdeklődés a németországi egyetemeken tanuló erdélyi diákok között a 18. század végén. In: Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. Szerk. Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő. Bp. 2012. 110.

[58] Teleki Sámuel levelei Szabó Józsefhez, 1810. szeptember 11. és 1811. március 11. Biblioteca Teleki–Bolyai (Marosvásárhely), Teleki Sámuel iratai, Tudóslevelezések 13. és 16. számú levél.

[59] *Birgit Kreher-Hartmann:* Johann Georg Lenz und sein Austausch mit ungarischen Studenten in Jena. In: Deutsche und ungarische Mineralogen i. m. 26–27.

[60] *Benedek K.:* A jénai Ásványtani Társaság i. m. 15–16.

[61] *Sas Andor:* Magyar ember a jenai romantikusok társaságában. Egyetemes Philológiai Közlöny 35. (1911) 813.

látogatásáról.[62] Mineralógiai tájékozódásának azonban csupán első helyszíne volt Jéna, innét 1803-ban Freibergbe távozott. Werner révén ismerkedett meg Charpentier professzor családjával, s hamarosan megkérte lányának, Julie Charpentier-nek – az 1801-ben elhunyt Novalis második menyasszonyának – a kezét, akit 1804-ben feleségül vett.[63]

Podmaniczky mineralógiai érdeklődése és gyűjtőszenvedélye hazatérése után is töretlen maradt, s korának egyik jelentős főúri magángyűjteményét hozta létre. A Nemzeti Múzeum Ásvány- és Kőzettára 1842-ben megvásárolta az örökösöktől a Podmaniczky Károly-féle hagyatékot. Ritka kivételként a sok-sok elpusztult kéziratos katalógus közül fennmaradt az eladásra meghirdetett gyűjtemény kéziratos leírása,[64] s úgyszintén fellelhető a kollekció 3524 tételből álló német nyelvű nyomtatott katalógusa is.[65]

A magyarországiak és erdélyiek fajsúlyos részvétele az Ásványtani Társaság létrejöttében és működésében azonban nem csupán a tiszteletbeli tagok nagy számában, illetve néhány főnemes jénai kapcsolataiban[66] mutatkozott meg, hanem leginkább abban, hogy a társasági ülések munkájában, sőt a schellingi természetfilozófia aktualitásainak mediorálásában is hasonlóképpen fontos szerepet vittek a magyar előadók.

A jénai „Societät für die gesammte Mineralogie" üléseinek magyar előadói

A 18. század utolsó éveiben, vagyis a posztkantiánus filozófia legforrongóbb időszakában Reinhold, Fichte és Schelling előadásainak viszonylag kiterjedt magyar hallgatósága volt.[67] Abban a sajátos konstellációban, amikor is az Ásványtani Társaság létrejötte időben egybeesett a német idealizmus jénai kibontakozásával, a magyarországi peregrinusok egy csoportjának mineralógusi tevékenysége sajátos módon összekapcsolódott a schellingi természetfilozófia recepciótörténetével.

---

[62] Goethes Leben von Tag zu Tag I–V. Hrsg. Robert Steiger. Zürich–München 1986. IV. 333.

[63] *Gurka Dezső:* Egy magyar bányatanácsos vándorévei. Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergi tanulmányútjának kora romantikus konnotációi. Magyar Tudomány 69. (2008) 3. sz. 34–42.

[64] *Papp G.:* A magyar topografikus i. m. 139.

[65] A katalógus az Országos Széchényi Könyvtárban található, jelzete Lith. 442.

[66] A fenti névsor természetesen bővíthető. Nemrégiben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Orczy-anyagából került elő egy báró Orczy György részére kiállított tiszteleti tagsági oklevél. Lásd *Kakucska Mária:* A Jénai Minerológiai Társaság és Orczy I. György. In: „Nem sűllyed el az emberiség ...". Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Bp. 2007. 559–560.

[67] *Mokos Gyula:* Magyarországi tanulók a jenai egyetemen. Bp. 1890. 86–88.

Mind a külföldi,[68] mind pedig a hazai szakirodalom[69] hagyományosan nyilvántartja a magyarországi tagok és tiszteleti tagok magas számát, az Ásványtani Társaság évkönyveiben megjelent beszámolók, illetve az ülések jegyzőkönyvei viszont arról tanúskodnak, hogy a magyar mineralógusok a Társaság jénai ülésein előadásokat is hasonlóan nagy arányban tartottak,[70] kiváltképpen az első években:

Az ülés száma és időpontja	**Magyar vonatkozások**	**Előadások száma: 62 – ebből magyar vonatkozású: 12**
I. 1799. január 13.	*Nagy Sámuel*: Magyarország kémiai-mineralógiai története *Stark Mihály:* a mineralógiai stúdiumok jelentősége Magyarországon *Őri Fábián László:* latin köszöntőbeszéd *Pázmándi Antal:* virágzást kíván a Társaságnak	8 – 4
II. 1799. március 3.	*Theil Mihály:* a természetfilozófia hatása a mineralógiára	5 – 1
III. 1799. május 26.	*Bodó Sámuel:* nem fogadható el a természet hagyományos organikus-anorganikus felosztása *Mihalik Dániel:* lehet-e tudomány a mineralógia a kémia nélkül?	3 – 2
IV. 1799. július 21.	*Stark Mihály:* az opál története *Bodó Sámuel:* tudománnyá lehet-e tenni a mineralógiát?	4 – 2
V. 1799. szeptember 8.	*Stark Mihály* és *Pázmándi Antal* ajánlkozik köszöntőbeszéd tartására	3 – 1
VI. 1799. november 17.	-	2 – 0
VII. 1800. január 12.	-	5 – 0
VIII. 1800. március 16.	*Friedrich Schwabe:* Teleki Domokos életrajza	3 – 1
IX. 1800. május 18.	-	2 – 0
X. 1800. július 27.	*Bodó Sámuel:* a mineralógia tudományos megalapozásáról	3 – 1
XI. 1800. november 9.	-	3 – 0
XII. 1801. január 1.	-	4 – 0
XIII. 1801. március 23.	-	3 – 0
XIV. 1801. máj. 17.	-	2 – 0

[68] *Salomon, J.:* Die Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena i. m. 82–101.; *Klaus Heide:* Die „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena“ und ihre Außenwirkung. In: Deutsche und ungarische Mineralogen i. m. 10–11.

[69] Lásd az általa összeállított névsort. *Csíky Gábor:* A földtudományok honi történetéből i. m. 99.

[70] Az Ásványtani Társaság ülésein elhangzott előadások nem minden esetben jelentek meg, de témájukat rögzítették a korabeli jegyzőkönyvek. Vö. Annalen der Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena I. 1802. 382–391. (a továbbiakban: AHSGMJ). További adatokat őriztek meg a Johann Fuchs titkár által vezetett protokollumok. Universitätsarchiv der Friedrich-Schiller-Universität Jena (a továbbiakban: UA Jena) Protokoll der Jenaischen Mineralogischen Gesellschaft, U Abt. IX. 41.

Az Ásványtani Társaság évkönyve (*Annalen der Herzoglichen Societät für die Gesammte Mineralogie zu Jena*) 1802 és 1806 között számos magyar szerző írását közölte.[71] Bodó Sámuel tanulmányai az 1802-es I., illetve az 1804-es II. számban, Rumy Károly György ismertetése Kitaibel Pál és Waldstein Ádám *Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn* című munkájáról a III., 1806-os kötetben látott napvilágot. Megjelentették továbbá Szeberényi János latin nyelvű beszédét (III. 237–250.), valamint Bredeczky Sámuel, a brassói Lukas Joseph Marienburg és a miskolci Nitsch Károly Dániel egy-egy levelét (II. 253.; III. 219–226.; III. 227–236.) is. Az ekkoriban ott tanuló, s a Társaság életében is szerepet vállaló magyarok közül Bodó Sámuel, Liptay Mátyás és Gryllus Dániel tiszteleti doktori (Ehrendoktor) címet kaptak.[72]

Az Ásványtani Társaság magyar előadói közül kétségkívül Bodó Sámuel volt a legaktívabb, akinek három előadásáról tudunk. 1799 májusában és júliusában személyesen volt jelen, az 1800. júliusi ülésre beküldött dolgozatát felolvasták, melyek közül az utóbbi kettő meg is jelent a Társaság folyóiratában. Bodó ezekben a hónapokban cselekvő részese volt a Fichte személye és filozófiája körül kialakult diskurzusoknak is: neve megtalálható a filozófus elleni ateizmusvád ügyében a Karl August hercegnek 1799 áprilisában beadott kérvény aláírói között.[73] 1802-ben (Liptay Mátyással közösen eszközölt) magyarországi közbenjárásának hathatós szerepe volt abban, hogy a pozsonyi országgyűlésen a fichteánus filozófia betiltását követelők nem értek el eredményt.[74]

Bodó Sámuelnek a Társaság évkönyvében megjelent két terjedelmes előadása a schellingi természetfilozófia hatását mutatja.[75] Első, publikálatlan előadása 1799 májusában az anorganikus és organikus jelenségek egységével foglalkozott.[76] Címe alapján részben hasonló gondolatkörben mozoghatott a felvidéki Mihalik Dánielnek – a sárospataki főiskola korábbi filozófia- és matematikatanárának – ugyanekkor megtartott, szintén közöletlen előadása is, amelyben a kémiának a mineralógia tudománnyá válásában betöltött szerepéről értekezett.[77]

---

[71] *Sas Andor:* Schelling-követő magyar természetfilozófusok a romantikus Jenaban. Egyetemes Philológiai Közlöny 38. (1914) 677–678.

[72] *Joachim Bauer:* Die Ehrendoktoren der Friedrich-Schiller-Universität in den Geisteswissenschaften. 1800 bis 2005. Jena–Weimar 2007. 55.; A három oklevél eredetije a jénai egyetem levéltárában található. UA Jena, Bestand M. 116–119.

[73] *Yolanda Estes – Curtis Bowman:* J. G. Fichte and the Atheism Dispute (1798–1800). Farnham 2010. 220.

[74] *Rasche, U.:* Von Fichte zu Metternich i. m. 204.

[75] *Dezső Gurka:* Vorträge ungarischer Schellingianer in den Sitzungen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena". In: Deutsche und ungarische Mineralogen i. m. 49–73.

[76] AHSGMJ I. 384.

[77] AHSGMJ I. 384.

Bodó írásai azt mutatják, hogy szerzőjük nagyon is jól értelmezte a jénai közeg filozófiai problémáit, s a főbb gondolati törekvéseket a mineralógiára vonatkoztatott programként adaptálta. *Versuch eines Vorschlages die Mineralogie wissenschaftlich zu begründen* című, 1802-ben megjelent írásában, amelyben az ásványtan szisztematikus tudományként való megalapozásának szükségességét hangsúlyozza, számos aktuális filozófiai kérdést érintett, a mineralógia kémia megalapozásának szükségességét hangsúlyozva pedig Werner morfológiai ásványrendszerének is sajátos, kritikai reflexióját adta. (Egyértelműen Schellingre utaló terminusok Bodó szövegében például a spekulatív fizika és a dualitás.[78])

Bodó másik írásának meglehetősen hosszú címe már önmagában is a jelzett tendenciát nyomatékosítja: *In der gesamten Natur folglich auch in der Mineralogie ist schlechterdings nichts absolut todtes, lebloses und unthätiges, sondern alles thätig, wirkend und produktiv.*[79] Bodó munkájában kifogásolta, hogy a korabeli természettörténeti tankönyvek Kant felfogását korlátozott érvényűen vették át, s az erők vizsgálatát nem terjesztették ki az anorganikus és az organikus természetre egyaránt.

A magyar szerző által írt tanulmányok kérdésfelvetései természetesen nem tekinthetők önállónak, ám az Ásványtani Társaság ülésein Bodó volt az, aki elsőként foglalkozott a mineralógia, mint tudomány szisztematizálásának és a természet egységének problémájával.[80] Schellingi reminiszcenciákat sejtet az iglói Theil Mihálynak az 1799. évi ülésen elhangzott, de nyomtatásban sajnos meg nem jelent előadásának témamegjelölése is: „Einfluß der Naturphilosophie auf die Mineralogie."[81]

A mineralógiai érdeklődésű schellingiánusok hazatérvén – a jénai recepciót felerősítő párhuzamos instrumentalizálódás terrénumából hirtelen kikerülve, megfelelő hazai intézményi keretek híján – elszigetelődtek. Bodó Sámuel – noha később Eperjesen is tanított – többé már nem publikált; Dianovszky Sámuel írásai, melyek Schedius Lajos szerint nyomtatásban is megjelentek, nem lelhetők fel, szerzőjük pedig már 1803-ban fiatalon meghalt; Mihalik Dániel 1800-tól egy éven át Sárospatakon tanított ugyan német és latin nyelvet, 1801-től pedig Késmárkra került s izolálódott.[82]

---

[78] AHSGMJ I. 66.
[79] AHSGMJ II. 1804. 95–110.
[80] Évekkel később, 1803 januárjában, a Társaság huszadik ülésen a jénai egyetem filozófiai fakultásának Kirsten nevű adjunktusa szintén hasonló témában tartott előadást, ami 1804-ben Ist die Minerologie in dem Zustand, wie sie jetzt ist, eine Wissenschaft? címmel jelent meg. AHSGMJ II. 60–62.
[81] AHSGMJ I. 384.
[82] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp. 1891–1914. passim.

A magyar tiszteleti tagok által tartott felolvasások jelentősége éppen abban áll, hogy egyértelműen igazolják a természetfilozófiai gondolatok Társaságon belüli jelenlétét. A jénai közeg, beleértve Schelling természetfilozófiai előadásait is, ugyanakkor a magyar mineralógusok Werner-recepcióját is befolyásolta.

Egy gazdasági sikerágazatra épülő tudományág mediátorszerepe a 18–19. századi magyar kultúrában

H. Balázs Éva így jellemezte a szóban forgó időszak formációszintű változásait: „A kontinens zsúfoltan egymás mellett élő társadalmainak nem adatott meg ez a fizikai biztonságban gyökerező fejlődési vonulat. Az úgynevezett 'fennsík' országai alaposan lemaradtak Angliától és Skóciától, s ha agráréletüket tekintjük, Írországtól is. Ez már teljesen nyilvánvaló volt a 18. század elején is, ezért indult hasznos tanulmányútra Montesquieu csakúgy, mint Voltaire. […] A plató és a periféria viszonyából levezetett rendszer (*Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.) talán motiválható ilyen értelemben: a 18. század utolsó harmadára a fennsík eltűnik a kontinensről. Mindenütt van, a középső zónákban is, kisebb-nagyobb kiterjedésű fennsík is, periféria is, mint ahogy a francia és holland területek egyes zónái sem kevésbé elmaradottak, mint a magyar Tiszántúl."[83]

A felvilágosult abszolutizmus felzárkózási politikájának egyik egyértelműen sikeres, s éppen a Magyar Királyság egyes területeihez kötődő gazdasági szegmense a bányászat volt. Jóllehet, a viszonylag rövid ágazati virágkort eredményező nemesfémbőség a birodalmi politika megvalósítását szolgálta, lokális hatása a magyar bányavidékek körzetének gazdasági szintemelkedését hozta magával. Ugyanakkor a fennsík-hatás nem csupán ebben az értelemben érvényesült: rétegtani hasonlattal élve, a szintek felgyűrődése magával vitte, maga fölé emelte azt a szakmai és oktatási infrastruktúrát is, amely a későbbiekben maga köré szervezett más, hozzá csak nagyon közvetett módon kapcsolódó kulturális területeket is.

A mineralógiai kapcsolatrendszer a 19. század elején a magyar irodalom, nyelvművelés és tudomány egyes terrénumait is átfogta. Dobsa Ferenc ösztönzésére például Lenz 1803-ban tagsági diplomát küldött Kazinczynak, aki szakértelmének hiányára hivatkozva visszaküldte azt. 1808-ban viszont Rumyt egy új oklevél megszerzésére ösztökélte, lévén, hogy ekkor már az új elnök, Goethe aláírása szerepelt a lapokon.[84] A Saale parti városra irányuló

[83] *H. Balázs Éva:* Bécs és Pest-Buda a régi századvégen (1765–1800). Bp. 1987. 341.
[84] *Tardy Lajos:* Egy XVIII. század végi újságíró i. m. 360.

figyelmet jelzi az a tény is, hogy az Aranka György által szervezett marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1801. március 17-i ülésének jegyzőkönyve szerint arról határoztak, hogy a jénai tudós társaság folyóiratát havi rendszerességgel recenzálják.[85] Pesten az egyetem tanáraiból valóságos szellemi központ szerveződött, amelynek – a Podmaniczkyvel baráti kapcsolatban lévő Schedius Lajos mellett – Kreil Antal, Winterl Jakab, a historikus Schwartner György voltak a legfontosabb tagja, illetve Schuszter János, Winterl tanársegéde.[86] (Az utóbb említettek többsége szintén kapcsolatban állt az Ásványtani Társasággal.)

Visszaidézve H. Balázs Éva mondatát: „Az úgynevezett 'fennsík' országai alaposan lemaradtak Angliától és Skóciától […] ezért indult hasznos tanulmányútra Montesquieu csakúgy, mint Voltaire." Montesquieu azonban nemcsak Angliába ment tanulmányútra, hanem 1728-ban a Selmecbánya közelében lévő Újbányára is, hogy ott megtekintse a kontinens első bányavíztelenítésre kifejlesztett gőzgépét.[87] E mozzanat eklatáns megnyilvánulása annak, hogy a magyar montanisztika gazdasági jelentősége és innovatív jellege miként vonta magára a kortársak figyelmét, s hogy e lokális fennsík hogyan vonzotta magához a tekintetet. Ugyanez a jelenség szolgálhat magyarázatul arra is, hogy miért Szklenón kerülhetett sor a világ első tudományos konferenciájára; miért lehetett Goethe előtt egy fiatal magyar arisztokrata a jénai Ásványtani Társaság elnöke, illetve hogy miért közvetíthették Schelling hatását éppen a magyar peregrinusok a 18. század végének Jénájában.

„Magyarország bányászatának ismeretlen fénykora" a korabeli kulturális kapcsolatok rejtett hálózatait alakította ki, a diszciplináris átfedések és kölcsönösségek révén pedig olyan kulturális mintázatok jöttek létre, amelyek időnként más, akár humántudományi fennsíkok meglétének, illetve jobbára mozaikos mivoltának is magyarázatául szolgálhatnak. Mindebből adódóan a mineralógiai peregrináció korántsem csupán a bányászat történetének, avagy a szűkebb értelemben vett peregrináció-történetnek a belügye, hanem egy olyan, (multidiszciplináris megközelítést igénylő) jelenségegyüttes egyik eleme, amely a fennsík-hatások rövidebb-hosszabb távú következményeinek egymásra hatásából állt elő a 18–19. század fordulóján.

---

[85] Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai. Kiad. Jancsó Elemér. Bukarest 1955. 300–303. Az adatért Bodnár-Király Tibornak tartozom köszönettel.

[86] *László Ferenc:* Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán. Budapesti Negyed 46. (2004) 4. sz. 165–184.

[87] *Németh József:* Nemzeti történelem – technikai kultúra a XVIII. században. Technikatörténeti Szemle 22. (1997) 76.

THE CULTURAL-HISTORICAL RELEVANCE OF THE PEREGRINATION OF HUNGARIAN MINERALOGISTS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

by Dezső Gurka

SUMMARY

The new significance of mining in Habsburg economic policy brought into being numerous cultural phenomena in Hungary over the course of the 18th and 19th centuries. Since the Mining Academy of Selmecbánya was responsible for professional recruitment across the entire Danube Basin, the peregrination of Hungarian mineralogists was primarily directed to Jena (which was also the home of the Mineralogical Society), instead of Freiberg. Therefore, as a model, the milieu of Jena and also Göttingen came to support the connections between the mineralogical, (natural)philosophical and literary environment of Hungary.

Szőcs Tibor

MIBŐL LETT AZ ORSZÁGBÍRÓ?

Az udvarispáni tisztségek kialakulása

Az országbírói tisztség megszületése és első évszázadának története (bár talán helyesebb lenne úgy fogalmazni: történettelensége) a hazai medievisztikában ma már nem képezi vita tárgyát. Ez azonban nem volt mindig így. A történetírás legkorábbi szakaszaiban (a 17–18. században) még az az álláspont volt elterjedtebb, hogy a tisztség csak a 12. század első negyedében jött létre,[1] de a 19. századra komoly viták alakultak ki a Szent István-kori eredeztetés körül. E gondolat szárnyra kapásában szerepe volt a gyarapodó forrásfeltárásnak, melynek során nyomtatásban is megjelentek olyan oklevelek, amelyek már Szent István-kori *curialis comes*t is emlegettek, vagyis az országbírók korai nevére utaltak. Az 1024-re keltezett zalavári adománylevélben többek között „az udvarispánok […] joghatóságától" (*iurisdictione* […] *curialium comitum*) mentesítették a monostort,[2] II. Béla 1135-re datált oklevelében pedig, amelyben leírta a bakonybéli apátság néhány birtokának határát, megemlítenek egy bizonyos Kviart, „aki Szent István király udvarispánja volt" (*qui fuit curialis comes Sancti Stephani regis*).[3] Az István-pártiak ezen kívül gyakran felhozták még az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő Cupan *iudex*et, illetve a László III. dekrétumában említett, és szintén I. András korára keltezhető Sarchas *iudex*et,[4] mindkettejük titulusát az udvarbírói tisztség korai változatával azonosítva. A 19. századi – olykor személyeskedésektől sem mentes[5] – viták során az István-kori eredeztetés az 1860-as években érte el csúcspontját, amikor a nádori és országbírói tisztség első tudományos monográfiáját megíró

[1] Pl. *Caspar Iongelinus:* Catalogus Palatinorum regni Hungariae et vetustissimis litteris ac diplomatibus ejusdem Regni digestus. Catalogus Judicum Curiae Regiae per Regnum Hungariae. In: *Petrus de Rewa:* De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem. Francofurti 1659. 163.; *Caroli Andreae Bel:* De archiofficiis regni Hungariae Hungari baronatus vocant commentario. Lipsiae 1749. 25.

[2] Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 101.

[3] A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1902–1912. (a továbbiakban: PRT) VIII. 273.

[4] DHA I. 152., 158–159.

[5] Lásd *Szalay László:* Magyarország története I. A' nemzet' Európába érkezésétől az arany bulla' alkotásáig. Lipcse 1852. 117–118. 65. jegyz.; *Bartal György* néhány jegyzetei Szalay László magyarországi történetére. Új Magyar Muzeum 2. (1851–1852) VII. 420–427., különösen 427.

Fraknói Vilmos is e nézet mellett állt ki.[6] Végül az „István-párt" akkor még komoly súlyúnak tetsző érveit az oklevélkritika tette súlytalanná a 20. század legelején. Mind az 1024. évi zalavári oklevélről, mind II. Béla 1135. évi okleveléről megállapították, hogy évszázadokkal későbbi hamisítványok, így a korszakra nézve nem használhatók fel.[7] A két I. András-kori *iudex*et említő adatok ugyan nem hamisak, ám a puszta „bíró" címből az udvarbírói vagy országbírói poszt meglétére következtetni eléggé kétséges. A 20. század elejétől kezdve már ismét visszatért a tisztség 12. századi eredeztetése, bár kizárólagossá még így sem vált.[8]

Az országbírói intézmény megszületésének történetét Váczy Péter dolgozta fel részletesen és máig relevánsan. Az általa levezetett modell szerint a királyi udvar bíróságát az első évszázad során a nádorispán és annak az alkalmi helyettesei működtették, de ők sem saját hivataluknál fogva, hanem csak úgy, mint a király állandó helyettesei. A nádor „akkor nyert az udvarban külön bírói széket, amikor eddigi feladatkörét egy új udvari közeg vette át, a curialis comes." Ennek a tisztségnek azonban a 11. században még nincs nyoma (itt Váczy is hivatkozott az ezt említő oklevelek hamis voltára). Megemlítette továbbá, hogy „se az 1111., se az 1113. évi zobori oklevél nem tud curialis comesről, pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják." Azonban Kálmán király idején, a századforduló után már történtek változások a bíráskodásban. Az egyházjogban járatos király mind a megyei, mind a királyi udvar bíráskodását egyházjogi alapokon kívánta megoldani, bíráskodási feladattal ellátott egyházmegyei zsinatok révén. Ez a reformkezdeményezés azonban nem tudott átmenni a gyakorlatba, „úgy hogy már Kálmán fia, II. István (1116–1131) egészen más irányban kereste a kérdés megoldását. A nádort felmentette az udvarispáni teendők alól […] míg a királyi jelenlét új bírája az udvarispáni jogkör örököse, a curialis comes lett." A feladatkörét Váczy úgy határozta meg, hogy az „udvartartás gondjai reá hárultak, ő vette kezébe nemcsak az udvar, hanem a királyság pénzügyeinek vezetését. A kincstárt is ő kezelte. […] Így tehát az udvarispán, akárcsak régebben a nádor, nemcsak bírói, hanem kamarai teendőket is végzett. A curialis comesből akkor vált csak iudex curiae, amidőn az udvarban felállították a tárnokmesteri hivatalt. Ez az

---

[6] *Frankl [Fraknói] Vilmos:* A nádori és országbírói hivatal eredete és határkörének történeti kifejlődése. Pest 1863. 35–40.

[7] A zalavári oklevél historiográfiáját lásd *Thoroczkay Gábor:* Szent István okleveleiről. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 75.; II. Béla oklevelének hamis voltára: PRT VIII. 266.

[8] Pl. a tisztség Árpád-kori történetét doktori munkájában feldolgozó Domokos Bálint a 12. századi eredet mellett érvel (*Domokos Bálint:* Az országbírói hivatal az Árpádok korában. Dés 1907. 7.), de a nálánál jóval nagyobb hatású Timon Ákos állam- és jogtörténeti összefoglalásában még a régi felfogás köszön vissza (*Timon Ákos:* Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1919. 6. bővített kiadás 178–179.).

újítás azonban Imre király nevéhez fűződik […] A gazdasági ügyek terhe alól felszabadulva, az udvarispán minden idejét a bíráskodásnak szentelhette. Ez a változás rövidesen címében is kifejezésre jutott, iudex curiae lett. Új neve tudtunkkal először 1219-ben fordul elő."[9]

A mérvadó történetírás innentől kezdve Váczy Péter alapján rajzolta meg az országbírói tisztség korai történetét, tehát a II. István-kori eredeztetést elfogadva úgy tartották, hogy az udvarispánnak kezdetben gazdasági funkciói voltak, majd a 12–13. század fordulójától kezdve (vagy a 13. század első felétől) ebből fejlődött ki az országbíró, aki a királyi udvarban a király képében ítélkezett.[10] Egyedül Györffy György fogalmazott meg némi különvéleményt az 1977-ben megjelent Szent István-monográfiájában.[11] Ezen kívül árnyalatnyi eltérés legfeljebb abban alakult ki, hogy a 12. század első felében az udvarbíró csak a gazdasági teendőket vette át a nádortól, vagy a bíráskodást is – más szóval már kezdettől fogva volt bírói funkciója, vagy eredendően egy gazdasági tisztségként hozták létre, és csak évtizedekkel később vette át az ítélkezési feladatokat.[12] Tény, hogy Váczy kimerítette a kutatás rendel-

---

[9] *Váczy Péter:* A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 53–57., idézett helyek 55–57.

[10] A teljesség igénye nélkül: *Gerics József:* A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny 17. új évfolyam (1962) 651.; *Bertényi Iván:* Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 52–53.; Magyarország története I/1–2. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 1174. (A fejezet szerzője Kristó Gyula.); Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 511. (A vonatkozó rész szerzője Bertényi Iván); *Zsoldos Attila:* Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. (Történelmi kézikönyvtár) Debrecen 1997. 124.; *Solymosi László:* A világi bíráskodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon. In: *Uő:* Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok. Bp. 2006. 157.; *Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (– Raffayné Kálsecz Kata):* Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv. Pécs 2007. 16–17. (A vonatkozó rész szerzője Font Márta); Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor VIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2008. 335. (A vonatkozó rész szerzője Jánoska Amália.); *Tóth Ildikó:* Károly Róbert első országbírói. Tiszatáj 61. (2007) 12. sz. 78.; *Kis Péter:* A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.) Szeged 2010. 27–28.

[11] Az udvari szervezet tárgyalása során említi, hogy I. András méltóságai közt szerepel egy bizonyos „bíró" (*iudex*) is (itt Koppányra, vagyis Cupanra célzott 1055-ből, lásd fentebb), „mivel pedig egy neves bíró, Sarchas írta össze I. Endre korában az udvar népeit, méltán gondolhatunk arra, hogy volt egy főudvarbíró, aki a király helyett az udvar népeinek azon része felett ítélkezett, amely nem tartozott más főméltóság, pl. a nádor vagy a főlovász alá. […] Egy XIII. században feljegyzett hagyomány szerint Kaján volt Szent István udvarbírája (*curialis comes*)." Lásd *Györffy György:* István király és műve. Bp. 1977. 242. Györffynél tehát a Szent István-pártiak érvelése bukkant fel kissé modernizáltabb formában, és bár nem vezette az udvarbírói tisztséget vissza István korára, de sugallt valami hasonlót.

[12] A történészek többsége Váczy nyomán a vegyes funkcióról írt, vagyis kezdettől fogva udvarbírói és gazdasági funkciói is voltak. Magam amellett érveltem, hogy a *curialis comes* egy gazdasági funkció volt eredendően, és csak a 12. század végétől (leginkább III. Béla korától kezdve) kapott hivatalból bíráskodási feladatokat is, a nádor ugyanis az 1190-es évek elején vált ki a királyi udvar bíróságából. Ezt, és az egyéb szakmai véleményeket lásd *Szőcs Tibor:* A nádori intézmény korai története 1000–1342. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Bp. 2014. 41–49.

kezésére álló lehetőséget, a kérdést érintő új dokumentum az 1930-as évek óta nem bukkant fel, így ezen az egyértelműnek tetsző képen sem igen lehet módosítani. Arra azonban tehetünk kísérletet, hogy néhány kiegészítést tegyünk mindehhez. Miért pont a 12. század elején jött létre az országbírói tisztség elől-intézménye, a királyi udvarispáni hivatal? Mi motiválhatta a tisztség létrehozását? Úgy véljük, hogy a kérdés alaposabb körüljárásával jobb válasz is adható az olyan általánosságoknál, mint „a nádor tehermentesítése", vagy ehhez hasonlók. Mindezzel összefüggésben foglalkoznunk kell egy másik kérdéssel is: biztos, hogy II. István hívta életre az intézményt, nem lehetséges-e, hogy az már apja, Könyves Kálmán idején megjelent? Az „alaposabb körüljárást" a tisztség elnevezésével érdemes kezdeni.

A curialis comes(ek) és hivatala(ik) a 12–13. században

Az már a 17. századtól kezdve evidensnek számított, hogy a 12. század forrásaiban a későbbi *iudex curie* cím birtokosát a *curialis comes* titulus alatt kell keresni. 1658-ban az első nádor- és országbíró-archontológiát összeállító Caspar Iongelinus is ennek fényében készítette el névsorát,[13] és a későbbi történetírás is számolt a névváltozással.[14] Az intézményi folytonosságot a 13. század elejének átmeneti időszaka bizonyítja, amikor ugyanazt a személyt többféleképpen is nevezték (lásd alább).

A 12. század folyamán, III. Béla uralkodásának a végéig a *curialis comes* vagy *comes curialis* (vagyis „udvarispán") fordult elő a leggyakrabban.[15] Csak elvétve egészült ki a *regis* szóval („a király udvarispánja"),[16] vagy egyéb, olyan egyedi, máshol fel nem bukkanó körülírásokkal, mint például *Georgio filio Cronik curia regalis officia disponente* („Cronik fia György a királyi udvar szolgálatait végzi"),[17] vagy *presentia* […] *Gereonis regie curie curam gerentis* („a királyi udvarra gondot

[13] *Iongelinus, G.:* Catalogus Palatinorum i. m. 163.

[14] Részletesebben is tárgyalja a névformák változásait: *Frankl V.:* Nádor és országbíró i. m. 129–130.; *Váczy Péter:* A magyar királyság központi igazgatása a XI–XII. században. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 623–624.; *Váczy P.:* Központi szervezet i. m. 56–57.

[15] A királyi oklevelek esetén csak a regesztára hivatkozva: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA – a mögötte álló szám a regeszta számát jelöli) 53., 73., 78., 81–82., 84–86., 101., 104–108., 110., 112., 116., 120., 126., 131., 135., 138–139., 142–144., 146.; *Fejérpataky László:* A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle 17. (1893) 14. Ugyancsak ezt az elnevezést hozza, de hamis oklevél: RA 58., 60., 71., 119., 123., 148.

[16] Egyetlen hitelesnek tekinthető példa 1135: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 71. (RA 59.); hamis oklevél 1157: PRT I. 603. (RA 87.)

[17] 1138: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III. Coll. et ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. IV. Ad edendum praep. Gabriel Dreska et alii. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 88. (az ún. „dömösi összeírásban"); vö. RA 63.

viselő Gereonnak […] a jelenlétében").[18] Egy 1158. évi kiadványban találkozunk „nagyobb" és „kisebb" udvarispánnal (*Appa curiali comite maiori, Emerico vero minori*), de ez az oklevél hamis.[19] A század végétől kezdve csak annyi változás történt, hogy az oklevelek méltóságsorai immár a viselt ispánságot is feltüntették a *curialis comes* cím mellett. Ha a egy hamis oklevelet[20] nem vesszük figyelembe, akkor mindez 1192-től datálható, épp amikor a nádori cím mellé is elkezdtek egy-egy ispánságot rendelni (vagy legalábbis azt következetesen feltüntetni a méltóságsorban).[21] Imre idején a királyi mellett a királynéi udvartartásban is megjelent az udvarispán,[22] és a két tisztségviselőt meg kellett különböztetni. A királyi oklevelek méltóságsorában a királynéi udvarispán *curialis comes regine* néven bukkan fel (akkor is, ha nem említik meg mellette a királyi udvari hivataltársát),[23] míg a királyi kezdetben inkább csak a régi módon, külön jelző nélkül,[24] majd 1219-től kiteszik mellé a *regis* jelzőt (*curialis comes regis*).[25] A terminológiai váltás jól köthető az új kancellárhoz: ahogy Csák nembeli Ugrin helyett Bál nembeli Kilit lesz a királyi kancellária vezetője,[26] megjelenik a *regis* jelző az udvarbírók neve mellett. A Váradi Regesztrumban ugyancsak 1219-ben (amennyiben a bejegyzés évszáma helyes) Rátót nembeli Gyulát *curialis comes regie aule* („a királyi

[18] Elenchus fontium historiae urbanae. Ed. curavit András Kubinyi. Ed. Monika Jánosi et al. III/2. Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus III/2.) 11. (RA 77.).
[19] CDES I. 83. (RA 94.).
[20] PRT VIII. 274. (RA 119.).
[21] *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 247.
[22] *Zsoldos Attila:* Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 65.
[23] 1198: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) II. 346. (RA 172.); 1206: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XI. 85. (RA 223.); 1207: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I. Redegit Marco Kostrenčić. Collegerunt et digesserunt Jakov Stipišić et Miljen Šamašalović. Zagrabiae 1967. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) III. 69., 74. (RA 229–230.); 1208: ÁÚO I. 98.; CD III/2. 467.; ÁÚO VI. 325.; CD III/1. 66. (RA 233–236.); RA 237.; Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt Dr. Karácsonyi János és Dr. Borovszky Samu akadémiai l. tagok közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR – a mögötte álló szám a bejegyzés sorszámát jelöli a Váradi Regesztrum új számozása alapján) 4.; 1209: ÁÚO VI. 334. (RA 240.); 1210: CDCr III. 99., 100. (RA 253–254.); 1211: CDCr III. 106., PRT I. 620., CD III/1. 109., Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita Augustino Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 95., PRT X. 517. (RA 259–262.) stb.
[24] Illetve 1206-ban egyszer *curialis comes noster* formában (ÁÚO XI. 85., RA 223.). Ezen egy adat kivételével a királyi tisztviselő egyszerűen csak *curialis comes*, egészen 1219-ig.
[25] 1219: MES I. 223. (RA 354.), VR 200.; 1220: CDCr III. 184. (RA 357.); 1221: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 82., CDCr III. 201., 205., ÁÚO XI. 173. (RA 362., 365., 367., 369.)
[26] *Zsoldos A.:* Archontológia i. m. 108.

udvar udvarispánja") címmel illették.[27] Ettől fogva más forrásokban is utalást tettek a királyi udvarra, általában az *aula* és nem a később az országbírók nevében meggyökeresedett *curia* szóval,[28] ugyanakkor az utóbbi is meg-megjelenik.[29] Ugyancsak ebben az időben, tehát 1220 körül kezdte el leváltani az egy évszázada élő *curialis comes*t a *iudex* is. A terminológiai váltást és zűrzavart leginkább a Váradi Regesztrum ez időbeli bejegyzésein lehet érzékeltetni (amennyiben feltételezzük, hogy a 16. században kiadásra felhasznált szöveg, néhány olvasati hibát leszámítva, helyesen őrizte meg a 13. századi eredetit). Rátót nembeli Gyula országbírói hivatala az 1219-re datált bejegyzésekben egy ízben *curialis comes*, aztán *curialis comes regie aule* formában jelenik meg, majd körülírva azt, *vicarius iudex regis*, vagyis a „király helyettes bírája" néven említik. A következő két őt említő bejegyzésben *curialis comes regis* és a későbbről oly jól ismert *iudex curie* formát olvashatjuk.[30] Az, hogy az öt – egyébként egymáshoz igen közel eső, ezért vélhetően időben is viszonylag közeli – bejegyzésben ötféleképpen írták le ugyanazon egy személy hivatalát, azt mutatja, hogy ekkoriban még nem volt az országbíróknak kikristályosodott, mindenki által használt neve. A bírói funkció jelzése ekkor már kezdett utat törni magának, de a régi terminológia is élt még. Bár nem lehetetlen, hogy a káptalan a szerint írta le Gyula titulusát, amit az elébe járuló felek vagy a poroszlók mondtak nekik, és a fenti változatosság ennek is köszönhető. Az viszont feltűnő, hogy ekkortájt még a királyi oklevelek méltóságsoraiban is többféle *terminus technicus*t találunk. Batiz országbíró 1223–1224 folyamán volt *aule regie curialis comes*, *aule nostre curialis comes* és *curialis comes curie nostre* is.[31] Azonban, ha súlyozni kell az adatokat, akkor II. András uralkodása alatt a leggyakrabban használt forma, amit aztán a királyi kancellária írnokai is alkalmaztak, a *curialis comes aule regie (nostre)* megnevezés volt. II. András utolsó országbíróját, Kán nembeli Lászlót nevezték így utoljára a királyi oklevelek méltóságsorában.[32] IV. Béla trónra léptével véglegesen megszűnt a *curialis comes* kifejezés országbírókra történő használata, onnantól kezdve a *iudex curie (regie)* és a *iudex aule (regie)* nyert teret, hogy aztán az 1270-es évek elejétől kezdve az előbbi váljon egyeduralkodóvá. A nem királyi oklevelek hamarabb átálltak arra, hogy az elnevezésben utaljanak a bírói mivoltára. Az a néhány (az archontológiai névsorok számához mérten

[27] VR 192.

[28] 1221: Nos Benedictus vice iudex aule regie – Hazai Okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre et. al. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VII. 9.; 1222: Banc aule regie curiali et comite de Alba – CDES I. 199., RA 378.; Botez aule regie curiali comite – HO V. 10., RA 383.; 1223: Botez aule nostre curiali comite – UB I. 92., CD III/1. 401. vö. RA 393., 395.; 1224: Botez aule nostre curiali comite – PRT I. 662., RA 403.

[29] 1224: Batez curiali comite curie nostre – CDCr III. 231., RA 402.

[30] VR 190., 192., 194., 200., 202.

[31] Lásd 28–29. jegyz.

[32] Az utolsó két adat 1235-ből: RA 537–538.

egyébként elenyésző mennyiségű) adat, ami nem az udvari kancelláriával kapcsolatban álló szervekhez köthető, a *iudex aule regie* kifejezést használta.[33] Maguk az országbírók szintén e két névforma között ingadoztak: általában a *iudex aule regie* terminust használták saját okleveleikben,[34] de Csák nembeli Demeter (talán a királyi kancellária hatására) az *aule regie curialis comes*t.[35]

A királyi udvarispánok, későbbi országbírók elnevezésében tehát egészen 1235-ig a *curialis comes* terminus volt az uralkodó, még az utolsó 15 évben is, bár csökkenő intenzitással. Azt is tudjuk azonban, hogy a tárgyalt *terminus technicus* nem csak az országbírókat takarhatta ebben az időben: több más olyan tisztségviselő is létezett a 12–13. században, akiket szintén így neveztek.

Már a 19. század eleji történetírás felfigyelt rá, hogy az egyes megyésispánok helyetteseit is *curialis comes*nek hívták.[36] A megyei *curialis comes* tulajdonképpen korábban bukkan fel, mint az országbíró elődjének tekinthető királyi, hiszen az első királyi udvarispánra vonatkozó adatot II. István idejére tudjuk visszavezetni, addig a megyei udvarispán már Kálmán korában, az 1113. évi zobori oklevélben feltűnik.[37] Korai szerepéről a szakirodalom kezdetben azt hangsúlyozta, hogy eredendően a várszervezethez tartozott és nem a megyei tisztikarhoz, mert olyan várispánságokban is felbukkant, amelyeknek nem volt megyéjük. Feladata egyébként – az ispán helyetteseként – főképpen a várnépek feletti bíráskodás volt.[38] Ez utóbbi megállapítást az 1222. és 1231. évi Aranybulla alapján tették, amely kifejezetten előírta, hogy az udvarispánok (a szövegben *comites curie parochiani*,

---

[33] 1232: UB I. 139. Vö. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szőcs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Bp. 2012. (a továbbiakban: RP – a mögötte álló szám pedig a regeszta sorszámát jelöli) 33. (Ampod fia Dénes nádor); 1233: HO VI. 28. (veszprémi káptalan); (1233–1234): PRT VIII. 282. (Gergely győri pöspök); 1234: PRT I. 728. (Pecorari Jakab pápai követ – ez utóbbi adat azért is érdekes, mert Demeter országbíró levelére hivatkozik benne, aki viszont máshogyan, a királyi oklevelekre jellemző módon intitulálta önmagát, vö. PRT I. 726. Az oklevél fogalmazója tehát nemcsak átmásolta a hivatkozott levélben szereplő titulust, hanem tudatosan használta az országbírói tisztségre ezt a másik kifejezést.) Ezen kívül „különutasnak" tekinthető a váradi káptalan, amely – a Váradi Regesztrum szóhasználata alapján – az 1219. évi ingadozás után következetesen a *iudex curie* forma használatára állt rá 1222-től kezdve (VR 339., 348–349., 356–357., 362., 366–367., 372–374., 376., 378., 380.).

[34] 1221: HO VII. 9.; 1233: Theiner I. 129.; 1234: MES I. 306.; (1234–1235): PRT I. 734.

[35] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL DL) 102 390.; PRT I. 726.

[36] Az első intézménytörténeti összefoglalót a megyei *curialis comes*ekről tudomásunk szerint Fejér György írta, okmánytára 1843-ban megjelent kötetének előszavában: CD X/7. 36–38.

[37] A királyi udvarispán: 1127–1131: DHA I. 424. (RA 53.) és egy 1124/27–1131 közé keltezhető adat: CDES I. 71. (RA 59., az udvarispánra vonatkozó adat keltezésére lásd *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 38. 173. jegyz.); a megyei: 1113: DHA I. 393. (RA 46.).

[38] A korábbi szakirodalomra lásd pl. *Hajnik Imre:* Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Pest 1872. 162–163.; *Pesty Frigyes:* A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. 98–101.; *Holub József:* Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929. 38–40.

illetve *curiales comites parrochiani*) csak a várnépek felett ítélhetnek.[39] Az 1950 utáni történetírás ezt a képet sok helyütt finomította. Léderer Emma 1959-ben megjelent könyvében még azt írta, hogy „[m]egvizsgálva a váradi regestrum mintegy száz esetét, semmi rendszert nem láttam, hogy akkor – tehát a XIII. század elején – mely esetekben szolgáltatott igazságot a nádor, a comes vagy a curialis comes". Nagyjából ezzel egy időben Bolla Ilona úgy találta, hogy a Váradi Regestrum alapján a várszervezethez tartozó elemek felett a *curialis comes* ritkábban hozott ítéletet, az ő esetükben inkább az ispán vagy a király által delegált bírák ítéltek. Az udvarispán ellenben „az ezen [tudniillik a várszervezeten – Sz. T.] kívülálló provincián, a környéken élő kisebb birtokosok, valamint a tehetősebbek népei felett […] bíráskodott."[40] Az Aranybulla előírása előtt tehát alapvetően más volt még a helyzet. Kristó Gyula, majd néhány évvel később Zsoldos Attila cáfolta Léderer azon felvetését is, amely szerint a megyei udvarispán eredendően a királyi udvarszervezet népei felett bíráskodott, és csak a 13. század elejétől lett a megyei várszervezethez tartozó ispán helyettese.[41] Zsoldos hívta fel a figyelmet arra is, hogy bár a korábbi irodalom magától értetődően visszavezette a tisztséget a 11. századra (akár Szent István koráig is), az ekkori törvények semmit sem tudnak a megyei udvarispánról, beleértve az olyan passzusokat is, ahol felbukkanásuk elvárható lenne. A tisztség megjelenése így Kálmán idejére tehető, nem sokkal korábbra az első, 1113. évi felbukkanásánál. Szerinte az ispánnak alárendelt udvarispánok ekkortól kezdték átvenni a 11. századi királybírók szerepét a megyékben. A királybírók a 11. században a megye szabad státuszú népei felett ítéltek, ahogy később az udvarispán is, a Váradi Regestrum tanúsága alapján. A hatáskörüket csak az Aranybulla szűkítette le a várszervezet népeire, párhuzamosan azzal, hogy az ispánokat is eltiltotta a serviensek birtokai feletti ítélkezéstől.[42] A megyei udvarispáni tisztség a 13. század végére egyébként átalakult. Kezdetben várjobbágyok töltötték be e hivatalt, de a század közepétől kezdve egyre inkább az ispán familiárisai közül kerültek ki az udvarispánok. Ezzel a tisztség véglegesen elszakadt a várszervezettől, és a századfordulón a megyei szervezethez kötődve az alispáni hivatal alakult ki belőle.[43] Ezt az alispánt még a 14. században is sokszor

[39] The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and ed. János Bak – György Bónis – James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary I/1.) Schlacks 1989. 35., 39.

[40] *Lederer Emma:* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 146–147.; *G. Bolla Ilona:* Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica 1. (1957) 98.

[41] *Lederer E.:* Feudalizmus kialakulása i. m. 151–154.; *Kristó Gyula:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988. 185–187.; *Zsoldos Attila:* Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. Levéltári Szemle 41. (1991) 4. sz. 28–29. 33. jegyz.

[42] *Zsoldos A.:* Udvarispáni tisztség i. m. 20–24.

[43] Uo. 25–27.

nevezték a régi terminológiával *curialis comes*nek, a neve csak később állandósult *vicecomes*ként.

Találkozunk *curialis comes*ekkel a királyi szolgálónépeket adó udvarszervezeten belül is. Ők nagy valószínűséggel az udvarnokispánok helyettesei lehettek, kisebb ügyekben esetleg bíráskodhattak is az udvarszervezet népei felett.[44] Bár csak utalásszerűen, de van információnk arról is, hogy az etnikai különkormányzatok élére állított ispánok alatt is létezett udvarispán. Az árpási besenyők kapcsán tudjuk, hogy 1224-ben a besenyőispán mellett *curialis comes*ük is volt, aki évente egyszer őket felkeresve ítélkezett közöttük, és ekkor megszállási joga is volt.[45] *Curialis comes* névvel illetett tisztségviselő felbukkan egyházi és világi magánbirtokokon is, bár velük a szakirodalom jóval kevesebbet foglalkozott, mint a megyei udvarispánokkal. A rájuk vonatkozó néhány szórványos adat alapján azt állapíthatjuk meg, hogy egy-egy birtok gazdasági szervezetének az élén álltak, és fennhatóságot – később egyértelműen bírói hatalmat gyakoroltak a birtok népei felett is.[46]

Curialis comes nevű tisztségviselő jelenlétével tehát találkozhatunk az igazgatás legmagasabb szintjét képviselő királyi udvartól a királyi vármegyék és az udvarszervezet középszintjén át egészen a legalsó szintet jelentő magán- és egyházi birtokigazgatásig. Először a megyei udvarispán bukkan fel a forrásokban 1113-ban, majd II. István uralkodásának második felében, 1127–1131 között megjelenik a királyi is (vagyis az országbíró elődje).[47] Világi magánbirtokon 1181-ben említenek először udvarispánt, egyházi birtokon pedig 1183-ban.[48] Tegyük hozzá: a dömösi prépostság birtokainak és szolgáltató népeinek 1138. évi összeírásában már találkozhatunk valami hasonlóval: az „udvari szolgák neveinek" (*nomina servorum curialium*) felsorolása után megemlítik, hogy „A *curialis* neve: Bar" (*Curialis nomine Bar*).[49] Nem kizárt, hogy az itt pusztán „curialis" névvel illetett tisztségviselő alatt a későbbi udvarispánt értették. Az udvarszervezet ispánjainak *curialis comes*ével elsőként 1208-ban találkozhatunk a Váradi Regestrum egy bejegyzésében, az etnikai különkormányzatok ispánjainak helyettesét pedig – mint fentebb említettük – egyetlen adat fémjelzi, 1224-ből.[50]

Azzal a kérdéssel tudomásunk szerint senki nem foglalkozott, hogy lehet-e intézménytörténeti oka annak, hogy az igazgatás teljesen eltérő szintjein megjelenő hivatalnokok ugyanazt a latin nevet viselték. Hogy a királyi és a megyei

---

[44] *Kis P.:* Szolgálónépi szervezet i. m. 27., 73–74., 87.
[45] RP 16.
[46] PRT I. 554–555.; PRT VIII. 213.; *Lederer E.:* Feudalizmus kialakulása i. m. 145–146., 148–149.
[47] Lásd 37. jegyz.
[48] 1181: Chartae antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek: 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Bp. 1997. (a továbbiakban: CAH) 83.; 1183: CDES I. 90. (RA 136.).
[49] MES I. 94.
[50] 1208: VR 2. sz.; 1224: RP 16.

udvarispánt senki nem próbálta összekapcsolni, annak egy igen egyszerű oka lehet: teljesen más volt a feladatuk. Míg a királyi udvarispán – mint fentebb láttuk Váczy Péter megállapításai alapján – főképpen a királyi udvar gazdasági ügyeivel foglalkozott, addig a megyei udvarispán eredendően bírói funkciókat látott el, tehát a puszta nevükön kívül tényleg nem kapcsolja semmi össze a két hivatalt. De tényleg így volt-e? Lássuk először is a hivatali funkciót. A királyi udvarispán korai szerepéről már esett szó, azonban érdemes részletesebben is szemlézni a 12. századi forrásokat.

A királyi udvarispán fordul elő a legtöbbször a forrásokban, ám a legtöbb esetben csak a királyi oklevelek méltóságsorában találkozunk vele, a feladataira ez nem vet fényt. Az első adat, amiből következtetést vonhatunk le, II. Béla 1135. évi oklevele, amelyben a király írásba foglalta, hogy Hontpázmány nembeli Lampert ispán milyen adományokat tett a bozóki apátság javára még II. István uralkodása idején. Az egyik, Pásztó nevű birtokon királyi udvarház állt, amit még Szent László idején kapott Lampert hozományként, és ennek az iktatását Gyula királyi udvarispán végezte a poroszlója által.[51] Egy másik esetben – amelyet egy keltezetlen, de 1151 körülre datálható pannonhalmi oklevél mesél el – II. Géza király 40 ezüstmárkát kért a pannonhalmi apáttól udvarispánja, Henrik közbenjárásával. Az apát előbb megpróbált kitérni a kérés elől pénztelenségre hivatkozva, de miután az udvarispán megfenyegette a monostor kincstárnokát, sietve eladták egy birtokukat, és az érte kapott pénzt átadták a királynak. Géza az eladott föld kompenzációjaként egy udvarnokföldet adott a monostornak, amelybe szintén Henrik udvarispán és annak poroszlója iktatta be az apátságot.[52] Összesen ennyi adat áll rendelkezésünkre a 12. századból, amelyben a királyi udvarispánt hivatali működése közben látjuk: felügyelte a királyi birtokok iktatását, esetleg a kincstárat is. Ezen kívül, mivel viszonylagos rendszerességgel a királyi udvarban tartózkodott,[53] alkalmanként részt vett az uralkodó elé került ügyek tárgyalásában. Onnan tudjuk, hogy ez nem tartozott a jogköréhez, hogy az oklevelek szövege egyrészt konkrétan is megmondja, hogy a király parancsára külön megbízással járt el, másrészt mindig bírótársakkal, köztük a nádorral és az udvar más előkelőivel együtt, csoportosan mondott ítéletet, tehát nem az esetleges bírói jogkörénél fogva.[54] A megyei udvarispánokra hasonlóan szegényes tabló áll rendelkezésünkre.

---

[51] Nonum [ti: predium] vero Paztuh, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem […] comes autem curialis regis erat Iula, qui pristaldum suum nomine Donk idem predium predicto cenobio statuit. – CDES I. 71.

[52] CAH 60. (RA 80.). A két esetre lásd még *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 38–39.

[53] *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 42–43.

[54] Ilyen esetek: 1152: CAH 61–62.; 1184: CAH 90. Részletesebben lásd *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 44.

Az az 1113. évi adat, amelyben először jelenik meg a tisztség viselője, sokáig egymagában áll. Az oklevél szerint a zobori egyház összeíratta birtokait a két érintett megyésispán és mások tanúságtétele mellett. A kirendelt, és a számba vételt végrehajtó poroszló a nyitrai ispán *curialis comes*e, egy bizonyos Ceva volt.[55] Ezt az adatot két másik, ugyancsak 12. századra datálható említés egészíti még ki. III. Béla 1183-ban a nyitrai egyház részére tett adománylevélben említi, hogy „bárhol bármilyen vámot gyűjtenének is össze az említett helyeken az ispán, az ispánnő, az udvarispán vagy bárki más számára, az előbb mondott harmadrészt a püspök embere sértetlenül kapja meg".[56] A passzus tehát nagy általánosságban rendelkezik arról, hogy az ispánnak, és ezek szerint az udvarispánnak is járó megyei vámrész behajtásakor ne akadályozzák az egyházi harmad beszedését. Az adat értékes betekintést nyújt az udvarispán jövedelmezésébe (ahogy az logikus is, az ispánnak is járó jövedelmekből részesedett), ám semmit nem árul el a feladatairól. Egy 1193 körülire keltezhető oklevélben a zágrábi egyház és bizonyos várnépek (*civiles*) közötti birtokpert követően a pernyertes zágrábi püspököt az ügy két poroszlója, Ysanus kőrösi udvarispán és egy másik személy iktatta be a kérdéses földbe.[57] Az itt olvasható tevékenység tehát ugyanaz volt, mint az első, 1113. évi alkalommal.

A nem túl bőséges forrásbázis miatt érdemes szemlézni a századforduló utáni adatokat is. Imre király 1203-ban felmenti a veszprémi egyház muraközi népeit a királynak és a bánnak fizetendő adók alól úgy, hogy „se a bán, se az udvarispán, sem bárki más ne zaklassa őket a mi vagy az ő részükre történő behajtással".[58] Az udvarispán tehát nem csak részesült a megyei jövedelmekből, de részt is vett annak beszedésében (nyilván nem személyesen, hanem irányította azt). Hasonló tartalmú II. András 1207. évi levele is, amelyben az esztergomi érseknek adta a barsi vár hatósága alól kivont Gerla falut, többek között olyan kiváltsággal, hogy „se az adószedők, se az udvarispán, se a billogosok, se más behajtók semmilyen okból ne menjenek oda, vagy ott semmilyen behajtást ne végezzenek."[59] Időrendben a következő okleveles adat a megyei udvarispánra még mindig a megyei jövedelmek behajtásával van összefüggésben: egy valószínűleg 1217-ben kelt diplomában

---

[55] DHA I. 393., lásd még *Zsoldos A.:* Udvarispáni tisztség i. m. 20.

[56] ubicunque comiti vel comitisse vel curiali comiti vel cuicumque qualecumque tributum quandocumque in memoratis locis colligitur, predieta pars tercia ab homine episcopi integre accipiatur – CDS I. 90. (RA 136.) Magyar ford.: III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp. 1981. 83.

[57] per manus duorum pristaldorum nostrorum, scilicet Ysani curialis comitis de Kris, et Bonci, assignavimus – CDCr II. 265.

[58] neque banus, neque curialis comes, neque aliquis alter alius, illos exactione sive ad nos seu ad ipsos spectante audeant […] aggravare – CDCr III. 35. (RA 204.).

[59] neque tr[ibuta]rii, neque curialis comes, neque biloti, [neque] alii exactores aliqua illud adire possint occasione, vel aliquam in eo facere exactionem – CDES II. 112. (RA 227.).

II. András parancsot intéz a mindenkori mosoni ispánhoz és az udvarispánhoz (*omnibus comitibus et curialibus comitibus castri Musuniensis pro tempore constitutis vel constituendis*), hogy a szentkereszti apátság egyik kiváltságolt földjét védelmezzék „minden behajtástól, vámszedéstől, és mindenki zaklatásától".[60]

Az első olyan adatok, amikor a megyei udvarispán bírói hatalmat is gyakorol, a Váradi Regestrum bejegyzéseiben vannak. Az 1213-ra datált feljegyzések között ott találjuk a dobokai, kolozsi, bihari, krasznai, szolnoki, békési, zarándi és a szabolcsi udvarispánt is, magában vagy ritkábban a billogossal az oldalán, ahogy különféle ügyekben bíráskodik.[61] Az ott olvasható esetek egy már kiforrott, bejáratott rendszert sejtetnek. Hamarosan, az 1220-as évektől feltűnnek olyan okleveles adatok is, amelyekben az udvarispán bírói szerepére utalnak. A még apja életében megkoronázott Béla herceg (ahogy a szakirodalom gyakran nevezi: „ifjabb király") 1220. évi oklevele a varasdi hospesek kiváltságait sorolja fel és erősíti meg újra, mivel II. András erre vonatkozó oklevele elégett. Ebben megemlíti, hogy „az ispánnak vagy az udvarispánjának nincs hatalma felettük ítélkezni", hanem maguk állíthassanak bírót, akit „*rihtard*nak" neveznek (a szó a német *richter/bíró* kifejezés egy szláv formájú változata),[62] ám ha egy külső személynek a varasdiakkal van pere, akkor a bírójuk az udvarispánnal közösen ítélkezzen, és ha a külső személyt elmarasztalják, akkor az az udvarispánnak fizessen bírságot, a varasdi hospes pedig a saját bírójának.[63] Az oklevél hitele nem áll minden kétségen felül,[64] de nem is tekinthetjük biztosan hamisnak. A két évvel későbbi Aranybulla szintén az udvarispán bírói funkcióját emelte ki, egyszersmind a várszervezet népeire korlátozva azt. Elvétve más, későbbi oklevelek is utalnak az ítélkező udvarispánra (nagyobb számban IV. Béla korától kezdve),[65] noha II. András idején még gyakrabban, szórványosan pedig később

[60] ab omni exactione et tributo et ab omnibus molestare volentibus manuteneatis et defendatis – UB I. 74. (RA 342.).

[61] Csak az 1213-ra tett feljegyzéseket idézve: VR 6., 10., 13., 16., 18., 20–21., 24., 31., 34., 36–37., 41–42., 48–51., 53., 57., 59.

[62] *Szalay József:* Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok 14. (1880) 548.

[63] comes vel suus comes curialis non habeant potestatem eos iudicandi, sed inter eos quemcumque volunt iudicem constituant, quam rihtardum solent appellare, si quis extraneus cum burgensibus eiusdem ville litigium commoverit, curialis comes simul cum rihtardo discutiant, si extraneus remanserit, curiali comiti suo iudicio teneatur, burgensis autem suo rihtardo – CDCr III. 186. (RA 567.).

[64] Lásd az RA 567. számú regeszta kommentárját.

[65] A Váradi Regestrum további bejegyzéseit most nem idézve, 1230 k.: UB I. 133–134.; 1231: UB I. 137. (itt az ispán parancsára ítél); 1234: PRT VIII. 282–1283. (itt király által delegált bíróként); IV. Béla 1240. évi, a győri szőlőművesek számára adott kiváltságlevelében részletesen is leírja a győri udvarispán jogkörét: 1. az udvarispán helyettest ne tartson, de ha eltávozik a vártól, akkor állítson valakit maga helyett a visszaérkeztéig, 2. a falvak lerombolása vagy a szabadságjogok megsértése ügyében ne ítélkezzen, hanem az ispánnak engedje át az ilyen ügyeket, 3. ne idézzen meg senkit, akinek nincsenek peres ellenfelei, pusztán a haszonszerzés végett meggyanúsítván őket, hogy gaztettüket titkolják, vagy hogy a másik féllel a tudtán kívül egyezségre léptek, 4. ne ő ítélkezzen a perbe vont serviense felett,

is felbukkan a másik feladatkörében is, mint a megyei jövedelmek behajtását vagy kezelését intéző személy.[66]

A világi és egyházi magánbirtokok udvarispánjának legkorábbi ismert felbukkanása az 1181. évi, az írásbeliség bevezetésének szükségességéről szóló sorai miatt elhíresült „Froa-oklevélben" található. Eszerint Froa asszony egy földet adott el Farkas nádorispánnak, és a határjárás leírása előtt kiemelték, hogy „Elelis, Froa udvarispánja [volt az], aki a földnek határát a körüljárás során megmutatta".[67] Két évvel később Miklós esztergomi érsek 1183. évi oklevelében tudatta, hogy az esztergomi kanonokok eladtak egy Kéménd nevű földet Farkas ispánnak, itt az eladás tanúi között találjuk egyházi részről a kanonokok mellett Walter *curialis comes*t is.[68] 1184-ben a tihanyi egyház udvarispánjának kellett esküt tennie két másik szerzetessel együtt, hogy bizonyos szökött szolgák az egyházhoz tartoznak.[69] Az utolsó ide vonható 12. századi adat Kalán pécsi püspök 1193 körül kiadott ítéletlevele. Történt ugyanis, hogy per támadt egy bizonyos Kelmék (*Kemenic*) nevű föld ügyében két várnépbeli (*civilis*) és a zágrábi püspök között, és mindkét fél azt állította, hogy a birtok hozzá tartozik. A püspök a zágrábi egyházat kötelezte bizonyításra azzal, hogy esküt ítélt az egyház két kanonokjának, akik a zágrábi egyházmegye főesperesei is voltak egyben, illetve három udvarispánnak, tudniillik vaskai Tivának, dombrói Mihálynak és kelméki Mártonnak.[70] A nevezettek végül letették az esküt, pontosan megjelölve, hogy az egyház által bírt föld határai meddig terjednek. Az egyháznak ítélt földbe az ügy két poroszlója iktatta be a püspököt, közülük az egyik, mint fentebb említettük, Ysanus, a körösi udvarispán volt.[71] A zágrábi egyháznak tehát minimum három udvarispánja is volt, akik szintén akkor jelentek meg, amikor az egyház birtokállományát kellett pontosan számba

---

hanem az ispán, és ő is csak a várjobbágyok jelenlétében – továbbá a szőlőműveseket ne vihessék külső bíró, csak a *comes* vagy *curialis comes* elé – HO III. 6. (RA 678.). Bár jól láthatóan több kiváltságot is a szőlőművesek korábbi személyes rossz tapasztalata szült, az udvarispán jogköre itt már nagy általánosságban is bírói hivatalt takar.

[66] 1225: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. I. 16. (RA 420.; ugyanez az oklevél hamis változatában: UB I. 147., RA 522.); 1233: RA 505. (ui. az oklevél kiadása is); (1235–1270): CD VII/1. 362. = CD IX/4. 497. (RA 1675.); lásd még *Zsoldos Attila:* A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 59.; 1270: ÁÚO III. 229. (RA 1985.)

[67] Eleis curialis comes Froe, qui terminum terre in circuitu demonstravit – CAH 83., magyarul: uo. 140. (Ford. Kumorovitz L. Bernát)

[68] CAH 89.

[69] CAH 90. (PRT X. 501.).

[70] duobus canonicis atque archidiaconis Zagrabiensis ecclesie, scilicet Barano et Timporio, tribusque curialibus comitibus, scilicet Tiwa de Wasca, Michaeli de Dumburou, Martino de Kemenic – CDCr II. 265.

[71] Lásd 57. jegyz.

venni, ismertetni. Az udvarispán és a földbirtok kapcsolatát nagyon érdekesen festi le egy 1209. évi oklevél. Ebben II. András király egy szepesi földet, amit korábban már Ekbert bambergi püspöknek, felesége fivérének adott, a püspök beleegyezésével továbbadta Adolf prépostnak és nővérének. Az oklevél – leírva a föld határait – megjegyezte, hogy „a legkedvesebb atyafiunk, a bambergi püspök ugyanezen földjének udvarispánja, Lutvinus által jelöltettük ki a földet" Adolf számára.[72] Az udvarispánt tehát az oklevél nem egy személyhez, hanem konkrétan a földhöz kötötte: Lutvin a püspök eladományozott földjének volt a *curialis comes*e, ő intézte az átadást, és nem lehetetlen, hogy utána is megmaradt a föld igazgatójaként, vagyis éppúgy a birtokkal együtt adományozták tovább, mint más rajta élő népeket. A 13. század elejétől kezdve már arra is vannak adataink, hogy ezek az udvarispánok a földbirtokon élő szolgálónépeket is igazgatták, amely megnyitotta az utat a bírói hatalom irányába. 1211-ben II. András a tihanyi monostor számára megújította az I. András által kiadott alapítólevelet, és felsorolta a monostor szolgálattevőinek a neveit és egyéb birtokait. A monostor népei között elsőként vette számba, hogy kik azok az udvarispánok, „akiket a mondott király [tudniillik I. András – Sz. T.] arra rendelt, hogy a monostora népeit hasznosan lássák el".[73] A szöveg felsorolta a vélelmezett I. Andráskori udvarispánok jelenkori utódait, „akik ugyanezen a szigeten [tudniillik Tihanyban] élnek",[74] szám szerint öt személyt. Egy bizonyos Istvánnál kiemelték, hogy ő Sándor udvarispán fia.[75] Az eredetük I. András idejére történő visszavezetése biztosan tévedés – hiszen az udvarispáni tisztség általában véve is a 12. században jött létre –, és hasonló lehetett ahhoz, ahogy ugyanebben az időben a várjobbágyok is előszeretettel nevezték magukat a „szent király jobbágyainak",[76] az államalapító uralkodóra célozva ezzel. A tihanyi monostor esetében I. András volt az „origó", a monostor udvarispánjai az ő alapításáig tudták visszavezetni hivatalukat. Hogy a cím tényleg öröklődhetett, ugyanakkor nem magától értetődően örökölte mindenki, arra maga a felsorolás a példa: az ötből egy esetben emelték ki, hogy már az ő apja is udvarispán volt, egy másik esetben az apát a fiával együtt említették (*Pousa filius Zombot cum filio suo Albeo*), mint akik mindketten udvarispánok, két tisztségviselő kapcsán viszont nem derül fény ilyesmire. A felsorolt népek jogi státusza éppúgy alávetett volt,

[72] per Lutvinum curialem comitem eiusdem terre dilectissimi nostri fratris Bamberguiensis episcopi, iam dictam terram assignari fecimus – CDES I. 123. (RA 243.).
[73] Preterea curiales comites, quos prefatus rex ad tuendum salubriter populos monasterii sui constituerat – PRT X. 503.
[74] qui in eadem insula degunt – PRT X. 503.
[75] Stephan filius curialis comitis Alexandri – PRT X. 503.
[76] *Zsoldos A.:* Várjobbágyság i. m. 29–32.

ahogy a vármegyei várjobbágyoké,[77] akik közül egyébként kezdetben a megyei udvarispánok is kikerültek,[78] de – hasonlóan a várjobbágyokhoz – az Árpád-kori társadalom finoman differenciált alávetettségi rangsorában nem a legalsó szintet foglalták el. IV. Béla 1245. évi oklevele szerint Hontpázmány nembeli Márton az 1235 előtt Ságon alapított monostorának adott három *libertinus*t „olyan szabadsággal, hogy erényeik és állapotuk előrehaladtával érdemesek lehetnek arra, hogy az egyház udvarispánjaivá nevezzék ki őket".[79] Már 1201-ben is a pannonhalmi monostor egyik „jobbágyának" (azaz előkelőjének) nevezték Cib udvarispánt, és 1255-ben a garamszentbenedeki monostor udvarispánja is a monostor jobbágya volt, csakúgy, mint 1270-ben a tihanyi apátság egyik *curialis comes*e.[80]

Az a funkció, hogy az egyházi udvarispánokat az egyházi birtokon élő népek igazgatására rendelték, ahogy a tihanyi monostor számára 1211-ben kiadott oklevél is fogalmazott (az ott használt *tueor* ige egyszerre jelenthet védelmezést, fenntartást, pártfogást, ellátást), mint említettük, itt is megnyitotta az utat a bírói funkció felé. Az első adat arra, hogy a magánbirtok élére állított udvarispán ítélkezik is a birtok népei felett, szintén 1211-ből való. II. András felsorolva a Gora megyei topuszkói apátságnak juttatott birtokokat, a rajta élő népeket és azok kiváltságait és kötelességeit, többször is említést tett az udvarispánokról. Utaltak birtokirányító feladatára is azzal, hogy az egyik birtok népei fő szolgálatképpen házakat és hordókat javítanak, illetve malmot és sütőkemencét üzemeltetnek, de ezen kívül még „kötelesek […] bárhová menni, amit az udvarispán előír nekik, az egyház javára".[81] Ezen kívül az egyház népei felett sem a bán, sem az ispán vagy más bíró nem ítélkezhetett, csak a király vagy olyan személy, akit az apát kérésére ő kijelöl bírónak. Az apátnak ugyanis minden népe felett bírói hatalma van, amit vagy személyesen, vagy az udvarispánja révén gyakorolhat.[82] A Váradi Regestrum bejegyzéseiben, és egyéb forrásokban később is találkozhatunk a bírói

[77] Uo. 9–15.

[78] *Holub J.:* Zala megye i. m. 39.; *Kristó Gy.:* Vármegyék kialakulása i. m. 186–187.; *Zsoldos A.:* Udvarispáni tisztség i. m. 25.

[79] Martinus banus villam Saag, in qua supradictum monasterium est constructum, cum filiis Zamar, videlicet Deg cum filio suo nomine Petro et fratre suo nomine Egidio, qui ipsius fuerant libertini, eidem ecclesie ordinavit in tali libertate, ut ipsi virtutibus et facultate precedentibus in curiales comites ecclesie prefici merentur. – CDES II. 134. (RA 818.).

[80] 1201: PRT I. 615.; 1255: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. 29.; 1270: PRT X. 533–534.

[81] In Bachus sunt homines, qui debent ibidem reparare domos et dolia, molendinum et furnum pro necessitatibus fratrum tenere, et quocumque comes curialis preceperit pro necessitatibus ecclesie ire – CDCr III. 105.

[82] Abbas vero plenariam et irrefragabilem habeat potestatem universum populum suum vel per se vel per suum comitem curialem iudicare – CDCr III. 106. (RA 258.). Ugyanezen kiváltság 1213-ra datált hamis változatában a következőképpen szerepel a mondat: Statuimus etiam, quod comes curialis,

szerepkörrel,[83] de a gazdasági, birtokirányítói funkció igen sokáig előtérben maradt. Az udvarispán kifizetéseket intézett, meghatározta a földbirtokok határait, vagy éppen igazolnia kellett esküvel, hogy a birtok a képviseltjéhez tartozik. Ilyenkor uruk, vagy az általuk képviselt intézmény nevében léptek fel, és sokszor nehezen elkülöníthető, hogy saját intézményesített jogkörük nevében jártak el, vagy az urukat képviselve, annak egyszerű megbízottjaként.[84] Ennek az lehet a kézenfekvő magyarázata, hogy a magánbirtokokon nem alakult ki olyan differenciált hatósági személyzet, mint a vármegyékben vagy a királyi udvarban, szükség sem volt erre, így az egyes feladatok is kevésbé különültek el, mint az országos igazgatás közép- és felső szintjén.

Az udvarszervezet szolgáltatónépeinek és az etnikai különkormányzatoknak az udvarispánjai, mint említettük, csak a 13. századtól bukkannak fel, így nélkülöznünk kell a legkorábbi adatokat, már ha létezett egyáltalán a tisztség a 12. században (ez az udvarszervezet esetében igen valószínű, a besenyő különkormányzat kapcsán csak feltételezhető). A királyi hirdetők és tárnokok udvarispánja a Váradi Regestrumban egy, illetve két alkalommal is bíróként jelenik meg,[85] egy alkalommal pedig a királyi udvarnokok a státuszperükben az udvarispánjuk színe előtt vallották be a váradi tüzesvas-próba előtt, hogy hamisan vádoltak.[86] Ez utóbbi esetben az udvarispán nem bíróként volt jelen (az eset bírája a nádor volt, ő rendelte el az istenítéletet), hanem inkább „hivatalból", vélhetően azért, hogy ha a vádlottak udvarszervezethez való kötődése mégis beigazolódott volna, akkor megtehesse a szükséges lépéseket. Ezen kívül egyetlen adatunk van még 1253-ból, amikor a patonai pohárnokjobbágyok birtokperében bíráskodó pohárnokispán a *curialis comes*ével hívatta össze az összes pohárnokjobbágyot Fehérvárra.[87] Ez utóbbi esetben az ispán egyszerű segédszemélyzeteként jelent

quem abbas constituerit, eandem potestatem habeat in exercendis iudiciis, quam habuit comes noster dum eundem tenuimus comitatum. – CDCr III. 120., RA 286.).

[83] 1215: VR 132.; 1219: VR 184., 191., 197.; 1221: VR 320.; 1237: CDCr IV. 30. (RA 621.); 1268: *Ľubomir Juck:* Výsady miest a mestečiek na Slovensku, 1238–1350. I. Bratislava 1984. 51.

[84] 1216: PRT I. 643.; 1219: VR 174., 192., 195., 214.; 1220: VR 244–245.; 1222: PRT I. 657.; 1223: PRT I. 661.; 1225: CDES I. 223.; 1226: RP 20.; 1228: ÁÚO XI. 209.; CDES I. 246.; 1232: HO IV. 13.; 1234: CDCr III. 426.; 1258: PRT II. 299.; 1258: PRT II. 306.; 1261: Árpádkori oklevelek 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubínyi Ferenc. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest 1867. 39.; 1264: CDCr V. 322.; 1270: MES I. 584.; 1282: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 204.; 1288: PRT X. 540–541.; 1296: MES II. 385., 389.

[85] 1208: VR 2. (Tumpaica curialis comes preconum regis); 1215: VR 130. (iudice Iseph tavarnicorum curiali comite); 1217: VR 167. Ez utóbbi esetben „Petur curialis comes Dionisii regie maiestatis camerarii" a tisztség megnevezése, és az ura parancsából ítélkezett („ex praecepto domini sui"). Elvileg az is elképzelhető, hogy Ampod fia Dénes magánbirtokait igazgató udvarispánról volt szó, de valószínűbb, hogy itt is általánosabban a királyi tárnokszervezet tisztségviselőjével találkozunk.

[86] 1221: VR 285.

[87] *Kis P.:* Szolgálónépi szervezet i. m. 87.

meg az udvarispán. Ha ebből a néhány adatból következtetést akarnánk levonni, akkor hasonló tabló rajzolódna ki, mint a magánbirtokok udvarispánjai esetében: az itteni udvarispánok is irányították, összefogták az udvarszervezet népeit, ezzel összefüggésben bíráskodtak is felettük, továbbá az ispán képviseletében is eljártak. Az árpási besenyők udvarispánjának egyetlen felbukkanása szintén bírói szerepkört sejtet 1224-ben.[88]

Mindezeken kívül egy adatunk van még a 12–13. század fordulójáról (talán inkább a 12. század végéről), ami azért nem kapott helyet a fenti részletes szemlében, mert igen sok bizonytalanság övezi: nem tudjuk pontosan keltezni, nem tudjuk, hogy pontosan miféle udvarispánról van benne szó, és még az sem biztos, hogy hiteles-e egyáltalán. Egy 1214-es keltezésű oklevélben II. András megerősítette azokat az adományokat, amiket Boleszló váci püspök tett a leleszi premontrei monostor javára. Ebben olvashatunk egy Szalonta (*Zolunta*) nevű földről is, amit Imre király idejében (*tempore regis Emerici*) vásárolt a püspök „bizonyos Oroszországból jött kereskedőktől" (*a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*). A kereskedőknek pedig úgy jutott ez a föld a birtokába, hogy a falu földművesei (*rustici*) kirabolták ezeket a kereskedőket, és őket „Egyed udvarispán jelenlétében […] a budai egyházban a tüzesvaspróbán elmarasztalták, amely ügy poroszlója Péder faluból való Bost fia Sebestyén" volt.[89] Az 1214. évi oklevél a szakirodalom korábbi véleménye alapján hamis,[90] bár Richard Marsina az 1970-es évek elején finomított a kritikán: szerinte a korábbi időkre vonatkozó bejegyzéseknél támaszkodhatott a hamisító a monostor hiteles feljegyzéseire.[91] Legutóbb Érszegi Géza már hitelesnek fogadta el a szöveget, amit szerinte néhány évvel a kiadás előtt fogalmaztak meg a monostorban (a szokatlan formulák részben ennek tulajdoníthatóak), és 1214-ben hagyatták jóvá a királlyal.[92] Ha el is fogadjuk hitelesnek az Egyed udvarispán történetére vonatkozó feljegyzést, akkor is adódik a kérdés, hogy ki volt ez az Egyed? Történetesen ismerünk egy ilyen nevű *curialis comes*t Imre király

[88] RP 16.

[89] qui in presencia Egidii curialis comitis […] in Budensi ecclesia ferri iudicio convincerant, cuius negocii pristaldus extitit Sebastianus filius Bost de villa Peder – CDES I. 146., legújabb kiadása *Érszegi Géza:* A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVI. Szerk. Henzsel Ágota (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai I. Évkönyvek 16.) Nyíregyháza 2003. 24. Csak a vonatkozó rész latin kiadása és magyar fordítása *Püspöki Nagy Péter:* Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Bratislava 1989. 127.

[90] Lásd RA 295. számú regeszta kommentárját, és az ott idézett korábbi szakirodalmat.

[91] CDES I. 144.; *Püspöki N. P.:* Piacok és vásárok i. m. 127.; *Érszegi G.:* Leleszi alapítólevél i. m. 14.

[92] *Érszegi G.:* Leleszi alapítólevél i. m. 14–19.

idejéből: egy bizonyos Egyed 1198-ban Konstancia királyné udvarispánja volt.[93] Ha az azonosítás helyes, akkor az még további kérdőjeleket vet fel: ugyan mi dolga lehetett egy királynéi udvarispánnak orosz kereskedők és a Borsod megyei Szalonta[94] közrendbeli népeinek (*rustici*) perében? A királynéi udvarispán a királynéi népek felett gyakorolt joghatóságot a 13. század folyamán,[95] és nincs okunk azt gondolni, hogy az előző évszázad legvégén ez merőben másként lett volna, és nem a királynéi birtokok és népek kapcsán kellett volna eljárnia. Hogy ezek a szalontai parasztok nem a királyné népei voltak, arra elsősorban nem a források ez irányú hallgatása utal (abszurd is lenne elvárni, hogy részletesebb ismereteink legyenek a 12. század végi királynéi birtoktestekről),[96] hanem a birtok sorsa. A megvádolt támadók ugyanis elvesztették földjeiket, és azok a mondott kereskedőkhöz kerültek, akiktől Boleszló váci püspök vásárolta meg igen magas összegért: 82 márkáért. Márpedig a királynéi népek birtoka nem veszhet csak úgy el egy perben, hiszen az nem az övéké, hanem a királynéé, és hogy végül egy főpap vásárolta meg, mutatja, hogy Konstanciának nem volt köze azokhoz az emberekhez és falujukhoz. Márpedig ha nem királynéi népek voltak, csak egy lehetséges megoldás adódik: Egyed udvarispán nem hivatalból lett az ügy bírája, hanem azért, mert erre jelölték ki. Vélhetően az udvarban tartózkodott a kereskedők panasztételének idején, és Imre király neki adta át a pert. Vagyis ebben az esetben sem beszélhetünk hivatalból bíráskodó udvarispánról – már amennyire tisztán láthatunk ebben az ügyben.

E szemle után már kirajzolódik, hogy az udvarispán a királyi udvarban és a magánbirtokokon eredendően egy gazdasági feladatokat végző személy volt. A vármegye kapcsán inkább csak sejthetjük ezt, mindenesetre feltűnő, hogy a korai, megyei udvarispánokra vonatkozó adatoknál rendre a birtokiktatás és az adók behajtása kapcsán tűnik fel a tisztség (a birtokiktatásoknál ugyanakkor poroszlói szerepben találjuk, ami nem hivatali, hanem alkalmi megbízásokra utal). Egyvalamivel mindenesetre nem találkozunk a 12. században, de még a 13. század legelején sem: hivatalból bíráskodó udvarispánnal, sem a királyi udvar, sem az alsóbb igazgatás szintjén. Valószínű, hogy az a vélekedés, miszerint a megyei udvarispán már a 12. század elejétől fogva eredendően az ispán *bírói* helyettese volt, nem más, mint a 13. századi adatok visszavetítése száz évvel

[93] Egidio curiali comite regine – MNL DL 40 001. (pontatlan kiadása: CD II. 344–346.); *Zsoldos A.:* Archontológia i. m. 65. vö. uo. 473. jegyz.
[94] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 804. (ma Hejőszalonta)
[95] *Zsoldos Attila:* Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005. 93–96.
[96] Borsod megyében egyébként a 13. században voltak királynéi birtokok, bár nem nagy számban, ugyanakkor Szalonta tudomásunk szerint nem tartozott közéjük (*Zsoldos A.:* Királyné i. m. 30.; *Györffy Gy.:* Történeti földrajz i. m. I. 804.).

korábbra, éppúgy, ahogyan a 12–13. századi adatok alapján feltételezték a tisztség 11. századi létét, vagy az Aranybulla szabályozását (csak a várnépek felett bíráskodjon) visszavetítették a 12. századra is. Ha azonban ezek az azonos nevű tisztségviselők megközelítőleg azonos feladatokat láttak el (gazdasági-igazgatási funkció), akkor felvetődhet, hogy intézménytörténetileg összekapcsolható az eredetük valamilyen módon. A megyei és a királyi *curialis comes* nagyjából azonos időszakban is tűnik fel, a 12. század elején, körülbelül 15 év eltéréssel (mivel a királyi udvarispán két II. István-kori megjelenését nem lehet pontosan datálni, így pontos szám nem mondható, bár nincs is nagyon jelentősége). A szakirodalomban Váczy Péter nyomán elfogadott nézet szerint a tisztség II. István idején jött létre, és nem kizárólag azért, mert ekkor említik először, hanem mert az 1111. és 1113. évi oklevelek méltóságsorában még nem jelennek meg, „pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják."[97] Ezen 1113. évi oklevélben találkozunk a megyei udvarispánnal is, tehát az a tisztség ekkor már biztosan létezett. Lehetséges lenne, hogy a Kálmán alatt megjelenő megyei udvarispán mintájára hozta volna létre II. István a királyi udvar saját tisztségviselőjét – hasonló feladatkörrel? És egyáltalán, miért hozta létre Kálmán az udvarispáni tisztséget? Pontos válaszokat források híján nyilvánvalóan nem adhatunk, de úgy érezzük, hogy az utóbbi kérdésre megkísérelhetünk felelni. A válasz pedig a nemzetközi analógiákban rejlik.

A curialis comesek eredete

Az egyes méltóságviselők latin nyelvű megnevezése többnyire a mintaadó országok példája alapján történt. A 11. századi méltóságok latin megnevezése így a frank–bajor terminológiát követte.[98] Ha a *curialis comes*re vonatkozó körképet – csak „próbaképpen" – kiterjesztjük a szomszédos latin műveltségű országokra, akkor különös dolgot figyelhetünk meg: ilyen nevű tisztségviselő a 11. századi Német Császárság területéről éppúgy hiányzik, mint Csehországból vagy Lengyelországból. Van azonban egy hely, ahol a *curialis comes* már a 11. századi forrásokban is felbukkan: ez pedig Horvátország.

A „felbukkanás" egészen pontosan két 11. századi adatot jelent, mindkettő a horvát királyi udvar tisztségviselőjét takarja. 1069-ben IV. Krešimir horvát király oklevelében ott találjuk a tanúnévsorban az előkelők között Boleszláv *curialis comes*t is (*Bolesclaus curialis comes*),[99] 1075-ben pedig Zvonimir király tanúnévsorában

[97] *Váczy P.:* Központi szervezet i. m. 56.
[98] *Györffy Gy.:* István és műve i. m. 211., 246–247.
[99] CDCr I. 114.

olvashatunk Domonkosról (*Dominici tepci, curialis comitis*).[100] Ez a két adat nem tűnik soknak (ráadásul azon kívül, hogy megjelennek, többet nem is tudunk meg a méltóság viselőjéről), de szerencsére az utóbbi oklevél leírta az intézmény szláv nevét is: a Domonkos mellett álló *tepci*t. Hogy nem tévedésről van szó, az mutatja, hogy az előbb említett Boleszláv és Domonkos is felbukkan más oklevelekben, ahol a szláv nevén nevezik meg a tisztségét.[101] Mindezek alapján már a horvát történetírásnak is régi megállapítása, hogy a modern horvát és szerb nyelven *tepči* vagy *tepčija* néven emlegetett tisztség latin neve *curialis comes* volt, a két elnevezés ugyanazt az intézményt takarja.[102] A *tepči,* a horvát források mellett, a 13. századtól kezdve feltűnik Szerbiában és Boszniában is. Korai feladatköre igen sok vitát szült a szerb és horvát történetírásban, és mivel a későbbi időkben bírói funkciót is betöltött, sokan egy olyan bírói intézménynek tartották, amelynek pontos keretei nem világosak.[103] A tisztség történetét és intézményi kereteit végül Miloš Blagojević szerb történész tisztázta, áttekintve a horvát, szerb és bosnyák forrásokat, és az ottani *tepčija*k közötti hasonlóságokat és különbségeket.[104] Blagojević megvizsgálta azon 11. századi forrásokat, ahol a *tepčija* bíróként tűnik fel, és látni lehet, hogy nem általában véve ítélkezett, hanem csak bizonyos ügyekben, mégpedig ahol királyi birtokokról volt szó.[105] Ugyanez igaz volt Szerbiában és Boszniában is, a *tepčija*k hatásköre ott is az uralkodói birtokállományhoz kötődött. Tanúként is leginkább akkor jelentek meg a királyi oklevelekben, ha királyi földbirtokot adományoztak egyházaknak, illetve magánszemélyek adományoztak el olyan birtokokat, amelyhez királyi jóváhagyás is szükséges volt.[106] Egyébként Horvátországban több (legalább kettő) *tepčija* is létezett egy időben, és mind a horvátoknál, mind a szerbeknél a közigazgatási hierarchia több szintjén is megjelent a tisztség: a középkori Szerbiában „kis" és „nagy *tepčija*" volt a nevük, míg a horvátoknál a magasabb rangú az említett „*tepčija*", az alacsonyabb pedig

[100] Uo. 142.

[101] 1060: Boleslao tepizo; Bolleslao teuzone (-tepizone); 1066–1067: Boleslaus tepci; 1069: Bolesclaus curialis comes; 1070: Boleslao tepti; Boleslavo tepcii – CDCr I. 88., 91., 106., 114., 116., 118.; 1075: Dominici tepci curialis comitis; 1070–1076: tepicone Dominico; 1078: Dominico tepize – CDCr I. 142., 150., 167.

[102] *Franjo Rački:* Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. RAD 22. (1888) 141., 152.; *Mihajlo Lanović:* Ustavno pravo Hrvatske narodne države. RAD 119. (1938) 226–227.

[103] *Lanović, M.:* Ustavno pravo i. m. 227.

[104] *Miloš Blagojević:* Tepčije u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Istorijski glasnik 1–2. Beograd 1976. 7–47.; ezen tanulmány megállapításainak rövid összefoglalása ugyancsak tőle: Leksikon srpskog srednjeg veka. Priredili: Sima Ćirković – Rade Mihalčić. Beograd 1999. 738. Itt köszönném meg Kádár Tamás segítségét Blagojević tanulmányának megszerzéséért, és Novák Mária (Bácsszőlős, Szerbia) segítségét, amit a szöveg értelmezésében nyújtott.

[105] *Blagojević, M.:* Tepčije i. m. 40–41.

[106] Uo. 42–43.

a „*tepčica*”.[107] A latin nyelven *curialis comes*nek is nevezett tisztségviselő alapvető feladata tehát a 11. század második felében Horvátországban az uralkodói birtokállomány kezelése, számon tartása volt, a királyi birtokok (vagy amihez valamilyen módon uralkodói jog is kötődött) eladományozása esetén pedig a jelenlétével legitimálta az átruházást. Ez megmagyarázza a tisztség latin nevét is: nem az udvarnak (*curiá*nak) az ispánja volt, hanem az udvari (*curialis*) földek ispánja.

Ezen a ponton kap különös jelentőséget az, hogy a magyarországi *curialis comes* mit is csinált a legkorábbi olyan forrásokban, amelyekben nem csak tanúként jelent meg. Amikor Hontpázmány nembeli Lampert ispán bozóki monostornak tett adományait írásba foglalták 1135-ben, akkor a felsorolás szerint a kilencedik eladományozott birtokon, Pásztón, királyi udvarház állt, és ennek az iktatását Gyula királyi udvarispán végezte a poroszlója által.[108] Feltűnő, hogy más birtok kapcsán nem volt szükség arra, hogy a királyi udvarispán iktassa azt, egyedül a királyi udvarház átruházását intézte ő, nyilván azért, mert az adomány csak így lehetett jogszerű. Az 1151 körüli pannonhalmi oklevél szerint pedig az apát eladta a monostor egy birtokát, hogy eleget tegyen II. Géza király kívánságának, aki készpénzt kért tőlük, cserébe Géza nekik adott egy udvarnokföldet: ezt is az udvarispán iktatta be az apátság számára.[109] A 12. századi királyi udvarispánokat tehát nemcsak pontosan úgy nevezték latinul, mint a horvátországi *tepčijá*kat, de a dokumentált feladatuk is ugyanaz volt: a királyi birtokállomány (vagy amihez valamilyen módon királyi jog is kötődik, mint Lampert ispán esetében) iktatását ők intézték és legitimálták, továbbá kezelték a birtokokat. Összességében a magánbirtokok udvarispánjai is ezt csinálták, ők feleltek a kezelésük alatt lévő birtokokért, és a rajtuk élő népekért, különösen gyakran feltűnve akkor, amikor a birtokok ügyében kellett rendelkezni (kijelölni a határokat, iktatni, tanúsítani a birtoklást stb.). A megyei udvarispán kapcsán nincs ilyen egyértelmű adatunk a 12. századból, bár intéztek birtokiktatást a megyéjükben, az inkább alkalmi poroszlói feladat volt, nem hivatali. Azonban a 12–13. század fordulóján ők is a megyei gazdasági igazgatás környékén tűnnek fel.

Ha ezek után feltételesen elfogadjuk, hogy a királyi és megyei udvarispánok a horvátországi tepčiják és tepčicák mintájára jöttek létre, mint az állami birtokigazgatás felsőbb és alsóbb szintjeit kezelő tisztségviselők, akkor arra is kézenfekvő a válasz, hogy erre miért pont Kálmán uralkodásának második felében, a 12. század elején került sor. Zvonimir horvát király 1089-ben bekövetkező

---

[107] Uo. 40–44.

[108] Nonum [ti: predium] vero Paztuh, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem […] comes autem curialis regis erat Iula, qui pristaldum suum nomine Donk idem predium predicto cenobio statuit. – CDES I. 71.

[109] CAH 60. (RA 80.). Lásd még fentebb.

halála után rövid ideig politikai anarchia dúlt az országban, amit Szent László magyar király 1091. évi hódító hadjárata követett, s ennek eredményeként az ország jó része magyar fennhatóság alá került. László unokaöccsét, Álmost hagyta ott, hogy a nevében hatalmat gyakoroljon, de ez a foglalás nem bizonyult még tartósnak.[110] A László halála után kitörő horvát lázadást Kálmán elfojtotta, és nagybátyja hódításait Dalmáciára is kiterjesztette. Végül, mindennek betetőzéseképpen saját magát koronáztatta 1102-ben Tengerfehérvárott horvát királlyá, és 1105-ben Észak-Dalmáciát is hódoltatta.[111] Kálmán volt tehát az első olyan magyar uralkodó, aki nemcsak viselte a horvát koronát, de többször is megfordult Horvátországban és a dalmát tengerparton. 1102. évi koronázását követően bizonyíthatóan ott járt 1105-ben, 1108-ban és 1111-ben is, és mivel ezeket az időszakokat egységesen három év választja el egymástól, ebből egy tudatos rendszerre lehet következtetni.[112] Az új országaiba tett látogatások során Kálmán „klasszikus" királyként viselkedett, és az őt kísérő magyar előkelők mellett a helyi elit is körülvette. Királyként lehetősége (sőt mi több: kötelessége) volt megismerni az ottani intézményes viszonyokat, így biztosan találkozott a tepčijákkal is, amelyet nyilván nem szláv nyelven, hanem a latin nevén, *curialis comes*ként mutattak be neki. Ismerünk olyan konkrét esetet is, amikor 1111-ben Zára falai alatt tartott gyűlésen királyi földekről intézkedtek, és ilyen gyűlésekre máskor is sor kerülhetett.[113] Ilyen alkalmakkor biztosan jelen voltak a tepčiják, ugyanakkor a legvalószínűbb az, hogy Kálmán már a koronázásától kezdve találkozott a tisztség viselőjével, aki – mint arra Miloš Blagojević is rámutatott – a legelőkelőbb méltóságviselők közé tartozott az udvari hierarchiában.[114]

Látjuk tehát, hogy nem sokkal Kálmán horvát és dalmát hódítása és horvát–dalmát királlyá koronázása után Magyarországon is megjelent egy olyan tisztség, amelynek a latin neve pontosan egyezik a horvátországi tisztség latin nevével, miközben semelyik más szomszédos, latin műveltségű ország

[110] *Körmendi Tamás:* Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. Századok 149. (2015) 460–462., 471–472.

[111] Minderre lásd *Font Márta:* Megjegyzések a horvát–magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997. 12–15.; *Makk Ferenc:* A tizenkettedik század története. (Magyar századok) H. n. [Bp.] 2000. 15–20., 31–34.; *Sokcsevits Dénes:* Horvátország a 7. századtól napjainkig. (Szomszéd népek történelme) Bp. 2011. 95–103.; *Paul Stephenson:* Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge 2000. 197–200.; *Florin Curta:* Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250. Cambridge 2006. 266.

[112] *Györffy György:* A XII. századi dalmáciai városprivilégiumok kritikájához. Történelmi Szemle 10. (1967) 49.; *Gál Judit:* Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba. In: Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2015. 61., 64–67.

[113] *Gál J.:* Ünnepélyes bevonulások i. m. 67.

[114] *Blagojević, M.:* Tepčije i. m. 39–40.

intézményrendszerében nem találkozunk ilyen nevű hivatallal a 11. század folyamán. A névegyezés mellett a magyar *curialis comes* feladata is nagyon hasonlított a horvátországi *curialis comes*éhez. Ezek után megkockáztathatjuk a következtetést: az udvarispáni tisztséget valóban Kálmán hozta létre, méghozzá horvátországi minta alapján. Igen valószínű az is (bár forrásokkal nem igazolható), hogy nemcsak a megyék szintjén jött létre ez a hivatal, hanem a magasabb rangú tepčija és az alacsonyabb rangú tepčica mintájára Magyarországra is a kettős szisztémát ültette át, egyszerre hozva létre a királyi és a megyei udvarispáni címet. Az udvarispánok feladata eredetileg az egyes várispánságokban a várbirtokok számon tartása és igazgatása, míg a királyi udvarban az udvarszervezet birtokainak kezelése volt. Amikor tehát a korábbi szakirodalom nagy általánosságban „gazdasági" feladatokat tulajdonított a 12. század elején létrejövő udvarispánnak, akkor az talán kicsit általánosabb megfogalmazás volt a kelleténél. Ezen királyi udvarispánok feladata – amennyiben Kálmán tényleg híven utánozta a horvátországi mintát – inkább csak a birtokkezelésre korlátozódhatott kezdetben. Ugyanakkor, ha az itt ismertetett genezis igaz lenne, akkor ez azt jelentené, hogy a királyi udvarispán nem II. István korában jelent meg, hanem már Kálmán idején. Ennek viszont elviekben ellentmond az, hogy az 1111. évi és az 1113. évi zobori egyház számára kiállított oklevelek méltóságsorában nem találkozunk ilyen tisztségviselővel, miközben igen sokan ott szerepelnek.[115] Az is tény ugyanakkor, hogy az oklevelek ebben az időben még nem adtak általános méltóságsorokat a tisztségviselőkről, hanem kizárólag a jelen lévő tanúk nevét rögzítették.[116] Nem zárható ki, hogy az udvarispán valamiért nem volt jelen az oklevelek kiállításakor, vagy nem volt még szokás beleírni a tanúnévsorba, ahogy a nyitrai püspököt sem, pedig a püspökség ekkor már létezett, sőt a két mondott oklevélben éppen a nyitrai egyházmegye területének birtokairól intézkedtek.[117] A 12. század folyamán több esetben is előfordult, hogy az udvarispán vagy éppen a nádor hiányzott az okleveles tanúsorokból, pedig a tisztségek akkor nem csupán léteztek, de be is voltak éppen töltve. 1180-ig bezárólag 31 hiteles tanúsorunk maradt fent, ebből 10 alkalommal nem sorolták fel az udvarispánt, vagyis az esetek mintegy 1/3 részében.[118] Bár forrástanilag nem bizonyítható, hogy a királyi

[115] Az 1111. és az 1113. évi oklevél tanúnévsora megegyezik, ott szerepel 11 főpap (a 10 „klasszikus" magyar egyházmegye érsekei és püspökei mellett még a zárai püspök, a nyitrai ugyanakkor hiányzik), a fehérvári és esztergomi prépost, a nádor, továbbá 4 ispán és „Mercurius princeps Ultrasiluanus", ami vélhetően az erdélyi vajdai tisztséggel azonosítható (DHA I. 383., 396.; RA 43. és 46.).

[116] *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 111.

[117] *Koszta László:* A nyitrai püspökség létrejötte. Századok 143. (2009) 258. Az 1113. évi oklevélben említik is „a püspök faluját" (in villa episcopi – DHA I. 394.).

[118] *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 43.

udvarispán már Kálmán alatt is megjelent, de úgy véljük, hogy a két zobori oklevél tanúsorából való hiányuk nem keltezi a tisztség létrehozásának idejét minden kétséget kizáróan II. István korára. Sokkal logikusabb, hogy a horvát minta alapján Kálmán már eleve két szinten hívta életre a *curialis comes*t, és nem csak a vármegyei közigazgatás középszintjén.

Ha megvizsgáljuk a 11. század végi magyarországi viszonyokat, akkor látható, hogy a (volt) királyi birtokokat külön számon tartották még az esetleges eladományozásuk után is. A pannonhalmi monostor az 1090-es évek közepe felé (1093–1095 közé keltezve) íratta össze birtokait és vagyontárgyait, és hagyatta jóvá ezt László királlyal. A felsoroláskor azon földek esetében, ami királyi adomány volt, vagy amely királyi birtok volt korábban, megemlítették az iktatást végző poroszló nevét is,[119] de csak az ilyen adományok esetében. Az olyan birtokok esetében, ahol nem említenek királyi adományt vagy királyi közreműködést, sehol nem tüntették fel a poroszló nevét. A királyi birtokok eladományozásának számon tartása már a 11. század végén is kiemelt feladatnak számított, ugyanakkor az is látható, hogy ennek a feladatnak korábban nem volt egyértelmű gazdája. Azonban amikor Hontpázmány nembeli Lampert látta el adományokkal a bozóki monostort II. István idején, az 1135-ös oklevél szerint a volt királyi birtokot már az udvarispán közreműködésével iktatták a monostornak.[120] Amikor tehát Kálmán a 12. század elején létrehozta a magyarországi *curialis comes* intézményét, akkor azt egy itt is létező igény alapján tette: Magyarországon is kezelni kellett a királyi birtokokat és számon tartani eladományozásukat. Horvát királyként az ottani intézményrendszert megismerve láthatta, hogy ott jobban megszervezték ezt, és úgy vélhette, hogy hasznosabb, ha a feladatnak Magyarországon is külön gazdája lesz.

Ha azt vizsgáljuk, hogy Kálmán újítása mennyire volt sikeres, akkor azt mondhatjuk: igen is, meg nem is. A 12. századi források alapján a *curialis comes*ek feladatköre hamar kibővült egyéb gazdasági, igazgatási funkcióval. Elviekben az is elképzelhető, hogy ez már kezdettől fogva így volt, bár a királyi udvarispánra vonatkozó legkorábbi forrás alapján ez még nem derül ki. Nem sokkal később már az udvar általánosabb igazgatását is az udvarispán látta el, legalábbis erre következtethetünk abból a fentebb ismertetett 1151 körüli oklevélből, amelyben éppen ő intézett a király számára egy kincstári kifizetést

[119] „László király adott egy tavat […] és kevéske földet, s ezek királyi poroszlója a Kopasz Péter bíró"; „a király engedelmével György adott […] ezek királyi poroszlójának neve Garba"; „tó, amelyet Salamon király adott […] a királyi poroszló Szalók volt."; „hely, ahol László király tíz mansio hajóst adott, királyi poroszlójuk Kuca". Magyarul: CAH 121–122., latinul: DHA I. 300–301.

[120] Lásd 108. jegyz.

(mellesleg egy királyi udvarnokföld iktatását is ő bonyolította le).[121] Szintén erre utal az a néhány 12. századi elnevezés, amikor az udvarispán nevét nem a megszokott *curialis comes* formában jegyezték le, hanem mintegy körbeírták a feladatait. Az 1138. évi dömösi oklevélben Chronik fia Györgyre úgy utalnak, mint aki „a királyi udvar szolgálatait végzi", tíz évvel később, 1148-ban pedig „a királyi udvarra gondot viselő" Gereonról írtak.[122] Tegyük hozzá: mindkét személy csak egyszer-egyszer, az itt ismertetett oklevelekben bukkan fel,[123] azaz nem derül ki teljesen egyértelműen, hogy itt tényleg az udvarispánokra gondoltak, de igen valószínű, hogy a fenti szavakkal mindkét esetben a *curialis comes* hivatalát, ezáltal akkori feladatkörét írták körül. Ha az 1138-as dömösi oklevélben az egyház udvari szolgáinak a vezetőjeként emlegetett Bar nevű „curialis" hivatala a fenti tisztséget takarja, akkor már ebben az időben, de legkésőbb az 1180-as évek elejére az egyházi és világi magánbirtokok is lemásolták ezt a szisztémát, és az ottani birtokállományt számon tartó, és a gazdasági ügyeket általános értelemben intéző *curialis comes*eknek hasonló volt a feladatuk. A 12. század végétől kezdve a királyi és a megyei udvarispánok feladata mással is kiegészült. A királyi udvarispán valószínűleg III. Béla korától elkezdte átvenni a nádorispán feladatait a királyi udvarban, és ő lett a királyi jelenlét bíróságának a feje, míg a nádor önálló bírói széket kapott.[124] A megyei udvarispán hasonlóan helyettesíteni kezdte az ispánt és a királybírákat is, így ő is ellátott bírói funkciókat a hagyományos gazdasági-igazgatási feladatok mellett. Később ez utóbbi szerep szinte teljesen háttérbe szorult, és az udvarispán klasszikus bírói tisztség lett. A magánbirtokok udvarispánjai esetén ez a folyamat kicsit késve, néhány évtizedes csúszással játszódott le, és a megjelenő bírói funkció ebben az esetben nem szorította háttérbe a gazdasági-igazgatási feladatokat. Kálmán eredeti(nek vélt) törekvése tehát nem volt sikeres abban az értelemben, hogy a horvátországi *curialis comes* intézményét Magyarországra is átültesse, hiszen a tisztség feladatköre igen gyorsan kibővült, és a 13. század elejére lényegében teljesen megváltozott. Abban az értelemben viszont sikeres volt, hogy ezzel megágyazott egy, a modern kor hajnaláig létező magyarországi hivatalnak: az országbírónak.

---

121 CAH 60. (RA 80.).

122 1138: Georgio filio Cronik curia regalis officia disponente – MES I. 88. (RA 63.); 1148: presentia […] Gereonis regie curie curam gerentis – Elenchus III/2. 11. (RA 77.).

123 Lásd *Zsoldos A.:* Archontológia i. m. 26.

124 *Szőcs T.:* Nádori intézmény i. m. 46–49.

WHAT WAS THE ORIGIN OF THE JUDGE ROYAL?

On the emergence of the office of court ispán

by Tibor Szőcs

SUMMARY

The study explores the origins of the high office of the judge royal (at first, *curialis comes*, later *iudex curiae;* in Hungarian *országbíró*) in Hungary. The office of judge royal developed from that of the court ispán, who from the turn of the 12th and 13th centuries was head of the judicial forum of the royal court. The author argues that all the court ispáns who appeared in different layers of the administration have common institutional origins. The office was established by king Coloman after his coronation as king of Croatia by adopting a Croatian model. This claim is proved by the fact that both the Latin name (*curialis comes*) and the administrative duties of the 11th-century tepči were exactly the same as those of the Hungarian royal court ispán in the earliest period. Unlike in Croatia, however, the administrative competence of royal and comital court ispáns expanded rapidly in Hungary, being transformed into a judicial office from the turn of the 12th and 13th centuries.

Mátyás-Rausch Petra

AZ ERDÉLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS ÁTSZERVEZÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK 1598 ÉS 1604 KÖZÖTT*

Az erdélyi állam területén a tizenöt éves háború ideje alatt ideiglenesen működő Habsburg kormányszervek történetével hosszú ideig mostohán bánt a hazai történetírás. Ember Győző közigazgatási monográfiáját leszámítva a századfordulót követően született egy-két ezzel kapcsolatos tanulmány, leginkább Kruppa Tamás tollából, aki elsősorban politikatörténeti aspektusból vizsgálta a császári-királyi udvar kormányzati terveit.[1] Az Erdélyi Fejedelemség központi kormányzatát tárgyaló Trócsányi Zsolt véleménye szerint a két országegyesítési kísérlet (1552–1556, illetve 1598 és 1604 közötti időszakok) során felállított erdélyi Habsburg-kormányszervek elemzése nem része a kora újkori erdélyi állam kormányzattörténetének, hiszen a fenti hivataloknak nincsen folytatása a fejedelemség területén. Trócsányi úgy vélte, hogy Ember Győző 1946-ban megjelent munkájában kellő alapossággal bemutatta az ideiglenesen fungáló kormányszervek történetét.[2] A fenti állítás két szempontból is korrekcióra szorul. Trócsányi Zsoltnak abban nincs teljesen igaza, hogy a 16. század közepén és a 17. század elején felállított Habsburg-kormányszerveknek nincs folytatása Erdély területén. Azt természetesen nem állítjuk, hogy kimutatható lenne egy *tényleges jogfolytonosság*, de az egyértelműen látszik a forrásokból, hogy a 17. század elején támaszkodtak az I. Ferdinánd idején felállított hivatali példákra, és a 17. század eleji kormányszervek mintául szolgálhattak a 18. század elején létrehozott erdélyi *Gubernium* megszervezésekor.[3] Már önmagában ez a tény is indokolttá teszi az ideiglenesen fennálló hivatalok vizsgálatát, ezt csak tovább erősíti az Ember Győző munkájára való utalás. Ő a 20. század közepén megjelent monumentális művében pár oldalt szentelt az erdélyi jövedelemigazgatóságnak, az Erdélyi Kamarának és az államigazgatás

* A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült, megírását az 108877-NKFIH számú posztdoktori ösztöndíj támogatta.

1 *Kruppa Tamás:* Tervek az erdélyi kormányzóság megszervezésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 281–310.; *Uő:* Miksa főherceg kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602). Századok 145. (2011) 834–836.

2 *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata 1540–1690. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 16.

3 Vö. *Uő:* Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben (1690–1740). (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) Bp. 1988. 218–233.

egyéb területeit irányító kormánytanácsnak.[4] A bemutatás jórészt az általa ismert instrukciók leírásában merült ki, de alaposabb utánajárással kideríthető, hogy az ismertetett utasítások és rendeletek sora sem teljes. Jóllehet az erdélyi Habsburg-kormányszerveknek rövid idő adatott a 17. század elején arra, hogy a tartomány stabilizációján munkálkodjanak, de valódi tevékenységük feltárása közelebb vihet a megpróbáltatásokban nem szűkölködő korszak alaposabb megismeréséhez.

Ember Győző munkájára visszautalva, az erdélyi Habsburg-kormányszervek bemutatását az instrukciók feldolgozásával kell kezdenünk. Trócsányi már említett művében az instrukció alapú közigazgatás-történeti kutatást idejétmúltnak nevezte, hiszen egy hivatal *tényleges működését* nem lehet kizárólag a számára kiadott utasítás alapján rekonstruálni.[5] Ez valóban így van, azonban az erdélyi pénzügyigazgatás korabeli történetének feldolgozásakor mégis vissza kell kanyarodnunk az Ember Győző által alkalmazott módszerhez, ugyanis jelenleg az instrukciókon kívül igen kevés forrás áll rendelkezésünkre.

Az erdélyi pénzügyigazgatás helyzete a 16. század végén

Az erdélyi állam pénzügyigazgatásának vizsgálata első ránézésre nem tűnik nehéz feladatnak. Komoly előmunkálatok állnak rendelkezésre, többek között Trócsányi Zsolt is foglalkozott ezzel a témával. Közölte a legfontosabb tisztségviselők listáját, valamint ismertette a szórt forrásanyag alapján a jogkörüket is. Számára a kiindulópont az volt, hogy az erdélyi államigazgatás – beleértve a kincstári-pénzügyigazgatást is – központi szervei a középkori Magyar Királyság központi szerveinek folytatói. Az önálló erdélyi állam területén is egy kincstartó állt a pénzügyek élén, akárcsak a Mohács előtti Magyarországon, és hasonlóan a Habsburg Birodalomba integrálódott Magyar Királysághoz, Erdélyben is „elsorvadt" ez az intézmény az idők folyamán, és helyét egyéb hivatalok vették át.[6] Az általa közölt adatok szerint a Báthory-korszakban szinte folyamatosan be volt töltve a kincstartói poszt, sőt arra is akadt példa, hogy egy évben két kincstartót is kineveztek.[7] Mindezek alapján úgy tűnhetne, hogy a kincstartói tisztség egy fontos, komoly befolyással bíró poszt, azonban maga Trócsányi állította a későbbiekben azt, hogy hiába volt kinevezett kincstartó, kincstartói hivatal biztosan nem létezett a korabeli Erdélyben, az iratexpediálást a fejedelmi kancellárián

[4] *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) Bp. 1946. 423–433.
[5] *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 10.
[6] Uo. 417.
[7] Uo. 321.

keresztül oldották meg. Az ügymenetre a kincstartónak nem volt rálátása, és a pénzkezelést valójában a fejedelmi kincstár mellett szolgáló alacsonyabb rangú tisztviselők végezték.[8] Trócsányi egyszerűsített leírása több szempontból hasonlít Szilágyi Lórándnak a késő középkori magyar kincstartóságról alkotott képéhez.[9] Kubinyi András kutatásaiból azonban kiderült, hogy a középkori kincstartó mögött állt egy hivatal, amely az iratkiadáson túl is széles feladatkörrel bírt; a kincstartói irodához tartozott a kincstartó helyettese, időként volt titkára, számvevője, pénztárosa és írnokai.[10] Az eddig összegyűjtött adatok révén módosítani lehet a Trócsányi által felvázolt képet is.

Trócsányi adatsora szerint Báthory Kristóf halála (1581) és Báthory Zsigmond első lemondása (1598) között eltelt időben hat személy töltötte be a kincstartói pozíciót, volt olyan év, amikor két kincstartó is működött egyszerre (Siger János, Bocskai István).[11] Az egyes kincstartók titulusát megvizsgálva azonban egyértelművé válik, hogy egyedül Siger János viselte a *thesaurarius* címet, a többiek mind *cubicularius*ként vagy *supremus cubicularius*ként (főkomornyik) szolgálták a fejedelmet.[12] A két tisztséget semmiképpen sem lehet azonosítani egymással, az utóbbi a fejedelem belső köreibe tartozó, jelentős befolyással bíró személy lehetett, aki többek között a mindenkori fejedelmi udvar napi kiadásaira szánt pénzösszegekért felelt. Kemény János önéletrajzában az szerepel, hogy a főkomornyik még a fejedelemnek sem tartozott elszámolással.[13]

Ha a kincstartó és a főkomornyik tisztjét szétválasztjuk, kiderül, hogy Báthory Zsigmond uralkodásának első felében összesen két évig fungált egy kincstartó, a fennmaradó időben valaki más irányította az erdélyi pénzügyeket. Arra a kérdésre, hogy vajon melyik tisztviselő lehetett ezzel a feladattal megbízva, nehéz pontos választ adni, de nagy a valószínűsége, hogy

---

[8] Uo. 229–230.

[9] *Kubinyi András:* A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények 28. (1958) 35–38.

[10] Uo. 45–49.

[11] *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 321.

[12] Siger János tisztsége is több formában fordul elő a forrásokban, a kincstartó mellett az erdélyi jövedelmek adminisztrátoraként is emlegetik. Lásd *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 321. A terminológia még több alkalommal előfordul a Báthory-időszakban, leginkább a tizenöt éves háború lezárulása után. Azt a további kutatásoknak kell eldönteniük, hogy ez a tisztség kötődik-e – és ha igen mennyiben – a késő középkori Magyar Királyság területén működő, *administrator proventuum regalium* elnevezéssel bíró tisztviselőhöz, akit általában akkor neveztek ki, ha a kincstartói hivatal nem volt betöltve. Lásd *Kubinyi A.:* A királyi kincstartók i. m. 40.

[13] *Nagy János:* Hidvégi Mikó Ferencz életrajza. Keresztény Magvető X. (1875) 24–26. Az udvar és udvartartás közötti különbségekre a teljesség igénye nélkül lásd *Kubinyi András:* A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 13–14.; *Jeney-Tőth Annamária:* „… Urunk udvarnépe …". Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. (Speculum Historiae Debreceniense 11.) Debrecen 2012. 12–15.

a pénzügyek központi irányításáért és a pénztári kezelésért egyszerre több személy volt felelős. A főkomornyik, mint a fejedelem bizalmasa, gyakorolt némi befolyást a pénzügyigazgatásra, de a gyakorlati megvalósítás a fejedelmi kincstár vezetőjére várt, aki különböző elnevezésekkel jelenik meg a forrásokban. A prefektusi tisztséget Trócsányi is megemlítette munkájában, de további adatokat nem közölt.[14] A forrásokban több formában is megjelenik ez a titulus, 1590-ben sárdi Gyarmati Gergely megnevezésekor a *perceptor proventuum* kifejezést használják, Kakas István 1595-ben hasonló elnevezéssel illeti tisztségét (*perceptor proventuum nostrorum fiscalium*).[15] Vásárhelyi Bálint pedig az 1598. évi hatalomváltás előtt viseli a címet, itt a formula a következő: *aerarii principis Albensis praefectus*.[16] A kincstárt vezető tisztviselő tényleges hatásköréről nem sokat tudunk az árulkodó elnevezésen túl, miszerint ő volt a fejedelmi jövedelmek pénztárnoka. Valószínűleg ő felelt a gyulafehérvári udvarban őrzött fejedelmi kincsekért, az ő kezéhez folytak be a harmincadok bérletéből származó összegek, és közvetlenül a kincstárba kerültek az egyéb jellegű adók is.[17] A szorosabb értelemben vett pénzügyigazgatáson túl a pénztárnok ellenőrzési funkciót is ellátott a fejedelmi számvevőkkel közösen. Együtt számoltatták el többek között a harmincadokat bérlő Zok Péter kolozsvári polgárt, és arra is volt példa, hogy a nemesércbányákat árendába kapó személyeket is joguk volt ellenőrizni.[18]

A fentiekben elmondottak alapján – Trócsányi véleményével ellentétben – feltételezhetjük azt, hogy a 16. század végén a fejedelmi udvarban működött egy kincstári iroda, amelynek vezetője a kincstár prefektusa volt. A kincstári iroda

---

[14] *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 332.

[15] Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1581–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kolozsvár 2005. 348. Kakas István tisztségére lásd *Veress Endre:* Zalánkeményi Kakas István. (Magyar történeti életrajzok 21.) Bp. 1905. 66.

[16] *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 332.

[17] Nem valószínű, hogy a fejedelmi udvarban, hasonlóan a késő középkori magyar királyi udvarhoz, külön tisztségviselők lettek volna megbízva a kincsek őrzésével. Vö. *Kubinyi A.:* A királyi udvar i. m. 16.; Elsőként Bethlen Gábor idejéből van arra adat, hogy a kincseket őrző tárházak – az egyik Fogaras várában volt – elkülönülnek a pénztárkezelési feladatokat ellátó kincstártól. Lásd *Nagy J.:* Hidvégi Mikó Ferenc i. m. 24–25.; A királyi kamara eredeti jelentésére lásd *Engel Pál:* A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124. (1990) 26.; Az adókból befolyó jövedelem adminisztrálására lásd *Bethlen Farkas:* Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). Ford. Bodor András. Bp.–Kolozsvár 2004. 35–36.; A fejedelemség területén beszedett adók kezelése korábban az adófőpénztárnok feladata volt. Lásd *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 306–307.; A tizenöt éves háborúba való belépés után a rendek nyomására rendi fizetőmestert neveztek ki, aki többek között a rendkívüli adókkal is rendelkezett. Lásd uo. 314–315.

[18] A harmincad jövedelemmel való elszámolásra lásd Az erdélyi harminczadok utasítása 1591-ből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6. (1899) 35–37.

alsóbb rendű személyzetéről nem sokat tudunk, de valószínűsíthető, hogy ide tartoztak a Trócsányi által *komornik deákként* emlegetett igen heterogén csoport tagjai, többek között a sikeres hivatalnok-karriert befutó kisnemes sárdi Gyarmati Gergely, illetve a gazdag kolozsvári polgár, diplomata Kakas István.[19] A komornik deákok feladata kimerült az egyszerűbb adminisztratív teendők ellátásában, nyugtákat adtak ki, vagy ellenjegyezték őket, és egyéb írnoki munkát végeztek.[20] Az írnoki munka feltételezi, hogy a kincstári irodában bizonyos típusú iratexpediálás történt, jóllehet a prefektus saját hatáskörében minden bizonnyal nem adhatott ki okiratot. Az évente kétszer esedékes elszámolási időszakban itt állították ki a nyugtákat, amelyeket az érintett tisztviselő bemutatott a fejedelmi számvevőknek, akik átvizsgálták a benyújtott iratokat; ha ők nem találtak semmi hibát, akkor került a fejedelem elé az ügy, és végül a fejedelmi kancellária állította ki a hivatalos felmentő levelet.[21] A kincstári iroda és a fejedelmi kancellária közötti szoros kapcsolatot az ügymenet lebonyolításán kívül az is bizonyítja, hogy a kincstári irodában dolgozó komornik deákok, valamint a kincstári iroda mellett tevékenykedő fejedelmi számvevők között jelentős azon személyek száma, akik a nagyobb vagy a kisebb kancelláriában írnokként kezdték hivatali karrierjüket.[22]

A 16. század végén tehát egy, a középkori magyar hagyományokon alapuló, de az erdélyi állam speciális szükségleteihez igazított, bizonyos mértékben centralizált pénzügyigazgatási rendszer keretein belül igazgatták a pénzügyeket. A fejedelmi udvarban működő kincstár irányítója és a fejedelmi számvevők közvetlenül a fejedelemtől függtek, jóllehet az előbbi munkáját befolyásolhatta a mindenkori főkomornyik is. A vidéken dolgozó tisztségviselőket elszámoltatták, így bizton állíthatjuk, hogy a Báthory Zsigmond első lemondását követően kiküldött királyi biztosok egy fejlettebb pénzügyigazgatást vettek át, mint azt korábban gondoltuk.[23]

---

[19] *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 334.

[20] Az adók beszedésében ellátott szerepükre lásd uo. 306–307.

[21] A fentiekben ábrázolt ügymenetet a Bethlen Gábor által 1620-ban kiadott kincstartói utasítás írta le részletesen, de a későbbiekben bemutatásra kerülő Bodoni István számára kiadott utasításban is hasonlóan rendelkeztek, ezért feltételezhető, hogy Bodoni kinevezését megelőzően is így járhattak el. A Bethlen-kori instrukcióra lásd Az erdélyi főkincstartó 1620-iki utasítása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5. (1898) 41–43.

[22] Vö. *Kubinyi A.:* A királyi kincstartók i. m. 50.; A kancelláriai karrierekre lásd *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 195., 332.; Gyarmati Gergely deák esete különleges, ugyanis minden bizonnyal apósa, Székesfehérvári András révén került be a kincstári irodába. Nem kellett a teljes szamárlétrát végigjárnia – azaz írnokoskodnia a kancellárián –, egyből a magasabb rangot biztosító kincstári írnoki pozíciót kapta meg.

[23] Vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 835.

Bodoni István instrukciója és az Erdélyi Kamarára vonatkozó első tervek (1598–1601)

Báthory Zsigmond első lemondásának feltételeit az 1597 decemberében elfogadott prágai szerződés rögzítette, és mivel a fejedelem nem volt hajlandó addig az országban maradni, amíg az utódjának szánt Miksa főherceg megérkezne, I. Rudolf három királyi biztost küldött Erdélybe (Bartholomäus Pezzen, Szuhay István, Istvánffi Miklós).[24] A biztosok feladatai közé tartozott az erdélyi terület Habsburg hűségre térítése, a fellelhető erőforrások felmérése. Az anyagi források, jövedelmek feltérképezésén túl találniuk kellett egy olyan, a császári-királyi udvar számára megbízható embert, aki politikai elkötelezettsége mellett pénzügyigazgatási tapasztalatokkal is rendelkezik, és hatékonyan tudja kezelni a befolyó jövedelmeket. A biztosoknak elsősorban tehát arra kellett törekedniük, hogy stabilizálják az erdélyi terület pénzügyeit; a központi kormányzat a pénzügyigazgatás nagyobb mérvű átszervezését a tartomány pacifikálása után kívánta végrehajtani.

A királyi biztosok eleget téve kötelezettségüknek, a leköszönt fejedelem egyik megbízható hívét és diplomatáját, a konvertita Bodoni Istvánt tették meg az erdélyi kincstár vezetőjének.[25] Bodoni kiválasztása nemcsak politikai, hanem szakmai szempontból is megalapozott döntés volt, hiszen rendelkezett pénzügyigazgatási tapasztalattal, többek között vezette a vízaknai sókamarát.[26] A Magyar Királyság területén megszokott ügymenet szerint Bodoni István kapott a biztosoktól egy részletes, 18 pontból álló instrukciót is, amely pontosan körülhatárolta a tevékenységi körét. Az utasításon pontos dátum nem szerepel, ezért csak feltételezhetjük, hogy Bodoni nem sokkal Báthory Zsigmond lemondása után vehette azt kézbe. A gyorsaságra és a hatékonyságra nagy szükség volt, ugyanis hasonlóan az 1552 és 1556 közötti időszakhoz, a 16. század végén is abban bizakodtak a döntéshozók, hogy az erdélyi területről befolyó jövedelmek önmagukban elegendőnek bizonyulnak a katonaság ellátására és

[24] *Nagy Gábor:* Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából. Századok 141. (2007) 1557.; *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 822.

[25] *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 834–836.; Bodoni többek között Itáliában teljesített diplomáciai szolgálatot. Egyik nagy ellenlábasa az 1598 áprilisában börtönbe vetett kancellár, Jósika István volt. Lásd *Bethlen F.:* Erdély története III. i. m. 188–189.; Elég rossz megítélése volt a kortársak között, többek között Gálffy János halálában játszott szerepe miatt, Szamosközy és Bethlen is gátlások nélküli történetőként jellemezte. Az biztos, hogy minden politikai változást igyekezett a saját hasznára fordítani. Báthory Zsigmond után Báthory András szolgálta, aki tanácsúrrá nevezte ki, majd az ő halála után Mihály vajda belső köreibe tartozott. Lásd *Bethlen Farkas:* Erdély története V. Báthory Zsigmond lemondásától Mihály vajda hatalomra kerüléséig (1598–1600). Ford. Kasza Péter. Bp. 2010. 156., 211–212., 258., 263.

[26] Serviciul Judeţean Arhivelor Naţionale (a továbbiakban: SJAN) Sibiu Primăria Municipiului Sibiu, Socotelile Oraşului Nr. 105. fol. 16.

az egyéb hadi kiadások finanszírozására. Unokája I. Ferdinándhoz képest mindenképpen lépéselőnyben volt, hiszen a 16. század közepén a magyar királynak egy addig ismeretlen úton kellett elindulnia. Ki kellett dolgozni a hatékony pénzügyigazgatás megszervezéséhez és működtetéséhez szükséges utasításokat, annak ellenére, hogy az idő sürgette, és Ferdinánd hatalma igen ingatag volt Erdélyben.[27] Ezzel szemben I. Rudolf idején a korábban – még elődei uralkodása alatt – kidolgozott instrukciók és tervezetek már készen álltak, és mintául szolgálhattak az erdélyi pénzügyek rendezésében. Ezenfelül a császári-királyi udvar döntéshozói már birtokában voltak azon ismereteknek, amelyeknek I. Ferdinánd és hívei még nem lehettek, így felkészültebben láttak hozzá a tartomány integrálásához.

Bodoni István tisztsége közelebb állt a fentiekben bemutatott kincstári prefektus hivatalához, mint a kincstartóéhoz, vagy a 16. század közepén Haller Péter és Vas László által viselt jövedelemigazgatóéhoz.[28] Bodoni feladata volt az erdélyi fejedelmek korábbi tárháza (*Schatzkammer*) és a tényleges kincstár (*fiscus*) vezetése, mint *obrister Presidentenambt*.[29] A kincstár vezetőjének vagy igazgatójának legfontosabb feladata a kincstárba befolyó jövedelmek kezelése volt. Az egyes tételeket személyesen kellett bevételeznie, a befizetésnél jelen kellett lennie a mellé rendelt ellenőrnek is, akit az irat *Rentmeister*ként említ.[30] A pontos ügyvitel és elszámoltathatóság érdekében minden esetben nyugtát kellett adnia az adott összeget átadó tisztviselőnek, amelyet saját pecsétjével és aláírásával is el kellett látnia. Bodoninak együtt kellett működnie a számvevőkkel (*exactores*) is, ugyanis az utóbbiak által kiadott elismervény volt a hivatalos, a tisztviselő ezzel tudta igazolni, hogy beadta a kérdéses pénzösszeget. A kincstári prefektus munkáját tehát két szinten is ellenőrizték, egyrészt a mellé rendelt ellenőrön, másrészt a számvevőkön keresztül.

---

[27] *Oborni Teréz:* Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (FONS Könyvek 1.) Bp. 2002. 49–53.

[28] Haller Péter instrukciójában a jövedelemigazgató és kincstartó kifejezés is szerepelt, a sorrend azonban nem volt véletlen, a király kizárólag a hagyományok iránti tiszteletből használta a kincstartó megnevezést. Haller utódjánál, Vas Lászlónál már kizárólag az *administrator proventuum* elnevezést alkalmazták. Lásd *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 52.

[29] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 144 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Jogbiztosító és kiemelt fontosságú iratok, Magyar Történelmi Emlékek (a továbbiakban: E 144) 1. cs. fol. 416–418. Kiadva: Utasítás az erdélyi kincstartó részére 1598-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. (1900) 323–325., vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 834–836.

[30] MNL OL E 144 1. cs. fol. 416. Vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 834–836. A Rentmeister tisztségére lásd *Kenyeres István:* XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére I–II. (FONS Könyvek 2.) Bp. 2002. I. 56.

Bodoni kötelességei közé tartozott a számadáskönyv vezetése, amelybe bejegyzett minden bevételt és kiadást típusokra bontva.[31] Előfordult, hogy a kincstárban nemesércet is beváltottak, ezt is be kellett vezetni a számadáskönyvbe, és nyugtát adni, amit később továbbítani kellett a számvevőknek.[32] A kincstári kifizetések esetében sem járhatott el egyedül, a bevásárlásokra utalványozott összegek kiadását a számvevőknek is ellen kellett jegyezniük; csak az a nyugta volt érvényes, amelyen a kincstár vezetőjének és legalább egy számvevőnek az aláírása szerepelt. Bodoni soron kívül akkor adhatott ki nagyobb összeget, ha arra királyi rendelet, vagy maguk a biztosok utasították. Az ilyen jellegű kiadásokat is vezetnie kellett a számadáskönyvben, és ha alkalom adódott rá, hetente, ha ez nem volt lehetséges, legalább havonta be kellett volna mutatni a biztosoknak a regisztert, amelyet azok aláírásukkal láttak volna el. A kincstár vezetőjének kellett kiutalnia az udvarban szolgálatot teljesítők (udvarmester, lovasok, gyalogok, szolgák) fizetéseit. Az instrukció arról is rendelkezett, hogy mikor kell megtörténnie a járandóság kifizetésének: az első fizetési napnak június 1-jét tették meg. Az utóbbi dátumból arra lehet következtetni, hogy Bodoni valamikor május folyamán kapta meg az instrukciót, és a tényleges munkát júniusban kezdhette el.

Hatalomváltás idején nem egyszerű feladat átvenni a pénzügyek irányítását, ez így volt Bodoni esetében is. Neki kellett ugyanis arról gondoskodnia, hogy a leköszönt fejedelem minden adóssága rendezve legyen. Ezenfelül ő felelt a postás ifjak fizetéséért, ha külföldi útra küldték őket, azt jelentenie kellett a számvevőknek is. A tárház sértetlenségét is neki kellett szavatolnia, ha mégis hiányt észlelne, azt azonnal jeleznie kellett a biztosoknak, akiknek elszámolással tartozott Miksa főherceg megérkezéséig. Az instrukció utolsó pontjai a kincstár vezetőjének és alkalmazottainak fizetését és egyéb járandóságait tárgyalta. Bodoni István éves fizetése 1000 tallér volt, ezen felül kapott 16 lóra elegendő fizetséget, helyettesének évi 200 tallér járt. A *Rentmeister* alatt szolgálatot teljesítő két tisztviselőnek fejenként évi 100 tallért határoztak meg. A fenti tisztségviselőkön felül a kincstár fizette az úgynevezett fűszerfelelőst (*Gewürzverwalter*), aki éves járandóságát posztóban és prémben kapta meg, valamint a „borstörőt" (*Pfefferströßer*), aki évente 4 forintot, egy ruhát és egy birkabekecset kapott. Rajtuk kívül Bodoninak még az írnokait kellett kifizetnie. Az instrukció utolsó pontja külön kihangsúlyozta,

[31] A számadáskönyveket általában az egyszerű számvitel alapján vezették. Lásd *Kenyeres István:* Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp. 2008. 125.

[32] A kincstárnál történő ércbeváltásra a korai Báthory-korból már van példa, többek között ezért adományozott Báthory István a zalatnai bányákat bérlő Grison családnak egy házat Gyulafehérváron. A bérlők itt tudták megvárni, amíg az ércükért pénzt kaptak. Lásd Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II. Szerk. Veress Endre. (Monumenta Transsilvanica) Kolozsvár 1944. 71–72.

hogy a felsorolt alkalmazottak nem Bodonitól, hanem a kincstártól kapják a fizetésüket. Ez azt jelentette, hogy a kincstárhoz tartozó tisztségviselők közjogi viszonyban álltak az uralkodóval, és nem kötötte őket semmilyen magánjogi viszony a kincstár vezetőjéhez. Az alkalmazottaknak járó természetbeni juttatásokról a mindenkori gyulafehérvári udvarbíró kötelessége volt gondoskodni.[33]

Bodoni István instrukciója a 16. század végi erdélyi pénzügyigazgatás pillanatképét tárja elénk, megmutatja, hogy milyen tisztségviselők dolgoztak a fejedelmi udvar mellett tevékenykedő kincstári iroda kötelékében. Erre enged következtetni a szövegben többször is visszatérő fordulat, miszerint Bodoninak a régi szokás szerint kell eljárnia. A számára kiadott instrukcióból egyértelműnek látszik, hogy az ő feladata elsősorban a szorosabb értelemben vett pénztári kezelés lett volna, ellenőrző funkciót egyáltalán nem láthatott el, és az erdélyi terület jövedelemforrásaira sem volt rálátása.[34] Jogosan merül fel a kérdés, hogy Bodoni tisztsége mennyiben új, és mennyiben folytatója az erdélyi hagyományoknak? Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a királyi biztosok nem akartak semmit kockáztatni, ezért inkább a már meglévő kincstári prefektusi tisztséget töltötték be nekik tetsző emberrel; az újdonság annyiból állt, hogy jogkörét a korábbiakhoz képest csökkentették. Elsődleges céljuk az volt, hogy a befolyó jövedelmeket hatékonyan lehessen kezelni, és ebből minél többet lehessen a király hatalmának megszilárdítására és a katonaság ellátására költeni.

Bodoni István tevékenységéről nem sokat lehet tudni, annyi bizonyos, hogy 1598 decemberében még viselte a tisztségét, erről tanúskodik egy általa aláírt elismervény.[35] A történeti eseményeket ismerve nem lehetett könnyű dolga. A Miksa főherceg megérkezésére váró királyi biztosok azt várták el tőle, hogy minél több pénz kerüljön a kincstárba, jóllehet azt maguk is elismerték május 24-én kelt jelentésükben, hogy a tartomány pénzügyi helyzete komoly aggodalomra ad okot; véleményük szerint a hiány legalább 200 000 forintra tehető.[36] Ehhez a tetemes hiányhoz többek között az is hozzájárulhatott, hogy Báthory Zsigmond, mielőtt elhagyta volna Erdélyt, szó szerint kifosztotta a kincstárat, ha hihetünk Bethlen Farkas leírásának. A történetíró úgy emlékezett meg a fejedelem első lemondásáról, hogy Báthory a hivatalos ceremónia után kihordatta a teljes veretlen és vert arany- valamint ezüstkészletet a tárházból, elvitte az adókból befolyt összegeket is, a legtöbb értékes tárgyat – kivéve a súlyos kárpitokat, s mindezeket

[33] MNL OL E 144 1. cs. fol. 416–418.
[34] Vö. *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 52–53.
[35] MNL OL Mikrofilmek Beszterce város és kerület levéltára, Beszterce város és kerület, Missiles 1598/Nr. 124.
[36] *Nagy G.:* Miksa főhercegre várva i. m. 1560., illetve *Oborni Teréz:* Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. Történelmi Szemle 47. (2005) 3–4. sz. 343.

nagybátyja, Bocskai István görgényi várába szállíttatta.[37] Jóllehet a biztosok több helyen is panaszkodtak a nehéz pénzügyi viszonyokra, az erdélyi állam területéről egy 1598. évi, valószínűleg már Bodoni működése alatt készült kimutatás szerint legalább 219 000 forint bevétele volt a kincstárnak, míg a kiadások összege mintegy 247 000 forintra rúgott. A 28 000 forintot elérő deficit ellenére még mindig komoly pénzügyi potenciál rejtőzött a fejedelemségben, amelynek jelentős részét a nemesércbányászatból származó haszon tette ki.[38]

Azt követően, hogy Báthory Zsigmond 1598 augusztusában szó szerint visszalopódzott a hatalomba, a Habsburg-kormányzatnak még legalább két évet kellett arra várnia, hogy újra magáénak tudhassa Erdélyt, így a nagyobb léptékű pénzügyigazgatási tervekkel is várni kellett.

Az Udvari Kamaránál a folyamatosan változó hatalmi viszonyok ellenére több átszervezési koncepciót is kidolgoztak ezekben az években azon elgondolással, ha alkalom adódik rá, azonnal neki lehessen állni a megvalósításuknak. A századforduló kamarai szakemberei szerencsés helyzetben voltak, hiszen az első országegyesítési kísérlet során megalkotott instrukciók, tervek a rendelkezésükre álltak, a kiindulási pont azonban más volt, mint a 16. század közepén. 1552-ben I. Ferdinánd biztosainak még arra kellett választ adniuk, hogy az erdélyi pénzügyek élére elegendő volna-e egy embert állítani, kapjon-e segítőket, vagy jobb lenne kamarát felállítani Erdély területén is.[39] A király a biztosok javaslata alapján végül úgy döntött, hogy a Felső-Magyarországon éppen formálódó jövedelemigazgatósághoz hasonló szervezetet állít fel Erdélyben, melynek vezetője Haller Péter lett.[40] A két terület stratégiai jelentősége hasonló volt, ezzel már a kortársak is tisztában voltak. A századfordulóra sok minden megváltozott, hiszen Kassán már jó harminc éve üzemelt a Szepesi Kamara, és a Magyar Kamaránál is évtizedes tapasztalatok halmozódtak fel, így a Habsburg-kormányzat a kamarai igazgatás keretén belül képzelte el az erdélyi jövedelmek irányítását, az egyszemélyes vezetés lehetősége fel sem merült. Erről tanúskodik Mátyás főherceg 1601. szeptemberi utasítása. A főherceg mandátumában felszólította a Magyar Kamara tanácsát, hogy írják meg véleményüket az Erdélyben felállítandó kamarával kapcsolatban. A tanácsosoknak arról kellett nyilatkozniuk, hogy milyen szervezeti felépítéssel működjön az erdélyi hivatal, valamint egy instrukciótervezetet is kért tőlük.[41] A Magyar Kamara tanácsa úgy vélte, hogy nem

[37] *Bethlen F.:* Erdély története III. i. m. 35–36.
[38] *Oborni T.:* Erdély kincstári bevételei i. m. 338–345.
[39] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 46–47.
[40] Uo. 52–53. Haller majdnem olyan széles jogkörrel rendelkezett, mint Werner György Felső-Magyarországon.
[41] MNL OL E 21 Magyar Kamara regisztratúrája, Benignae resolutiones (a továbbiakban: E 21), 1601. szeptember 3. fol. 2. Kiadva: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi

kompetens ebben a kérdésben, ezért továbbította a feladatot a Szepesi Kamara tanácsának Kassára. Ez is bizonyítja, hogy az erdélyi terület Magyar Királyságon belüli helyzetét több szempontból is párhuzamba állították a felső-magyarországi régióéval. A Szepesi Kamara tanácsosai szeptember 15-én kelt válaszlevelükben kihangsúlyozták, hogy milyen bonyolultak az erdélyi viszonyok, és szerteágazóak az erdélyi fiskális javak. Azt javasolták felettesüknek, hogy a korai Szepesi Kamara mintájára állítsanak fel egy olyan hivatalt, amely legalább a minimális mértékben teljesíti a kamarai szervezet jogi feltételeit. Ennek értelmében – érveltek – ki kellene nevezni egy elnököt, mellé két tanácsost, egy titkárt, egy írnokot, valamint egy számvevőt. Ez a berendezkedés addig maradna érvényben, amíg nem döntenének a végleges igazgatási formáról. A kassai kamarai tanácsosok szerint kizárólag németeket és magyarokat – értve ez alatt a királyságbelieket – lenne tanácsos alkalmazni, mert az erdélyiek rendkívül megbízhatatlanok. A német kamarai tisztviselők közül Nicolas Haunoldot, az Udvari Kamara titkárát, valamint Johann Ercket, néhai idősebb Felician von Herberstein nagybányai bányabérlő egykori alkalmazottját ajánlották, aki akkoriban már a máramarosi sóbányászat vezetője volt. Utóbbi személyénél kiemelték, hogy az elmúlt években sokat forgott erdélyi körökben, utalva a Herberstein családhoz fűződő viszonyára.[42] A magyarok közül Pesthy Zsigmond Sáros vármegyei nemesurat és Kiss Lukács kassai várnagyot tartották alkalmasnak a feladatra.[43]

Az Udvari Kamara elfogadta a Szepesi Kamara javaslatát, de Báthory Zsigmond újbóli visszatérése és az abból fakadó újabb politikai fordulat arra kényszerítette a központi kormányzatot, hogy az „A" tervnek is nevezhető elképzelés megvalósítását egy békésebb időszakra halassza, és egy kevésbé bonyolult „B" terv mentén, egy jövedelemigazgatóság felállításával oldja meg az erdélyi pénzügyigazgatás átalakítását, ahogy azt I. Ferdinánd is tette 1552 és 1553 között.[44]

Ţârii-Româneşti VI. Publicate de Andrei Veress. Bucureşti 1933. 58–64., 449. Vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 835.

[42] MNL OL E 21 1601. szeptember fol. 4–7. Vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 835.; Nicolas Haunold erdélyi tevékenységére lásd Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (a továbbiakban: AVA FHKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) r. Nr. 89. Konv. 1605. August fol. 35–40. Johann Erck hosszú időn keresztül idősebb Felician von Herberstein bizalmasa volt, többek között ő volt Raimund von Herberstein nevelője, valamint a nagybányai bányakamara vezetője 1585 és 1590 között. Kettejük viszonya azonban megromlott, leginkább azért, mert Erck végezte az érdemi munkát Nagybányán, míg Herberstein politikai terveit szövögette, és állandóan úton volt. A báró halála után nem sokkal elvette annak özvegyét, és megpróbálta rátenni a kezét a Herberstein vagyonra, de ez a terv végül az örökösök ellenállásán megbukott. Lásd MNL OL F 15 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et stylionaria (a továbbiakban: F 15) XV. Prot. fol. 308.

[43] MNL OL E 21 1601. szeptember 15. fol. 4.–7.

[44] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 49–50.

Az erdélyi tartomány pacifikálása és a jövedelemigazgatóság felállítása (1602–1603)

Báthory Zsigmond a Mihály vajda megöletését követő általános kétségbeesést arra kívánta felhasználni, hogy újra magához ragadja a hatalmat, de végül 1602-ben feladta a küzdelmet, és végleg távozott Erdély területéről. A visszatérő Giorgio Basta generális 1602 júliusában az erdélyi csapatokat megverte Tövisnél, így ellenfél nélkül maradva Erdély egyedüli ura lett.[45] I. Rudolf azonban nem kizárólag az erdélyi területet kemény kézzel hódoltató Bastára kívánta bízni Erdély kormányzatát. Az ideiglenes polgári kormányzás két királyi biztos (Hans Molart, Nicolas von Burghausen) feladata lett, akik 1602 decemberében érkeztek meg a fejedelemség területére, ahol azonnal munkához láttak. Az első hónapokban végzett tevékenységükről egy februári, hosszabb lélegzetvételű jelentésben számoltak be, amelyben helyet kapott több, az erdélyi tartomány kormányzására vonatkozó javaslatuk is.[46] A pénzügyigazgatásról csak általánosságban írtak, miszerint fontos lenne a jövedelmeket növelni, a sok haszonnal kecsegtető nemesércbányászatot fejleszteni. Új erdélyi kormányzati központnak pedig Szeben városát ajánlották, ugyanis az ott lakó szászok megbízhatóak, lojálisak az uralkodóhoz.[47]

Ugyanezekben a kérdésekben nyilvánított véleményt Napragi Demeter egykori erdélyi kancellár is, aki szintén kiemelte Szeben hűségét 1602-ben benyújtott memorandumában. Napragi a biztosokkal ellentétben a polgári kormányzás minden területére, köztük a pénzügyigazgatás átalakítására is tett javaslatot feljegyzésében. Az erdélyi pénzügyeket – írta – vagy megbízható *perceptoroknak*, azaz pénztárnokoknak, vagy egy kamarának kellene vezetnie. A tisztviselőknek instrukciót kellene adni, és lelkiismeretes német hivatalnokokat kellene megbízni ezzel a fontos feladattal. Véleménye szerint Kolozsvár vagy Brassó alkalmas lenne pénzügyigazgatási központnak, a kormányzás egyéb területeit pedig Gyulafehérvárról vagy Szebenből irányítanák.[48] A két fenti feljegyzés közül a pénzügyigazgatási változtatások terén Napragi munkája bizonyult

[45] Erdély története I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Bp. 1986. I. 530–532. (A vonatkozó fejezet szerzője Makkai László.)

[46] Relation der kais. Kommissäre Basta, Molart und Burghauß an Kaiser Rudolph II. über die siebenbürgischen Angelegenheiten und wie selbe am besten zu ordnen seien. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Bd. IV/2. Hermannstadt 1850. (a továbbiakban: Relation) 86–128.

[47] Uo. 98.

[48] Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/b. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae) Bp. 1875–1898. (a továbbiakban: EOE) V. 173–175. A királyi biztosok a pénzügyi központ helyszínét illetően nem értettek egyet a püspökkel, ők éppen azt ecsetelték jelentésükben, hogy Kolozsvár és Brassó polgársága nem megbízható, ezért kellene a polgári kormányzás minden területét Szebenből irányítani. Lásd Relation 98.

hasznosabbnak, jóllehet ő sem fogalmazott meg nagyobb újítást a korábban már meghatározott alapelvekhez képest.

Ahhoz, hogy az erdélyi területet tartósan a király uralma alatt lehessen tartani, hatékony pénzügyigazgatásra és biztos jövedelemforrásokra volt szükség. A Habsburg-kormányzat ezért – ahogy az előbbiekben utaltam rá – a jövedelemigazgatás gyors és egyszerű átszervezésére törekedett, ugyanis az elsődleges cél az Erdélyben állomásozó csapatok ellátása volt. A királyi biztosok arra vonatkozóan nem kaptak külön utasítást, hogy a pénzügyek terén milyen módosításokat hajtsanak végre, ezért saját hatáskörükben dönthettek egy ideiglenes megoldásról, amely elnyerte a központi kormányzat tetszését is. A zavaros politikai, hatalmi viszonyok között úgy találták jónak, ha egy embert állítanak az erdélyi jövedelmek és fiskális birtokok élére, akinek a hűségében és elkötelezettségében meg lehet bízni, ezen felül pedig befolyásos személyiség is.[49] Giorgio Basta, Hans Molart és Nicolas von Burghausen választása egy szebeni polgárra esett: Hans Paul (Johann) Rennerre, aki szabómester volt és gazdag kereskedő, 1600-ban az újegyházi királybírói posztot töltötte be.[50] Ebben az időben még karrierje elején állt, de a Habsburgok iránti hűsége töretlen volt, ahogy ezt a későbbi évtizedekben végzett munkássága is bizonyítja. Gyulaffi Lestár szerint a királyi biztosok nagy becsületben tartották, a legfontosabb döntésekben mindig kikérték a véleményét. 1605-ben Szeben polgármestere lett, és mivel nem volt hajlandó Bocskai pártjára állni, el kellett menekülnie Moldvába.[51] Hans Renner az erdélyi jövedelmek és bevételek adminisztrátora és főinspektora (*Der siebenbürgischen landt regalien und*

[49] Vö. *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 49–50.

[50] *Georg Kraus:* Erdélyi krónika (1608–1665). S. a. r. Vogel Sándor. Bp. 1994. 753. Renner neve több formában is előfordul a forrásokban, többek között Johann Rhener/Rehner, vagy Régeni Jánosként.

[51] Gyulaffi Lestár följegyzései (1565–1605). Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Közli Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptores 34.) Bp. 1881. 133., 208., 281.; Polgármesterségére lásd *Soós Ferenc:* Egy monogram feloldása. Éremtani lapok 29. (1995) 10–14. Kortársával, Albert Huettal szemben az ő személyéhez ambivalensen viszonyult a szász történetírás. Szeben városának és a szász universitasnak egyik legbefolyásosabb személyisége volt, moldvai száműzetése után visszatért Szebenbe, ahol kereskedéssel foglalkozott. Báthory Gábor a széki „merényletet" követően lefogatta, és Bécsből hozatott 80 000 forintot érő áruit lefoglaltatta, az utóbbi árával Renner egyébként adósa maradt a bécsi kereskedőknek. Lásd Gr. Illésházy István feljegyzései, Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613, Bíró Sámuel folytatásával. Közli. Kazinczy Gábor. (Monumenta Hungariae Historica 2. osztály Scriptores 7.) Pest 1863. 281–282.; Johann és Gustav Seivert több történeti munkájában is károsnak nevezte tevékenységét, leginkább Georg Kraus krónikájára támaszkodva. Véleményük szerint magának akarta megszerezni a fejedelmi címet. Lásd Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze von Gustav Seivert. Hermannstadt 1859. 84.; 1615-ben Bethlen Gábor követeként járt Bécsben, ahol átállt a Bethlen-ellenes párt oldalára, akik meg akarták buktatni a fejedelmet. A császári udvarban tett szolgálataiért cserébe tanácsosnak nevezték ki, egy udvarbeli nemesasszonyt vett feleségül. Végül Bethlen Gábor kegyelme révén 1625-ben visszatérhetett Erdélybe, ahol rövidesen elhunyt. Lásd *Kraus, G.:* Erdélyi krónika i. m. 97–101. Az általa viselt jövedelemigazgatói posztról egyik történeti munka sem emlékezik meg.

einkommen administrator und inspector supremus) lett, azaz ő töltötte be az erdélyi jövedelemigazgatói tisztet.[52] Kinevezésére 1603. március 1-jén került sor, ahogy ez kiderül 23 pontból álló instrukciójából.[53] A bevezetőben azzal indokolták meg Renner kinevezését, hogy a tartomány megvédéséhez és megtartásához szükséges jövedelmek kezelésére és behajtására szükség van egy hozzáértő, hűséges emberre. Az instrukció pontjait a biztosok állították össze, ebben minden bizonnyal segítségükre volt az 1553 júniusában Haller Péternek kiadott utasítás is, ahogy erre a későbbiekben még vissza fogunk térni.

Renner elsősorban Basta generálisnak tartozott elszámolással, valamint együtt kellett működnie a számvevőkkel (*exactores*), akiket minden bizonnyal Basta és a biztosok neveztek ki. A jövedelemigazgató hatásköre kiterjedt minden egyes jövedelmi ágra, ő irányította a fiskális tulajdonban lévő birtokokat az udvarbírókon keresztül, neki tartoztak elszámolással a sókamarák és bányakamarák vezetői, ő irányította a tized, a huszad beszedését. A közvetlenül a kincstárba érkező jövedelmek típusát és összegét vezetnie kellett a számadáskönyvben, kifizetést kizárólag a számvevők engedélyével kezdeményezhetett, ez alól a generális által kért rendkívüli utalványok jelentettek csak kivételt. Az ő feladata volt a vidéken dolgozó kincstári tisztviselők ellenőrzése, ügyelnie kellett arra, hogy a lakosságot ne dolgoztassák a törvényben meghatározott mértéken túl. Sem az udvarbírók, sem a harmincadosok nem halmozhattak fel hátralékot, neki kellett arról gondoskodnia, hogy minden jövedelem bekerüljön a kincstárba. Aki mégsem szolgáltatta be megfelelően a bevételeket, az ellen a generális tudtával és beleegyezésével akár katonai erővel is felléphetett, lefogathatta és börtönbe vethette a renitens tisztviselőket. Havonta kellett azt is ellenőriznie, hogy a hivatalnokok az instrukciók alapján járnak-e el, amelyeket a biztosok adtak ki számukra. A harmincadhelyek igazgatásánál végezzen alapos munkát – szólt az utasítás –, érje el, hogy növekedjenek a vámbevételek, a harmincadosok helyben csak akkor fizethetnek ki nagyobb összegeket, ha arra a jövedelemigazgató vagy a generális külön engedélyt ad. A harmincadosoknak negyedévente kellett számot adni munkájukról, a feljegyzéseket a számvevőkhöz kellett eljuttatniuk. A jövedelemigazgatónak is lelkiismeretesen kellett vezetnie a számadáskönyvet,

[52] ÖStA AVA FHKA Siebenbürgische Akten, r. Nr. 95. fol. 822–829. (régi jelzet: Anhang gemischter Faszikel Siebenbürgen, Urkunden und Varia, Fasc. 1. Nr. 16.) (a továbbiakban: SA UV). A német instrukció latin nyelvű, rövidített másolatában tévesen szerepel a neve Paulus Drinerként, ahol egyébként a dátumot is hibásan adták meg. Lásd uo. fol. 831–833. Szilágyi Sándor jegyzetben közölte a kinevezési okirat bevezetőjét. Lásd EOE V. 47–48. Vö. *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 426–427.

[53] A biztosok saját hatáskörükben jártak el Renner kinevezésekor, ezt bizonyítja, hogy az instrukció végén zárómondatként az szerepel, hogy várnak az uralkodó megerősítésére és jóváhagyására. Lásd ÖStA AVA FHKA SA UV r. Nr. 95. (régi jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 829.

minden hónapban készítenie kellett egy kivonatos számadást (*regestum*), ebben kellett feltüntetnie az összes bevételt és kiadást. Rennernek joga volt megválni alkalmazottjaitól, ha úgy vélte, hogy nem végzik jól munkájukat, de Bastával egyeztetnie kellett a személycseréről. A leköszönő tisztségviselő köteles volt minden dokumentumát, feljegyzését és számadását beszolgáltatni, a jövedelemigazgató pedig a saját vonatkozó beszámolóival együtt továbbította azokat a számvevőknek. Az instrukció szövege itt utalt a hatvan éve történt eseményekre, azaz Haller Péter idejére, amikor a tisztviselők lelkiismeretesen elszámoltak tevékenységükkel az Udvari Kamara felé.[54] Az is kiderül az utasításból, hogy a tizedeket továbbra is bérbe adták. Renner feladata volt a bérlők ellenőrzése, többek között az, hogy időben adják be a bérleti díjat, és ne csaljanak, azaz ne tudják a befizetett bérleti díj többszörösét behajtani a falvakon. A szászok által fizetett Szent Márton-napi cenzus adminisztrálása is az ő hatáskörébe tartozott; az utasítás külön felhívta a jövedelemigazgató figyelmét, hogy ügyeljen arra, a szász lelkészek megkapják az adóból nekik járó részt. Az egyes jövedelemtípusokat (tized, harmincad, ércbeváltás) bérlő személyekkel szerződést kellett kötni, amelyben pontosan rögzítették a bérleti díj összegét, a kifizetés módját és idejét. Renner feladata volt az is, hogy felméresse a háború során elpusztult területeket, és gondoskodjon a lakatlan falvak újratelepítéséről. Az újonnan érkezők kapjanak házat, valamint bizonyos ideig adómentességet, hogy be tudjanak rendezkedni az új helyen. A telepítés lebonyolításában kérhette a generális segítségét is. Fontos volt a tartomány biztonsága szempontjából, hogy jó viszonyt ápoljon a katonai vezetőkkel, tartsa tiszteletben a kiváltságaikat, és időben fizesse ki járandóságaikat. A természetbeni juttatásokról is adjon számlákat, ezeket a hadi fizetőmesternek (*Feldtkriegszahlambt verwalter*) kellett bemutatnia. A kincstár érdekeit is Rennernek kellett képviselnie: ha egy birtok magszakadás vagy hűtlenség miatt visszaháramlott az uralkodóra, a jövedelemigazgató feladata volt felméretni és a jövedelmezőbbeket megtartani kincstári kezelésben. Az instrukció végén kihangsúlyozták, hogy minden bevételért és jövedelemért ő felel, az esetleges hiányt pedig saját vagyonából kell pótolnia. Rennernek alá kellett írni egy reverzálist, amelyben hitet tett amellett, hogy lelkiismeretesen végzi majd munkáját, vállalja minden döntéséért és az esetlegesen keletkező hiányért is a felelősséget.[55]

Az instrukció a jövedelmek igazgatásán túl a jövedelemigazgató alkalmazottjairól is rendelkezett. Eszerint Renner mellett dolgozott egy pénztáros, aki

[54] ÖStA AVA FHKA SA UV (régi jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 822–829. Haller Péter elszámolását, amelyet lemondása után nyújtott be, a királyi biztosok (Werner György és Francisci Tamás) pontról pontra átnézték, és elég nagy bizalmatlansággal kezelték az adatait. A későbbiekben még többször „zaklatták" alig egy éves munkája miatt. Lásd *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 120–122.

[55] ÖStA AVA FHKA HKA SA UV (régi jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 830.

a pénzkezelésért volt felelős, a kincstárba történő befizetéseket és kifizetéseket vezetnie kellett egy regiszterbe, amelyet a jövedelemigazgatónak és Basta generálisnak be kellett mutatnia. A pénzkezelés szabályai szigorúak voltak. Hiába volt Bastának rálátása és valójában döntési jogköre is a pénzügyigazgatás területén, a hozzá beérkező pénzösszegeket neki is be kellett fizetnie a kincstárba, a befizetésről pedig a pénztáros adott egy nyugtát, amit a jövedelemigazgató ellenjegyzett. A pénztáros fizetését, ahogyan a jövedelemigazgató is, a kincstárból kapta, utóbbi éves járandósága 1200 aranyforint volt, ezenfelül kapott még 100 köböl búzát és 12 hordó bort.[56] A pénztároson kívül Renner közvetlen beosztottja volt a főudvarbíró – Budai Ferenc –, akinek feladata volt a fiskális tulajdonban lévő várak és uradalmak központi irányítása, ő ellenőrizte az egyes udvarbírók munkáját. Ahogy a többi hivatalnoknak, neki is kellett legalább negyedévente számadást készítenie, amit először Renner ellenőrzött, majd továbbította a számvevőknek. A főudvarbíró alá rendelt udvarbírók közül első helyen a gyulafehérvári uradalom vezetője, Stanislaw Krakker állt.[57]

Renner munkája, ahogy az instrukció is mutatja, nem lehetett egyszerű. Sokrétű feladatot kapott, a felelősség hatalmas volt, neki kellett volna egy személyben elérni a jövedelmek növelését, a bányászat fejlesztését, és az igazgatás hatékonyságát. Ezzel szemben a döntési jogkörét erősen megnyirbálták, a legfontosabb ügyekben nem járhatott el a generális megkérdezése és beleegyezése nélkül. Ez a körülmény is azt bizonyítja, hogy a jövedelmek rendezése elsődlegesen hadászati célzattal történt. Ha összevetjük a 16. század közepi és a 17. század eleji állapotokat, különösen Haller Péter és Hans Renner helyzetét, a párhuzamok mellett számos különbséget is találunk. A párhuzamok közé tartozik, hogy Haller és Renner is egy személyben volt felelős az erdélyi jövedelmek irányításáért, valamint mindkettejük mellé kijelöltek egy ellenőrt.[58] Haller esetében az ellenőrt (*contrascriba*) első körben a jövedelemigazgató alá rendelték volna, de I. Ferdinánd 1553 júliusában végül úgy döntött, hogy az ellenőr társa legyen Hallernak a pénzügyek irányításában.[59] 1603-ban már eleve az utóbbi koncepcióból indultak ki, a biztosok Georg Reichlt, az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) erdélyi küldöttjét bízták meg azzal, hogy Renner mellett lássa el az ellenőri feladatokat. Reichl is kapott instrukciót, amelyben a pénzügyekben való jártasságával indokolták meg kinevezését.[60] Az utasítás szerint ott kellett lennie a befizetéseknél és

[56] 1603-ban egy aranyforint értékét 170 dénárban határozták meg. Lásd MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 194–195.
[57] ÖStA AVA FHKA SA UV (régi jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 853–854.
[58] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 54–55.
[59] Uo. 52–53.
[60] ÖStA AVA FHKA HKA SA UV (régi jelzet: Fasc. 1. Nr. 16.) fol. 835.

kifizetéseknél, szóbeli utasítás alapján nem fizethetett ki pénzt, ez alól kizárólag Basta parancsai képeztek kivételt. Az ellenőrnek, ahogy a többi tisztviselőnek is, havi és negyedéves számadást kellett készítenie, az utóbbival az Udvari Kamara felé kellett elszámolnia. Amíg az uralkodó másképp nem rendelkezik – szólt az utasítás –, Reichl az erdélyi munkájáért 40 forintot kap hetenként.[61]

A legjelentősebb különbség a két jövedelemigazgató jogállása között húzódott. Haller Péter jóval nagyobb mozgástérrel rendelkezett munkája során, mint Hans Renner a 17. század elején. Haller nem volt oly mértékben alárendelve az Erdélyben állomásozó katonai vezetőnek (Castaldo), illetve a két vajdának (Dobó István, Kendy Ferenc), mint Hans Renner Giorgio Bastának.[62] Hans Renner munkáját nemcsak a generális, az ellenőr Georg Reichl, hanem a közelebbről meg nem nevezett számvevők (*exactores*) is ellenőrizhették. Haller Pétert központi szinten az Udvari Kamara számoltathatta el, míg a napi felügyeletet I. Ferdinánd a Magyar Kamara tanácsára bízta.[63] Ebből fakadóan Renner megbízásánál joggal várhatnánk, hogy a központi pénzügyigazgatási szerv is részt kapjon a jövedelemigazgató ellenőrzésében, de az instrukcióban ezt egy helyen sem említik. Kizárólag Rennernek – a többek között – az erdélyi harmincad üggyel foglalkozó és az Udvari Kamara archívumában fennmaradt elszámolásai bizonyítják, hogy kapcsolatban állt a központi kamarával.[64] Ennek hasonló magyarázata lehet, mint Haller esetében. A napi felügyeletet Renner felett Giorgio Basta látta el, míg végső elszámolással az Udvari Kamarának tartozott. Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy az Udvari Kamarának küldött feljegyzései megbízatása vége felé, 1603 novemberében és decemberében készültek. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy Hans Renner mennyire volt megelégedve saját munkájával – szemben Haller Péterrel –, de az bizonyos, hogy hivatalosan alig egy évig viselte hivatalát.[65] Míg Haller Péter egy éves elkeseredett szélmalomharc után maga mondott le tisztségéről, addig Hans Renner posztját maga a központi kormányzat szüntette meg.

A jövedelemigazgatóság bevezetése ideiglenes és kényszerűségből választott megoldás volt annak érdekében, hogy az erdélyi tartományt vezetők számára egyelőre áttekinthetetlen jövedelmeket minél előbb rendezni lehessen, és felhasználni

---

[61] Uo. Georg Reichl a későbbiekben többek között erdélyi hadi fizetőmester lett. Lásd Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607) I–II. Szerk. Veress Endre. (Monumenta Hungariae Historica 1. osztály Okmánytár 34.) Bp. 1909–1913. I. 540., 580., II. 311., 402.

[62] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 54–55.

[63] Uo.

[64] ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 81 Konv. 1603. November fol. 447–448.; Konv. 1603. Dezember fol. 358–359., 362–363. A források felkutatásában szíves segítséget nyújtott Oross András, a bécsi magyar levéltári delegátus, amit ezúton is köszönök neki.

[65] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 58.

az egyre növekedő hadikiadásokra. A Habsburg-kormányzat ugyanis nem mondott le arról, hogy a birodalom központjától távol eső területen bevezesse a kamarai igazgatást, ahogy azt pár évtizedet megelőzően Felső-Magyarországon is tették.[66] Ezt bizonyítja, hogy még Renner instrukciójának kiadása előtt egy hónappal az Udvari Kamara megkereste a Magyar Kamara tanácsát, hogy ajánljanak a felállítandó Erdélyi Kamara tisztviselői karába olyan szakembereket, akik jártasak számvevői, gazdálkodási feladatokban, valamint rendelkeznek latin nyelvtudással.[67] A kamara felállítását a Székely Mózes vezette lázadás és betörés ugyan késleltette, de miután Székely Mózes Brassó mellett vereséget szenvedett és meghalt, a Habsburg-uralom végleg megszilárdult Erdélyben, így folytatni lehetett a reformokat. Giorgio Basta már 1603 szeptemberében kijelentette az erdélyi rendeknek adott válaszában, hogy a jövőben a vámokat és tizedeket egy királyi kamara fogja beszedni Erdély területén.[68]

Az önálló erdélyi pénzügyigazgatási szerv felállításának terve azonban nem mindenkinek nyerte el a tetszését. A Szepesi Kamara elnöke, Migazzi Miklós már a goroszlói csatát követően megkereste az Udvari Kamarát azzal a kéréssel, hogy az újonnan birtokba vett bihari területeket az uralkodó ne adományozza el, hanem adja a Szepesi Kamara kezelésébe. Migazzi azzal érvelt, hogy az 1567. évi instrukció értelmében a kassai kamara joghatósága az erdélyi területre is kiterjedt.[69] A központi kormányzatnak azonban más tervei voltak, az Erdélyi Kamara felállításával az új tartományt szervezetileg is le akarta választani a Magyar Királyság területéről.[70]

Kamara és kormánytanács Erdélyben (1604–1605)

Az 1604. esztendő hatalmi-politikai események mellett igazgatási változásokban is bővelkedett. 1604 januárjában a Birodalmi Udvari Kancellária két nagy horderejű, Erdély igazgatását érintő uralkodói rendeletet és instrukciót adott ki.[71] A január 12-én kiadott utasítás Erdély kormányzásával foglalkozott, és egy nagy

---

66 Vö. uo.

67 MNL OL E 21 1603. február fol. 2., 42. Vö. *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 837.

68 EOE V. 235.; Székely Mózesre lásd Erdély története I. i. m. 532.

69 MNL OL E 136 Magyar Kamara archivuma, Diversae instructiones, Másolati könyvek és bekötött iratok (a továbbiakban: E 136) VII. k. 28–29. A forrást Póka Ágnes bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg.

70 *Kruppa T.:* Miksa főherceg i. m. 834–836.

71 A Magyar Udvari Kancellária és a Birodalmi Udvari Kancellária egymáshoz fűződő viszonyára és jogkörükre a teljesség igénye nélkül lásd *Fazekas István:* A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons 9. (2002) 1–3. sz. 232.

kormánytanács felállítását célozta meg.[72] Az Erdélyi Kamara megszervezését elrendelő okirat pedig 1604. január 20-án kelt.[73] A két szervezeti utasítással, noha jelentőségükhöz nem fér kétség, mindezidáig nem sokat foglalkozott a kutatás.

Jóllehet tanulmányomban az erdélyi pénzügyigazgatást érintő kérdéseket tárgyalom, mindenképpen szót kell ejtenem az Ember Győző által jobb híján kormánytanácsnak nevezett hivatalról is.[74] Az új erdélyi pénzügyigazgatási szerv ugyanis szorosan kötődött a kormánytanácshoz, mert az utóbbiban szerepet vállaló tanácsosok álltak a kamara élén is, valamint mindkét utasításban történik utalás a másik kormányszervre. A központi kormányzatnak elemi érdeke volt, hogy az erdélyi tartományt igazgató tanács együtt tudjon működni a bevételeket kezelő kamarával. A kormánytanácsnak kiadott instrukciót és az ahhoz tartozó január 16-i kiegészítő intézkedéseket Veress Endre publikálta. A forrásközlés bevezetőjében leírta, hogy a január 20-án kelt kamarai instrukció valójában a január 12-én kiadott utasítás átdolgozása, ugyanis – érvelt – a kormányzat nem volt megelégedve az első változattal, ezért rá egy hétre kiadták az átdolgozott változatot, amelyben már csak négy tanácsos szerepelt, a korábbi 14 személlyel szemben.[75] Veress interpretációját vette át Meinolf Arens, aki monográfiájában kizárólag kormánytanácsról ír, de az önálló erdélyi pénzügyigazgatási szervről nem.[76] Velük szemben Ember Győző szót ejt mindkét kormányszervről közigazgatástörténeti monográfiájában, de azt állítja, hogy a kormánytanácsnak nem adtak ki külön szervezeti utasítást.[77] A két forrás alapos átolvasása után azonban egyértelművé válik, hogy két külön utasításról van szó, amelyekből kiderül, hogy a Habsburg-kormányzat hogyan képzelte el a tartomány igazgatását békeidőkben.

A kormánytanácsról szóló instrukció bevezetőjében megindokolták az új kormányszerv felállítását. Eszerint a Székely Mózes vezette felkelés leverése után az

---

[72] Az instrukció több példányban is fennmaradt, az Udvari Kamara archívumában lévő szövegváltozatban széljegyzetek is találhatóak, lásd ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 104., 125–143. Veress Endre a szász universitas levéltárában őrzött másolatot közölte 1913-ban. Lásd Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–367.

[73] A kamarára vonatkozó utasítás is több helyen fennmaradt, és megjelent az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben is. ÖStA AVA FHKA SA, Siebenbürgische Kammerverhandlungen r. Nr. 1. fol. 594–607.; ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 363–391., illetve EOE V. 244–260. Az Udvari Kamara tanácsa az instrukciót 1603. december 26-án fogadta el, majd a Titkos Tanács elé került 1604. január 10-én. ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. Januar fol. 390–391.

[74] *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

[75] Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359.

[76] *Meinolf Arens:* Habsburg und Siebenbürgen (1600–1605). Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband. (Studia Transylvanica Band 27.) Köln–Weimar–Wien 2001. 195–197.

[77] *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

uralkodó elsődleges feladata az erdélyi tartomány és az „igaz vallás" megvédése, ebből a célból rendelkezett arról, hogy egy kormányzó és egy mellérendelt nagytanács irányítsa ezentúl Erdélyt.[78] I. Rudolf a kormányzóságot és az erdélyi generális tisztségét ideiglenesen Giorgio Bastára bízta, a nagytanácsba pedig elviekben 14 főt delegált.[79] Ez a kormányzási koncepció elsőként Hans Molart és Nicolas von Burghausen a fentiekben már említett jelentésében jelenik meg.[80] Ha összevetjük a Molart-jelentés kormányzattal kapcsolatos felvetéseit, valamint az erdélyi kormánytanács részére kiadott 1604. évi instrukciót, világossá válik, hogy a királyi biztosok jelentése fontos kiindulási pont volt a kormánytanácsi utasítás megalkotásánál. Az 1603. februári jelentésükben a királyi biztosok azt javasolták az uralkodónak, hogy egy kormányzót (*gubernator*) nevezzen ki Erdély élére, és rendeljen mellé egy nagytanácsot (*groß Rat*), amelynek legalább egy egyházi személy legyen a tagja. Ezenfelül szükség lenne egy kancellárra, a biztosok erre a tisztségre Sennyei Pongrácot ajánlották. Elmondásuk szerint Sennyei szót tud érteni a magyar nemesekkel, ami elősegítené a békés kormányzást.[81] Ugyancsak az 1603. évi jelentésben írtak arról a biztosok, hogy ajánlatos lenne a tanácsosi pozíciók többségét német urakkal és megbízható szász polgárokkal feltölteni. Az is kiderül a feljegyzésből, hogy a kancellár tisztségét névlegesnek szánták: az iratexpediálást a kormányzó mellé rendelt titkár feladatának gondolták, míg a legfontosabb ügyekben az Udvari Kancellária intézkedett volna.[82] Hans Molart és Nicolas von Burghausen úgy vélték, hogy érdemes lenne megfontolni Erdély gazdasági és pénzügyi felvirágoztatása érdekében külföldi, leginkább német ajkú telepesek, bányászok betelepítését. Véleményük szerint leginkább szorgos német bányászokra lett volna szükség, hogy újból felélesszék a hanyatlóban lévő nemesércbányászatot. Az új telepeseknek egytől három évig terjedő adómentességet biztosítottak volna.[83] Az erdélyi kormányzónak és tanácsának kiadott

[78] Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–360.

[79] A szervezeti utasítás fennmaradt változataiban két, egymástól eltérő névsor maradt ránk. A lista igen illusztris volt, itt kiemelném Albert Huet, Hans Renner, Daróczy Ferenc (aki a későbbiekben igazi Erdély-szakértővé vált) és Haller Gábor nevét, aki 1605 és 1607 között a fejedelmi jövedelmek administratora volt. Vö. *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 321.

[80] Vö. *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425–426.

[81] Relation 86–128. A királyi biztosok Sennyei személyével kapcsolatban aggodalmuknak is hangot adtak. Túlságosan önző, fukar – írták – és fikarcnyit sem ért a kancellári munkához, de a rendek jóindulatát el lehet vele nyerni. Lásd uo. Sennyei Pongrác hasonlóan Bodoni Istvánhoz jól kihasználta a politikai fordulatokat, ott találjuk Báthory András, majd Mihály vajda udvarában is. Lásd *Bethlen F.:* Erdély története V. i. m. 174., 263.; 1593 és 1601 között a fejedelmi tanács tagja. Lásd *Trócsányi Zs.:* Erdély központi kormányzata i. m. 34.

[82] Ehhez hasonlóan vélekedett Napragi Demeter is. Ő azt javasolta, hogy a kormányzó mellett nem kell felállítani külön kancelláriai hivatalt, a legfontosabb iratokat – ahogy I. Ferdinánd idejében is történt – a Magyar Udvari Kancellária bocsátaná ki. EOE V. 173–175.

[83] Relation 86–128.

instrukció alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a központi kormányzat Erdélyben egy olyan kormányszervet kívánt létrehozni, amely sok tekintetben hasonlított a Pozsonyban, a 16. század közepén székelő helytartói tanácshoz, többek között erre utalhat a tanácsosok címe is (*regiminis provinciae Transylvaniae consiliarii*).[84] Az erdélyi kormánytanács jogköre az erdélyi belpolitika minden egyes területére kiterjedt, rendszeresen kellett ülésezniük, az írásbeli munkát egy titkár és írnokok látják el a kormányzó mellett – szólt az instrukció –, az utóbbi rendelkezést külön kiemelték, ugyanis jelentős igazgatási különbség volt aközött, hogy a kancellár mellett állítanak fel egy irodát, vagy közvetlenül a kormányzó mellé rendelnek titkárt és írnokokat.[85]

Az instrukció több pontja is foglalkozott pénzügyigazgatási kérdésekkel. Általában megjegyezték, hogy a pénzügyi kérdésekben a kamara fog majd dönteni, a tanácsnak kizárólag véleményező szerepe lehet.[86] Az önálló pénzügyigazgatási hivatalra elsőként a hatodik pontban utaltak, eszerint az uralkodó az erdélyi jövedelmek és regálék kezelésével a kormánytanács egyes tagjait fogja megbízni, és instrukciót is adnak ki számukra. A szöveg pontosan nem nevezte meg a kijelölendő személyeket, de a január 20-án kiadott kamarai instrukció bevezetőjéből kiderül, hogy Nicolas von Burghausent, Paul Krausenecket, Georg Hoffmannt, és Carl Imhoffot (Im Hoff) bízták meg a feladattal.[87] A kormányzónak és a többi tanácsosnak mindenben segíteniük kellett a kamarát vezető tanácsosokat, abban az esetben, ha kérik, ugyanis – érvel a szöveg – azon felül, hogy a kamarától kapják a járandóságukat, a hatékony pénzügyigazgatás a kulcsa Erdély megtartásának.[88] Az erdélyi tartomány jövedelmei között kiemelkedő szereppel bírt a nemesércbányászatból származó bevétel, ezért a kormánytanácsnak arra kellett törekednie, hogy a bányászati szabadságok továbbra is érvényben maradjanak, és a bányászok nyugodt körülmények között tudjanak dolgozni. A központi kormányzat abbéli reményének is hangot adott, hogy a javuló körülmények német telepeseket, köztük vájárokat is, Erdélybe csábítanak.[89] A letelepedni szándéko-

[84] Vö. *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 91–106. Az erdélyi tanácstagok címére többek között lásd SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 12.
[85] Vö. *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 424. A titkári feladatot prágai Erasmus látta el.
[86] Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 359–367.
[87] EOE V. 244–260.
[88] Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 362–363.
[89] Rendkívül érdekes a január 16-án kelt kiegészítő utasítás idevágó része is. Veress Endre szerint ez egy titkos kiegészítés volt, mert a kormányzat rendkívüli magyarellenessége miatt nem merte nagydobra verni. Lásd Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 371–374. A szövegben foglalt elgondolások valóban az erdélyi szászság pozícióját erősítették volna. A tartomány stabilizációjában fontos szerepet szántak a városi lakosságnak, amely – írták – komoly károkat szenvedett el a háború során, ezért leginkább a városokba kellene a birodalom területéről polgárokat „csábítani". A demográfiai mutatókat is meg kellene fordítani, hiszen míg sok magyar gyerek születik, német ajkú alig. Erdély sikeres

zónak legalább három éves köztehermentességet kellene adni, hogy így segítsék berendezkedésüket.[90] Az instrukció arra is felhívta a kormányzó figyelmét, hogy a magszakadás és hűtlenség miatt a fiskusra háramló birtokok irányítása a kamara hatásköre, a kormánytanács többi tagja kizárólag javaslatot fogalmazhat meg ez ügyben. A kamara tisztviselőit segíteni kell az adók és a vámok beszedésében, valamint azokért felelős hivatalnokok ellenőrzésében.[91]

A kormánytanácshoz hasonlóan az Erdélyi Kamara is – Ember Győző szavaival élve – az újkori hivatal jellegét öltötte magára, hiszen állandó központtal (Kolozsvár) bírt, testületi ügyintézés jellemezte, és a hivatalnokok munkáját egy központi utasítás szabályozta.[92] Arról már korábban szó esett, hogy a kormánytanács és a kamara szoros kapcsolatban állt egymással. Több ok is meghúzódhatott azon elgondolás mögött, hogy egyes tanácsosok mindkét testületben dolgozzanak, de a legfőbb indok valószínűleg a tartomány pénzügyi és ezáltal politikai stabilizációja lehetett. A kormánytanács részlegesen ismertetett instrukciójából kiderül, hogy Erdély megtartásában kulcsfontosságú szerepe volt a pénzügy hatékony irányításának, ezért életbevágóan fontos volt, hogy a terület kormányzását és a pénzügyeket irányító szerv együtt tudjon és akarjon működni egymással.[93]

A szervezeti utasítás bemutatása előtt még két, Ember Győző monográfiájában szereplő adatot cáfolnék meg. Az első a kamara hatáskörével kapcsolatos. Az instrukció bevezetőjében található egy könnyedén félreérthető latin kifejezés (*caeteraque negotia eo spectantia*). Ez Ember Győző szerint azt jelentette, hogy az Erdélyi Kamara feladata nemcsak a szigorú értelemben vett pénzügyigazgatás lenne, hanem egyéb teendők is alá tartoznának.[94] A latin nyelvű instrukcióban azonban úgy fogalmaztak, hogy az uralkodó a tanácsosokat az erdélyi bevételek igazgatásával és egyéb teendők ellátásával bízta meg. Ebből pedig az következik, hogy az „egyéb teendők" kifejezés nem a kamarára vonatkozott, hanem a szöveg arra tett utalást, hogy a kamarai tanácsosok részt vettek a kormánytanács munkájában is.[95] A másik, kevésbé feltűnő tévedés a kamarai tanács összetételében érhető tetten. Ember Győző szerint a kamarai tanácsban Albert Huet és a korábbi jövedelemigazgató, Hans Renner is szerepet kapott, akiket ezzel kívántak

integrálását hátráltatja a román lakosság is, arra kellene ösztönözni a nemeseket, hogy a román jobbágyok helyett inkább németeket telepítsenek földjeikre.

[90] Uo. 362–363.

[91] Uo. 364–365.

[92] *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 425.

[93] Vö. uo. 427–428.

[94] […] quos de fide integritate ac industria eorundem confisi ad eam provinciam et durante beneplacito nostro constituimus in administratione proventuum Transylvanicorum caeterisque negotiis eo spectantibus, una cum adiunctis et infrascriptis personis, gerere debeant. Lásd EOE V. 244.

[95] Vö. *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 428.

kárpótolni a megszüntetett állásért.[96] Albert Huet neve azonban sem az instrukcióban, sem más – a kamarához köthető – eddig fellelt iratban nem fordul elő, ő kizárólag a kormánytanács munkájában vállalt tényleges feladatokat.[97] Hans Renner neve a későbbiekben valóban felmerült, mint lehetséges tanácstag. Mátyás főherceg 1604. november végén írt arról Giorgio Bastának, hogy talán jobb lenne a kamara központját Kolozsvárról átenni Gyulafehérvárra, mert onnan jobban szemmel lehetne tartani a távolabb fekvő erdélyi területeket, különösképpen a székely székeket. A főherceg abbéli aggodalmának is hangot adott, hogy a tanácsban csak „idegen" származású személyek ülnek, ezért talán érdemes lenne egy-két erdélyi születésű szászt is beválasztani, köztük Hans Rennert vagy Haller Gábort.[98] Arra vonatkozóan jelenleg nem rendelkezünk adatokkal, hogy a főherceg elgondolását megvalósították-e.

Az Erdélyi Kamara számára január 20-án kiadott instrukció az 1567-ben kiadott szepesi kamarai utasítás alapján készült. A két szöveg összevetése során kiderült, hogy bizonyos helyeken (titoktartási kötelezettség, titkár, számvevő, perceptor feladata, harmincadvámra vonatkozó rendelkezések) a két szabályzat szóról szóra megegyezik.[99] Magától értetődő, hogy az Erdélyi Kamara instrukciójának megszövegezésekor felhasználták a magyar területen működő kamarák szabályzatait, de az bizonyosan nem véletlen, hogy pont a Szepesi Kamara lett a minta. Ebben döntő szerepet játszott, hogy mind a felső-magyarországi régió, mind Erdély hasonló stratégiai jelentőséggel bírt. Ezzel a ténnyel már I. Ferdinánd idején is tisztában voltak, ezért fektettek nagy hangsúlyt az erdélyi jövedelmek rendezésére.[100]

Az Erdélyi Kamara elnöke Nicolas von Burghausen lett, mellette tanácsosi tisztséget töltött be Georg Hofmann (ekkor a Szepesi Kamara titkára volt), Carl Imhoff (a Magyar Kamara tanácsosa) és Paul Krauseneck (az Udvari Kamara tanácsosa).[101] A kamarai tanács összetételéből látszik, hogy jóllehet Migazzi

---

[96] Uo. 427.

[97] Albert Huet szerepére a teljesség igénye nélkül lásd SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 16, fol. 20.

[98] Basta György hadvezér levelezése II. i. m. 529–530.

[99] MNL OL E 136 VII. k. 23–49. Az egyezéseket és különbségeket az egyes pontoknál tárgyalom.

[100] *Oborni T.:* Erdély pénzügyei i. m. 52–53.

[101] Georg Hoffmannra lásd Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon (Adattár). Összeáll. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 133.; Carl Imhoffra lásd *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 132.; Carl Imhoff neve Im Hoff formában is előfordul a forrásokban, többek között SJAN Cluj Fond familial Kornis Nr. 250. fol. 3. Paul Krauseneckre ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 78. Konv. 1603. Mai fol. 3–5.; Paul Krauseneck a későbbiekben sikeres kamarai karriert futott be, ő lett 1608 és 1612 között az Udvari Kamara elnöke. Lásd *András Péter Szabó:* Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit. In: Die Weltliche und Kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am

Miklós korábbi terve – miszerint az erdélyi területet a Szepesi Kamara alá rendeljék – kudarcot vallott, de a befolyását némileg tudta érvényesíteni a kamarai tanácsba delegált korábbi munkatársán keresztül. Nicolas von Burghausen címe nem *praefectus* volt, mint a Szepesi Kamara esetében, hanem *director*, de a hatásköre hasonló volt, mint Kassán székelő kollégájának.[102] Az elnök feladata volt a kamarai tanácsot összehívni, azon elnökölni, ő terjesztette fel a napirendi pontokat, szavazategyenlőség esetén az ő voksa döntött, és ő utasította a tanácsülésen jelenlévő titkárt a rendelkezések írásba foglalására. Az instrukcióban arról is rendelkeztek a szepesi példa alapján, hogy a véleménynyilvánítás milyen sorrendben és módon történjen.[103] A kamara központja – ahogy már szó volt róla – Kolozsvár lett, hasonlóan a kormánytanács székhelyéhez. A kamarai tanácsnak a nap meghatározott órájában kellett összeülnie (reggel 7 óra), és legalább délig kellett tanácskozniuk, a kötött munkarend alól az ünnepnapok jelentettek kivételt.

Az utasítás 6. pontja egy igen lényeges kérdést, az Erdélyi Kamara jogállását tárgyalja. Az új erdélyi pénzügyigazgatási szervet a források rendszerint kamaraként említik, de a kormányzótól való erős függése, miszerint a kormánytanács vezetőjének joga volt egyes döntéseket megvétózni és azokat visszaküldeni a tanács elé, valamint bizonyos ügyeket csak akkor terjeszthetett napirendre az elnök, ha ehhez a gubernátor hozzájárult, kétséget ébreszthet a kutatóban.[104] Jóllehet az Erdélyi Kamara részére készített instrukció nagyrészt megegyezett a Szepesi Kamara utasításával, a két hivatal jogállása között már komoly különbség húzódott. A kassai kamara ugyanis az 1604. évi feloszlatását megelőzően kizárólag az Udvari Kamarától függött, egyéb kormányszerv hivatalosan nem befolyásolhatta működését, legfőképpen a tanács munkáját, az ott történő döntéshozatalt. Így adja magát a kérdés: az erdélyi pénzügyigazgatási szervet lehet-e egyáltalán kamarának nevezni? A szervezeti felépítése megfelel-e a kamarai lét jogi követelményeinek, amit 1601-ben Georg Hoffmann meghatározott? Az erre adott válasz pontos megfogalmazása korántsem egyszerű, hiszen az instrukción túl ismernünk kellene a hivatal tényleges működését, miszerint mennyiben valósultak meg az utasításban kijelölt irányelvek a gyakorlatban. Giorgio Basta valamint a kormánytanács többi tagja mekkora mértékben játszott szerepet a napi

Wiener Kaiserhof im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Anna Fundárková – István Fazekas. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. VIII.) Wien 2013. 488.

[102] MNL OL E136 VII. k. 23. Nicolas von Burghausen valószínűleg nem sokáig töltötte be ténylegesen az elnöki posztot, így az ügyeket helyettese, Krauseneck vitte. Lásd *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 427–428.; Meinolf Arens könyvében az szerepel, hogy Burghausen 1604 júniusában végleg távozott Erdély területéről. Lásd *Arens, M.:* Habsburg und Siebenbürgen i. m. 195–197.

[103] EOE V. 245.

[104] Uo.

ügyintézésben? Ha az instrukcióból indulunk ki, akkor az erdélyi pénzügyigazgatási hivatal szervezeti felépítése, különösen az önálló számvevői hivatal megléte, és a titkári pozíció betöltése indokolttá teszi, hogy elvi szinten kamarának nevezzük az intézményt.[105]

A következő pontok a döntéshozatallal foglalkoztak. Az elnök által vezetett tanácsüléseken elhangzottakról a tanácstagoknak nem volt szabad beszélniük, az üléseken jelenlévő titkár és pénztáros elmondhatta véleményét, de szavazati joggal nem bírt.[106] Az instrukció döntéshozatali mechanizmust tárgyaló része kitért a megfelelő vitakultúra fontosságára is, hiszen csak ily módon lehet hatékonyan és gyorsan dolgozni. Itt hívták fel arra is a tanácsosok figyelmét, hogy szorgalmasan végezzék munkájukat, és beosztottjaikat is erre ösztökéljék.[107] A szöveg a Szepesi Kamarának kiadott instrukció szerkezetét követve a döntéshozatal leírása után tért rá az Erdélyi Kamara feladatainak tárgyalására.[108] Az erdélyi hivatal legfőbb tevékenysége a fennhatósága alá tartozó tartomány regáléinak, cenzusainak, tizedeinek, vámjainak (többek között harmincadvám), bányászati termékeinek (nemesérc-, illetve sóbányászat) kezelése, az ércbeváltás, pénzverés irányítása, a fiskus tulajdonába tartozó várak, városok, birtokok igazgatása. A kamara képviselte a kincstár és az uralkodó jogait is, így a jogtalannak minősített adományozásokat felül kellett bírálni, és amit lehetett, vissza kellett szerezni a fiskus számára. Az erdélyi jövedelmek sorában kiemelt hely jutott a nemesércbányászatból származó bevételnek, így érthető, hogy az utasítás több pontja is foglalkozott ezzel a kérdéssel. A kamarai tanácsosoknak behatóan kellett tanulmányozniuk az erdélyi nemesércbányák helyzetét, a termelési szokásokat, e célból rendelték a kamara mellé a sziléziai bányamestert, Hans Kaufmannt.[109] Külön pont foglalkozott a szatmári bányavidék helyzetével. A Nagybányán működő bányabérlők elmozdítására tett utasítás egyértelműen azt jelezte, hogy a központi kormányzat

[105] Az elnevezés kérdését kissé bonyolítja, hogy noha a számvevőség szerepel az instrukcióban, a számvevő kilétét eddig még nem sikerült kideríteni. Az önálló számvevői hivatal és a titkári pozíció volt a két legmarkánsabb különbség a jövedelemigazgatóság és a kamara között. Többek között lásd *Szűcs Jenő:* A szepesi kamarai levéltár (1567–1813). (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.) Bp. 1990. 27.; A felső-magyarországi jövedelemigazgatóság megalakulásakor Thorda Zsigmond segítőként egy pénztárost és egy írnokot kapott maga mellé, titkár nem szerepelt az instrukcióban. MNL OL E 136 I. k. fol. 73. Póka Ágnes szíves közlése alapján.

[106] Ez a pont szóról szóra megegyezik a Szepesi Kamara 1567. évi instrukciójában szereplő artikulussal. MNL OL E136 VII. k. 25.

[107] EOE V. 246.

[108] MNL OL E136 VII. k 29., illetve EOE V. 246–247.

[109] Hans Kaufmann 1603 és 1604 folyamán több alkalommal is bejárta az erdélyi valamint a szatmári bányavidéket. Több jelentés is fűződik a nevéhez, a teljesség igénye nélkül lásd ÖStA AVA FHKA HFU Vermischte Ungarische Gegenstände r. Nr. 13a fol. 101–102., 169–172., 173–188.

újra kamarai kezelésbe kívánta venni a nagybányai bányakamarát.[110] A nemesérc-bányászatból befolyó jövedelmek között fontos szerepe volt a köteles résznek, azaz *urburá*nak, ezért a kamarai tanácsosoknak el kellett érniük, hogy minél többen adják be azt a bányakamarákban. Az urbura beadási kötelezettségre vonatkozó felmentő leveleket minden egyes esetben vizsgálják meg – szólt azt utasítás –, és ha kétségük támad annak érvényességét illetően, küldjék el a kérdéses okiratot további vizsgálatra az Udvari Kamarához.[111] A nemesérc-beváltási kényszer továbbra is érvényben maradt, sem az aranyat, sem az ezüstöt nem volt szabad kivinni semmilyen formában Erdély területéről, a bányakamaráknál vagy egyéb beváltóhelyeken kellett a kifejtett ércet beváltani.[112] Az instrukció felhívta a tanácsosok figyelmét, hogy Erdélyben sok helyen a beváltóhely messze esik a pénzverdétől, így a kamarai vezetők feladatai közé tartozott, hogy a nagy távolságok ellenére a beváltás és a pénzverés is zavartalanul folyjék. Az erdélyi tartomány területén található pénzverdékben (Kolozsvár, Szeben) vert érméken kizárólag az uralkodó képmása szerepelhetett.[113]

A Szepesi Kamara instrukciójában jórészt a fentiekhez hasonló utasításokat kaptak a leendő tanácsosok, de az utóbbi utasításban természetszerűleg nem helyeztek akkora hangsúlyt a bányászatra, mint Erdély esetében.[114] A két instrukció a bányarendtartással kapcsolatos artikulusban azonban eltért egymástól. Míg a Szepesi Kamara tanácsosainak elég volt megismerkedniük a kamara fennhatósága alá tartozó területen érvényben lévő bányarendtartásokkal, addig az erdélyi tanácsosoknak tárgyalniuk kellett egy egységes szabályozás bevezetéséről, mintául elküldték nekik többek között a cseh bányarendtartást is. Az instrukcióból az is kiderült, hogy szerettek volna egy széles jogkörrel bíró bányamestert (*magister montium*) alkalmazni, akinek többek között a bányavárosokban folyó bíráskodás irányítása lett volna a feladata, a keze alatt több vidéki bányabíró dolgozott volna, akik kisebb perekben ítélkezhetnének. A fontosabb ügyeket a bányamester

[110] EOE V. 248. Gerhard Lisbona és családja tevékenységére legutóbb lásd *Mátyás-Rausch Petra:* Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst-, és higanybányászata (1571–1613). (Magyar Történelmi Emlékek–Értekezések) Bp. 2017. 159–186.

[111] Az urbura adási kötelezettségre többek között lásd *Weisz Boglárka:* A nemesfémbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban. Történelmi Szemle 50. (2008) 2. sz. 141–142.

[112] A nemesfém beváltási kényszer még I. Károly idejéből származik. Az uralkodó elrendelte, hogy a kitermelt nemesércet kizárólag az általa felállított bányakamarákban lehetett központi árfolyamon beváltani, ezen felül az érc finomítását, és a pénzverést is királyi monopóliummá tette. Lásd *Paulinyi Oszkár:* Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János – Draskóczy István. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) Bp. 2005. 65–66., 75–76.; Erdély területén két bányakamara működött: a kolozsvári és a szebeni. A Báthory-korszak elején emellett ércet lehetett beváltani a fejedelmi kincstárnál, illetve a vidéki aranybeváltóknál. Lásd *Mátyás-Rausch P.:* Ércbányászat i. m. 251–269.

[113] EOE V. 249.

[114] MNL OL E136 VII. k. 30., 32.

elé tárták volna, az ő ítélete ellen elviekben az Erdélyi Kamara előtt lehetett volna fellebbezni.[115] A bányamester a jogi feladatokon túl az érctermelésért és a bányák fával való ellátásáért is felelt, de mindeközben védenie kellett a kincstári erdőket is az alkalmazásában lévő erdőkerülőn (*magister sylvarum*) keresztül. A tanácsosokra bízták, hogy találják meg a bányamesteri posztra a megfelelő embert, a javasolt személyek listáját pedig juttassák el az Udvari Kamarához, a végső döntés ugyanis az utóbbi tanácsát illette.[116]

Ugyancsak „speciális" artikulus volt az aranymosással foglalkozó szövegrész is – ami egyébként utólagos betoldásként került be az utasításba –, eszerint a kamara fennhatósága alá tartoztak az aranymosóhelyek. A kamarai tanácsnak kellett arról gondoskodnia, hogy a jórészt román jobbágyok művelte tevékenységből a lehető legtöbb érc bekerüljön a bányakamarákba, valamint szavatolniuk kellett az aranymosással foglalkozó emberek biztonságát.[117]

A nemesércbányászat mellett kiemelt szerepe volt a harmincadhelyeknek, és az innen befolyó jövedelmeknek. A tanácsosoknak elsőként egy pontos jegyzéket kellett készíteniük az Erdély területén található harmincadhelyekről, majd arról kellett küldeniük javaslatot Prágába, hogy melyik erdélyi város lenne alkalmas a harmincadigazgatás központjának. A kamarai instrukcióból kiderül, hogy harmincadosoknak már korábban is adtak ki instrukciókat, valószínűleg Renner idején, ezeket be kellett kérni, áttanulmányozni, a nem megfelelők helyett pedig újakat kiadni. A harmincadosok mellett működtek ellenőrök is, negyedévente kellett a kamarai tanács előtt elszámolniuk a tevékenységükről.[118] A sóbányászat helyzetéről csak általánosságban emlékezett meg egy rövid szövegrész, itt felsorolták a legjelentősebb sóbányász helyeket (Dés, Torda, Vízakna, Kolozs, Szék és a székely sóbányák), a kamarai tanácsosok feladata volt a termelés ellenőrzése és a biztonságos szállítás szavatolása. Az adók beszedése és adminisztrálása is a kamara hatáskörébe tartozott.

A pénzügyigazgatási teendőkön felül az Erdélyi Kamara feladata volt a kiváltságokkal rendelkező erdélyi városok jogállásának megőrzése. A tanácsosoknak ügyelniük kellett arra, hogy a szász városokat kevésbé sújtsák a háború okozta intézkedések (többek között a katonaság bekvártélyozása).[119] Hasonlóan a jövedelemigazgatóhoz, a kamarai tanácsnak is képviselnie kellett a kincstár érdekeit, ezért össze kellett írni a magszakadás vagy hűtlenség miatt

[115] Vö. *Mátyás-Rausch Petra:* A nemesúr esete a bányászgazdával. Egy bócai bányaper tanulságai (1568). Bányászattörténeti Közlemények 21. (2016) 33–34.
[116] MNL OL E136 VII. k. 30., illetve EOE V. 249–250.
[117] EOE V. uo.
[118] MNL OL E136 VII. k. 31–32.
[119] Vö. uo. 28.

a fiskus kezére került birtokokat, és a jövedelmezőbbeket megtartani kamarai kezelésben. A korábbi években tett donációkat felül kellett vizsgálni, ha kétségek merültek fel, a kamarai tanács az érvénytelenítésről nem dönthetett saját hatáskörben, ebben az ügyben a kormánytanácsé volt a döntés joga.[120] Az Erdélyi Kamara vezetőinek társadalmi felelősségük is volt, az utasítás szerint ugyanis nekik kellett arról gondoskodni, hogy a katonaság ne tudja kizsigerelni a lakosságot, meg kellett védeniük az embereket az atrocitásoktól, különben – érveltek a szövegben – nem lesz elegendő bevétel, ami még több gondhoz vezethet.

Az instrukció utolsó egysége a kamarai hivatalnokok feladataival és kötelességeivel foglalkozott, itt is érvényesült a Szepesi Kamara utasításánál megfigyelt tematika.[121] A kamarai szervezethez tartozott egy pénztárnok (*perceptor proventuum nostrorum*). A többi utasítástól eltérően a kinevezett pénztáros neve is bekerült a szövegbe. Hans Renner mellett az ellenőri feladatot ellátó Georg Reichl lett az Erdélyi Kamara pénztárának vezetője.[122] A pénztáros mellé kineveztek egy ellenőrt is. Reichlnek minden bevett összegről nyugtát kellett adnia, amelyet a számvevőnek kellett ellenjegyeznie, a számvevő mellett neki is kellett számadáskönyvet vezetnie, amelybe minden egyes kiadási és bevételi tételt fel kellett jegyeznie. Az utasítás szövege külön kihangsúlyozta, hogy a befizetések és kifizetések kizárólag a pénztáros és a számvevő hatáskörébe tartoznak, ebbe még a tanácsosoknak sincs beleszólásuk. Parancsba adták azt is, hogy a pénztáros és a mellette dolgozó ellenőr kizárólag írásbeli utasításra adhat ki pénzt, szóbeli megkeresésre nem. A kamarai tanácsosokat is arra utasították, hogy a kifizetéseket mindig írásban kérjék a pénztárostól, a kérelmen mindig szerepeljen legalább két tanácsos neve, és a kérdéses összeg kifizetésénél legyen jelen az elnök meg egy tanácsos. A pénztárban keletkező hiányért a pénztáros volt a felelős, akinek azt is megtiltották, hogy bármelyik hivatalnoknak kölcsönözzön. Értelemszerűen a pénztáros feladata volt a tisztviselők, köztük a tanácsosok járandóságának kiosztása, amelynek nagyságáról az uralkodó döntött. Reichlnek a napi teendőkön túl a korábbi jövedelemigazgató záró számadásait, valamint az előző években Erdélybe küldött biztosok munkáját is ellenőriznie kellett. Azt követően, hogy Reichl végzett a vizsgálattal, a számvevőnek is át kellett néznie a kérdéses feljegyzéseket.

A pénztárnok munkájának leírása után a titkárra vonatkozó szövegrész következett. A titkár vezette a kamarai irodát, ahol a kamarai iratexpediálás folyt,

[120] EOE V. 250–253.
[121] MNL OL E136 VII. k. 34–35.
[122] EOE V. 254.

munkáját legalább két írnok segítette. A titkár mindig jelen volt a tanácsüléseken, ő vezette a tanácsülési jegyzőkönyveket, elkészítette az ülésen hozott határozatok, utasítások szövegének piszkozatát, amit később az írnokok tisztáztak le az irodában. A kamarai irattár vezetésére, a másolati és lajstromkönyvek gondozására kineveztek egy lajstromozót (*regestrator*) is, aki a titkár ellenőrzése alatt végezte munkáját. A kamarai irodán adták ki a kamarai tisztviselőknek szánt utasításokat, instrukciókat is. Jogbiztosító iratokat is kiadhattak, de azokat előbb megerősítés céljából fel kellett küldeni az Udvari Kamarához.[123] Noha a titkár és az írnokok nevét nem tüntették fel az instrukcióban, ismerjük kilétüket. A kamarai titkár Adam Röster volt, eddig három kamarai írnok nevét sikerült kideríteni: Lukas Neusoldt, Jakob Gramer és Eberhard Hauff.[124] Nagyon valószínű, hogy az írnokok közül többen már Renner jövedelemigazgatósága alatt is Erdélyben dolgoztak, legalábbis erre utalhat, hogy Jakob Gramer és Eberhard Hauff fizetését 1604. január 1-jétől számították.[125] A kamarai hivatal egyik legfontosabb tisztségviselője a gördülékeny ügymenetért felelős titkár mellett a számvevő (*magister rationum*) és a mögötte álló iroda volt.[126] A rendelkezés szerint a számvevő felügyelte a pénztáros munkáját, ellenőrizte továbbá a tisztviselőktől negyedévente, félévente és évente bekért számadásaikat.[127] A napi feladatokról, pénzmozgásról, ahogy a korábbiakban már említettem, a számvevőnek is kellett feljegyzéseket vezetnie, saját munkájáról pedig az Udvari Kamara számvevői hivatala felé tartozott számadással. Ha egy számadást elfogadott a számvevő, akkor kisebb összeg esetén a kamarai tanács is kiadhatta az irodán keresztül a felmentő levelet, nagyobb összeg esetén ehhez uralkodói jóváhagyás volt szükséges. A titkár mellett ő is részt vehetett a tanácsüléseken, de szavazati joggal nem bírt. Ha hiányt észlelt a pénztárban, azt haladéktalanul jeleznie kellett a kamarai tanácsnak. Listát kellett vezetnie azon tisztviselőkről, akik vagy nem küldték be számadásaikat, vagy hiányos feljegyzéseket továbbítottak, illetve több esetben gond volt az általuk közölt adatokkal. Többszöri kihágás után a számvevőnek jeleznie kellett a problémát a tanácsosoknak, akik javasolhatták felettesüknek az illető felmentését. A számvevő munkája komoly felelősséggel járt, ezért az utasítás szövege felhívta a tanácsosok figyelmét arra, hogy megfelelő képzettséggel rendelkező embert nevezzenek ki erre a pozícióra.

---

123 EOE V. 255–256. A titkár és a lajstromozó feladatára vö. MNL OL E136 VII. k. 36.

124 ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 89. Konv. 1605. Dezember fol. 270–271., 274–275., 276–277.; ÖStA AVA FHKA HFU r. Nr. 97 Konv. 1609. Juli fol. 1–25.

125 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 89 Konv. 1605. Dezember fol. 274–275., 276–277.

126 Vö. MNL OL E136 VII. k. 37.

127 A számadásokat mindig két példányban kellett elkészíteni, az egyiket le kellett adni a tanácsnak, innen továbbították a számvevőnek, a másik példányt pedig egyből az Udvari Kamarának kellett küldeni. EOE V. 257–258.

Egy ember számára ilyen szerteágazó feladatot ellátni nem könnyű – szólt az utasítás –, ezért a tanácsosok, ha úgy vélték, kinevezhettek segédeket (*coadiutores*) a számvevő mellé.[128] Az Erdélyi Kamara instrukciójában – ellentétben a Szepesi Kamaráéval – nem rendelkeztek külön arról, hogy az egyes tisztviselőknek mennyi legyen az éves járandósága.[129]

A záró rendelkezések közé került be az a passzus, amely Várad vára, a kővári kerület és a partiumi megyék hovatartozásával foglalkozott. Jóllehet a felsorolt területek a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartoztak, de a földrajzi távolság miatt az erdélyi kamarai tanácsosoknak is szemmel kellett tartani a vidéket, és ha bármi gyanúsat észleltek volna, azt azonnal jelezni kellett a kassai tanács felé. Annak ellenére, hogy az Erdélyi Kamara ügyeibe a kormányzó beleszólhatott, az utasítás végére bekerült a Szepesi Kamara instrukciójában is megtalálható artikulus, miszerint minden az erdélyi hivatalt érintő ügyről tájékoztatni kellett az Udvari Kamarát, a felmentéseket, kinevezéseket csak udvari jóváhagyás után lehetett végrehajtani.[130] Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kamara napi ügyeit a kormányzó ellenőrizte, míg a hivatali működés ellenőrzését legfelsőbb szinten az Udvari Kamara látta el. Ugyanezt az eljárást alkalmazták Renner jövedelemigazgatósága idején is.

Az instrukció alapján a kamarai tanácsosoknak nem volt egyszerű feladatuk. Egy háború sújtotta ország pénzügyeit kellett irányítaniuk, szem előtt tartva a legfontosabb követelményt, hogy minél több bevételre tudjanak szert tenni a viszonylagos stabilitás megőrzése érdekében. Munkájukat nem könnyítette meg, hogy mindannyian képzett kamarai hivatalnokok voltak, többéves tapasztalat állt a hátuk mögött, amit Mátyás főherceg már említett 1604. novemberi levele is bizonyít. A főherceg nem véletlenül vetette fel a lehetőséget, hogy erdélyi születésű személyeket is delegáljanak a tanácsba. A központi kormányzat abban reménykedett, hogy ők talán jobban elboldogulnak ezzel a korántsem egyszerű feladattal.

Ember Győző, miután foglalkozott az Erdélyi Kamara számára kiadott instrukcióval, azzal zárta mondanivalóját, hogy: „[…] bővebben ismertettük az erdélyi kamara szervezetét és hatáskörét, mint ahogyan azt e hivatal rövid működése megérdemelné."[131] Véleménye szerint ugyanis az utasítás rendelkezései nagy részben papíron maradtak, a gyakorlatba nagy valószínűség szerint nem mentek át, és ennek legfőbb oka az újabb politikai fordulat, a Bocskai-felkelés

[128] EOE V. uo., vö. *Szűcs J.:* A szepesi kamarai i. m. 27.
[129] MNL OL E136 VII. k. 44–45.
[130] EOE V. 259– 260., vö. MNL OL E136 VII. k. 49.
[131] *Ember Gy.:* Az újkori magyar közigazgatás i. m. 433.

kirobbanása volt.[132] Abban mindenképpen igaza volt, hogy a változó hatalmi viszonyoknak köszönhetően az Erdélyi Kamara, mint pénzügyigazgatási szakhivatal, nem működhetett huzamosabb ideig Erdély területén, de szisztematikus forrásfeltárás nélkül nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy az új pénzügyi kormányszerv tevékenysége teljességgel eredménytelen lett volna, ahogyan a kormánytanács munkájával kapcsolatban is akkor fogunk tisztán látni, ha alapkutatások folynak majd e témában. Ebből kifolyólag nehéz megvonni az összes, a tizenöt éves háború idején elrendelt Habsburg pénzügyigazgatási reform mérlegét is. Annyi bizonyosan állítható, hogy a Habsburg-kormányzat azokban az években, amelyekben birtokolta Erdélyt, a kormányzati átalakításokat mindig a pénzügyigazgatás megreformálásával kezdte el, ugyanis I. Ferdinánd példájából már tudhatták, hogy Erdély megtartásához, a tartomány stabilizációjához rengeteg pénz szükségeltetik.

Itt visszautalnék Trócsányi megállapítására is, miszerint a tizenöt éves háború alatt ideiglenesen működő Habsburg-kormányszervek rövid élettartamukból fakadóan nem gyakoroltak számottevő hatást az erdélyi államigazgatásra. Véleményem szerint a fenti állítás minden igényt kielégítő megerősítése vagy éppen megcáfolása csak azt követően képzelhető el, hogy a kormányszervek működését az egyes hivatali karriereken keresztül sikerül kellő alapossággal feltárni. A hivatali pályafutások felvázolása sokban segítheti az egyes tisztségviselők származásának és iskolázottságának megismerését. Igazgatástörténeti szempontból az sem mindegy, hogy az Erdélyi Kamaránál többségében erdélyi vagy magyarországi írnokok dolgoztak, hiszen az erdélyi származásúak tovább vihették későbbi munkájuk során az itt szerzett tapasztalatokat.[133] A fenti kérdések feltevésével és megválaszolásával pedig eljuthatunk az erdélyi igazgatástörténeti és kormányzati kutatások alapproblémájához is, hogy vajon mennyire volt archaikus az erdélyi állam szerkezete és mennyiben tükröződött rajta a korabeli európai „trendek" hatása?

[132] Uo.

[133] Elsőre talán elrugaszkodott párhuzamnak tűnhet, de véleményem szerint Bethlen Gábor 1620. évi kincstartói utasítását is meg kellene ebből a szempontból vizsgálni. Az instrukcióban ugyanis egy már kiforrott hivatali struktúra képe bontakozik ki, amelyet Bethlen megreformál a saját elképzelései szerint.

ATTEMPTS AT THE REORGANISATION OF TRANSYLVANIAN FINANCIAL ADMINISTRATION BETWEEN 1598 AND 1604

by Petra Mátyás-Rausch

SUMMARY

The paper explores the structure of the offices of the Habsburg financial administration established in Transylvania during the Fifteen Years' War, and through this the financial plans and reforms of the central government. It also seeks to clarify what the system of financial administration of the Transylvanian Principality looked like in the late 16th century, and what kind of people were in charge of leading it. In contrast to earlier scholarly assumptions, Transylvanian financial administration was not under the control of a treasurer. It is also clear now that a treasury office functioned alongside the Prince, headed by a prefect. The temporarily established organs of Habsburg financial administration were founded upon this prefecture, while the ultimate goal of the government was to establish a specialized Transylvanian financial bureau: the Transylvanian Chamber.

Mautner Zoltán

VITÁK EGY POZÍCIÓ KÖRÜL

Nadler Herbert kinevezése az állatkert élére*

Keresztes-Fisher Ferenc belügyminiszter 1932. február 3-án kelt leiratában elutasította Méhes Gyula Nadler Herbert végleges alkalmazása elleni fellebbezését, s ezzel a Székesfővárosi Állat- és Növénykert[1] igazgatójának kinevezését törvényesnek minősítette. A belügyminiszter ezzel a döntéssel egy több mint 12 éve húzódó vitának a végére tett pontot, amely a városligeti intézmény vezetésével kapcsolatosan folyt. Az 1919 őszétől üresen álló állatkerti igazgatói szék sorsát figyelmesen és kritikusan követte a korabeli sajtó. A zoológus szakma sem maradt közömbös a kérdés iránt, s igyekezett az igazgató személyét érintő döntést befolyásolni. A főváros választott vezetésének közgyűlésein is vissza-visszatérő vitákat gerjesztett a városligeti intézmény deficitje, így az igazgatói szék kérdése természetesen politikai színezetet is kapott.

Az állatkert igazgatóinak, vezetőinek munkásságáról meglehetősen sok ismeret áll rendelkezésre, miközben arról alig tudunk valamit, hogy miként kerültek a városligeti intézmény élére. Azzal kapcsolatban ugyanis, hogy hogyan történt kinevezésük, milyen módon zajlott a kiválasztási eljárás, és kik voltak jogosultak a döntés meghozatalára, ez idáig nem folytattak kutatást. Ez Nadler Herbert[2] esetében is igaz, aki 1929-től 1948-ig állt az állatkert élén.[3] A patinás fővárosi intézmény történetírói Nadler kinevezéséről nemcsak hiányosan, de egymásnak ellentmondva nyilatkoztak, miközben munkáikból nem derült ki, hogy milyen körülmények között történt a pályáztatás, milyen feltételeket szabtak a jelölteknek

* A tanulmány megszületéséhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Rácz Györgynek (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Sipos Andrásnak (Budapest Főváros Levéltára), Sőrés Évának, Nagyné Solymosi Mariannak, valamint Dóka Andrásnénak.

[1] Az intézmény neve a város elnevezésével együtt többször változott (Pesti Állatkert, Budapesti Állatkert, Székesfővárosi Állat- és Növénykert, Budapest Főváros Állat- és Növénykertje, Fővárosi Állat- és Növénykert), de a sajtó és a köznyelv gyakran csak budapesti állatkertként, városligeti állatkertként, illetve állat és növénykertként említi. A szóismétlés elkerülése végett ezeket cserélgetve fogom használni. A kis- és nagybetű használata is számtalan variációban jelenik meg. A tanulmányban a hivatalos, teljes név használatánál nagybetűt írok, minden más esetben kis betűt használok. A szó szerinti idézeteknél, valamint a címeknél az ott használt formát tartom meg.

[2] Nadler Herbert családi nevét az esetek 40%-ában á-val írják, a tanulmányban az ékezet nélküli formát fogom használni, mivel a hivatalos iratok többségében is így szerepel. A szó szerint átvett idézeteknél, címeknél az ott használt formát tartom meg.

[3] Nadler Herbert állatkerti munkásságáról legrészletesebben a következő művek számolnak be: *Szidnainé Csete Ágnes:* Nádler Herbert életútja és munkássága. Állattani Közlemények 77. (1991) 11–16.; *Uő:* A 125 éves budapesti Állat- és Növénykert története. Bp. 1991. 84–105.

a pályázat kiírói.[4] Ismeretlen volt az alulmaradt jelentkezők személye is.[5] Sőt, arra sem kaptunk választ, hogy miért döntöttek a főváros vezetői az elsősorban vadászként ismert jelentkező mellett.

Nadler Herbert a Fővárosi Állat- és Növénykert egyik legjelentősebb vezetője volt, igazgatása alatt az intézmény nemzetközi színvonalra és rangra emelkedett. Az állatok takarmányozása és tartása terén bevezetett változtatásai időtállónak bizonyultak, az egész városligeti kert megújult, modernizálódott. Nadler Herbert nemcsak az állatkert sikeres vezetésére volt alkalmas, hanem nyelvtudásának és európai műveltségének köszönhetően arra is, hogy Magyarországot nemzetközi szinten képviselje. Tudományos munkájának elismeréseként az Állatkerti Igazgatók Nemzetközi Szövetsége a tagjai közé választotta.[6]

Nadler Herbert kinevezésének vizsgálatán keresztül belelátunk a Horthy-korszak állatkertjének szervezeti felépítésébe, valamint képet kapunk arról is, hogyan illeszkedett a városligeti intézmény a főváros önkormányzati szervezetébe. Mindemellett az eset arra is rámutat, hogy a vezetők kiválasztása körül zajló viták, majd a meghozott döntések mennyire meghatározók lehetnek egy intézmény sorsára.

---

[4] Nadler maga nem említi az állatkert élére kerülésének körülményeit. *Nadler Herbert:* Az állatkert pusztulása. Budapest 2. (1946) 6. sz. 218–220.; A szocialista elvárásoknak megfelelő írás született 1955-ben Szolcsányi Ferenc és Baross Kálmán közreműködésével, amely a városligeti intézmény 90 évét foglalta össze. Az 1930 utáni időszakra a következő mondattal utalnak: „Az állatkertet olyan igazgatók vezették, mint például Nádler, Horthy fővadász mestere, akinek ez az állás elsősorban poziciot jelentett, nem pedig egy hivatás teljesítését." A kilencoldalas írás Szidnainé hagyatékában található (a továbbiakban: Szidnainé hagyaték), amely a Fővárosi Állat- és Növénykert könyvtárának gyűjteményéhez tartozik.; *Szolcsányi Ferenc – Baross Kálmán:* A budapesti állatkert 90 éve. Bp. 1955. Szolcsányi az állatkert propagandistája volt, Baross Kálmán pedig osztályvezető-helyettes. A szerzőpáros tévedett, ugyanis Horthy Miklós kormányzó fővadásza nem Nadler, hanem vitéz Nemeskéri-Kiss Géza, illetve Altai Emil volt. Lásd *Majtényi György:* K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Bp. 2009. 80.; Anghi Csaba rendszeresen jelentkezett az intézmény múltjáról készített hosszabb-rövidebb írásaival, amelyekhez levéltári kutatásokat is végzett. Nézőpontja kimondottan érdekes, mivel a harmincas években együtt dolgozott a neves vadásszal a kert felvirágoztatásán. Összességében elmondható, hogy egykori főnökét – akit Anghi szerint kineveztek az állásra – személyében nem, de szakmailag támadta, több döntését is kritizálta, a kiugró eredmények említésekor pedig nevét elhallgatta. *Anghi Csaba:* Az Állatkert alapításának rövid története. (Budapest Főváros Állat- és Növénykertjének ismeretterjesztő füzetei 2.) Bp. 1958.; A százéves Állatkert. Szerk. Anghi Csaba. Bp. 1966.; *Ő.:* A százéves Állatkert. Budapest 4. (1966) 17–19.; Az egykori állat- és növénykerti főtiszt és Nadler igazgató között személyes ellentét alakulhatott ki a vízilómedence átalakításával kapcsolatban.; *Dr. Anghi Csaba:* Az Állat- és Növénykert története és távlati fejlesztése. In: A százéves Állatkert i. m. 31–36.; Kotlár Károly, aki elsősorban vadászati érdemei szemszögéből mutatta be a volt intézményvezető életét, úgy nyilatkozott, hogy Nadler állatkerti munkáját pályázat útján nyerte el. *Kotlár Károly:* Nadler Herbert (1883–1951). In: Magyar Agrártörténeti életrajzok I-P. Szerk. Für Lajos – Pintér János. Bp. 1988. 592–596.

[5] Az egyik vetélytárs személyét Kovács Zsolt Magyarország állatkertjeit bemutató könyve fedi fel, amelyben említésre kerül, hogy Kittenberger Kálmán is pályázott az igazgatói állásra. *Kovács Zsolt:* KalandoZoo. Magyarország állatkertjei. Bp. 2014. 41. A neves Afrika-kutató, aki egyben Nadler vadászkollégája is volt, korábban és később is kapcsolatba került a fővárosi állatkerttel. *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 58., 107.

[6] Uo. 95.

Az állat- és növénykert helye Budapest önkormányzati szervezetében

A budapesti állatkertet 1866. augusztus 9-én nyitotta meg a két évvel korábban alakult Pesti Állatkert Részvénytársulat, majd 1871-ben Állat- és Növényhonosító Társasággá átalakulva még további 36 éven át ebben a formában vezették a városligeti intézményt.[7] A társaság alapszabálya értelmében a közgyűlés és a választmány irányította az állatkertet, míg a főfelügyeleti jogot a belügyminiszter gyakorolta. A kert 1907-ben csődbe ment, de a főváros megváltotta és saját kezelésébe vette.[8] Az állatkert átépítésével a törvényhatósági bizottság közgyűlése a tanácsot bízta meg.[9] A teljes körű átalakítás 1912-re fejeződött be, s ettől kezdve a nagyközönség három éves zárva tartás után ismét látogathatta az alapjaiban megváltozott kulturális és szórakoztató helyet. A főváros tulajdonába került állatkertet el kellett helyezni Budapest szervezetében, fel kellett építeni felügyeleti hierarchiáját, s gondoskodni kellett igazgatásának szabályrendszeréről is.

Budapest főváros az 1872. évi XXXVI. törvénycikkben meghatározott keretek között 1873. október 25-én kezdte meg működését. Ekkor tartotta alakuló ülését a főváros önkormányzati jogait gyakorló törvényhatósági bizottság, majd közgyűlése rövidesen megválasztotta a főpolgármestert és a közigazgatási feladatokat ellátó polgármestert. Ez az 1873-ban lefektetett berendezkedés érvényben maradt a két világháború között is, egészen az 1930-as új fővárosi törvény elfogadásáig.[10] A főpolgármester állt a város élén, mint a végrehajtó hatalom képviselője, s ő vezette a közgyűlést is. A törvényhatósági bizottság közgyűlése döntött Budapest pénzügyi kérdéseiben, kialakította önkormányzati szervezetét, megválasztotta tisztségviselőit. Munkáját a tagjaiból alakított bizottságok segítették. Az önkormányzat legfőbb döntés-előkészítő és végrehajtó szerve a tanács volt, melynek elnöki posztját a polgármester töltötte be. Rajta kívül a tanács tagjai

[7] Fővárosi Évkönyv az 1926. évre Budapest székesfőváros hivatalos címtárával (a továbbiakban: Fővárosi Évkönyv és a kiadás évszáma). Bp. 1926. 302.

[8] „A fennállott szerződés értelmében a terület birtoklása és a felépítmények tulajdonjoga a székesfővárosra szállt át s a székesfővárosnak jogában volt egyúttal az ingó vagyonnak megváltása is." Fővárosi Évkönyv 1926. 302.; Az ingóságok és az állatállomány megváltásáról szóló adásvételi szerződést 1907. szeptember 26-án kötötték meg. *Perczel Olivér:* A Budapesti Állatkert újjáépítése. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXXVIII. Bp. 2013. 219–220.

[9] 1909-től az intézmény elnevezése: Székesfővárosi Állat- és Növénykert. BFL Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai (1873–1949). IV. 1403. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1873–1944). (a továbbiakban: Közgyűlési jegyzőkönyvek. Az ülés időpontja/a határozat száma.) 1907.10.30./1755., 1908.06.10./1079.

[10] Időközben életbe lépett lényeges változtatások: a törvényhatósági bizottság választásának módját és összetételét az 1920. évi XI. és az 1924. évi XXXVI. tc. változtatta meg, míg a főváros szervezési szabályzatát 1911-ben rendezték újra. Budapest Főváros Levéltára II. Szerk. Kenyeres István – Sipos András. Bp. 1997. (a továbbiakban: BFL 1997.) 60.

az alpolgármesterek és a testület munkáját segítő ügyosztályok vezetői voltak.[11] A tanács minden előterjesztést megtárgyalt, ami a közgyűlés elé került, valamint önálló döntési jogosítványokkal is rendelkezett. A polgármester állította össze a közgyűlés – melynek egyben helyettes elnöke is volt – tárgysorozatát, emellett ő rendelkezett a főváros személyzetével, illetve megállapította az apparátus munka- és ügykörbeosztását. A városligeti intézmény szabályrendeletét is a közgyűlésnek kellett jóváhagynia, de a tervezet elkészítése és a rendelet elfogadás utáni végrehajtása már a tanács feladata volt.

Az állatkert kezelésére vonatkozó szabályzat megalkotásának igénye már a megvétel utáni hónapban felmerült, a megvalósítás azonban sokáig elhúzódott.[12] A törvényhatósági bizottság közgyűlése a pénzügyi, jogügyi, valamint az állat- és növénykerti bizottság javaslatai alapján a székesfőváros tanácsa által előterjesztett szabályrendelet-tervezetet 1913. július 25-én elfogadta és kormányhatósági jóváhagyás végett a magyar királyi belügyminiszterhez felterjesztette.[13] A belügyminiszter azonban 1914. június 26-án kelt leiratában módosításra visszaküldte a szabályzatot, a leirat által nem kifogásolt részeket azonban jóváhagyta.[14] A tanács a háború kirobbanása és elhúzódása miatt csak 1918-ra készítette el a módosításokat. Az átírt szabályrendelet-tervezetet a közgyűlés elfogadta július 10-ei ülésén, majd ismét felterjesztette belügyminiszteri jóváhagyásra.[15] A szabályrendelet szövege már csak a Népköztársaság ideje alatt került a belügyminiszter elé, aki annak egyes részeit elfogadta, másokat viszont az időközben hatályba lépett új néptörvényekre hivatkozva visszautasított, s meghagyta, hogy hozzák összhangba azokat a hatályos rendelkezésekkel.[16] A kérdés végül nem került újból a közgyűlés elé, így az a helyzet alakult ki, hogy az állatkertre vonatkozó szabályrendelet nagy részét ugyan jóváhagyták, de egyes vitatott részei nem léptek életbe. Még 1930-ban is bizonytalanság uralkodott az állatkert kezelését ellátó városgazdasági ügyosztályon belül, hogy a vonatkozó rendelkezés mely részei tekinthetők hatályosaknak.[17] Nadler kinevezésekor ismét napirendre került a téma és csak az ügyészség állásfoglalása tett rendet a kérdésben.[18] A politikai és jogi bonyodalmak ellenére

[11] A tanács ügyosztályokra tagolódva végezte munkáját. Az ügyosztályok száma és elnevezése többször változott a tanács 57 éves fennállása alatt. Az ügyosztályok vezetését a tanácsnokok végezték, akik időnként több ügyosztályért is felelősek voltak.
[12] *Perczel O.:* A Budapesti Állatkert újjáépítése i. m. 222.
[13] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1913.06.25./1428.
[14] BFL IV. 1409. c. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai (1873–1950). Polgármesteri Ügyosztályok központi Irattára (1930–1950). (a továbbiakban: BFL IV. 1409. c. és az iktatószám) I. 2024/1938 (1573/1930).
[15] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.
[16] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (1573/1930).
[17] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 189.503/1929).
[18] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (1573/1930).

a városligeti állatkertnek működnie kellett, így kezdetben az 1913-as szabályzat, majd elkészülte után az 1918-as volt használatban.

Az 1907-es átvételt követően az állatkerttel kapcsolatos ügyek a VI. számot viselő pénzügyi és gazdasági ügyosztály illetékességi körébe tartoztak, majd átkerültek az 1912-ben létrehozott városgazdasági ügyosztály kezelése alá.[19] A XVI. számot viselő városgazdasági ügyosztály a főváros tulajdonában lévő létesítmények, épületek, telkek, valamint bérházak fenntartását és hasznosítását végezte.[20] 1916-ban az állatkert mellett többek között a három fővárosi fürdő, a székesfőváros házinyomdája, az anyagszertár, a tüzelőszertár és az erdészeti ügyek is ide tartoztak.[21] A kormány szanálási törvénye alapján meginduló létszámapasztás a főváros ügyosztályai körében átalakítást eredményezett. Négy közülük megszűnt, illetve más ügyosztályba olvadt bele. Ennek eredményeként a városgazdasági ügyosztály 1926-ban a XI. számot kapta, ami 1950-ig nem is változott.[22] Az állatkertet is felügyelő városgazdasági ügyosztály vezetését mindvégig olyan tapasztalt és megbízható tanácsnokokra bízták, mint Márkus Jenő,[23] Berczel Jenő,[24] Édes Endre,[25] valamint 1931 nyarától Kovácsházy Vilmos.[26]

Az állat- és növénykert pénzügyi szempontból az önálló vagyon-nyilvántartású és vagyonkezelésű üzemszerű intézmények közé tartozott. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy vagyonát a főváros többi pénzügyeitől elválasztva, különállóan kellett kezelni és nyilvántartani. Az állatkert valamennyi bevételét az intézmény kezelésére, fenntartására, valamint fejlesztésére lehetett fordítani. Amennyiben felesleg keletkezett, azt a saját beruházó tőkéjének törlesztésére használták fel. Budapest minden egyes évben külön készítette el a városligeti kert költségvetését és zárszámadását.[27]

---

[19] BFL 1997. 73.; Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1908.06.10./1079. A külön városgazdasági ügyosztály kialakítása az előző év novemberében alkotott „Budapest székesfőváros központi igazgatásának szervezetéről" szóló szabályrendelet értelmében történt; Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1911.11.08./1870.

[20] Budapest Székesfőváros Közigazgatási Hatóságainak és Intézeteinek Címtára (a továbbiakban: Budapest Címtára és a kiadás évszáma) 1912. 152.

[21] Budapest Címtára 1916. 382.

[22] Fővárosi Évkönyv 1926. 6.

[23] Márkus Jenő 1911 és 1916 között vezette az ügyosztályt. A székesfőváros alkalmazásában álló személyekről, tisztviselőkről alapadatokat a levéltárban lévő mutatókartonokból nyerhetünk. BFL IV. 1420. m. Székesfőváros Alkalmazottak Mutatókartonjai (a továbbiakban: BFL IV. 1420. m. és az alkalmazott neve.) Márkus Jenő.

[24] 1929. január 16-tól alpolgármester. *Györfi Endre:* „Amíg városatya lettem". Bp. 1930. 31.

[25] A tanácsnok 1892-től 1931-ig állt a főváros szolgálatában. BFL IV. 1420. m. Édes Endre.

[26] Kovácsházy Vilmos 40 évet szolgált Budapest közigazgatásában. BFL IV. 1420. m. Kovácsházy Vilmos.

[27] Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. I. 4. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

Az állatkert legfőbb felügyeleti szerve a törvényhatósági bizottság volt, melynek közgyűlése döntött az intézmény vagyonára vonatkozó minden jelentősebb kérdésben, ezáltal működési feltételeit, fejlesztési lehetőségeit is befolyásolta. Meghatározta az állatkert kezdővagyonát, a beruházó tőke törlesztéséről gondoskodott, szükség esetén forgótőkét engedélyezett, szabályozta vagyonkezelését, költségvetését, valamint biztosította az új beruházások anyagi fedezetét. Jogában állt az állat- és növénykerti bizottság kiküldése, igény szerinti bővítése, szükség esetén tagjainak pótlása. A közgyűlés a városligeti állatkertre vonatkozóan csak a tanács javaslatainak előzetes meghallgatása után hozhatott határozatot, amit a kormányhatósági jóváhagyás végett a belügyminiszterhez mindig felterjesztettek.[28]

A tanács gondoskodott az intézmény mindennapos működésének biztosításáról, egyfelől javaslatokat tett a közgyűlésnek, másfelől végrehajtotta a fennálló rendelkezéseket. Meghatározta az ügykezelés módját, a nyitvatartási időt, valamint a jegy és bérletárakat, engedélyt adhatott ki szórakoztató rendezvények megtartására. Gondoskodott az anyagbeszerzésről, új beruházásokat, átalakításokat végezhetett 50 000 koronát meg nem haladó költségig. Jogosult volt a pénztárak ellenőrzésére is.[29]

A közgyűlés már 1907 márciusában kiküldött a pénzügyi és gazdasági ügyosztály vezetőjének elnöklésével egy szűkebb, ötfős bizottságot az állatkert ügyének rendezésére.[30] A következő évben döntött az állat- és növénykerti bizottság megalakításáról, amely feladatul kapta a városligeti intézmény rendezésének segítését és a munkálatok felügyeletét.[31] Feladatát 1912-re a főváros vezetőségének megelégedettségére sikeresen elvégezte, s a gratulációk begyűjtése után megbízása október 23-án lejárt. Ennek ellenére a közgyűlés még aznap úgy döntött, hogy az intézmény szervezéséről szóló szabályrendelet életbelépéséig újból megalakítja, már az üzemeltetés zökkenőmentes biztosításához szükséges jogosítványokkal.[32] Az állat- és növénykerti bizottságot a közgyűlés még további 18 éven át fenntartotta. Szükség is volt rá, főleg az első világháborút követő gazdasági nehézségekkel terhes időszakban. Különösen sok feladat hárult a bizottságra, miután az intézmény 1919-től tíz éven keresztül igazgató nélkül maradt. Az állat- és növénykerti bizottság minden ügy előkészítésében részt vett, határozatait jelentés vagy javaslat formájában a tanács, vagy a tanács útján a közgyűlés elé terjesztette. Széles körű ellenőrzési és felügyeleti joga mellett akár önálló indítványokat is előterjeszthetett. A bizottságot, melynek legalább negyedévente üléseznie kellett,

[28] Uo. II. 6. §.
[29] Uo. II. 7. §.
[30] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1907.03.27./549.
[31] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1908.06.10./1079., 1908.06.24./1190.
[32] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1912.10.23./1480.

háromévenként 13 taggal újjáalakították.[33] Elnöke az ügyosztálycsoportot vezető alpolgármester volt, hivatalból tagjai – csak tanácskozási joggal – az állatkertet felügyelő ügyosztály vezetője, a tiszti főügyész, a főszámvevő, az intézmény igazgatója és aligazgatója.[34]

Az állatkert közvetlen ügyvitelét, a működést biztosító szolgálatot teljes erkölcsi és anyagi felelősség mellett az igazgató-hivatal látta el. A tanács által megállapított módozatok és feltételek szerint kezelte a kert vagyonát, irányította személyzetét. Az igazgató-hivatalt az igazgató vagy helyettese képviselte, mind a felettes szervek, mind a közönség felé.[35]

Az intézmény vagyonkezelését a számvevőség és a főszámvevő hivatott a székesfőváros igazgatásáról szóló szabályrendeletek betartásával felügyelni és ellenőrizni.[36] A könyvelőt viszont a székesfőváros közigazgatási személyzetéből rendelték ki.[37]

Az állat- és növénykert személyzetét a szervezésről szóló szabályrendelet négy nagyobb osztályba sorolta. A véglegesített tiszti apparátusba az igazgató, az aligazgató, az irodai alkalmazottak, az állatorvos, az állat- és növénykerti, illetve a kertészeti felügyelők, főtisztek és tisztek tartoztak.[38] Az ideiglenes hivatalnokok közé a gépészeket, az irodai kezelőket, jegyellenőröket és jegyárusítókat, valamint az állatgondozókat sorolták. Az egyéb feladatok elvégzésére az altiszti és szolgaszemélyzet szolgált. A szezonális szükségleteknek megfelelően további kisegítők alkalmazására is volt lehetőség.[39] Az állatkert személyzetére vonatkozó kérdésekben – amennyiben nem volt vonatkozó törvénycikk vagy szabályrendelet – a tanács a polgármesterrel és a kert ügyeit intéző tanácsi ügyosztály vezetőjével előzetesen egyeztetve döntött.[40] Az állat- és növénykertet vezető személyről szintén a tanács döntött, amennyiben az állást pályázat alapján választással, vagy

---

[33] Az eredeti szabályrendelet 12 tagot állapított meg, de már 1916-ban egy taggal bővült az állat- és növénykerti bizottság. Az új létszám állandósult. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1916.02.16./232.

[34] Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. II. 8. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

[35] Uo. II. 9. §.

[36] Uo. II. 10. §.

[37] Uo. III. 23. §.

[38] Az állat- és növénykerti felügyelők, főtisztek és tisztek gondoskodtak az állatgondozók segédletével az állatok ápolásáról, szoktatásáról, tenyésztéséről és oktatásáról. Közreműködtek az állatok beszerzésénél, értékesítésénél és szállításánál is. Közvetlenül felügyeltek az állatgondozókra, az állatápolókra, s az egyéb altiszti, szolgai és kisegítő személyzetre. A kertészeti felügyelők, főtisztek és tisztek hasonló feladatokat láttak el a kertre, a pálmaházra és növényházakra vonatkozóan. Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 11. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

[39] Uo.

[40] Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 17–23. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

meghívással töltötték be. A szabályrendelet 23. §-a azonban lehetőséget adott arra is, hogy a vezetői széket szerződtetéssel is betölthessék, ehhez viszont szükséges volt a közgyűlés engedélye.[41]

Az 1930. évi XVIII. törvénycikk Budapest szervezetén alapjaiban változtatott, így az állatkertre is több szinten fejtett ki hatást. Az állat- és növénykerti bizottságot nem alakították meg újra, s a tanácsot is megszüntették. A nagy múltú testület jogosítványait részben az újonnan létrehozott törvényhatósági tanács, részben a polgármester vette át.[42] A régen várt fővárosi törvény előestéjén a városligeti intézmény vezetésének kérdését is megoldották, a hosszas interregnum után egyelőre ideiglenesen, Nadler Herbert alkalmazásával. Az állandó és felelős igazgató véglegesítésének feladata már az új formában felálló városvezetésre hárult.

Előzmények

A teljes mértékben megújult, európai színvonalú állatkerttel a főváros vezetősége minden szempontból elégedett volt. Az 1912. május 20-án tartott megnyitó ünnepség után özönlöttek a látogatók és a bevétel is szépen alakult.[43] Budapest büszkesége azonban nem sokáig élvezhette a békés évek nyújtotta biztonságot, fejlődési lehetőségeket. Az első világháború alatt az ellátási gondok miatt súlyos veszteséget szenvedett a kert állatállománya, dolgozói közül pedig sokakat katonai szolgálatra hívtak be. Az egyre szűkülő anyagi források ellenére a városligeti állat- és növénykert még a háború alatti években is színvonalas kikapcsolódásra biztosított lehetőséget.[44] Ez jelentős mértékben Lendl Adolfnak volt köszönhető, aki nemcsak elvitathatatlan érdemeket szerzett az állatkert átalakítása során, hanem megbízott igazgatóként 1911-től irányította az intézményt. Szakértelmét elismerve a fővárost vezető törvényhatósági bizottság 1917. július 18-ai közgyűlésén hozott határozatával tíz évre szerződtette, mint állandó igazgatót.[45] Az állatkert ügye iránt elkötelezett – eredetileg műegyetemi tanár – Lendl aláírta a szerződést, és az összeférhetetlenség elkerülése érdekében lemondott bizottsági tagságáról is.[46]

Alig telt el két év vállalt munkaidejéből, amikor a tanács váratlanul felfüggesztette állásából a „proletár-diktatura alatt tanúsított magatartása

[41] Uo. III. 23. §.
[42] Fővárosi Évkönyv 1931. 4.
[43] *Perczel O.:* A Budapesti Állatkert újjáépítése i. m. 232–234.
[44] *Szidnainé Cs. Á.*: A 125 éves i. m. 72-84.
[45] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1917.07.18./1124. A belügyminiszter a döntést 1917 decemberében hagyta jóvá. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.03.23./58.
[46] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.07.17./912.

miatt".[47] Ugyanezen indok alapján hamarosan MTA tagságát is elvesztette.[48] A Tanácsköztársasággal való együttműködéssel vádolt igazgató minden ellene felhozott vádat visszautasított, a felfüggesztést elhamarkodottnak és jogtalannak tartotta.[49] Ennek ellenére a törvényhatósági bizottság úgy döntött, hogy az igazgatóval kötött szerződést felbontja.[50] Lendl Adolf becsülete és állása visszaszerzése érdekében minden hivatalos utat végigjárt, felfüggesztése, majd szerződése felbontása ellen is fellebbezéssel élt. Ennek elutasítása után ismét jogorvoslati kérelmet nyújtott be, amelynek hatására a közgyűlés egy öttagú vizsgálóbizottságot alakított az évek óta húzódó ügy lezárására.[51] Az egykori intézményvezető tehetetlenségében kockázatos lépésre szánta el magát 1921 szeptemberében: nyílt levelet intézett a törvényhatósági bizottság tagjaihoz, amelyben kifejtette, hogy ki és miért indított ellene támadást.[52] Az érintett személy azonban bíróság elé vitte az ügyet, és Lendl Adolfot 1923 júniusában bűnösnek találták sajtó útján elkövetett rágalmazás vétségében, valamint 22 000 korona pénzbüntetésre ítélték.[53] Az újságok ugyan időnként felröppentették az igazgató közelgő visszatérését egykori munkahelyére, de ennek lehetősége az idő múlásával fokozatosan csökkent.[54]

A tanács Lendl felfüggesztésekor Hilbert Rezső számvevőségi számtanácsost bízta meg a kert vezetésével, aki 1919 októberétől aligazgatóként működtette az intézményt.[55] Az 1907-ben kezdődő építkezésekhez üzemellenőrként kirendelt Hilbert kinevezésekor már hét éve irányította a városligeti állatkert gazdasági és adminisztratív ügyeit.[56] Aligazgatónak történő kinevezése azt is jelzi, hogy nemcsak nem rendelkezett a megfelelő képesítéssel Lendl Adolf helyének betöltésére, de vezetői megbízását is átmenetinek gondolták. A sajtó Hilbert Rezsőt

---

47 Fővárosi Közlöny 30. (1919) 604.; A városháza bünősei. Pesti Hírlap, 1919. október 21. 2.

48 Kizárt akadémikusok. Budapesti Hírlap, 1919. december 3. 6.; Az Akadémia kizárta három tagját. Pesti Napló, 1919. december 3. 4.; Kizártak öt akadémikust. Népszava, 1920. május 11. 7.; A felfüggesztett állatkert igazgató a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályához tartozó Természetrajzi alosztálynak volt levelező tagja. Akadémiai Értesítő 30. (1919) 4.; Az Akadémiát követve a magyar királyi Természettudományi Társulat is törölte tagjai névsorából. Lendl Adolf ügye. Budapesti Hírlap, 1921. június 15. 6.

49 Lendl Adolf ügye. Budapesti Hírlap, 1921. június 15. 6.

50 Lendl Adolf ügye. Budapesti Hírlap, 1921. június 17. 6.

51 Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1921.11.11./1214.

52 Lendl igazgató biztosan állította, hogy Wabrosch Károly számtanácsos bosszúból jelentette fel. Az állatkert egykori könyvelőjét Lendl Adolf a világháború alatt távolította el az intézményből, amitől kezdve nyíltan haragosa lett. BFL VII. 18. d. 1922 05/0380 I. 0077658 Lendl Adolf dr., 1922. Budapesti Királyi Ügyészség (1946-Budapesti Államügyészség) iratai (1907–1950). Büntetőperek iratai (1907–1950).

53 Uo.

54 Az állatkert bajai. Budapesti Hírlap, 1924. augusztus 30. 6.; Állatkerti hirek. Budapesti Hírlap, 1925. augusztus 30. 13.

55 Fővárosi Közlöny 30. (1919) 604., 753.

56 Fővárosi Évkönyv 1929. 113.; Szidnainé hagyaték.

mindvégig az „ideiglenes", „adminisztratív" és „bürokratikus" jelzővel illette, miközben a „szakember" és a „tudós" vezető képét továbbra is a korábbi igazgatóhoz kötötték. Mindezek ellenére az – elsősorban gazdasági ügyekben járatos – aligazgató a városgazdasági ügyosztály fokozottabb ellenőrzése mellett, valamint az állat- és növénykerti bizottság gyakoribb összehívásával, a nehéz gazdasági körülmények ellenére is fenn tudta tartani az állat- és növénykert működését.[57]

Berczel Jenő, az állatkertet felügyelő ügyosztály vezetője tömören foglalta összse az intézmény háború alatti és utáni problémáját a közgyűlés előtt, amikor jelentős nagyságú hitelért folyamodott. „Az állat- és növénykertet a háború alatt sikerült a végső pusztulástól megmenteni. Igaz, hogy állatállománya megcsappant, utai, épületei megromlottak, de az intézmény nem követte sok más külföldi állatkertnek szomorú példáját. Kapui a közönség szórakozására és kulturális igényeinek kielégítésére állandóan nyitva maradtak".[58] A tanácsnok nyomatékosan felhívta a törvényhatósági bizottság figyelmét, hogy az eddig végrehajtott részleges javítások nem biztosítják tovább a városligeti állatkert színvonalas működését, ezért a jelentősebb anyagi áldozat vállalása elodázhatatlanná vált.[59]

A sajtó korántsem volt ilyen megértő a főváros egykori büszkeségének folyamatos pusztulásával szemben. A pénzhiány látható jelein túl bírálták az állatok elhelyezését, tartását és bemutatásuk módszereit is, folyamatosan számon kérve a szakszerűséget. A *Budapesti Hírlap* 1925-ben nosztalgikus cikkekkel jelentkezett, ahol a kritikák mellett mindig megemlékeztek Lendl Adolf kitűnő igazgatásáról, szakértelméről, tudományos és kereskedelmi képességeiről, valamint közismert alaposságáról.[60] A panaszos hangok természetesen a városvezetéshez is eljutottak. Foglalkoztak is a kérdéssel, de a megvalósítás és a hozzá elengedhetetlen pénz hiányzott. Annak ellenére, hogy az állatkert folyamatos deficittel üzemelt, mindig megszavazták a közgyűlésen a működéshez szükséges összegeket.[61] A sokat hangoztatott deficit ügyével kapcsolatban Berczel Jenő, a városgazdasági ügyosztályt vezető tanácsnok többször felhívta a törvényhatósági bizottság figyelmét arra, hogy az állat- és növénykert a megnyitót és a rákövetkező évet nem számítva mindig is veszteséges volt. Az aktuális pénzügyi hiány szerinte nem is számított kirívónak a háború alatti évekkel összevetve. Felhívta a közgyűlés tagjainak figyelmét arra, hogy a kulturális céllal üzemeltett állatkertek a világon mindenhol veszteségesek, különösen kedvezőtlen időjárás esetén. Megvédte a vezetőség azon

[57] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 50683/1929).
[58] Fővárosi Közlöny 36. (1925) 457.
[59] Uo.
[60] Az állatkert jövő szezonja. Budapesti Hírlap, 1925. február 22. 16.; Állatvásár az Állatkertben. Budapesti Hírlap, 1925. március 29. 21.; Állatkerti hirek. Budapesti Hírlap, 1925. augusztus 30. 13.
[61] Fővárosi Közlöny 36. (1925) 1103.

döntését, hogy nem emeltek a belépőárakon. Félő volt ugyanis, hogy a szegényebb néprétegek számára elérhetetlenek lettek volna az intézmény oktató, szórakoztató szolgáltatásai.[62]

A kritikus hangok ellenére az 1925-ös év biztatóan alakult az állatkert szempontjából. A főváros pénzügyeinek rendezésekor a városligeti intézményre is gondoltak. Jelentős összeg elkülönítését szavazta meg a törvényhatósági bizottság, amelyet az állatházak, a főbejárat, a pálmaház és az akvárium tatarozására lehetett felhasználni, sőt még az állomány pótlására is jutott pénz.[63] Az újságok is örömmel konstatálták, hogy a városvezetés engedett szűkmarkúságából, s reményüket fejezték ki, hogy az állatkert ismét méltó lesz régi önmagához.[64] A nyár folyamán újjáalakult törvényhatósági bizottság pedig ismételten kiküldte az állat- és növénykerti bizottságot, hogy segítse az igazgatóság munkáját. Tagjai közé állatszerető és a fővárosi intézmény iránt elkötelezett képviselőket választott.[65] Az előző évhez képest a látogatók száma is jelentősen emelkedett, köszönhetően az állatállomány bővülésének, valamint a belépőárak stagnálásának.[66] A kedvező körülmények és a javuló pénzügyi feltételek sikeres kihasználásához azonban szükséges lett volna, hogy a befolyó összegekkel úgy gazdálkodjon az állatkert vezetése, hogy a régóta fennálló deficites üzemelés végre megszűnjön. A város vezetése ekkorra már kezdte belátni, hogy a sikeres működtetés egyik elengedhetetlen feltétele, hogy az intézménynek legyen végre állandó és felelős vezetője.

Pályázat az igazgatói szék betöltésére

1926-ban nyugvópontra jutott Lendl Adolf már hét éve húzódó felfüggesztési ügye. A volt igazgató ugyanis döntőbíráskodást kért önmaga fölé, melynek értelmében a főváros törvényhatósága egy háromtagú bizottságot küldött ki a kérdés tisztázására. A bírálóbizottság Lendl régi érdemeire és a főváros számára hasznos egykori munkásságára való tekintettel úgy döntött, hogy megadja elmaradt fizetését és rendezi nyugdíjigényét. Cserébe a tudós szakember visszavonta fellebbezéseit és a sajtóban megjelent nyilatkozatait.[67]

---

[62] Fővárosi Közlöny 36. (1925) 1168–1169., 37. (1926) 2423.; Állat- és Növénykertre felügyelő bizottság. Népszava, 1926. június 27. 10.
[63] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1925.04.29./822.
[64] Az állatkert jövő szezonja. Budapesti Hírlap, 1925. február 22. 16.; Állatvásár az Állatkertben. Budapesti Hírlap, 1925. március 29. 21.
[65] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1925.11.04./1415.
[66] A sajtó is jelentősen hozzájárult a látogatóközönség bevonzásához. Fővárosi Közlöny 37. (1926) 2423.
[67] Lendl Adolf nyugdijat kap. Népszava, 1926. június 27. 10.; A mult nem tér vissza. Pesti Napló, 1926. június 27. 6.; Rendezik Lendl Adolf nyugdijügyét. Pesti Hírlap, 1926. június 27. 14.

Augusztus elején ismét az állatkertre irányult a sajtó figyelme. Rövid időre elcsendesedtek a kritikus hangok, és főként a dicső múltra való emlékezés került előtérbe. A lapok megemlékeztek a városligeti intézmény elmúlt 60 évéről, valamint egykori alapítóiról, jelentősebb igazgatóiról. A látogatókat augusztus 9-én olcsó belépővel, mesedélutánnal, zenével, este pedig ünnepi díszkivilágítással és hangversennyel várta a kert.[68]

A sikeres születésnapi ünnepség után azonban az év végén ismét napirendre került az üresen álló állatkerti igazgatói szék körüli vita. A kérdés rendezése két okból nem tűrt halasztást: egyfelől elérkezett az esedékes hat évenkénti általános tisztújítás a főváros apparátusában, ami után sort kerítettek az üresen álló tiszti állások betöltésére is.[69] Másfelől a biológus szakma is erős nyomást gyakorolt a tanácsra, hogy sürgősen állítson megfelelő szakembert a főváros egyik legfontosabb kulturális intézménye élére. A sietségnek komoly okai voltak, hiszen már javában készültek a X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszusra, amit Budapest rendezett 1927 szeptemberében, s az eseményre több száz szakembert vártak a világ minden részéről. A Magyar Természettudományi Társulat kifejezte komoly aggodalmát, hogy a „magyar zoológiai kultúra magas fokának dokumentálására alkalmas intézmény" vezetése nem elég szakszerű.[70] Ennek szellemében több lapban is a témára fókuszáló cikkek jelentek meg. Támadták az intézmény kulturális programbeli hiányosságait, figyelmeztették a városvezetőket, hogy a jelenlegi szakember nélküli vezetés az állatkert pusztulásához vezethet, sőt a magyar „kultúrfölény" hírnevére is szégyent hozhat. Emlékeztették az olvasóközönséget, hogy a világ minden jelentősebb állatkertje élén képzett, rátermett zoológus áll, aki biztosítja a sokszínű intézmény sikeres és nyereséges működését.[71] Ismerték és hangoztatták az állatkerti szabályzat azon előírásait, amelyek szerint az állat- és növénykerti igazgatótól meg kell követelni a főiskolai oklevelet, szakirodalmi működést, legalább két élő, nyugat európai nyelvnek ismeretét és az intézmény

[68] A hatvanéves budapesti állatkert. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 4. 13.; Az állatkert 60 éves jubileuma. Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 4. 5.; Az Állatkert hatvan éves jubileuma. Pesti Hírlap, 1926. augusztus 10. 10.; Magyar Távirati Iroda Hírarchívuma 1920–1945. http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, letöltés 2015. márc. 1. (a továbbiakban: MTI Hírkiadás) 1926. augusztus 3. 7.

[69] Legutóbb 1920 szeptemberében indult a tisztújítási hullám. A polgármester megválasztását az alpolgármestereké követte, majd december végéig a többi tiszti állást is betöltötték. Budapest Főváros Levéltára IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai (1873–1930). Tanácsi Ügyosztályok központi irattára (1873–1929) I. 97866/1926 (a továbbiakban BFL IV. 1407. b. és az iktatószám).

[70] Állattani Közlemények 23. (1926) 217–216.; Természettudományi Közlöny 59. (1927) 59.

[71] Hogyan állítható az Állatkert a kultúra szolgálatába? Pesti Hírlap, 1926. november 11. 9.; Sürgősen be kell tölteni az Állatkert igazgatói állását! Budapesti Hírlap, 1926. november 12. 16.; Pályázat az igazgatói állásokra. Pesti Hírlap, 1926. november 12. 15.

céljának megfelelő gyakorlati szakképzettséget.[72] A biológusoknak jelöltjük is volt a posztra, amit a főváros tudomására is hoztak: Szabó-Patay Józsefet, a Nemzeti Múzeum állattárának vezetőjét – aki egyben a Természettudományi Társulat másodtitkára is volt – tartották alkalmasnak a nehéz, de fontos feladatra.[73]

A tanács által megválasztandó tisztviselői állásokra a nyilvános pályázatot Sipőcz Jenő polgármester 1926. november 28-án írta ki, s a 233 meghirdetett pozíció között ott volt az állat- és növénykerti igazgatói állás is. A kihirdetett pályázat tartalmazta az állatkert szabályzatának megfelelő feltételeket az igazgatói szék elnyerésére.[74] Hamarosan kiderült, hogy a hét éve üresen hagyott állásért a háttérben komoly harcok indultak meg. A határidő lejárta után az adminisztrációt végző elnöki ügyosztály rövidesen kiadta nyomtatásban az összes pályázó nevét, alapadatait, valamint az eddigi szolgálati érdemeiket tartalmazó kimutatást. A kiadvány több mint 1300 nevet tartalmazott, köztük azt a kilenc jelentkezőét, akik az állatkerti igazgatói állásért szálltak harcba.[75]

Az első helyen, mint belső pályázó, az aligazgató, Hilbert Rezső neve állt. Ennek ismeretében érthető, hogy az aligazgatói állást, amire heten jelentkeztek, miért hirdették meg az igazgatóival egyetemben. Az állatkert akkori vezetője gyógyszerészeti oklevéllel, és államszámviteli vizsgával rendelkezett. A több mint 37 éves tapasztalattal rendelkező egykori számtanácsos végigjárta a gazdasági szakma ranglétráját. A szintén fővárosi állással rendelkező 35 éves Kieselbach Gyula a Vegyészeti Intézetnél lévő munkahelyét kívánta felcserélni az igazgatóira. A vegytanból és természetrajzból tanári oklevelet szerző pályázó hét évet a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán adjunktusként oktatott. A szintén 35 éves külső pályázó, Éhik Gyula a Magyar Nemzeti Múzeum állattárában dolgozott, mint az emlős gyűjtemény kezelője. A pályázók között volt Éhik állattári volt kollégája Greschik Jenő is, aki szakdíjnokként az ottani morfológiai laboratóriumot vezette, később ornitológusként a Magyar Királyi Madártani Intézetből ment az előző évben nyugdíjba. A szintén nyugdíjas 45 éves geológus Kormos

---

[72] Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 17. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861. Azt a kitételt, hogy szerződéssel is lehet igazgatót kinevezni, nem említik. Uo. III. 23. §.

[73] A neves állatbarát a balatoni biológiai állomás létrehozásával, szervező képességéről is meggyőzte a szakmát. Hogyan állítható az Állatkert a kultúra szolgálatába? Pesti Hírlap, 1926. november 11. 9.; Sürgősen be kell tölteni az Állatkert igazgatói állását! Budapesti Hírlap, 1926. november 12. 16.

[74] Fővárosi Közlöny 37. (1926) 2319.; Kiirták a tanácsi választásokat. Budapesti Hírlap, 1926. december 2. 13.

[75] Kimutatás az üresedésben lévő és az üres állásoknak fokozatos előléptetése útján való betöltése esetén megüresedő közigazgatási tiszti állásra pályázókról. Budapest, 1926. december 13. A tanácsi I. (elnöki) ügyosztály (a továbbiakban: Kimutatás 1927). Bp. 1927. A Pesti Napló tévesen 255 oldalas vaskos füzetről számolt be, a valóságban a kiadvány 155 oldal. Ezerötszázan pályáznak a 233 városi állásra. Pesti Napló, 1927. január 16. 24.

Tivadar először a Tudományegyetem Földrajz tanszékének tanársegéde volt, majd a Magyar Királyi Földtani Intézetnél lett osztályvezető geológus. Kubinyi Arisztid egykori huszárszázados az igazgatói mellett az állat- és növénykerti aligazgatói, felügyelői és főtiszti állást is megpályázta, de mivel okmányokat nem küldött, így keveset tudni róla. Leidenfrost Gyula főiskolai tanár és halbiológus a jövő nemzedék biológiai oktatásából vállalt oroszlánrészt, akárcsak kollégája Méhes Gyula egyetemi magántanár. Ő középiskolában tanított természetrajzot, valamint földrajzot is. Szabó-Patay József, aki ekkor már 16 éve a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatában állt, a biológus szakma krémjéhez tartozott.[76] Összességében megállapítható – Kubinyi Arisztid komolytalan és Hilbert Rezső meglepő pályázatát nem számítva[77] –, hogy doktori címmel rendelkező, képzett és elismert szakemberek jelentkeztek állatkerti igazgatónak.[78] Legtöbbjük tanárként is dolgozott, publikációs tevékenységük elismerésre méltó volt, viszont többségük elméleti szakembernek számított.[79] Hárman a Magyar Nemzeti Múzeum szakembergárdáját képviselték, de volt köztük vegyész, halbiológus, ornitológus, parazitológus és geológus is. Jelölt tehát volt bőven, már csak a tanácsnak kellett döntést hoznia.

Az igazgató kiválasztását eredetileg decemberre tervezték, de munkatorlódás miatt hamarosan elhalasztották a következő év januárjának második hetére. Végül az egyik alpolgármester külföldi útja miatt csak 1927. január 31-én tartották meg a kérdéssel foglalkozó ülést.[80] A székesfőváros tanácsa ekkor lebonyolította a szavazást és három kivétellel minden meghirdetett állást betöltött.[81] Az állatkerti pozíciók kérdése is a 14 tagú tanács elé került. A tiszti állásra egyhangú döntéssel Szombath Lászlót nevezték ki. A többi állás betöltését, köztük az igazgatóit, azonban függőben hagyták.[82] A szakma sajnálkozással, a közvélemény, de

[76] Kimutatás 1927. 109.; A fővárosi pályázatok. Budapesti Hírlap, 1926. december 31. 10.

[77] Az aligazgató előrelépési ambícióit sem a sajtó, sem az illetékes ügyosztály nem jelezte előre. Szidnainé szerint Hilbert vonakodott elvállalni annak idején a vezetői teendők ideiglenes ellátását, és már 1926–27-ben tervezte nyugdíjba vonulását, amit csakis Budapest főpolgármesterének kérésére halasztott el. *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 72. 83.

[78] A Tudományegyetemen (1921/1922-es tanévtől Budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem) a Természettudományi Kar 1949-ben vált önállóvá. Lásd Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig. Szerk. Molnár László – Zsidi Vilmos. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 2.) Bp. 2006. 34.

[79] Hilbert aligazgatót nem számítva az átlagéletkor 40 év alatt volt.

[80] A fővárosi pályázatok. Budapesti Hírlap, 1926. december 31. 10.; Folkusházy alpolgármester hazaérkezése után lesznek a tanácsi választások. Budapesti Hírlap, 1927. január 19. 10.

[81] 230 megüresedett tisztviselői állást töltött be hétfőn a főváros tanácsa. Pesti Napló, 1927. február 1. 10.

[82] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926 (I. 5029/1927).

maguk a törvényhatósági bizottság tagjai is értetlenül fogadták a végeredményt.[83] A polgármester, az alpolgármesterek és a tanácsnokok előzetesen alaposan megvitatták a kérdést, és döntésükhöz konzekvensen tartották magukat a későbbiekben is.[84] Mivel azonban a tanács elhatározásának okairól nem tájékoztatta a nyilvánosságot, az igazgatói szék körüli viták és találgatások tovább folytatódtak.

Függőben az állatkerti igazgatói állás

A tanács ülései zártak voltak, tagjainak titoktartási kötelezettséget írtak elő.[85] A meghirdetett állások betöltésével foglalkozó I. (elnöki) ügyosztály már 1927. január 14-én felkérte dr. Berczel Jenőt, a városgazdasági ügyosztály vezetőjét, hogy sürgősen tegyen javaslatot az állat- és növénykerti tiszti pozíciókra a beérkezett pályázatok függvényében. A XI. ügyosztályt vezető tanácsnoknak volt két hete, hogy válaszát megfontolja, a jelölteknek utána nézzen, tanácskozzon az állatkert felügyelőbizottságával, valamint a városligeti intézmény vezetőségével. Az üggyel kapcsolatos észrevételeit és javaslatát Berczel Jenő 1927. január 28-án küldte meg a választást előkészítő ügyosztálynak.[86] Válaszában a tiszti állásra Szombath Lászlót, a már az állatkertnek dolgozó havidíjas kisegítő felügyelőt javasolta megválasztani, amit a tanács is elfogadott.[87] Az állat- és növénykerti igazgató személyére azonban nem tett javaslatot, mivel a pályázók közül senkit sem talált alkalmasnak a pozíció betöltésére. Kubinyi Arisztid lehetőségét azonnal kizárta, Hilbert Rezső aligazgatóval szemben a főiskolai végzettség és a publikációs tevékenység hiányát kifogásolta, és úgy gondolta, hogy „törődöttsége miatt nem fejthet ki mint igazgató szélesebb körű működést, mint amilyet aligazgatóként amugy kifejt."[88] A többi jelöltről ugyan elismerte, hogy érdemes tudósok, tanárok és sokat tettek a természettudományok népszerűsítéséért, de „eddig egyik pályázó sincs vagy volt oly állásban, amely állásban az állat- és növénykerthez hasonló különleges intézménynek adminisztrálásához való rátermettségét különösebben beigazolhatta volna."[89] Berczel szerint ugyanis „Az állat- és növénykert tudományos intézmény ugyan,

[83] A Magyar Természettudományi Társulat Állattani Szakosztálya már előre vizionálta a Magyarországról kialakult kedvezőtlen képet az állatkert szakszerűtlen vezetése miatt. A X. Nemzetközi Állattani Kongresszusra 176 vendég jelentkezett külföldről. Állattani Közlemények 23. (1926) 208. A félelmek végül nem váltak valóra a kongresszus szeptemberben sikeresen lezajlott. *Soós Lajos:* A budapesti X-ik nemzetközi zoológiai kongresszus. Állattani közlemények 24. (1927) 184–186.
[84] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926.
[85] *Egyed István:* Budapest önkormányzata. Statisztikai Közlemények. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. 78. 3. sz. Bp. 1935. 28.
[86] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926 (I. 5029/1927).
[87] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926.
[88] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926 (I. 5029/1927).
[89] Uo.

de nem oly kizárólagos értelemben, mint amilyen például egy biologiai állomás vagy zoologiai kisérleti telep, hanem élő állatoknak és növényeknek tára, amelyet bizonyos vezetői és nem csekély kereskedelmi érzékkel is kell vezetni. Félni lehet tehát, hogy ha a tekintetes Tanács külső tudós emberrel tölti be az igazgatói állást, bizonyos idő mulva kiderül, hogy az igazgató tudós ember ugyan, de az intézmény igazgatásához, a nagyszámu személyzet fegyelmezéséhez, az intézményhez kapcsolódó üzleti érdekekhez, bérlemények hasznositásához stb. nincs megfelelő képzettsége, rátermettsége, illetve hajlama. Ezeknél fogva nem vagyok abban a helyzetben, hogy az állat- és növénykerti igazgatói állásnak bármely pályázóval való betöltése iránt nyugodt lélekkel javaslatot tehessek."[90]

Az állat- és növénykertért felelős ügyosztály irányítójának érvelése tömör, lényegre törő és közérthető, mégis volt benne megkérdőjelezhető állítás. Az a kijelentés, hogy Hilbert Rezső meglévő munkaköréből adódó elfoglaltsága miatt nem ér rá a vezetői teendők ellátására, több oldalról is kifogásolható volt. Egyfelől már hét éve vezette az intézményt, másfelől éppen azért hirdették meg az aligazgatói állást, hogy Hilbert előléptetése esetén feladatait megfelelő szakember vegye át.[91] Berczel Jenő nem említette a tanácsnak, hogy a vezetői széket ideiglenesen is be lehetne tölteni meghívással, vagy az állatkert Szervezési Szabályrendeletében szereplő 23. §. értelmében szerződtetni is lehetne az új igazgatót, s így Hilbert Rezső szerződtetésével áthidalhatták volna az előírt követelmények hiányát,[92] vagy más jelölt megbízott igazgatóként való működtetése úgy csitította volna el a közvéleményt és a zoológus szakmát, hogy közben a főváros sem köteleződik el véglegesen. (Lendl Adolf esetében is ez történt korábban, hiszen a minden szempontból alkalmasnak tartott egykori igazgató sem felelt meg teljes mértékben az előírásoknak.)[93] Szembetűnő az ellentmondás, ami az állatkert igazgatójának szakmai követelményei és a ténylegesen elvárt képességei között húzódott. Míg ugyanis a feltételek erősen elméleti jellegűek voltak, amelyek magas

[90] Uo.

[91] Az aligazgató eredetileg leginkább a gazdasági folyamatokra felügyelt, de az igazgató munkakörébe utalt ügyek intézésében is részt vett, a vezetőt távolléte esetén ő helyettesítette. Lendl felfüggesztése óta az igazgató-hivatalt, és ezen keresztül az egész állatkertet a városvezetés és a nyilvánosság előtt is Hilbert képviselte. Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 13-14. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861. Az aligazgatói állásra heten jelentkeztek, ebből hárman már az állatkert irodai alkalmazottai voltak. Köztük volt Seiff Károly adóhivatali főtiszt, aki később 1930 elején nyerte el az aligazgatói állást. Kimutatás 1927. 110.; Fővárosi Közlöny 41. (1930) 223–224.

[92] Hilbert szerződtetése ellen előrehaladott kora szólt, és az, hogy a 23. §. szerint ez esetben a törvényhatósági bizottság jóváhagyására lett volna szükség, ami a közgyűlésnek az állatkerttel kapcsolatos elégedetlensége miatt kétséges volt. Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 23. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

[93] Az egyetemi magántanár nem rendelkezett az előírásban szereplő idegen nyelvi követelményekkel. BFL IV. 1420. m. Lendl Adolf.

iskolázottságot igényeltek, addig a XI. ügyosztály vezetőjének elvárásai szinte csak gyakorlati készségekre szorítkoztak. A jelöltekkel szemben így olyan sokrétű elvárás fogalmazódott meg, aminek eleve csak kevesen felelhettek meg.

Az 1927. január 31-én Sipőcz Jenő polgármester elnöklete alatt összeülő tanács, amikor az állat- és növénykerti tiszti állásokról való döntéshez jutott, meghallgatta az intézményért felelős ügyosztály vezetőjének előterjesztett javaslatát. A testület a tanácsnok érveinek elfogadásával egyhangúan határozott, és csak a tiszti pozíciót töltötte be, a többi állásról való döntést függőben hagyta.[94] Berczel Jenőnek tehát sikerült meggyőznie a tanácsot arról, hogy az ő elgondolását támogassák, sőt az ülésen szintén jelen lévő tanácsnok társára, későbbi utódjára is mély benyomást tett érvelése. A városgazdasági ügyosztály vezetését néhány hónap múlva átvevő Édes Endre követte elődje koncepcióját az állatkerti igazgató kiválasztása tekintetében. A záporozó kritikák ellenére türelmesen várta, hogy jelentkezzen a megfelelő gyakorlati szakember.[95]

Időközben két újabb név is felmerült a városligeti intézmény vezetésével kapcsolatban. Raitsits Emil állatorvos és Kittenberger Kálmán, a híres vadász is szívesen elvállalta volna a megtisztelő pozíciót. Erős állatkerti kapcsolataikra támaszkodva számíthattak arra, hogy a pályáztatás mellőzésével közvetlenül meghívást kapnak az intézmény igazgatói székébe. Raitsits Emil, az Állatorvosi Főiskola tanára a városligeti intézmény állatorvosi teendőit látta el korábban. Hatalmas publikációs tevékenységet mutatott fel, és 1914 óta szerkesztette az állatkert folyóiratát, *A Természet*et. A magyar kutyafajták tanulmányozásában, tenyésztésében, valamint népszerűsítésében oroszlánrészt vállalt, de a Földművelésügyi Minisztériummal is együttműködött egy előadás-sorozat megszervezésében. A neves állatorvos nemcsak rengeteg szállal kötődött a városligeti intézményhez, de a közgyűlés által kiküldött állat- és növénykerti bizottság támogatását is elnyerte az igazgatói székhez fűződő terveihez.[96] A másik jelölt Kittenberger Kálmán, a korszak egyik leghíresebb vadásza, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtője, 1912-ben 120 élő állattal járult hozzá az éppen megnyitni készülő állatkert gyűjteményéhez. Kitűnő zoológiai megfigyelőnek, írónak tartották, s 1920-tól ő szerkesztette a *Nimród* című vadászlapot. Emellett együtt vadászott híres vadászokkal, többek között Horthy Jenővel, a kormányzó öccsével is.[97]

---

[94] BFL IV. 1407. b. I. 7918/1926 (I. 5029/1927).

[95] BFL IV. 1420. m. Édes Endre.

[96] *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 72.; *Fülöp Éva Mária:* Raitsits Emil (1882–1934). In: Magyar Agrártörténeti életrajzok R-ZS. Szerk. Für Lajos – Pintér János. Bp. 1989. 16–18.; Az állatkert uj igazgatója. Népszava, 1929. július 7. 21.

[97] *Kovács Zs.:* KalandoZoo i. m. 73.; *Majtényi Gy.:* K-vonal i. m. 90–92.; *Kotlár Károly:* Kittenberger Kálmán (1881–1958). In: Magyar Agrártörténeti életrajzok I-P. Szerk.: Für Lajos – Pintér János. Bp. 1988. 176–180.

Édes Endre, a XI. ügyosztály vezetője annak ellenére sem döntött egyik jelölt mellett sem, hogy az állatkert szakszerűtlen vezetésére és tetemes veszteségére egyre több panasz érkezett. Alig ült el a tisztújítás protekciót emlegető utózöngéje, máris újabb kritikák fogalmazódtak meg a városligeti intézmény kezelésével kapcsolatban.[98] Az év elején még sikeresen lebonyolították az állatkerti vendéglők és a kávéház bérletének meghosszabbítását, de az előző évben megkezdett madártelelő és munkáslakóházak építése során a sokadik hiteltúllépés miatt újabb botrányos felszólalások hangzottak el a közgyűlés előtt.[99] A pénzügyi bizottság a megnövekedett költségek és szabálytalanságok kivizsgálására az ügyre koncentráló külön bizottság felállítását kezdeményezte.[100] Az állatkertet felügyelő bizottság is vizsgálatot indított, a közgyűlés előtt pedig Angyalfi Sándor törvényhatósági bizottsági tag a tervezés hiányát, a szakértelem alacsony voltát jelölte meg a kialakult helyzet okaként.[101] Stern Sándor, az Egyesült Szabadelvű Párt képviselője a főváros üzemeinek költségvetési vitájánál a városligeti kulturális intézménynek is nekitámadt, kritizálva annak pénzügyi deficitét. A vállalkozó szerint „vagy meg kell ezt organizálni úgy, hogy pezsdülő életet vigyünk bele és rentabilitást mutasson, vagy pedig ki kell adni bérbe."[102]

1928-ban is jelentős összegeket kellett áldoznia a fővárosnak a kert felmerülő pluszköltségeire. A 6200 négyzetméternyi állatkerti tó aljzata meglazult, s áteresztette a vizet, ami jelentősen megnövelte a fogyasztást, ráadásul az elöregedett szivattyú is cserére szorult.[103] Az állatkerthez tartozó cirkusz helyreállításáról is meg kellett győzni a törvényhatósági bizottságot, majd az előző évi zárszámadás megvitatásakor ismét előkerült az állatkert költségvetési deficitének ügye.[104] Éber Antal párton kívüli képviselő az egyik jobboldali újságban megjelent cikkből idézett a közgyűlés előtt, amely a városligeti intézmény gazdálkodását és vezetését kritizálta. „Örökös deficittel bajlódik a fővárosnak ez a gyönyörű intézménye, amelyet a hozzá nem értés a legsiralmasabb sorsba taszított. A főváros az ősszel akar intézkedni aziránt […] hogy megfelelő kezekbe tegye le az Állatkert vezetését, úgyhogy a legjobb esetben csak a jövő szezon kezdetére lehet remélni azt, hogy az Állatkert helyzetében némi javulás áll be."[105] A jóslat azonban nem vált valóra, hiszen sem

[98] A Pesti Napló szerint a választások a protekcióról szóltak. 230 megüresedett tisztviselői állást töltött be hétfőn a főváros tanácsa. Pesti Napló, 1927. február 1. 10.
[99] Fővárosi Közlöny 38. (1927) 199–202.; Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1927.07.01./1066., 1927.12.21./1762.
[100] Fővárosi Közlöny 38. (1927) 1838., 1878.
[101] Uo. 1917–1918.
[102] Uo. 1246–1247. A bérbeadás gondolata az 1907-es átvételkor is felmerült, de akkor is elvetésre került. *Perczel O.:* A Budapesti Állatkert újjáépítése i. m. 221.
[103] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1928.07.04./965.; Fővárosi Közlöny 39. (1928) 1751.
[104] Fővárosi Közlöny 39. (1928) 3054.
[105] Uo. 1492.

ősszel, sem az év végén nem rendezték az intézmény vezetésének kérdését, pedig az Hilbert Rezső közelgő nyugdíjazása miatt ismét időszerűvé vált.[106]

Nadler Herbert pályázata

Nadler Herbert 1928. június 1-jén nyújtotta be pályázatát az állat- és növénykert igazgatói állására.[107] Beküldött önéletrajza több pontban is megfelelt Berczel Jenő korábban megfogalmazott elvárásainak. Az ekkor már neves vadászati szakíró pályázatában úgy mutatkozott be, hogy a természet iránti szeretetére helyezte a hangsúlyt. Önéletrajza három jól elkülönülő részre tagolódik.

Az első részből megtudhatjuk, hogy a 45 éves, budapesti születésű, gimnáziumi érettségivel rendelkező Nadler Herbert termény-nagykereskedő édesapjától örökölte a természet szeretetét.[108] Gyermekkorában minden lehetséges helyen valamilyen állatot tartott, tenyésztett. Családi hatásra egy esztendőt járt a rajztanárképzőre, ahol főként tájfestészettel foglalkozott.[109]

Az eddig megszerzett ismeretek minden bizonnyal nem keltették fel Édes Endre tanácsnok figyelmét, de a később leírtak annál érdekesebbek lehettek számára. Nadler ugyanis így ír a főiskola elhagyása[110] utáni időkről: „[…] 20 éves koromban egy dunántúli nagybirtokra kerültem, mint gazdatiszt. A vas- és zalamegyei 4000 holdas gróf Batthyány uradalmakban 13 esztendőt töltöttem előbb mint uradalmi ellenőr, majd mint számtartó és végül mint jószágigazgató és az erdő- és mezőgazdaság legfőbb vezetője. Ott teljesen szivem vágyainak és nagy szenvedélyemnek élhettem, mert amellett, hogy az uradalmaknak minden gazdasági, állattenyésztési, növénytermelési, kertészeti, szőlészeti, kereskedelmi, épitészeti stb. ügyét vezettem és intéztem, elég időm maradt a saját fajbaromfi telepem és ebtenyészetem gondozása mellett a vadászat gyakorlás közben a vadon

[106] A Budapesti Hírlap tévesen úgy nyilatkozott, hogy december 31-én ki fogják írni az igazgatói állásra a nyilvános pályázatot. Betöltik az Állatkert az Állatkert igazgatói állását. Budapesti Hírlap, 1928. november 18. 22.

[107] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938. Curiculum vitae. Önéletrajzának jelentős részét (átírva egyes szám harmadik személybe) későbbi kinevezése alkalmával az állat- és növénykert lapja, A Természet is leközölte. Természet 25. (1929) 143–144.

[108] Érettségi bizonyítványa alapján nem volt kiemelkedő tanuló, de záróvizsgákon látványosan jobban teljesített, mint év közben. Természettanból jó, természetrajzból viszont elégséges volt. Ekkor még úgy tudták, hogy zenei pályára lép. BFL VI. 502. d. IIkerEKFG. 1901.1.05.06.20. 0013108 Nadler Herbert 1901. Budapest II. Kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium érettségi anyakönyvei.

[109] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938. Curiculum vitae. Nagybátyja, Nadler Róbert a korszak egyik leghíresebb festője, képzőművésze volt, aki többször is dolgozott a fővárosnak. *Nadler Palma:* Nádler Róbert 1858–1938. Élete és művészete 13 táblával. A m. kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténytörténeti Intézetének dolgozatai. Igazgató: Gerevich Tibor 76. Bp. 1942. 6–39.

[110] Nadler úgy nyilatkozik, hogy a főiskolát a természet iránti szüntelen vágy miatt hagyta el. Kotlár Károly azt írja, hogy még két évig jogot tanult a fiatal tájképfestő. *Kotlár K.:* Nadler Herbert i. m. 592.

élő állatok megfigyelésére és megismerésére. Az uradalmi erdőkben, mezőkön és a környékbeli bérelt vadászterületeken minta-vadászgazdaságot létesítettem. Igy mint autodidacta lettem erdészeti, mezőgazdasági, állattenyésztési, vadászati és zoologiai téren szakember."[111]

A curiculum vitae harmadik szakasza már élete azon részéről szól, amely a vadászat köré szerveződött. Kifejti, hogy vadászatai során az állatvilág megfigyelésével is foglalkozott, és a vadászati szakirodalomban nemcsak járatos, hanem maga is régóta publikál a témában. Büszkélkedik másfél éve megjelent könyve sikerével, valamint azzal, hogy tevékenyen részt vesz a vadászat és vadgazdálkodás szervezeti fejlesztésében, tudományos népszerűsítésében. „Négy éve ügyvezető alelnöke vagyok a Nemzeti Vadászati Védegyletnek, melynek elnöke gróf Ráday Gedeon. Ebben a minőségemben közvetve tanácsadója vagyok a földmivelésügyi minisztérium vadászati osztályának és évről-évre rendezem a Védegyletnek ugy vadászati, mint müvészeti és anyagi szempontokból nagysikerü vadászati kiállításait."[112] Magas szinten beszélt angolul és németül, és hangsúlyozta, hogy nem anyagi megfontolások vezérelték az állás megpályázásához.[113] Záró soraiban rámutatott arra, hogy élete végéig állattannal akar foglalkozni, és tudásával, tapasztalataival szülővárosát, hazáját, és a közérdeket kívánja szolgálni.[114]

Nadler Herbert pályázatából egyértelműen kiderült, hogy a jelölt mindenekelőtt gyakorlati ember, aki vezetői képességekkel is rendelkezik, precíz, az

[111] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938. Curiculum vitae. Nadler Herbert munkájával nemcsak elégedett volt gróf Batthyány Ervin, hanem teljes mértékben megbízott benne. Erről tanúskodik egy 1904-ben kelt meghatalmazás a gróftól, amiben Nadlernek tulajdonképpen teljesen szabad kezet ad a birtok ügyeivel kapcsolatban. Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye. Nadler Herbert hagyatéka. A vadászati szakíróként ismert igazgató ötdoboznyi irathagyatéka a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményének része. A rendezetlen iratanyag az állatkerti időszakra nem tartalmaz használható anyagot. Nadler vadásznaplói, jegyzetei, személyes és hivatalos levelezései viszont számos életrajzi adalékot nyújtanak. A szakma részére értékes lehet az itt található trófeakiállítási és agancsbírálati anyag, valamint a Vadászati Védegylet 1926–1944 közötti dokumentumai, mely egyesületnek az egykori állatkerti vezető ügyvezető alelnöke volt. A hagyaték nélkülözi a tárgyszavazást, illetve a sorszámozást, ezért a következőképpen fogok rá hivatkozni: MTM Nadler hagyaték.

[112] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938-I. Curiculum vitae.

[113] Németül már fiatalon is kitűnően beszélt, jelesre érettségizett. BFL VI. 502. d. IIkerEKFG. 1901.1.05.06.20. 0013108 Nadler Herbert 1901. Hagyatékában nagy számban található angol és német nyelvű magán és hivatalos levelezés is. Nadler a birtok felosztásakor jelentős végkielégítést kapott, emellett ingatlan és pénzügyi befektetésekkel is foglalkozott. Bögötei munkája után magánzóként tevékenykedett, anyagi szempontok nem vezérelték. Ezt bizonyítja, hogy mindig elfogadta igazgatói fizetésének módosításait, még akkor is, amikor ez szerződésével ellentétesen hátrányosan érintette. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (16088/1938). MTM Nadler hagyaték.

[114] Nadler önéletrajzából kihagyta a bögötei reformiskola alapításában játszott szerepét. Gróf Batthyány Ervin anarchista/szindikalista nézeteit gazdatisztje is vallotta, részt vett a szabadelvű iskola nyitása körüli sajtóvitában, sőt tanított is az intézményben. Ő szerkesztette az irányzat gondolatait terjesztő Testvériség című folyóiratot. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 105.114/1931).; *Kotlár K.:* Nadler Herbert i. m. 592.; A mozgalom később a szociáldemokratákkal is szembekerült. A szindikalisták. Pesti Hírlap, 1908. március 4. 10.

adminisztrációs munkában jártas, emellett irodalmi ambíciói is vannak. Igaz ugyan, hogy nem rendelkezett az előírásban szereplő főiskolai végzettséggel, de Édes Endre, az állatkertért felelős ügyosztály irányítója bizalmat szavazott neki és Nadler Herbertet ajánlotta az igazgatói székbe, amikor ismét naprendre került az állás betöltésének kérdése.[115]

Ideiglenes kinevezés

Hilbert Rezső 1928. év végi nyugdíjba vonulásának híre ismét ráirányította a figyelmet az állatkert igazgatásának kérdésére. (A nyugalomba vonult aligazgató napijegyesként továbbra is vezette a kert ügyeit.) 1929 márciusában Klár Zoltán, a Kossuth Párt képviselője a közgyűlésen interpellációt nyújtott be „Az Állatkert válsága" címen,[116] de a legnagyobb fővárosi párt, a Keresztény Községi Párt értekezletén is sürgették az igazgatói állás betöltését. Utóbbi jelöltje az 1926-ban már pályázott Méhes Gyula volt.[117] Az állat- és növénykerti bizottság is összeült az állatkert aktuális dolgainak megtárgyalására. A rendkívül hideg tél ugyanis újabb költségeket okozott az intézménynek, és a deficit továbbra sem csökkent. Gonda Béla bizottsági tag a jelentős veszteséget az igazgató hiányának tulajdonította, és javasolta, hogy külön ülésen foglalkozzanak az új vezető személyének kijelölésével. Bresztovszky Ede pedig azzal az ötlettel állt elő, hogy kérjenek állami segítséget a kert fenntartásához.[118]

Édes Endre az események hatására rászánta magát arra, hogy az állat- és növénykerti igazgatói állás betöltését kérje a polgármestertől. Sipőcz Jenőt 1929. április 8-ai előterjesztésében tájékoztatta, hogy Hilbert Rezső aligazgató nyugdíjba vonult, és így nincs felelős vezetője az intézménynek. Aláhúzta, hogy az 1919 augusztusa óta fennálló igazgatóhiánynak már eddig is voltak káros hatásai, a következő szezon pedig már biztosan nagyon megsínylené, ha továbbra is nélkülözné az állatkert az egységes központi vezetést. Kérte, hogy akár választás, akár meghívás, akár kirendelés útján, de feltétlenül bízzon meg valakit a vezetéssel.[119] A Sipőcz Jenő által 1929. május 17-én kiírt nyilvános pályázatban felsorolt betöltendő állások között azonban továbbra sem szerepelt az állatkerti igazgatói,

115 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 088816/1929).
116 Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1929.03.20./376.; Fővárosi Közlöny 40. (1929) 628.
117 Méhes Gyula egyetemi magántanár keresztnevét mind a Magyar Országos Tudósító, mind a Budapesti Hírlap tévesen Lajosnak írta. Magyar Országos Tudósító. http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/..%5CPages%5CPDFdbrol1.html, letöltés 2015. márc. 1. (a továbbiakban: MTI MOT hírek) 1929. március 19. 15.; A Keresztény Községi Párt értekezlete. Budapesti Hírlap, 1929. március 20. 9.
118 MTI MOT hírek 1929. március 20. 11–12.
119 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 50683/1929).

miközben az aligazgatói, felügyelői, főtiszti, és egy tiszti pozíció igen.[120] A lépés értetlenséget váltott ki az állat- és növénykerti bizottság tagjai körében, és hamarosan elégedetlenségüket Édes Endre tanácsnoknak is tudomására hozták. Mivel már évek óta érthetetlenül húzódott az ügy, és a nyilvánosság körében is egyre nagyobb vitát gerjesztett, a városgazdasági ügyosztály vezetőjének fel kellett készülnie a várható támadásokra.

A híreket minden bizonnyal Nadler Herbert is figyelte, és 1929. június 3-án elhatározta, hogy személyesen Sipőcz Jenő polgármesterhez fordulva folyamodik az igazgatói megbízásért.[121] Emlékeztette a polgármestert, hogy 1928-ban beküldött önéletrajzában bemutatta, hogy eddigi tapasztalatai és munkái alkalmassá teszik a fővárosi intézmény vezetésére. „Érzem magamban a hivatottságot, a rátermettséget arra, hogy a budapesti Állat- és növénykertnek vezetője, igazgatója legyek és jó lelkiismerettel, meggyőződéssel ígérem méltóságodnak, hogy megbízatásom esetén, minden tudásommal egész erőmmel, lankadatlan szorgalommal és odaadással azon leszek, hogy szülővárosomnak ezt a kultúrintézményét nemcsak hogy vezessem, hanem felvirágoztassam, sőt színvonalát állandóan emeljem. Teljesen tisztában vagyok az Állat- és Növénykert igazgatásával reám háramló feladat nagyságával és fontosságával és boldog lennék, ha életemet ezentul ennek a nemes célnak szentelhetném és ezzel szülővárosom érdekét, a tudományt és a közérdeket szolgálhatnám."[122] Az elismert vadászati szakíró záró soraiban nemcsak ígéretet tesz a gyors eredményekre, hanem véglegesítését is előrevetíti: „Ismételten kérem Méltóságodat, hogy az Állat- és Növénykert igazgatásával engem megbizni méltóztassék. Biztosan hiszem, sőt tudom, hogy müködésemnek már első éve alatt sikerül Méltóságod és Budapest Székesfőváros Nagytekintetű Tanácsát meggyőzni arról, hogy bizalmára érdemes vagyok, ugy hogy a végleges szerződtetésemnek az első esztendő, mint próbaidő leteltével, nem lesz akadálya."[123] Nadler magabiztos ajánlkozásának időzítése tökéletes volt.

---

[120] Fővárosi Közlöny 40. (1929) 990–991.

[121] Nadler így kezdi levelét: „A budapesti székesfővárosi Állat- és Növénykertben az igazgatói állás hosszabb ideje betöltetlen és ezt a székesfővárosnak ezen előkelő intézménye természetszerűleg megsínyli. Tudomásom van arról, hogy Méltóságod ezen felelős vezető nélküli állapotnak a közel jövőben véget kiván vetni és ez okból bátor vagyok Méltóságodnak, illetve a székesfőváros nagyérdemü közönségének szolgálataimat felajánlani." BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 079705/1929). Mivel Nadler nem nevezi meg, hogy honnan, esetleg kitől szerzett tudomást az állás betöltésének aktualitásáról, forrás hiányában nem tudjuk. Az egykori jószágigazgató a Pesti Hírlap előfizetője volt. BFL XVII.1502. b. 3633/945 (22416 szám) Nadler Herbert. Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. Budapest Székesfőváros intézményeihez, vállalataihoz kiküldött igazolóbizottságok iratainak gyűjteménye. Igazolási ügyek iratai.

[122] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (079705/1929).

[123] Uo.

Az 1929. június 12-én tartott közgyűlés több szempontból is emlékezetes maradt. Ekkor választották meg az új tiszti főügyészt, Szemethy Károlyt, és emlékeztek meg a nemrégiben elhunyt belügyminiszterről, Andrássy Gyuláról, aki Budapest díszpolgára is volt. A törvényhatósági bizottság ezen ülésén végre sikerült egy körülbelüli időpontot kicsikarni Édes Endre tanácsnokból az állatkerti igazgatói állás betöltésére vonatkozóan.[124] Az előterjesztés eredetileg állatok beszerzésére vonatkozott, ami egyrészt aktuális volt a szokatlanul hideg téli időjárás és az ebből fakadó nagyobb veszteség miatt, másrészt amúgy is esedékessé vált az intézmény állatállományának kiegészítése.[125] A közgyűlés, mint mindig, hozzájárult a szükséges összeg megadásához, de Lázár Miklós független képviselő, az állat- és növénykerti bizottság tagja, megragadta az alkalmat, hogy elpanaszolja az állatkert tarthatatlan állapotát, és kérdőre vonja a felelős ügyosztályvezetőt a kialakult helyzetért.[126] A felszólaló bizottsági tag egészen messziről indítva vezette fel a problémát: „Tudjuk jól, hogy az Állatkert több mint négy millió pengőt meghaladó pénzébe került eddig a fővárosnak. Az Állatkert költségvetéséből azt is megállapíthatjuk, hogy évenkint egynegyed milliónál is több pengőt kell erre az üzemre ráfizetni. Ezzel szemben nem tudjuk mi okból, annak ellenére, hogy az Állat- és Növénykerti bizottság erre ismételten előterjesztést tett és az elnöklő tanácsnok úr által ismételten felszólította a tanácsot, hogy az évek óta üresedésben levő állatkerti igazgatói állást töltsék be, minden felszólalásunk, minden egyhangú határozatunk teljesen meddő és hiábavaló volt, mert ezekre vonatkozóan mind a mai napig semmiféle előterjesztés nem történt." A baloldal hangos helyeslése mellett, Klár Zoltán törvényhatósági bizottsági tag tudni vélte a választ, amit be is kiabált: „Bizonyos fővadászoknak van megígérve!" Lázár Miklós a csend helyreállta után már a közelmúltra is rátért: „Az állatkert élén már évek óta egy olyan aligazgató áll, aki igen tiszteletreméltó öreg úr, de sem gyakorlati, sem szakember, ha jól tudom a gyógyszerészeti pályán volt tevékeny, mielőtt az Állatkerthez került. Jelenleg az a – mondhatnám – frivol helyzet állott elő az Állatkertben, hogy még ezt az állatkerti aligazgatót is nyugdíjazták és ő mint napidíjas vezényli tovább a fővárosnak ezt a négymillió pengőbe kerülő és évenkint egynegyed millió pengős deficittel dolgozó üzemét. Mi ezt a szituációt teljesen tarthatatlannak látjuk. Tarthatatlannak látja az Állat- és Növénykerti bizottság, de azt hiszem tarthatatlannak látja az igen t. közgyűlés is. Azt a kérdést vagyok bátor tehát intézni először is a tanácsnok úrhoz, mi az oka annak, hogy hosszú évek óta nem szakember áll az Állatkert élén?" Klár Zoltán ismét bekiabálással

[124] Fővárosi Közlöny 40. (1929) 1100., 1237–1238.
[125] Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1929.07.12./780.; Fővárosi Közlöny 40. (1929) 1100.
[126] A bekezdésben szereplő valamennyi idézet ugyaninnen származik. Fővárosi Közlöny 40. (1929) 1238–1239.

egészítette ki a független képviselő mondandóját: „Holott kitünő pályázók vannak!" Édes Endre megpróbált kitérő választ adni, amiben tudatta, hogy az állatkerti aligazgatói állás pályáztatás alatt van, és még ebben a hónapban betöltik. Természetesen a kérdező nem fogadta el a választ, mert ő az igazgatói szék sorsára volt kíváncsi. Az ügyosztályvezető tanácsnok így kénytelen volt engedni, és elárulta, hogy „az igazgatói állás betöltésére is a legrövidebb idő alatt vagy ebben a hónapban, vagy a következő hónapban intézkedés fog történni."

Édes Endre eltitkolta, hogy a polgármesterrel már egyeztetett a kinevezendő igazgató személyéről, sőt már négy napja fel is kérte a tanácsot, hogy tegyen előterjesztést Nadler Herbert megbízására. Az egykori jószágigazgató jól időzített és megírt levele hatására ugyanis Sipőcz Jenő és Édes Endre tanácskoztak az igazgató személyéről, és ennek eredményeként az ügyosztályvezető felkérte a tanácsot, hogy a kiválasztottról, Nadler Herbert személyéről tegyen előterjesztést a testület a polgármesterhez.[127] A polgármester és az állatkertért felelős ügyosztály vezetője azért döntöttek az ismert vadászati szakíró mellett, mert gyakorlati embert kerestek az intézmény élére, és Nadler Herbert megfelelt ennek a kritériumnak. Azt várták tőle, hogy miután évekig vezette egy 4000 holdas uradalom gazdaságát és személyzetét, a városligeti zoológiai és botanikai kertben is tegyen rendet. Sipőcz Jenő azonban nem akart egyből elköteleződni az új igazgató mellett, így csak ideiglenesen és a város szempontjából kedvező és biztonságos feltételek mellett volt hajlandó kinevezni Nadlert az állatkert vezetésére.

A feltételeket tartalmazó jegyzőkönyvet 1929. július 5-én írta alá a kiválasztott új vezető, melyben vállalta, hogy „hajlandó a székesfővárosnál meg nem határozott időtartamú szolgálatot teljesíteni és egyben tudomásul veszi, hogy alkalmaztatásából kifolyólag a főváros vele szemben semminemű kötelezettséget nem vállal s hogy bármikor felmondás és a fővárossal szemben való mindennemű jogigény nélkül elbocsátható."[128]

Ekkorra már a sajtónak is kiszivárgott a kiválasztott neve, s ez azonnal megosztotta a közvéleményt. A *Budapesti Hírlap* az ismert vadász megbízását örömmel közvetítette: „Nádler Herbert nem új ember a természettudományok terén. A közönség régóta ismeri nevét, elsősorban irodalmi munkássága révén, jóllehet Nádler nem a múzeumok merev vitrinjei mögül tanulmányozta a világot, hanem kint a szabadba természet ölén […] Nadler Herbert vérbeli vadászember, aki szenvedelmes odaadással foglalkozott az élő állatvilág megfigyelésével, tanulmányozásával és ez a szép stúdiuma még azokból az időkből származik, amikor mező

[127] A tanácshoz érkezett előterjesztésben Édes Endre az új igazgató fizetésére is tett javaslatot. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (088816/1929).
[128] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938. Jegyzőkönyv.

és erdőgazdasági birtokoknak volt jószágigazgatója […] bizonyára teljes sikerrel oldja meg a megtisztelő feladatot és felvirágoztatja az Állatkertet, a mivel igazán le fogja kötelezni a főváros egész közönségét."[129] A szerző nemcsak alaposan ismerte Nadler életét, hanem azt is bemutatta, hogy milyen előnyökkel rendelkezett a legtöbb vetélytársával szemben.[130] A *Népszava* nem az új igazgató személyével, hanem inkább annak ellenlábasával foglalkozott: „A budapesti állatkert igazgatói állás immár tiz év óta betöltetlen. Az Állatkert élén adminisztrativ aligazgató állott, aki mellett dr. Raitsits Emil állatorvosi akadémiai tanár látta el nagy buzgalommal és odaadással a szaktanácsadó tisztét. Az állatkerti bizottság ismételten is kifejezésre juttatta azt a kívánságát, hogy az Állatkert igazgatójául dr. Raitsits Emilt alkalmazza a tanács. A tanács most a bizottság állásfoglalásával szemben Nádler Herbertet bizta meg az Állatkert vezetésével."[131]

1929. július 9-én kelt az a polgármesteri rendelet, amely az egykori jószágigazgatót Édes Endre előterjesztésének megfelelően az igazgatói teendők ellátásával ideiglenesen megbízta a hónap első napjától kezdve visszamenőlegesen.[132] A kinevezést azonban Sipőcz Jenőnek is alá kellett írnia, ezért még majdnem egy hónapig tartott, amíg Nadler Herbert elfoglalhatta hivatalát. Eközben július 12-én összeült a főváros állat- és növénykerti bizottsága, és megvitatták az új igazgató kérdését is. Lázár Miklós bizottsági tag napirend előtti felszólalásában megismételte az állatkert vezetésével és gazdálkodásával szembeni panaszait, amit egy hónappal azelőtt már a közgyűlés előtt is előadott, kiegészítve az új igazgató személyével kapcsolatos fenntartásait. Nehezményezte, hogy a bizottság csak a lapokból szerzett tudomást arról, hogy ki lett az intézmény új vezetője, és hogy Nadler Herbert nem jelent meg a bizottság előtt, hogy programjáról az „illetékesek" előtt is számot adjon. Ismételten kifogásolta, hogy a tanács nem az általuk egyhangúan támogatott jelöltet választotta. Az ülésen elnöklő főjegyző válaszában tájékoztatta a felszólalót, hogy nem a tanács választott ebben az esetben, hanem a polgármester szándékozik Nadlert megbízni a feladattal. Lázár Miklós az állatkert szabályzatára hivatkozva közölte, hogy az állás betöltéséhez zoológiai doktorátus szükséges. Elpanaszolta, hogy miközben a kiválasztottnak nincs meg a megfelelő képesítése, addig a vesztes pályázók közül többen nemzetközi

[129] A budapesti állatkert új igazgatója: Nádler Herbert. Budapesti Hírlap, 1929. július 6. 2.

[130] Kittenberger Kálmán vehette csak fel vele a versenyt a terepen szerzett természettudományi ismeretek tekintetében, de a híres Afrika-utazó nem rendelkezett mező- és erdőgazdasági tapasztalatokkal.

[131] Az Állatkert uj igazgatója. Népszava, 1929. július 7. 21.

[132] A rendelet a jegyzőkönyvben korábban elfogadott feltételeket és Nadler fizetésére vonatkozó adatokat is tartalmazta. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1983 (88816/1929). A tanácsi ügyek nem minden esetben kerültek a tanácsülés elé, amennyiben az ügyosztályvezető és a polgármester egyetértett, nem volt szükséges a testületi döntés. *Egyed I.:* Budapest önkormányzata i. m. 27. Nadler kinevezésének esetében is így jártak el, ideiglenes megbízása Sipőcz Jenő 1929. évi 88.816/I. számú rendeletével történt.

hírnévre is szert tett szakemberek.[133] A bizottsági ülés után a *Budapesti Hírlap* munkatársa felkereste Lázár Miklóst, akinek részletes magyarázatát másnap közölte a lap.[134] Lázár Miklós interjúja egyértelmű bizonyíték volt arra, hogy az állatkertért felelős ügyosztály és a törvényhatósági bizottság által kiküldött állandó állat- és növénykerti bizottság között komoly feszültség alakult ki. Utóbbi a XI. ügyosztályt okolta az állatkert válságáért.

A városgazdasági ügyosztály vezetőjének azon júniusi ígérete, mely szerint legkésőbb a következő hónapban betöltik az állást, végül a főváros apparátusának nyári szünete miatt augusztusig csúszott.[135] A hír, hogy Sipőcz Jenő aláírta Nadler Herbert kinevezési okmányait, augusztus elején jelent meg az újságokban. A nyári szünet idején a polgármester gyógykezelése miatt a fővárosban tartózkodott, és időt szakított arra is, hogy az állás betöltéséről gondoskodjon. A frissen megbízott igazgató a szolgálat felvételére be is jelentkezett Édes Endre ügyosztályvezető tanácsnoknál, akivel közösen elmentek az állatkertbe, így már hivatalosan is elfoglalta posztját és megkezdte működését.[136]

Nadler Herbertet az intézmény élére végül a felelős ügyosztályvezető javaslatára a polgármester rendelettel nevezte ki, amely döntésbe sem a törvényhatósági bizottságnak, sem az állat- és növénykerti felügyelőbizottságának nem volt beleszólása.[137] A zoológus körök is beletörődtek, hogy sokadik kérésük ellenére sem szakemberrel töltötték be az állást, így a november 8-ai ülésükön üdvözölve Nadler megbízását, kérték, hogy a tudományos alapú jó kapcsolatokat ne szakítsa meg a szakosztállyal.[138] Mivel a kinevezés minden szempontból jogszerűen történt, a szakmai körök, a városvezetés és a közvélemény is elfogadta a polgármester döntését.[139] A megbízás ideiglenes jellege azonban az alulmaradt

---

[133] Támadás a tanács ellen az állatkerti bizottságban Nadler Herbert kinevezése miatt. Népszava, 1929. július 13. 2.

[134] *n.k.:* Az Állatkert háromszázezer pengős deficites gazdálkodása. Budapesti Hírlap, 1929. július 13. 5.

[135] Fővárosi Közlöny 40. (1929) 1238–1239. Édes Endre ugyanakkor azt is ígérte, hogy az aligazgatói állást még júniusban betöltik. Ez végül 1930 januárjáig váratott magára, igaz, ekkor több állatkerti állást is betöltöttek. Fővárosi Közlöny 41. (1930) 223–224.

[136] Nadler Herbert az Állatkert új igazgatója, ma elfoglalta állását. Budapesti Hírlap, 1929. augusztus 3. 8. A Magyar Országos Tudósító Nadler hivatalba kerülésekor tévesen doktori titulust adott a gimnáziumi végzettséggel rendelkező vadásznak. MTI MOT hírek. 1929. augusztus 6. 9.

[137] A Pesti Napló augusztus 7-én megjelent cikke tévesen azt írta, hogy szeptemberben véglegesítik Nadlert, de ezt a törvényhatóságnak még jóvá kell hagynia. Szeptemberben választják meg az Állatkert igazgatóját. Pesti Napló, 1929. augusztus 7. 6.; Az állatkerti igazgató kinevezése az intézmény szabályrendelete szerint a tanács hatáskörébe tartozott, csak akkor kellett a törvényhatósági bizottság jóváhagyása, ha szerződtetik az intézményvezetőt. Szabályrendelet Budapest székesfőváros állat- és növénykertjének szervezetéről. III. 23. §. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1918.06.10./861.

[138] Állattani Közlemények 26. (1929) 208., 27. (1930) 116.

[139] A közgyűlés még három ízben foglalkozott 1929 végén az állatkert ügyeivel. Girardi Tibor a patkányok elszaporodására hívta fel a figyelmet, Elek Hugó a költségvetés vitáján az intézmény propagandájának fokozását javasolta. A népművelési bizottság ülésén Bresztovszky Ede állat- és növénykerti

vetélytársakban azt a benyomást kelthette, hogy csupán átmeneti megoldás született, pedig Édes Endre már az év végén javaslatot tett Nadler Herbert véglegesítésére.[140]

Véglegesítés szerződéssel

Hilbert Rezső nyugalmazott aligazgató, aki 1929-ben még mindig mint napidíjas hivatalnok vezette az állatkert ügyeit, Nadler hivatalba lépésével elhagyta az intézményt. A váltás zökkenőmentesen ment végbe, sőt Hilbert távozása előtt még arról is gondoskodott, hogy az új intézményvezető megkapja a neki járó szolgálati pótlékot.[141] Helyét 1930. január 25-én Seiff Károly foglalta el, és ekkor a tanács betöltötte a felügyelői, a főtiszti és a tiszti állásokat is.[142] Nadler Herbert így teljes és szakmailag felkészült vezetői karral kezdhetett neki a városligeti intézmény rendbetételének. Az új igazgató nem mutatta jelét annak, hogy feladatát átmenetinek gondolná, ezért időt szánt az alapos helyzetfelmérésre, és csak ezután kívánta tájékoztatni a közönséget terveiről, programjáról.

Édes Endre tanácsnok sem ideiglenes megoldásban gondolkodott, és már 1929. december 27-én előterjesztést tett Sipőcz Jenőnek Nadler Herbert véglegesítésére: „Nadler Herbert ideiglenes igazgató a jelezett időtől kezdve a lehető legnagyobb eréllyel és szakavatottsággal fogott hozzá az intézmény igazgatási ügyeinek viteléhez. Ezzel megadta mindazt az erkölcsi biztosítékot, amely szükséges ahhoz, hogy az intézménynek igazgatására végleges megbízást nyerhessen. Sőt azt kell remélleni, hogy az intézménynek vezetésében nagyobb biztosságot tanúsít, ha majd nem feszélyezi az ideiglenességnek tudata. Ez okból tisztelettel kérjük méltóságodat […] az állat- és növénykerti igazgatói állásnak betöltése iránt Nadler Herbert id. igazgatónak meghivása és a csatolt szerződéstervezet szerint való szerződtetése iránt 1930. január 1-i hatállyal intézkedni méltóztassék."[143]

A városgazdasági ügyosztály vezetője 1930. január 20-án szólította fel a tanácsi I. ügyosztályt, hogy az ideiglenes igazgató véglegesítéséhez a szükséges intézkedéseket tegye meg. Ekkor hívta fel Édes tanácsnok a szerződés

bizottsági tag és Szentirmai Imréné Demokrata párti képviselőnő az állatkert deficitjét védték meg, rámutatva arra, hogy a német állatkertek is veszteségesen működnek. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1929.10.30./1185.; Fővárosi Közlöny 40. (1929) 2153., 2395.

140 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 189.503/1929).

141 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (12001/1929).

142 A felügyelői pozíciót Cerva Károly nyerte el, a főtiszti állásra Szombath László lépett előre, helyére Anghi Csabát vették fel, aki 26 év múlva az igazgatói székbe jutott. Fővárosi Közlöny 41. (1930) 223–224.; Betöltötték a megüresedett fővárosi tisztviselői állásokat. Pesti Napló, 1930. január 26. 4.

143 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (189503/1929).

előkészítését végző elnöki ügyosztály figyelmét az állatkert szabályrendelete körüli bonyodalmakra. Levezetve az állatkert szervezéséről szóló szabályrendelet kálváriáját, külön kitért az igazgatóval szembeni követelmények ügyére. Rámutatott, hogy mind az 1913-as, mind az 1918-as rendeletben az elméleti feltételek alóli kivételt tartalmazó paragrafus megegyezik. Ez a kivételt biztosító rész tartalmazza, hogy az igazgatót, ha a közgyűlés jóváhagyja, szerződéssel is lehet alkalmazni, és akkor a szerződésbe foglalt jogállás és javadalmazás a mérvadó. Az előírás alóli kitétel megalkotását az intézmény egyedisége és sokoldalú feladatvállalása indokolta: „A gyakorlatban az intézmény érdeke az üzem különlegessége mellett az igazgatói állásnak oly egyénnel való betöltését is követelheti, aki a jelzett kellékek és minősítés mindegyikével nem bir, pl. az intézmény céljának megfelelő szakképzettséggel bir ugyan, de nincsen tudori, tanári vagy más főiskolai oklevele, vagy csak az igazgató részére rendszeresítettől eltérő javadalmazással hajlandó ezt a tisztséget elvállalni, stb. Az ilyen esetekre gondolva, engedi meg a szabályrendelet, hogy amennyiben azt a tanácsnak ily irányu előterjesztése alapján a közgyülés engedélyezi, a tanács az igazgatót a közgyülés által megállapított illetményekkel és alkalmaztatási feltételekkel szerződtetheti is."[144] A XI. ügyosztályt vezető tanácsnok a kitétel alkalmazását javasolta: „Ez a különleges helyzet állt elő a jelen esetben is, amidőn Nadler Herbert id. igazgatónak a szerződtetésére nézve teszünk előterjesztést, mert a most megnevezett id. igazgató eddigi müködése során mindenben beigazolta azt, hogy a különleges képességeket igénylő állat- és növénykert intézménynek vezetésére mindenben alkalmas, azonban főiskolai képesítéssel nem bir. Éppen ezért a nevezettnek állat- és növénykerti igazgatóul való alkalmazását sem választás, sem meghívás, hanem szerződtetés alapján javasoljuk, mert ebben az esetben az igazgató jogállására és javadalmazására nézve, tisztán a vele kötött szerződés rendelkezési lesznek a mérvadók. Megjegyezzük még, hogy ugyan ezen indokok alapján történt Lendl Adolf volt igazgatónak a szerződtetése is […] mert a volt igazgató sem rendelkezett mindazzal a minősitéssel, amelyet az 1913. évi szabályrendelet előirt."[145] A javaslatot a tanács 1930. január 23-án tartott ülésén felkarolta, és felszólította az I. ügyosztályt, hogy a városgazdasági ügyosztály meghallgatásával és a tiszti ügyészség bevonásával dolgozza ki a szerződés részleteit.[146]

Az ügyészség február 12-ei állásfoglalásában a XI. ügyosztály azon feltételezését, mely szerint az állatkertnek nincs érvényes szabályzata, tévesnek minősítette.

144 Uo.
145 Uo.
146 Uo.

Tisztázta, hogy az 1913-ban visszaküldött szabályrendelet kérdéses részei 1918-ban életbe léptek. Ezek szerint fennállt az a lehetőség, hogy a tanács szerződtethesse Nadler Herbertet a közgyűlés által jóváhagyott feltételekkel. A következő tisztázásra váró kérdés az volt, hogy az igazgatótól elvárt elméleti feltételektől el lehet-e tekinteni a szerződéses forma esetén. Az ügyészség végül megállapította, hogy a szabályrendelet követelményeitől a közgyűlésnek jogában áll, hogy „a m. kir. belügyminiszter jóváhagyásával ad hoc esetben eltekintsen", így nincs akadálya az ideiglenes igazgató véglegesítésének a felelős ügyosztály által szorgalmazott formájában.[147]

Miközben az érintett ügyosztályok a szerződés részletein munkálkodtak, az állat- és növénykerti bizottság és az új igazgató közötti ellentétek a nyilvánosság elé kerültek.[148] A *Budapesti Hírlap* még január 18-án úgy nyilatkozott, hogy Nadler Herbert befejezte a megoldandó feladat tanulmányozását, és hamarosan beszámol programjáról az állatkert felügyelőbizottsága előtt. Az intézmény új vezetője az újság munkatársának elmondta tervét a deficit eltüntetésére, amit egyidejűleg a költségek csökkentésével és a bevételek növelésével kívánt elérni. Konkrét példákat mondott az állatok élelmezése, a fűtés és világítás terén elérhető megtakarítási formákra, valamint a látogatottság növelésének eszközeire.[149] A városligeti intézmény igazgatója azonban programjáról az állatkerti bizottságot nem tájékoztatta, ezért a pénzügyi bizottság február 14-ei ülésén egyik tagjuk, Bresztovszky Ede több panaszt tett ellene. Emlékeztetett, hogy eddig a legkisebb ügyekben is összehívták a bizottságot, de mióta Nadler Herbert elfoglalta hivatalát, erre nem került sor. Számon kérte, hogy az igazgató a programját nem mutatta be nekik, valamint a tájékoztatásuk nélkül már több fontos változtatást is végrehajtott. Különösen sérelmesnek találták Raitsits Emil eltávolítását az állatkert által kiadott *A Természet* című lap éléről. Az elnöklő alpolgármester megígérte a felszólalónak, hogy intézkedik a bizottság rövid időn belüli összehívásáról, amikor az új programot is megismerhetik.[150] Buzáth János alpolgármester ráhatására márciusban végül összeült az állat- és növénykerti bizottság, ahol Nadler Herbert is előadta programját.[151] Az ülésen ekkorra már az új igazgató fizetése is vitatéma lett, ugyanis a *Fővárosi Közlöny*

147 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (1573/1930).

148 A kereszténypártiaknak nem sürgős ügy a munkanélküliség. Népszava, 1930. február 15. 4.; Harc a kórházért és a piacért. Budapesti Hírlap, 1930. február 15. 3.

149 *n.k.:* Az elavult pesti Állatkert renesszansza. Budapesti Hírlap, 1930. január 28. 7–8.

150 Fővárosi Közlöny 41. (1930) 474–475.

151 Bonyodalom az állatkerti igazgató szerződése körül. Pesti Napló, 1930. március 9. 5.; Városligeti és állatkerti vita új programmal, propagandával és rádióval. Pesti Napló, 1930. március 11. 6.

február 18-ai számából megismerhette Budapest lakossága a közgyűlés elé terjesztendő véglegesítő szerződése tartalmát.

A másnap tartandó törvényhatósági bizottság ülésére pótlólag felvett tárgyak között az olvasóközönség megtudhatta Nadler Herbert kinevezésének részleteit, a tanács elégedettségét munkájával, és az állatkerti szabályrendelet vonatkozó paragrafusainak tartalmát. Leírták, hogy ez alkalommal kivételesen eltekintenek az előírt követelményektől. Bemutatták a szerződéstervezet szövegét, amely 19 pontot foglalt magában. Az első pont tartalmazta a megállapodás idejét, ami 1930. január első napjától tíz évre szólt, azzal a kitétellel, hogy amennyiben mindkét fél úgy akarja, automatikusan, még 1944 végéig meghosszabbodik. Az ezután következő pontokba az igazgató kötelességeit, fizetését és nyugdíját foglalták bele. Elvileg a szolgálati jogviszony nem volt felmondható egyik fél részéről sem, de a 14. és 15. pont tartalmazta azokat a különleges kitételeket, amelyek fennállása esetén az igazgató elbocsátható volt. (Amennyiben az intézmény hírnevének árt, esetleg nem hajtja végre a felettes szervek utasításait, jogerősen elítélik, vagy haza- és nemzetellenes magatartást tanúsít, elveszti szerződés adta jogait.) Az előterjesztés tájékoztatott arról, hogy a megállapodást a szerződő felek már elfogadták és aláírták, de javasolta, hogy a közgyűlés határozatát a belügyminiszterhez is felterjesszék.[152] Annak ellenére, hogy a szerződés teljes mértékben készen állt az elfogadásra, a közgyűlés tárgysorozatából mégis kikerült a törvényhatósági bizottság tagjainak kifogásai miatt.[153]

A váratlan fordulat eredményeként Édes Endre úgy döntött, hogy március 10-ére összehívja az állat- és növénykerti bizottságot, amelynek ülésén Nadler Herbert is megjelent. Ekkor mutatta be programját az új igazgató. A felszólalók kritizálták az új vezető magas fizetését, a még mindig nagy deficitet, valamint most már Nadler terveit is.[154] Az ideiglenes igazgató programjának döntő többsége praktikus költségcsökkentési ötleteket tartalmazott, de volt olyan eleme is, amely ellentétes volt az állatkertet felügyelő bizottság álláspontjával.[155] Édes Endre ügyosztályvezető emlékeztette a megjelenteket, hogy Nadler Herbertnek időre volt szüksége az alapos helyzetelemzésre, de erélyes vezetésének máris látszanak az eredményei. Felhívta a figyelmet arra, hogy az

[152] Fővárosi Közlöny 41. (1930) 391–393.
[153] Uo. 508.
[154] Bonyodalom az állatkerti igazgató szerződése körül. Pesti Napló, 1930. március 9. 5.; Városligeti és állatkerti vita új programmal, propagandával és rádióval. Pesti Napló, 1930. március 11. 6.
[155] Nadler a ritka közönségcsalogató állatok beszerzését kezdeményezte, míg a bizottság inkább az olcsóbb hazai fajok tartását javasolta korábban. *n.k.:* Az Állatkert háromszázezer pengős deficites gazdálkodása. Budapesti Hírlap, 1929. július 13. 5.; Pusztulnak az állatkert lakói. Budapesti Hírlap, 1930. március 20. 8.

új intézményvezetőnek szánt fizetés nem magasabb Lendl Adolf egykori járandóságánál. Biztosította az elégedetlenkedő bizottsági tagokat, hogy amennyiben személyesen is megismerik a neves vadászt, őket is meg fogja győzni alkalmasságáról. A szerződés ügyében külön ülés összehívását ígérte.[156] A tanácsnok ekkor még nem tudhatta, hogy a véglegesítésre még több mint egy évet kell várni, és akkor már az állat- és növénykerti bizottság sem létezik majd. Ráadásul a szerződéssel való alkalmaztatásban az új fővárosi törvény rendelkezései szerint már nem a közgyűlés, hanem az újonnan megalakult törvényhatósági tanács lesz az illetékes.

A csaknem hatvanéves fővárosi törvény átfogó reformjára 1930-ban került sor, ez pedig több szempontból is érintette Nadler Herbert véglegesítésének tervét.[157] Egyfelől jelentős késedelmet szenvedett az ügy, hiszen a véglegesítéssel meg kellett várni az új törvényhatóság megalakulását.[158] Másfelől a májusban életbe lépő Budapest közigazgatásáról szóló XVIII. törvénycikk felszámolta a rendkívül elszaporodott bizottságok nagy részét, így az állat- és növénykerti bizottságot sem hívták többé össze.[159] Ráadásul az 57 éve működő tanácsot is megszüntették, és helyébe törvényhatósági tanács néven új testület lépett.[160] Létrejöttével a törvényhatósági bizottság hatásköréből kikerült a konkrét ügyek intézése, így a közgyűlés jelentősége a későbbiekben nagymértékben csökkent. A törvényhatósági tanács számára a megnagyobbodott hatáskörrel rendelkező polgármester készítette elő az ügyeket, amelyeket döntő többségében egyhangúlag el is fogadtak. A főpolgármester kinevezési hatáskörén kívül eső állások betöltésén a polgármester és az új testület osztozott.[161] Ez történt az ideiglenes állatkerti igazgató esetében is, mivel a szerződéssel való alkalmazásról már nem a közgyűlés, hanem a kisebb létszámú törvényhatósági tanács döntött.[162]

---

156 Bonyodalom az állatkerti igazgató szerződése körül. Pesti Napló, 1930. március 9. 5.; Városligeti és állatkerti vita új programmal, propagandával és rádióval. Pesti Napló, 1930. március 11. 6.

157 *Breinich Gábor:* A főváros képviseleti szerve: A törvényhatósági bizottság. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerk. Lőrincz Lajos. Bp. 1990. 48.

158 Édes Endre intézkedett, hogy a csúszás ellenére az ideiglenes igazgató már élvezhesse a még jóváhagyásra váró szerződésében feltüntetett fizetését. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 165730/1930).

159 *Breinich G.:* A főváros képviseleti szerve i. m. 50.

160 A törvényhatósági tanács 30 főből állt. Elnöke a főpolgármester volt, hivatalból tagjai a polgármester és a két alpolgármester. Tagjai közül 20 főt a közgyűlés választott, hat főt pedig a főpolgármester a törvényhatósági bizottság tagjaiból jelölt ki. *Egyed I.:* Budapest önkormányzata i. m. 28.

161 *Ignácz Károly:* Budapest önkormányzatának alakulása a Horthy-korszakban. In: Autonómiák Magyarországon 1848-1998. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2004. 86.; *Breinich G.:* A főváros képviseleti szerve i. m. 50–52.; *Sipos András:* A fővárosi törvényhatóság igazgatási apparátusa. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Szerk. Lőrincz Lajos. Bp. 1990. 80–81.

162 1930. XVIII. törvénycikk 103. §-a 1. bekezdés. 1000 év törvényei: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7830, letöltés 2015. okt. 5.

Miközben heves viták között a fővárosi törvény reformja lezajlott, Nadler Herbert nem törődött azzal, hogy állását egyelőre nem véglegesítették, programját lépésről lépésre elkezdte megvalósítani. A takarékossági intézkedéseket életbe léptette, növelte az állatkert népszerűségét, új kifutókat építtetett, a meglévőket átalakította, valamint új állatokat szerzett be. A közgyűlés, illetve a törvényhatósági tanács a gazdasági világválság miatt egyre nehezedő anyagi körülmények ellenére is mindig megadta az igényelt összegeket a szükséges beruházásokhoz és fejlesztésekhez.[163] A deficit miatt az állatkert elleni támadások ugyan nem szüneteltek, az új igazgatót is gyakran kritizálták a lapok, de a pozitív változások sem maradtak rejtve a főváros lakossága előtt.[164] Rengeteg teendője mellett Nadler Herbertnek arra is maradt energiája, hogy a lipcsei nemzetközi vadászati kiállításon eredményes közreműködésével a földművelésügyi miniszter elismerését is elnyerje.[165]

A sajtó 1931. június 10-én harangozta be, hogy a másnap összeülő törvényhatósági tanács ülésén döntés születik az állatkerti igazgató véglegesítésről.[166] A főpolgármester elnöklete alatt összeülő testületnek előadták Sipőcz Jenő előterjesztését. Ebben a polgármester bemutatta Nadler Herbert ideiglenes megbízásának feltételeit, és jelezte, hogy „az igazgatói teendőket a legnagyobb megelégedéssel látja el, szakavatottsága és az adminisztratív képességei biztosítékokat látszanak nyujtani atekintetben, hogy további szolgálata az állat- és növénykert intézményének előnyére válik."[167] Az állatkerti szabályrendelet, valamint az új fővárosi törvény vonatkozó paragrafusaira hivatkozva szorgalmazta Nadler véglegesítését. Emlékeztette a testület tagjait, hogy egy különleges képességeket igénylő állásról van szó, ezért javasolja, hogy a hiányzó főiskolai képesítés ellenére is alkalmazzák. Az 1930 februárjában már bemutatotthoz képest minimális változtatásokkal elkészített szerződést a törvényhatósági tanács elfogadta.[168] Sipőcz Jenő a testület határozatát tudomásul véve, az ideiglenes igazgató alkalmazása mellett döntött, és 1931. június 19-én felszólította az érintettet, hogy amennyiben elfogadja

[163] Fővárosi Közlöny 41. (1930) 1695., 1849.; 42. (1931) 187., 715.
[164] Uo. 1300., 1337., 2177–2178., 42. (1931) 777.; Mese az agancskiállításról. Népszava, 1930. június 19. 12.; Decemberi séta az állatok birodalmában, amely családi örömök vidám sorozatától hangos. Budapesti Hírlap, 1930. december 13. 6.
[165] Fővárosi Közlöny 42. (1931) 29.
[166] Összehívták a főváros törvényhatósági tanácsát. Budapesti Hírlap, 1931. június 10. 8.; Havi másfélezer pengő fizetéssel tíz évre szerződtetik Nadler Herbertet az Állatkert igazgatójául. Pesti Napló, 1931. június 10. 11.
[167] Fővárosi Közlöny 42. (1931) 820–822.
[168] A késés miatt a szolgálati jogviszony 1931 elejétől indult és tíz évig, egyetértés esetén automatikusan hosszabbodva 1945 végéig szólt. Fővárosi Közlöny 42. (1931) 820–822.; A főváros törvényhatósági tanácsának ülése. Budapesti Hírlap, 1931. június 12. 5.

a feltételeket, az erre vonatkozó nyilatkozatot nyújtsa be.[169] Nadler Herbert megbízását köszönettel elfogadta, így alkalmaztatásának nem lévén több akadálya, járandóságait kiutalták.[170] Az eddig is nehézkesen haladó igazgatói szék betöltése azonban még mindig nem zárult le, mivel az egyik vesztes pályázó, Méhes Gyula jogi úton támadta meg a döntést.

Méhes Gyula támadása Nadler Herbert ellen

Méhes Gyula egyetemi magántanár még 1926 decemberében jelentkezett a meghirdetett állat- és növénykerti igazgatói állásra. Budapest legnagyobb politikai pártja, a jobboldali Keresztény Községi Párt támogatottja elsősorban a természettudományok terjesztésével szerzett érdemeket. Mivel a városgazdasági ügyosztály nem tájékoztatta arról a pályázókat, hogy az állásra alkalmatlannak tartja őket, így volt, aki még Nadler ideiglenes megbízása után is reménykedett az állás megszerzésében. Méhes Gyula emiatt nem vett tudomást arról a jogi érvelésről, amit mind az 1930-as szerződéstervezet, mind az 1931-es jóváhagyott szerződés tartalmazott,[171] ezért egy újabb bonyolult, több szintig eljutó jogi eljárás kezdődött, ami egészen 1932 februárjáig eltartott.

A felháborodott vesztes pályázó elvitatta az új vezető szakmai alkalmasságát, de személyét is hevesen támadta, s 1931. június 28-án benyújtotta fellebbezését a törvényhatósági tanács Nadler Herbert szerződtetésére vonatkozó határozata ellen.[172] Három pontban támadta meg a kinevezést: jogi, nemzethűségi és egyéni szempontból. Elsőként azt állította, hogy Nadler Herbert alkalmazása nem felel meg a törvény előírásainak, mivel a kinevezettnek nincs főiskolai végzettsége, amitől szerinte eltekinteni nem lehet. Másodsorban a még bögötei időszakára datálható anarchista mozgalomban való „nemzetellenes" részvétele miatt erkölcsileg méltatlannak tartotta az érintettet a megtisztelő állatkerti vezetői állásra. Felrótta neki azt is, hogy nem vállalt katonai szolgálatot hazája védelmében. A harmadik pontban pedig arra tért ki, hogy ő mennyivel méltóbb lenne a városligeti intézmény vezetésére. „Mögöttem ugyanis 25 évi középiskolai és 5 évi egyetemi magántanári múlt áll. Épitő munkámmal nemzedékeket neveltem a hazának hazafias, nemzeti, vallásos értelemben. A világháború alatt önként katonai szolgálatra jelentkeztem (– azelőtt soha se voltam katona –). Résztvettem a 10., 11. és 12. Isonzo csatában.

169 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 96.877/1931).
170 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 101.856/1931).
171 Mindkét esetben a Fővárosi Közlöny teljes terjedelmében közölte a vonatkozó törvényi és szabályrendeleti hátteret.
172 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 105.114/1931).

Tudományos képzettségem, erkölcsi érzésem, embertársaim megbecsülése, tiszta lelkiismeretem ösztönöz arra, hogy a székesfővárosi Törvényhatósági Tanács határozatába bele ne nyugodjak. Ha ezt tenném, s ha az a határozat megmásithatatlan volna, minden becsületes magyar embernek megrendülne a hite mindenben, ami előttünk szent."[173]

A törvényes határidőn belül beérkezett fellebbezést a polgármester megküldte a XI. ügyosztálynak, amelynek vezetője a tiszti főügyészhez továbbította azt véleményezésre.[174] Az ügyészség a fellebbezés első pontját helytelennek minősítette. Elismerve, hogy az igazgató főiskolai végzettsége az intézmény jó hírnevét növelné, azonban rámutatott, hogy a képesítéstől, mivel az intézmény speciális feladatai megkövetelik, törvényes úton el lehet tekinteni. A második és harmadik pontban foglaltakkal hatáskör hiányában nem foglalkozott. Erre a konkrét ügyre vonatkozóan a főügyészség a panasztétel lehetőségét is megkérdőjelezte, illetve azt javasolta a polgármesternek, hogy a fellebbezést végzéssel utasítsa vissza.[175] Sipőcz Jenő októberi elutasító végzése ellen azonban Méhes Gyula a belügyminiszterhez fordult jogorvoslatért.[176] Kérvényezte a fellebbezést elutasító határozat visszavonását, Nadler Herbert szerződésének megsemmisítését, és a főváros érintett tisztviselőinek rendreutasítását. Megismételve jogi és a kinevezett személye elleni kifogásait, ekkor már Nadler szakirodalmi működésének jelentőségét is megkérdőjelezte. Tájékoztatta továbbá a belügyminisztert, hogy a neves vadász előéletének kivizsgálására korábban kiküldtek egy igazoló bizottságot, de ott különböző szabálytalanságok történtek, s csak ennek volt köszönhető, hogy Nadlert alkalmasnak találták a poszt betöltésére.[177] Feltette a kérdést, hogy miért tekintettek el a főiskolai végzettség megkövetelésétől: „De

---

[173] Uo.

[174] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 105.114/193).

[175] Az 1929. évi XXX. tc. 54. §-ának 1. bekezdése értelmében. BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (8427/1931).

[176] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 105.114/1931).

[177] Méhes Gyula az igazolás ügyében pontatlanul és ellentmondásosan nyilatkozik. A Nemzeti Újság két 1931-es cikkére hivatkozik, de ezek közül az egyiket ő maga írta. A napilap augusztus 9-én tájékoztatott Méhes Gyula fellebbezéséről, amit Nadler szerződtetése ellen nyújtott be. A tiszti főügyész álláspontját bemutatva hivatkozik a cikk egy korábban lezajlott igazoló eljárásra: „[…] mert, hogy mielőtt Nadler Herbert ujabb megbizatást kapott volna, alávetette magát egy igazoló eljárásnak, amely a Nemzeti Kaszinó tábornok tagjaiból állt és ez a zsűri igazolta Nadler Herbertet és rehabilitálta őt." A keresztény politikai napilap szeptember 20-i számában jelent meg az egyetemi magántanár szerkesztőséghez írt levele, melyben felhívta a figyelmet a korábban közölt cikk hibáira. Állítása szerint nem ült össze az említett igazoló zsűri és ha össze is ült volna, nem lenne mérvadó a döntése. Hangsúlyozza, hogy a képesítés kérdése a legfontosabb, de mégis ismételten erkölcsi kérdéssé teszi az igazgatói szék betöltésének ügyét. „Az én egyszerű kérdésem pedig ezek után ez: miért kell Xantus János és Lendl Adolf örökébe, a magyar föld egyik legszebb intézményének igazgatói székébe olyan egyént ültetni, akit egyéb hiányok mellett még igazolni is kell!" BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 193.415/1931).; „Rehabilitálták Nadler Herbertet". Nemzeti

vajjon mért kell eltekinteni ilyen fontos kelléktől egy tudományos intézmény vezetőjénél akkor, amikor még egyéb hiányokban is bővelkedik? Akkor, amikor becsületes munkájú és törekvésű, magyar, szakképzett tudósok között is válogathatott volna a főváros."[178] Méhes Gyula szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy Nadlert nem tekintette magyarnak, mivel a budapesti születésű vadász neve külföldi származásra utalt. Az igazgató édesapja Nadler János Gusztáv volt, aki Budán született, a szabadságharc leverése után Magyarországon letelepedett német kereskedőcsalád sarjaként. Nadler édesanyja, Nuellens Alice pedig angol származású volt.[179]

Mivel a tiszti ügyészség jogi álláspontján nem változtatott, ezért a polgármester az ügyet a belügyminiszterhez terjesztette fel elbírálásra.[180] A belügyminiszter, vitéz Keresztes-Fischer Ferenc, Méhes Gyula jogorvoslati kérelmének ugyan helyt adott, és Sipőcz Jenő elutasító végzését megsemmisítette, de az eredeti fellebbezést, ami Nadler Herbert megbízása ellen történt, jogszabálysértés hiányában elutasította.[181] A polgármester tudomásul véve a számára kedvező döntést, a felettes szerv leiratát minden érintettnek megküldte.[182]

A bonyolult és időigényes jogi procedúra végén a felettes hatóság az eredeti kiindulópont érvényességét állapította meg. Eszerint Nadlert Herbertet az érvényben lévő törvényeknek megfelelően szerződtették. Igaz, a személye és múltja elleni támadások később sem szűntek meg teljesen, de jogi szempontból tisztázott helyzet állt fenn. Így 1932. június 1-jén, az eredeti május 20-ai időponthoz képest kis csúszással, már egy állandó és felelős igazgatóval az élén ünnepelhette meg a fővárosi állatkert újjáépítésének 20. évfordulóját.[183] A jubileumi eseményen Nadler Herbert képviselte a városligeti intézményt, és végre megmutathatta az érdeklődő közönségnek eddigi átalakításait, s beszámolhatott a tervezett fejlesztésekről.[184]

Újság, 1931. augusztus 9. 18.; *Méhes Gyula:* „Nadler Herbertet igazolták" – Méhes Gyula levele a szerkesztőhöz. Nemzetei Újság, 1931. szeptember 20. 13.

178 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 193.415/1931).

179 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938. Curiculum vitae.; *Nadler P.:* Nádler Róbert i. m. 3–5. Azt is megtudhatjuk a panasztételből, hogy nemcsak a megtisztelő állás lehetőségének elúszása dühítette fel Méhes Gyulát, hanem az új igazgató fizetése is kívánatos lett volna számára. „Mert lehetetlen az igazsággal összeegyeztetni, hogy valaki, aki az állatkerti statutumok megkívánta egyetlen kellékkel sem rendelkezik, s emellett sem a haza, sem a nemzet, sem a közjó érdekében legcsekélyebb érdemet sem szerzett, két egyetemi tanár javadalmazását élvezhesse." BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 193.415/1931).

180 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (14.613/1931).

181 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (IV. 66.559/1932).

182 BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (XI. 20.398/1932).

183 Az 1912. május 20-ai megnyitót az állatkert második születésnapjaként tartják számon, és azóta is megünneplik.

184 Papagáj sorsjátékkal és olcsó belépődíjakkal ünnepli meg az Állatkert húszesztendős jubileumát. Budapesti Hírlap, 1932. május 20. 6.; A 20 esztendős Állatkert. Népszava, 1932. május 31. 7.; *p.gy.:*

A döntés háttere: miért Nadler Herbert?

Az állat- és növénykerti igazgatói szék nemcsak megtisztelő pozíció volt, hanem magas fizetéssel is járt. Az aktuális tisztújítások alkalmával ádáz harcok folytak a fővárosi állásokért, amelyekre nagy volt a túljelentkezés.[185] A városligeti intézmény esetében sem volt ez másként, ezért felmerül annak a gyanúja, hogy a neves vadász politikai kapcsolatai révén jutott a sokak által irigyelt tisztségbe. A pályázók nagy száma miatt a városházi politikai körök külön-külön kiválaszthattak maguknak jelöltet, akit támogattak az igazgatói szék körüli vitában. Az újságok is a pártpolitikai támogatottság alapján latolgatták az esélyeket, ami során Nadler neve nem merült fel, így kinevezése valóban meglepte a közvéleményt.[186] Sem Anghi Csaba, aki egy fél évtizedig együtt dolgozott Nadler Herberttel, sem Méhes Gyula, a felháborodott vesztes nem utal politikai háttértámogatásra. Az állatkertet akkor már 16 éve vezető igazgató ügyében 1945-ben igazoló bizottságot hívtak egybe, hogy megvizsgálják politikai tevékenységét 1930-tól kezdődően. A bizottság vizsgálata egyértelműen bebizonyította, hogy az ismert vadászati szakíró nem politizált, semmilyen pártnak nem volt tagja.[187] Személyét mind a baloldal, mind a jobboldal támadta, ez arra enged következtetni, hogy nem politikai vonalon jutott a budapesti állatkert élére.[188]

Támogatókat szerezni azonban természetesen nemcsak politikai elköteleződéssel, hanem személyes kapcsolatok révén is lehetett. Ennek legkézenfekvőbb lehetősége a vadászkörökben keresendő. A vadászat mindig is az uralkodó elit kedvtelése volt, amiben jelentős szerepet játszottak a személyes kapcsolatok, a bizalom. Nadler Herbert ismert és jó vadász volt, de nem tartozott a klasszikus értelemben vett „vadász elithez".[189] Ő nem Afrikában kalandozott, hanem Magyarországon és a Kárpátokban vadászott, valamint tudományos szinten közelítette meg az úri sportot, aktívan részt vett az egyesületi élet szervezésében. Jó kapcsolatokat ápolt a Földművelési Minisztériummal,

---

Budapesten megszületett a hatvanegyedik európai bölény. Pesti Napló, 1932. június 2. 4.; Az Állatkert jubileuma. Budapesti Hírlap, 1932. június 2. 6.

185 *Sipos A.:* A fővárosi törvényhatóság igazgatási apparátusa i. m. 60-61.

186 Az Ujság az egykori jószágigazgató kinevezése után úgy nyilatkozott, hogy a kiválasztása pártközi megegyezés alapján történt, és Nadler mellett leginkább régi barátja, Kozma Jenő, az Egységes Községi Polgári Párt vezetője „kardoskodott". Nádler Herbert, az Állatkert uj igazgatója önmagáról és terveiről. Ujság, 1929. július 7. 9.

187 BFL XVII.1502. b. 3633/945 (22416 szám) Nadler Herbert.

188 A Népszava Nadlert ideiglenes kinevezésétől kezdve folyamatosan gúnyolta. Egyszerre támadta bögötei múltjáért, és vádolta a jobboldali körökkel való cimborálással, miközben Méhes Gyula fellebbezésében nemzeti érzelmeitől túlfűtve anarchista hazaárulónak bélyegezte.

189 *Majtényi Gy.:* K-vonal i. m. 101.

a hazai és nemzetközi vadászati és agancs kiállításokon nyújtott szervezési-rendezési tevékenységével sokak elismerését kivívta.[190] Szorgalmával, precizitásával a vadász szakmán keresztül befolyásos emberek rokonszenvét is elnyerhette, de sehol nem lelhető fel utalás arra, hogy valaki hathatósan segítette, vagy előre megígérte volna neki az állást. Klár Zoltán törvényhatósági bizottsági tag állítása, mely szerint a pozíciót előre megígérték „bizonyos fővadászoknak", már az után hangzott el, hogy a városgazdasági ügyosztály vezetője és a polgármester kiválasztotta Nadlert az állat- és növénykerti igazgatói állásra.[191] Anyagi gondjai nem lévén, az állatkert inkább személyes és szakmai kihívást jelentett számára. A felkutatott források azt igazolják, hogy az egykori jószágigazgató egy sokoldalú, tehetséges ember volt, aki a megfelelő időben jelentkezett a képességeihez illő munkára. A poszt elnyeréséhez azonban szükség volt arra, hogy Édes Endre tanácsnok türelmesen várjon az ideális pályázóra, és arra is, hogy meg tudja győzni a polgármestert a jelölt alkalmasságáról.

A polgármester teljesen megbízva tanácsnokaiban, felkarolta a neves vadász jelölését. Bár Sipőcz Jenő elsősorban a jobboldali körök támogatottja volt,[192] mégsem a Keresztény Községi Párt jelöltjét választotta, hanem kitartott Nadler mellett, és végül elérte véglegesítését. A főváros vezetőjének döntését igazolja, hogy a polgármesteri székben utódai nemcsak elfogadták a kiszemelt állatkerti vezetőt, hanem végleges tiszti állományba vették, és nyugdíjba vonulásáig meghagyták az intézmény élén.[193]

Nadler meghálálta Édes Endre és Sipőcz Jenő bizalmát. A gazdasági világválság idején takarékosan és stabilan tartotta az állatkertet, és amint javult a pénzügyi helyzet, minden lehetőséget megragadott a fejlesztésére. A lakosság rossz anyagi helyzete miatt jelentősen lecsökkent látogatottság ellenére Nadlert Herbert szigorú gazdálkodással és eredményes állatcserékkel folyamatosan növelni tudta a kert állatállományát s látnivalóit.[194] Az állatkertet szívós és kreatív munkával felvirágoztatta, nemzetközi színvonalra emelte, amellyel az ország hírnevét is növelte.[195] Erre azért is volt szükség, mert a

---

[190] *Kotlár K.:* Nadler Herbert i. m. 592–595.

[191] Ráadásul az újságok az igazgatói szék elnyerésére esélyes „fővadász" alatt elsősorban Kittenberger Kálmánt értették.

[192] *Varsányi Erika:* Sipőcz Jenő. In: A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950. Szerk. Feitl István. Bp. 2008. 187–189.; *Gergely Jenő:* A Keresztény Községi (Wolf-) Párt. Bp. 2010. 77.

[193] BFL IV. 1409. c. I. 2024/1938 (I. 11495/1938).

[194] *Buziássy Károly:* Budapest közművelődési viszonyai. Budapesti Statisztikai Közlemények. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. 88. 3. sz. Bp. 1938. 35–37.

[195] *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 86–98.

harmincas években a környező országokban sorra nyíltak meg a konkurenciát jelentő, azonos tevékenységet ellátó intézmények. Az 1921-ben bezárt müncheni kert 1928-ban újra megnyitotta kapuit, Prága 1930-ban kezdte meg építeni sajátját, s Románia is szorgalmazta egy bukaresti állatkert alapítását, míg a belgrádi zoológiai intézménynek 1936-ra sikerült megnyitnia.[196] Nadler Herbert 19 évig tartó igazgatósága a városligeti állat- és növénykert egyik legszebb időszakát hozta el, amelynek vívmányait sajnos a II. világháború szinte teljesen elpusztította. Az ekkor már a magyar vadászgazdasági kultúra fejlesztéséért gazdasági főtanácsosi címet szerzett vezető[197] életművének pusztulása után ismét nekikezdett az újjáépítésnek.[198] A romeltakarítás mellett a legnagyobb gondot a megmaradt állatok ellátása jelentette. Mivel a romba dőlt Budapest maga is súlyos ellátási gondokkal küzdött, ezért az állatkertnek egyedül kellett megoldania a problémát. Nadler utasítására a kertészek minden művelhető földterületet bevetettek zöldséggel és gabonával. Így jutott takarmány az állatoknak, valamint a dolgozók és családtagjaik is részesültek a terményekből. A megfeszített munkának köszönhetően 1945. május elsején újranyitott az állatkert. Nadler igazgató a lehetőségekhez képest mindent elkövetett, hogy az állatállomány növekedjen, és ízlésesen berendezett kert várja a látogatókat.[199]

Az intézmény történetének egyik legmeghatározóbb vezetője 1948-ban vonult nyugdíjba. Az évszám szimbolikus az ország és a főváros tekintetében is. Ekkor érte el ugyanis a másodfokú közigazgatási szint alsóbb rétegeit az új kurzus kinevezési politikája, amely során az üzemek, valamint az intézmények régi vezetőit munkásigazgatókra cserélték. Az állatkert ebben az esetben is markáns példának bizonyult, az európai műveltséggel rendelkező Nadler Herbert helyére Láng István cipőkészítőt nevezték ki. Az új vezetők, akik kizárólag politikai szempontok alapján kerültek ebben az időben kulcspozíciókba, alkalmatlanságukkal jelentősen hátráltatták az ország talpra állását a háború után. Nem volt ez másképpen a budapesti állatkert esetében sem.[200]

---

196 MTI Hírkiadás 1930. március 1. 3., 1930. július 24. 31., 1932. november 8. 16., 1936. július 13. 28.

197 BFL XVII.1502. b. 3633/945 (22416 szám) Nadler Herbert.; BFL IV. 1420. m. Nádler Herbert.

198 *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 102–105.; *Nadler Herbert:* Az állatkert pusztulása. Budapest 2. (1946) 6. sz. 218–220.;

199 *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 104–105.

200 Uo. 106–107.; *Gáspár Ferenc:* A felszabadulástól Nagy-Budapestig (1945–1950). In: Budapest Fővárosunk története. Főszerk. Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 56., 62.

Összegzés

Nadler Herbert hosszúra nyúlt állatkerti munkássága a rendszerváltás előestéjéig került téma volt, mert a legendás igazgatót a régi rezsim embereként tartották számon.[201] A nemzetközi hírnévre szert tett intézményvezető alkotását dicsérni nem merték, kritizálni viszont alig tudták. Végül Szidnainé Csete Ágnes, a Fővárosi Állat- és Növénykert Közművelési Osztályának főosztályvezetője emelte Nadler nevét méltó helyére az állatkerti igazgatók sorában.[202]

A neves vadász szorgalmas, önképzésre alkalmas, kitartó, céltudatos és precíz intézményvezetőnek bizonyult, ami Édes Endre éles szemét dicséri. Nadler kinevezésének esete jó példa arra, hogy a főváros tapasztalt, valamint a politikai szempontok fölé emelkedni képes szakapparátusa alkalmas volt arra, hogy megfelelő személyt válasszon ki egy nehézségekkel küzdő intézmény rendbetételére. A polgármester tanácsnokaira hallgatva nemcsak olyan személyt ültetett az intézmény élére, aki el tudta látni az igazgatói feladatokat, hanem olyat, aki nemzetközi szinten is képviselni tudta a magyar zoológiai kultúrát. A főváros vezetői tisztában voltak azzal, hogy az állatkert különleges státusza révén olyan intézmény, amely kulturális téren a fővárost és egyben Magyarországot is reprezentálja.[203] Az új, széles látókörű, világlátott és művelt intézményvezető alkalmas volt ennek közvetítésére. Ennek bizonyítéka, hogy tudományos munkássága elismeréseként beválasztották az 1935-ben alakult Állatkerti Igazgatók Nemzetközi Szövetségébe.[204] Szobra megtalálható a Fővárosi Állat- és Növénykert főkapujától jobbra induló sétányon, ahol az intézmény meghatározó vezetőinek állítottak emléket.

---

[201] Az egykori intézményvezető 1951 nyarán hunyt el. Mivel a háború előtt vezető pozíciót töltött be, Nadler és családja kitelepítése ekkor már küszöbön állt. *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 105.

[202] *Szidnainé Cs. Á.:* Nádler Herbert életútja i. m. 11–16.; *Uő:* A 125 éves i.m. 84–105.

[203] A politikai csatározások elsősorban az állatkert fenntartásának pénzügyi kérdései körül zajlottak. A város vezetése azonban az intézmény kulturális küldetését tartotta fontosnak, a veszteséges működés tényét elfogadta.

[204] *Szidnainé Cs. Á.:* A 125 éves i. m. 95.

DISPUTES AROUND A POSITION

Nadler Herbert's appointment as director of Budapest Zoo

by Zoltán Mautner

SUMMARY

The Budapest Zoo and Botanical Garden is Hungary's most popular cultural institute, yet many facets of its 150-year history remain unexplored. As an example, very little is known about how the directors of the Zoo received their honourable positions, and who decided on the qualifications required of the candidates. The appointment of Nadler Herbert, who led the institute for 19 years, gives us an insight into the organisational structure of the Zoo, and shows its position within the capital city's administrative structure during the time of Horthy's regency. The carefully elected director was not only a good leader, but also a great choice for representing Hungarian zoological culture to foreign audiences.

Varga Szabolcs

EMLÉKPARK ÉS KULTHELY KÖZÖTT

Mohács a 21. századi magyar emlékezetkultúrában*

Minden nemzetnek megvan a saját történelmi fordulópontja – divatos szóval traumája –, amely köré felépül egy generációról generációra változó emlékezet, és egy ezt megjelenítő ünnepség, illetve rituálé. Ennek hamar kialakul az alapkoreográfiája, az évről évre elismételt – sokszor már unalmassá merevedett – szokásrendszere, melynek révén az egymást követő nemzedékek ismételten felidézik, újraélik – és így életben tartják – a történelmi múlt kiemelt, ezáltal a feledés homályától megmentett, történelmi eseményből immár hagyománnyá váló aktusát.[1]

A magyar történelemnek több olyan jelentős esemény(sorozata) van, amely körül hosszabb-rövidebb ideig nemzeti keretek között élő kultusz szerveződött.[2] Ezek közül az első a honfoglalás-államalapításon át valójában a saját önazonosságunkra folyamatosan rákérdező, Szent István királyunkhoz kötődő augusztus 20-i „törvénylátó", majd katolikus ünnepnap, amely modern kori kiüresedése ellenére a Szent Koronába és a Szent Jobb ereklyéjébe sűrít minden etnogenezisünkkel kapcsolatos emlékképet és feltételezést.[3] Ehhez jön még hozzá a nemzeti szabadság és polgári önrendelkezés mitikus fogalmainak emléket állító március 15., amelyet az elmúlt évtizedekben különféle módon próbáltak új tartalommal megtölteni, ám ennek ellenére, vagy éppen ezért, a mai magyar nemzettudatunk egyik legbiztosabb – még ha éppen most megújulásra váró – tartópillérének számít.[4] A 20. század két nagy sorsfordító (hosszabb) eseménynek, az első világháborús összeomlást követő két esztendőnek, illetve az 1956. október 23-án kirobbanó kommunistaellenes szabadságharcnak ma még nincsen kialakult koreográfiája. Bár 2010. június 4-én, a trianoni békediktátum 90. évfordulóján hatályba lépett a nemzeti összetartozás napját kimondó törvény, az elmúlt hét évben nem kristályosodott ki az emlékezetpolitika gyakorlati koncepciója. Remélhetőleg 2020-ig

* Készült az OTKA PD 109863 pályázat támogatásával.

1 Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa. Szerk. Emil Brix – Hannes Stekl. Wien–Köln–Weimar 1997. A hagyomány jelentőségének pontos megértéséhez megkerülhetetlen *Yves M. – J. Congar:* Az Egyház élő hagyománya. Tanulmány a hagyomány teológiai fogalmáról. Bp. 2015.

2 Ennek ma már hatalmas szakirodalma van. A teljesség igénye nélkül: Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996.; Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések – Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. Bp. 2016.

3 *Gábor Gyula:* A szent István-napi ünnep története. Bp. 1927.

4 *Gyarmati György:* Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Bp. 1998.

ebben lesz előrelépés és az irodalom, képző- és filmművészet képes lesz egy nemzeti kánon alapanyagának a megalkotására. Az 1956. évi forradalom esetében ennél jobban állunk. Az elmúlt két évtized aktuálpolitikai mocsarában szinte észrevétlenül megszületett a forradalom és szabadságharc emlékezetének többé-kevésbé a társadalom által is elfogadott forgatókönyve, a hagyomány által folyamatosan kanonizálódó versek, filmek, könyvek, énekek állnak „betárazva" egy-egy ünnepség programjához. Ebbe a körbe tartozik Mohács is, vele lesz teljes a nemzeti megemlékezéseknek március 15-től kezdődő, augusztus 20-án és 29-én keresztül egészen október 23-áig tartó sora.

A mohácsi emléknap és emlékhely helyzete sok szempontból különleges. Először is a felsoroltak közül ez az egyetlen, amely – e tekintetben nincs mit szépíteni rajta – egy hatalmas vereséghez kötődik. Ugyanis az 1848. évi és 1956. évi szabadságharcok mindegyikében kitapinthatók olyan pozitív elemek, amelyek lehetővé teszik, hogy – legalább erkölcsi – győzelemként ünnepelhessük őket. Másrészt ez az érzést felerősíti, hogy a mohácsi mezőn a középkori magyar királyság aranykora ért véget, így ez a vereség a Paradicsomból való kiűzetéssel rokonítható. A monarchia világának emlékezete sosem volt olyan fénylő, mint Hunyadi Mátyás országáé, a Rákosi-rendszerről nem is beszélve. Mohács Trianon mellett messze a magyar nemzet legnagyobb kollektív bukása, annak minden tragikumával és neurózisával, amivel valamit kell(ene) kezdeni. Harmadrészt ez az egyetlen esemény a négy közül, amely konkrétan nem Budapesthez kötődik, hanem az emlékezés színtere a mohácsi csata tömegsírjai fölött kialakított Történelmi – 2012-től Nemzeti – Emlékhelynek nevezett emlékpark. Sőt, az elesett hősök maradványai olyan szoros viszonyt alakítanak ki a jelennel, amilyenre általános érvénnyel csak első királyunk Szent Korona ereklyéje képes, ám ezek egyike sem bír olyan konkrét földrajzi kötődéssel, mint a tömegsírok Mohács esetében. Miként húsz éve Kovács Gábor témába vágó írásában megfogalmazta: a mohácsi csata története azzal szerzett mitikus, időtlenné váló érvényességet, hogy a térkép egy pontjához szilárdan és elválaszthatatlanul hozzákötődik.[5]

Talán nem eretnekség felvetni, hogy Papp László régész nélkül ma korántsem lenne ennyire a köztudatban Mohács. Az ő feltárásainak köszönhetően robbant ki ugyanis a magyar kora újkor kutatását megújító úgynevezett „Mohács-vita", nyitotta meg kapuit 1976. augusztus 29-én a Mohácsi Történelmi Emlékhely, és jelent meg Mohács város támogatásával a *Mohács Emlékezete*,[6] majd tíz évvel később egy újabb nívós tanulmánykötet.[7] A valós történeti helyszín adta *genius loci* leporolta és

[5] *Kovács Gábor:* A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Magyarok Kelet és Nyugat között i. m. 283. Tágabb kontextusban: *Sinkó Katalin:* A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. Kovács Ákos. Bp. 1991. 9–46.
[6] Mohács Emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1976.
[7] Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986.

élővé tette a magyar történelem egyik tragikus és sorsfordító, a 19. századi nemzeti romantika által dekonstruált, ám a 20. század folyamán „üzenet nélkülivé" vált eseményt. Ezen állítás alátámasztására talán elég annyi: ma már bizonyosan elképzelhetetlen lenne, hogy negyven éven keresztül ne jelenjen meg semmi érdemleges a mohácsi csatával kapcsolatban, mint az történt 1926 és 1966 között.

A Mohács iránti érdeklődés az ezredfordulót követően sem lankadt. 2006-ban napvilágot látott egy reprezentatív kötet, amely a csatával kapcsolatos minden fontos írást bemutat az olvasóknak, így ma méltán tekinthető ez az alkotás minden újabb kutatás talapzatának.[8] Az elmúlt években a politikai kormányzat is felismerte az emlékhely jelentőségét, 2011-ben elkészült a Szent Koronát mintázó fogadóépület. A magyarság ezeréves keresztény államiságának jelképe valamennyire ellensúlyozza az éppen ezen államiság történeti kontinuitásában bekövetkező legsúlyosabb törést, amit II. Lajos szerencsétlen halála, majd némileg természetes következményként Buda majdani eleste okozott. Ebben az évben került fel a világhálóra a Történelmi Animációs Egyesület alkotása a mohácsi csatáról, amely nagy és élénk vitát váltott ki az online felületeken, ám egyben olyanokhoz is eljuttatta az eseményt, akiket a nyomtatott sajtó, szak- és szépirodalom hagyományos módon már nem tudott megszólítani.[9] A számítógépes rekonstrukciók új dimenziót nyithatnak a kollektív emlékezet alakításában, és tovább bővíthetik a hagyományozás jól bevett csatornáit. Hiszen egy új formanyelven érik el az ez iránt fogékony korosztályokat, és a látványvilággal, illetve szöveges tartalommal élményként teszik számukra befogadhatóvá a kanonizált hagyományt és ismeretanyagot. Egy dolgot érdemes ezzel kapcsolatban hangsúlyozni, jelesül, hogy a látvány és az üzenet nem mehet a történelmi hűség rovására, mert ez csak újabb zavarokhoz vezetne a sokszor amúgy is konfúz emlékezetben.

2016-ban számos emlékév zajlott országszerte, az ünnepségek és rendezvények között csak a vájt fülűeknek tűnt fel, hogy Szigetvár ostromának kerek évfordulója mellett éppen 490 éve zajlott le a mohácsi csata, illetve 475 esztendeje esett el Buda. Bár az országos hírforrások nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget, ám az eddigiek fényében egyáltalán nem elhanyagolható dolog, hogy augusztus 28-án a Szent Jobbot kiállították az Emlékhelyen, így a korona mellett a másik legfontosabb nemzeti ereklyénk valóságosan is tiszteletét tette a csatatéren, mindez pedig Mohácsnak a nemzeti emlékezetben való felértékelődését is világosan jelzi. Ugyanezen a napon (augusztus 28.) néhány kerékpáros is megérkezett a fogadóépülethez. A Négyesi Lajos hadtörténész vezette csoport Érdtől kezdve bejárta a magyar hadsereg vonulásának útvonalát, és egyben felhívták a figyelmet Aggházy

[8] Mohács. Nemzet és Emlékezet. Szerk. B. Szabó János. Bp. 2006.
[9] https://www.youtube.com/watch?v=3cbpPBKktcU (letöltés 2017. máj. 8.)

Kamil azon 1926. évi kezdeményezésére, hogy a Duna jobb oldalán több településen is táblát avattak II. Lajos táborozásának emlékére.

Szintén a turistáknak szólt az a Szigetvár Város Önkormányzata által levezényelt pályázat, melynek keretében egy történelmi olvasó- és útikönyv készült az Újlaktól Csáktornyáig terjedő, Szulejmán szultánhoz és Zrínyi Miklóshoz köthető építészeti emlékekről.[10] A magyar, horvát és angol nyelven napvilágot látó kiadvány mellett megjelent egy négynyelvű fotóalbum is, hogy ajándékként minél több emberhez juthassanak el a környék – így a Nemzeti Emlékhely – látnivalói.[11] Ezt a törekvést segíti a szintén e címet viselő vándorkiállítás, amely már bemutatásra is került a csatatér fogadóépületében. Ezek az eredmények jelzik, hogy Mohács emlékezete kilépett a szűken vett tudományosság terrénumából, és a hagyományőrzők, túrázók, valamint érdeklődő látogatók – azaz mindazok, aki valóságosan vagy virtuálisan ellátogatnak a helyszínre – alakítják az erről szóló közbeszédet, ez pedig – amint azt alább látni fogjuk – hatással van a tudományos életre is.

2016-ban a történész szakma a maga módján emlékezett meg a mohácsi csata és Buda eleste egy napra eső sorsfordító eseményéről. Stílszerűen a budai várban augusztus 29-én tudományos konferencia zajlott *Buda oppugnata 1541* címmel, ahol bemutatták a Mohácsról szóló legújabb emlékkötetet is („Nekünk mégis Mohács kell…" II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp. 2016.). A történészi lelemény így hajlította össze 2016-ban a teret és az időt, kötötte össze – az egyébként természetesen szorosan összetartozó – Mohácsot és Budát. A kötet előzményeihez azonban ennél korábbra kell visszamennünk. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és az Országos Széchényi Könyvtár által kiadott kötet terve egy évvel korábban, 2015. augusztus 29-én született meg. Apropóját az adta, hogy az orvostudomány részéről Nemes István és Tolvaj Balázs megfogalmazta kételyeit II. Lajos halálával és holttestének sorsával kapcsolatban. Az ő felvetésük hívta vitába a történettudomány művelőit a fent említett napon, és az ott elhangzott előadások adják közel felét a kötetnek. Ehhez jönnek még a II. Lajos haláláról szóló források, végül pedig a mutatók. Elöljáróban megjegyzendő, hogy az alcím némileg megtévesztő, mert II. Lajos különböző temetései egyik tanulmánynak sincsenek a homlokterében, holott korántsem lett volna érdektelen az udvari ceremóniák történetébe illesztve ezeket is végigvenni.

[10] *Varga Szabolcs – Müller Nándor:* Történelmi kalandozás a Dráva mentén. A Zrínyi-Szulejmán Tematikus Út értékleltára (a horvát könyv címe: Povijesne šetnje kraj rijeke Drave. Inventar vrijednosti Tematskoga Puta Zrinski-Sulejman, az angol könyv címe: Historical Wanderings along the Drava. Repository of the Values the Zrínyi-Suleyman Thematic Route) Szigetvár 2016.

[11] *Varga Szabolcs – Müller Nándor:* Épített örökség. Várak, kastélyok, török kori emlékek a Zrínyi-Szulejmán Tematikus Út mentén. Szigetvár 2016.

A kötet érdekessége tehát, hogy immár a szűk szakmai kereteken túlról érkezett az inspiráció, amely felélénkítette és némileg új mederbe terelte a Mohácsról zajló diskurzust. Ez a tény alapvetően átrendezte az évtizedes tematikát és az – jobb híján nevezzük így – együttgondolkodás stílusát. Ritka és becsülendő dolog az, ha történeti kérdésekhez a céhen kívülről szólnak hozzá, a magyar múltból ezzel csupán az őstörténet és pertinenciái, a Mohács-problémakör, valamint a 20. század nagy sorsfordítói dicsekedhetnek. Az elefántcsonttorony kapuját megdöngették, és ez egyben a korszellem változását is jelzi. Már nem lehet félvállról venni a szakmán túli felvetéseket, ez pedig a „tudomány mindenkié" demokrata alapgondolat lassú terjedését bizonyítja. Igaz, ehhez az is elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy mindenkié, aki érdemben, kellő tudományos erudícióval felvértezve érkezik a szakmai párbeszéd mezejére.

Az említett orvosok szakmájukból és érdeklődésükből kifolyólag nem a Mohács-jelenség egészéhez, hanem csupán a különös körülmények között életét vesztő Lajos tetemének sorsához szóltak hozzá. Azt állították, hogy az erről szóló források minimum ellentmondásosak, és orvosszakértői szempontból lehetetlen, hogy Lajost azonosíthatták volna megtalálói, így nem is őt temették el Székesfehérvárott. Sajnos a kötetből hiányzik a vihart generáló szerzőpáros előadása, és előszó híján ennek oka homályban marad az olvasók előtt. Pedig korántsem másodlagos kérdés, vajon konkrétan mely állításokra érkezett cáfolat, magyarázat, új értelmezési javaslat. Főleg, hogy a kötetben szereplő tanulmányok szerzői nem utasították el összességében ennek a feltevésnek az elméleti lehetőségét, és inkább az ebből levont következtetéseik miatt érte őket több – jogos – kritika, ám írásuk hiányában ez a cizellált látásmód nehezen alkalmazható.

Nem állítom, hogy ne lenne fontos kérdés a magyar király halála, hiszen mégiscsak koronás főnk volt, illetve a pillanatnyi történészi közmegegyezés szerint, hogy az ő utód nélküli halála tette teljessé a mohácsi katasztrófát. Azonban egy kicsit előrerohanva megkockáztatom a felvetést, e kérdés súlya korántsem nyom annyit a latban, hogy megérné azt a mind görcsösebbé váló igyekezetet, amely néhány kollégánál a saját meggyőződés folyamatosan ismétlődő mantráihoz vezetett. Ugyanis a kialakult vita – Kasza Péter kötetében olvasható gondolatát megidézve – „azon, hogy Lajos király meghalt Mohácsnál és halála más irányt adott a magyar történelemnek, nem fog változtatni".

A Mohács-kérdésnek csak egy kicsiny szegmensét jelenti II. Lajos király sorsa. Halála inkább csak a középkori Magyar Királyság – tágabb kontextusban pedig a keresztény Európa – horizontján értékelhető. Ezt jelzi a kötet első három tanulmánya is, amelyben Fodor Pál és Pálffy Géza egymásra rezonáló írása mellett Bárány Attila európai kitekintése szerepel. Fodor, az európai léptékű oszmanista és akadémiai főigazgató a kortárs Szilágyi Istvánt parafrazeálva a „hollók évadjaként" jellemzi a 16–17. századot, ezen belül is inkább az utóbbit, melyben „a két hatalom

között őrlődő magyarok […] egyre kevésbé látták és találták az irányt. Csekély előnyökért kezdték segíteni megrontójuk, a török ügyét, és állandó gyanakvásukban mind jobban félni és elutasítani megsegítőjük, a Habsburgok ügyét." Tény és való, árulóink hosszú sorának elején a mohácsi politikai elit tagjai állnak a magyar közgondolkodás kérlelhetetlen ítélőszéke előtt. Egy-egy ember holmi írói furfanggal, mint ahogy Gárdonyi Géza Török Bálintja – legalább ideiglenesen –, megszökhet az elítéltek közül, de a legtöbbnek nincs menekvés. Holott a védelem joga utólagosan is megillet mindenkit, és lám, hiába az évszázados gyalázat, a Jagellók esetében megkezdődött a rehabilitáció. Történészi körökben már nem kérdés II. Ulászló és II. Lajos uralmának elismerése, illetve a Moháccsal kapcsolatos vádak alóli felmentése. Innen még keserves az út a közösségi médián keresztül a közösségi emlékezetig, de a siker nem, csupán annak ideje kérdéses. A történész dolga a megértés, majd a megértetés, mert amit ismerünk, attól már nem félünk és a helyén tudjuk kezelni, bármilyen riasztó is távolról. Ez történt a Jagellókkal és a mohácsi csatasíkon elvérzett és elmenekült 26 000 katonával, akikről immár pironkodás nélkül le lehet írni, hogy hősök voltak egytől egyig. Ha végignézünk a Pálffy Géza által hozott adatokon, akkor a realitás talaján állva nem mondhatunk mást, mint hogy ebben a harcban a papírforma érvényesült. Minimum háromszoros túlerővel szemben nem várható el más, és így végre elhagyhatjuk a Tomori alkalmasságával, Szapolyai késésével, a rossz taktikával és a balszerencsés időjárással kapcsolatos lamentálást. Mindez nem számított, csak az, hogy berúgta az ajtónkat egy világbirodalom, és nekünk az erőnkből ennyire futotta. Ha a szerencse elegyes forgásából adódóan esetleg mi maradunk a porondon, sajnos az sem változtatott volna érdemben a végkifejleten. A következő évben az Oszmán Birodalom gond nélkül állított volna ki hasonló ármádiát, míg a magyar oldalon senki nem állt volna az elesettek helyére. Nincs ezen mit szégyellni és szépíteni, ebben a meccsben nem volt több. Még akkor sem, ha – és ez szintén a tanulmányok adta újdonság – egy európai léptékben is erős államnak képzeljük a Magyar Királyságot, ahol a budai királyi udvar kisugárzása messze túlmutatott a korabeli határainkon.

A mohácsi csata után kialakult helyzet kihatott egész Európára, és azt is ki lehet mondani – Pálffynál indirekt szerepel –, hogy a nagy nyertesek a Habsburgok, Bécs és az Osztrák Örökös Tartományok népei lettek. A királyi dinasztia a magyar és cseh királyságok megszerzésével tette fel művére a koronát 1526-ban, és a burgundiai örökség, a spanyol trón, és most a közép-európai befolyás révén feljutottak az európai hatalom csúcsára.

Befolyásuk növekedését mutatja, hogy 1490-ben a magyar nemesség még nem őket választotta Mátyás trónjára, a Jagellók erősebbnek tűntek a cseh és a lengyel koronával a fejükön. A magyar királyi cím súlyát pedig az jelzi, hogy I. Ferdinánd király 1528-ban még komolyan elgondolkodott azon, hogy elődjeihez hasonlóan

Budán rendezze be a palotáját. A szultán 1529. évi hadjárata szétszórta ezeket az álmokat, és Bécs, Pozsony, Gyulafehérvár, Zágráb, illetve Belgrád osztozott Buda örökségén. Közülük kétségkívül előbbi nyerte a legtöbbet, egy nálánál nagyobb társországot, ütközőállamot, védelmi rendszert, amelyet a magyar nemességgel kooperálva kormányoztak át a 17. századba. A közös létből nekünk a Mohácsnál oly hiányzó szövetségi rendszer és az újkori államfejlődés többnyire áldásos hatásai jutottak, ami nem kevés, ám Mohács szaldója ezzel együtt is deficites maradt.

A Magyar Királyságnak 1520 után az volt az egyetlen esélye, ha sikerül maga körül egy erős szövetségesi hálót kialakítani, ahonnan valós katonai és pénzügyi támogatást kaphat. Ez láthatólag nem sikerült, és ebből vonta le az utókor azt a sommás véleményt, hogy Európa magára hagyta a magyarságot, és ez máig kitűnő gyújtóst szolgáltat minden euroszkeptikus, „már megint magunkra maradtunk" életérzésben fogant megnyilatkozásnak. Ezen még az sem változtatott, hogy közben kiderült, egészen nemzetközi mezőny gyűlt össze Mohács mezején az ország védelméért. Bárány Attila tanulmányából tudjuk, hogy Európában élénken érdeklődtek a magyar események iránt, és erejüknek, illetve érdekeiknek megfelelően igyekeztek is segíteni II. Lajos kormányzatán. Joggal merülhet akkor fel a kérdés, vajon miért nem érkezett több támogatás, ám abban érdemes tisztán látni, hogy a 19. századi (végi) szövetségi rendszerhez hasonlót – ami elvezetett az első világháború eszkalálódásáig – nem lehet számon kérni a 16. század fordulóján, mert az államok egyszerűen nem voltak olyan állapotban, hogy képesek legyenek aktívan bekapcsolódni a Kárpát-medencében zajló küzdelembe. Másrészt azt sem érdemes felhánytorgatni, miért tekintették sokadlagos problémának a török kérdést. Azért, mert nekik az is volt, és a nemzetközi diplomácia akkor is saját belső érdekek alapján működött, ahol az elvont eszmék és a személyes szimpátia vajmi keveset számított. Lám, a felmentő ítéletek sora folytatódott, Bárány jóvoltából az európai keresztény államok zöme is szabadulhat a magyar történelmi ítélkezés fogságából.

A kiváló tanulmányokat végigolvasva pár gondolat felötlött bennem. Vajon néhány cégéres gazembert leszámítva (Perényi Péter, Móré Gáspár) van-e esély újabb perújrafelvételre? Vihet-e bennünket az alaposabb megismerés a még empatikusabb megértés felé? Vajon a Hollóidők iránytévesztése nem ugyanaz, amiről Hamvas Béla így ír az Öt géniusz című művében: „Az erdélyinek egyszerre több véleménye van és ezek, ha egymásnak ellent is mondanak, ő maga ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozog. Az idegen összezavarodik. Úgy látszik, hogy egyszerre igen is meg nem is." A szövegből mintha Fráter György alakja elevenedne meg előttünk, akinek éppen ez a politika okozta a vesztét. Vajon nem arról van szó, hogy Mohács tapasztalata kettészakította az ország nemességét? A túlélők annyit megértettek, hogy a járt utat el kell hagyniuk, de hogy merre induljanak, arról már megoszlottak a vélemények. Egyik oldalon ott volt a látszólag kudarcba torkolló,

nyugati szövetségest kereső kisebbség, másrészt azonban ott van a – tudtommal máshol még fel nem vetett – raguzai példa. Az adriai városállam az egyetlen, amely túlélte a Balkánon az oszmán inváziót. Lakosai 1458-ban egy ahdnámét kaptak Mehmed szultántól, és így a Porta vazallusaivá váltak. Ám ez egyben biztosította a fennmaradásukat is, sőt kiváltságaik révén a következő évtizedek anyagi gyarapodást hoztak a számukra. Ezek az események ismertek voltak a magyar politikai elit előtt is, és nem lehet véletlen, hogy az oszmán hódítási mechanizmust jól ismerő délszláv humanista politikai és egyházi elit szinte kivétel nélkül Szapolyai környezetében tűnt fel, és lelkesen támogatta a Szulejmánnal 1528-ban megkötött megállapodást. Nem kizárt, hogy valójában az adriai városállam példája lebegett a szemük előtt, ez hajtotta őket erre az útra, melyről utólagos előrelátásunkkal már tudjuk, hogy a pusztulásba visz, ám abban a helyzetben egy reális alternatívának tűnhetett. Óriási dilemma lehetett ez a Mohácsot túlélők számára, amikor sem idő, sem elegendő tapasztalat nem állt rendelkezésükre a körültekintő döntés meghozatalához, és ez vezetett a két út együttes kipróbálásához, azaz a polgárháborúhoz. Tartok tőle, hogy ez a probléma a király életben maradása esetében is fennállt volna. Egyáltalán nem biztos, hogy Lajos személye egy ekkora sokk után tartósan egyben tudta volna tartani az országot, hiszen sógora, Ferdinánd továbbra sem állt volna mellé teljes mellszélességgel. Azzal is számolni kell, hogy a németellenességgel átitatott köznemesség sem tűrte volna szótlanul a Habsburgokkal való szorosabb kokettálást, a Jagellókkal elégedetlen horvát nemesség pedig biztosan elszakadt volna a magyar királyi udvartól. Hasonlóan tragikus következményként a déli és a keleti területek (Baranya, Pozsega, Valkó, Bács, Bodrog megyék és a Temesköz) népei sem láttak volna kellő erőt az oszmán támadások elleni hatásosabb védelemre. Szinte biztos, hogy megkezdődtek volna a horvát határszélen már – éppen az 1493. évi udbinai vereségtől kezdve – üzletszerűen alkalmazott különalkuk a helyi nemesség és az oszmán tartományi vezetők között, melynek vége az államiság intézményeinek felmorzsolódása lett volna. Lajos esélyei egyedül a Porta magatartásától függtek volna, azaz, hogy mikor érkezik egy szövetséget ajánló követ (miként Szapolyaihoz), vagy egy újabb szultáni hadjárat (miként Ferdinánd ellen) Magyarországra. Úgy tűnik, Lajosnak egyszerre kellett volna eljátszani Szapolyai és Ferdinánd szerepét, és ennek végkimenetele nem lehet kérdéses. Harmadik lehetőségként természetesen ott van, hogy az oszmán hadvezetés figyelme ismét elkalandozik más irányba, ám az 1521–1526 közötti események azt mutatják, hogy a Jagelló kormányzat képtelen volt saját erejéből a helyzet konszolidálására, és az akár egy évtizeddel később érkező újabb szultáni hadjárat nagy valószínűséggel ugyanilyen katasztrófát idézett volna elő. Összességében tehát nyitva hagynám azt a kérdést, hogy Lajossal mennyivel több mozgástere maradt volna az országnak.

A király azonban nem tért vissza, így ezekre a „mi lett volna, ha" kérdésekre már nem kapunk választ. Ám talán elméletiségük dacára sem haszontalan

feltenni és végiggondolni őket, hátha jobban megértjük a valós körülményeket és a reális alternatívákat. Köztudomású, hogy a gyógyulás előfeltétele a pontos diagnózis, és ehhez ezek a tanulmányok nagyban hozzájárultak, így bízzunk benne, hogy üzenetük minél szélesebb körben elterjed, miközben nyitva maradnak a továbbgondolás, az újabb és újabb szempontok felvetésének lehetőségei. A következő hét tanulmány szerzője – akár egy összeszokott helyszínelő csapat – aprólékos részletességgel szedegeti össze a Lajos király haláláról szóló adatmorzsákat, értelmezi a bizonyítékokat, kizárja a valótlan feltevéseket, és választ kíván találni arra a kérdésre, hogy mi történt vele a halálakor, illetve a holttestével a következő hetekben-hónapokban. B. Szabó Jánostól megtudjuk, hogy az uralkodó személyes részvételére a megingott közbizalom és a belpolitikai talajvesztés miatt került sor, a hagyományok ellenére ugyanis Európában ez már korántsem volt bevett eljárás. Lajos azonban eleget tett az elvárásoknak, eljátszotta a rá osztott szerepet és egészen az utolsó pillanatokig biztosította a magyar sereg egységét.

Visszatérő kérdés a királlyal kapcsolatban, hogy testőrsége vajon miért tűnt el mellőle a csatatéren, ugyanis az összeesküvés hívei ebben látták Lajos meggyilkolásának egyik legfőbb bizonyítékát. Mivel az orvosszakértők egyik fontos felvetése éppen az, hogy a királyt talán utólag ölték meg, így a kérdés mellett nem lehet szó nélkül elmenni. B. Szabó szerint Tomori abban a reményben vezényelte el a királyi testőrséget egy átkaroló hadmozdulat kivédésére, mert bízott benne, hogy a feladat teljesítése után még időben visszatérnek Lajos mellé. A főpap-hadvezér tévedése a király életébe került. A tanulmányból kiderül, hogy a király az utolsó pillanatig vitézül küzdött, nehézlovasai élén újra meg újra nekirontott az időközben a csatatérre érő Szulejmánt védő hadtestnek, és az utolsó kétségbeesett roham során néhány katona el is jutott a szultánig. Ez a mozzanat hiányzik a köztudatból, pedig hátborzongató belegondolni, hogy akár megismétlődhetett volna az első rigómezei ütközet, és a szultán esetleges halála más irányt szabott volna a mi sorsunknak is.

A meglepetés elmaradt, a csatatér mészárszékké változott, és a megáradt patakba került holttest pedig máig kérdéseket vet fel, melyek megválaszolására Kasza Péter vállalkozott. A szerző a ma kurrens amerikai krimisorozatok címeivel ellátott fejezetekben lépésről lépésre mutatja be a Lajos király sorsával kapcsolatos tézisek fel- majd eltűnésének különös ritmikáját. Írása iskolapéldája a kritikai történetírás legjobb hagyományainak, miképp végigveszi az egyes források állításait, ütközteti az ebből kialakított eddigi álláspontokat, majd világosan meghúzza a megismerhetőség határait. A kikerekedő történet szerint Lajos halálát csak kamarása, a cseh Czettricz látta, aki október elején, körülbelül öt héttel az ütközet után, egy kicsiny csapat élén visszatért a csatatérre, majd ott rövid keresgélés után ráakadt egy friss sírhant alatt királya maradékára. Az erről készült egyetlen beszámoló szerint a tetem csodálatos épségben maradt meg, ám ennek ellenére udvaronca a lábáról és a fogairól azonosította, és éppen ebbe

az ellentmondásba kapaszkodtak bele Nemes Istvánék, akik felhívták e problémára a figyelmet. Kasza a test romlatlanságát a hagiografikus elvárásoknak tudja be, a többiben azonban igazat ad Sárffy Ferenc győri várkapitány beszámolójának. Hihetően bizonyítja, hogy az özvegy és fivére, Habsburg Mária, illetve Ferdinánd, a csata utáni első hetekben a király sorsával kapcsolatos bizonytalanság fenntartásában voltak érdekeltek, majd a cseh királyi cím megszerzése után villámgyorsan a tetem megtalálására volt szükségük. Utóbbi esetében a fő fegyverük a Lajost személyesen ismerő Czettricz volt, akinek valószínűleg mindenképpen prezentálnia kellett egy holttestet, amelyről elhiszik, hogy Lajosé. Úgy tűnik, és ez pillanatnyilag a leginkább valószínű nézet, hogy a kamarás talált egy oszlóban levő hullát, ez akár Lajos is lehetett, majd az ő állítását elfogadva a kis csoport már Lajos király testeként szállította azt Székesfehérvárra, ahol a temetés előtt csak két ember, a királyt nem ismerő székesfehérvári bíró, illetve Szapolyai János láthatta. A logikus és koherens írás egy kérdésre nem ad választ: a friss sírhant és az ezzel összefüggő ruhátlanság nem kerül terítékre, ennek megértéséhez tovább kell olvasni a kötet következő tanulmányait.

Szebelédi Zsolt az úgynevezett Sárffy-levél értelmezése kapcsán megerősíti a Kasza tanulmányában szereplő állításokat. Ő is amellett érvel, hogy a megtalált holttest nagyon is rossz állapotban lehetett, és minden bizonnyal a középkori szentek testével kapcsolatos keresztény toposzok hathattak a levélíróra. E mögött akár egy későbbi kanonizációs szándék is húzódhatott, ám ezt a szerző sem tartja valószínűnek. Nem véletlenül, hiszen konkrét erre utaló adatok híján ez a felvetés túl hipotetikus ahhoz, hogy komolyan vegyük. Szebelédi írásának másik újdonsága, hogy megemlíti azt az 1527. évi adatot, amelyben felbukkannak a király ruháit és pecsétgyűrűjét őrző parasztok, azaz Czettricz után még látták néhányan a királyt, ám az ő szerepük inkább csak bonyolítja a szálakat, és csak a következő írások adnak választ a menet közben felbukkanó kérdésekre.

Magyar Lóránt Gergely a Semmelweis Egyetem igazságügyi orvosszakértőjeként a források újbóli patológiai értelmezését tűzte ki célul, és a mai sztenderdeket követve igyekezett kiszűrni a korabeli szövegekből az értékelhető adatokat, egyben eljuttatni a kérdést a bizonyíthatóság határáig. Nem véletlen, hogy ez az írás válaszol leginkább a Nemesék által felvetett gondolatokra, az összegzés azonban meglehetősen szkeptikusra sikerült. „A rendelkezésre álló írott források adatai alapján II. Lajos király halálának okáról, a halál pontos körülményeiről nem lehet nyilatkozni, mivel objektív adatok nem állnak rendelkezésre." Ez egyben csattanós választ ad arra is, hogy vajon mi a keresztmetszete az orvos- és a történettudománynak egy közel fél évezredes eset kapcsán. Úgy tűnik, hogy Lajos halála a fennmaradt adatok és források alapján nem lehet orvostudományi kérdés, ennek eszközei ugyanis egyszerűen elégtelenek a kérdés megoldásainak feltárására.

A fenti állítást alátámasztja Rácz Piroska tanulmánya is, aki a székesfehérvári királyi bazilika temetkezéseit tette vizsgálata tárgyává azzal a nem titkolt céllal, hogy bizonyítsa: nincsenek meg a II. Lajos azonosítására alkalmas sírmellékletek, így tehát ebből sem lehet eldönteni a „kit temettek el Lajos helyett" kérdést. Csak sajnálni lehet a királyi bazilika hányatott sorsát, a többszöri kifosztást és pusztítást, melynek következtében a 935 elkülönített csontvázból egyet sem sikerült identifikálni, miközben a szintén a 11. században emelt Westminster apátság templomában máig látható az angol királyok többségének díszes sírja. A megvizsgált „csontmaradványok között nincs olyan, amelyik összefüggésbe hozható lenne II. Lajos személyével", így az a lehetőség is zsákutcának minősült.

Az orvosszakértőkkel való diskurzusba leginkább Farkas Gábor Farkas állt bele, aki olvasmányos és didaktikus tanulmányában lépésről lépésre reflektál a szerzőpáros felvetéseire, és ezzel mintegy összefoglalását is adja az eddig említett írásoknak. Társaihoz képest abban lép tovább, hogy beemeli az argumentációba azt a leírást is, mely szerint az elhunyt királyt néhány napon belül környékbeli parasztok eltemették, ruháját és pecsétgyűrűjét megőrizték, míg a király lovának maradványait és fegyvereit Sárffy Ferencék megtalálták a friss sírhely közelében. Ezzel az adattal kapcsolatban néhány kérdés nyitva maradt, amelyekre a többi írás sem adott választ. Kik, miért és hogyan temették el a királyt a csatatéren? A páncélt miért vették le róla, és hova tűntek az értékes fegyverei? A pecsétgyűrű – amelynek közjogi funkciója van – lekerült a kezéről, a vagyontárgyként értékesíthető jegygyűrűt azonban az expedíció tagjai veszik magukhoz. Vajon a parasztok honnan tudtak a király haláláról, amikor a szultán még napokkal az ütközet után is abban a hitben volt, hogy Lajos életben van? (Emiatt tényleg valószínűtlen, hogy az ő fejét őrizték volna öt évtizeddel később Sztambulban, ahogy az Stephan Gerlach beszámolójában olvasható, és ez a tény a mesék világába helyezi azokat a történeteket is, mely szerint a szultán katonái találták meg a tetemet.) A holttestet meglelő parasztok-halászok tudták vajon, hogy kit rejt a páncél, és velük hogyan léptek kapcsolatba az udvar küldöttei? Ha a korban – függetlenül a nemre, nemzetiségre és foglalkozásra – nem átallottak királysírokat feldúlni, nem kérdéses, hogy mi történt a csatatéren elhunytak értékeivel. Ennek ismeretében azonban meglehetősen furcsa, hogy Lajossal csupán „félmunkát" végeztek megtalálói. Megannyi kérdés, amelyre a tanulmány nem tér ki, és talán továbbgondolásra érdemes. Ugyanez igaz Magyar László András Miben halt meg II. Lajos király? című gondolatébresztő írására. Ebben korrektül összeszedve látjuk a halállal kapcsolatos leírásokat, ám az egész végül mégsem áll össze kerek történetté. Az apróság csupán, hogy szerinte a király nem keveredett harcba (141.), holott B. Szabótól tudjuk, hogy igen. Az viszont már egy fontos hiányzó kérdés, hogy vajon hol következett be ez a haláleset. Valószínűleg a magyar történelem legismertebb patakjai közé tartozik a Csele néven ismert vízfolyás, ám ennek korabeli lehetséges folyásával, kiterjedésével és elhelyezkedésével tudtommal nem foglalkoztak.

Pedig a kérdés tisztázásához tudni kellene, hogy vajon mi volt a menekülés útvonala, és miként is kell értelmeznünk a mocsárra vonatkozó leírásokat? Vajon ezen az úton érkezett néhány nappal korábban a mohácsi síkra a király, azaz már ismerte? Mennyi ideig menekülhetett? Hiszen a csatatér megtalált tömegsírjaitól legalább 13–14 kilométer a Csele alsó folyása, ez élénk ügetéssel egy óra. Vajon ez még a csatatér része, ahol szüntelenül a nyomukban voltak az üldözők, vagy már a közvetlen káoszt maguk mögött tudva, valami másban kellene keresni a haláleset pontos okát? Érdemes lett volna az erről szóló leírásokat alapos elemzés alá vonni, mert komoly ellentmondások feszülnek bennük. Talán ezek a kérdések segítenek egyszer az események továbbgondolásában.

A Seláf Levente és Csorba Dávid jegyezte két utolsó tanulmány már kilép az események rekonstruálásának szűk keretéből és az emlékezetnek azon ívét járja be, amelynek köszönhetően ma bármilyen képünk van a mohácsi síkon történt eseményekről. Seláf tanulmánya a kortárs énekek világába kalauzol el bennünket, és a német népénekek, az úgynevezett *historsiche Volkslieder* stílusjegyeit és tanulságait teszi közkinccsé. A hat Moháccsal foglalkozó alkotás összefoglalásának olvasásakor csupán azt sajnálhatjuk, hogy legalább egy-két bekezdés erejéig nem készült egy általános összegzés, hiszen például horvát nyelven is született hasonló, amely Bajza József fordításában magyar nyelven is megjelent, és a kötet forrásai között is szerepel. Seláf írása tehát inkább tekinthető izgalmas újdonságokat prezentáló dolgozatnak, mint puszta összegzésnek.

Csorba Dávid munkájának címe talán kicsit félreérthető (*II. Lajos király halála historiográfiai nézőpontból*), hiszen a király halálát lehetetlen historiográfiai nézőpontból vizsgálni. Az izgalmas éppen az, hogy a különböző korok miképpen értelmezték ezt a tragédiát. A szerzőnek nem volt könnyű dolga, hiszen Lajos sorsáról nem lehet a mohácsi csata egésze nélkül beszélni, amely a magyar nemzet legnagyobb traumájaként minden nemzedék emlékezetében visszaköszönt. Bár emiatt a téma egy monográfia alapját is képezhetné, itt sikerült röviden, esszé stílusban, közérthetően összefoglalni a fő metszéspontokat, egyedül az origó, azaz Esterházy László pécsi püspök 1780-as évekből datálható érdeklődésének motivációja maradt továbbra is árnyékban. Így a kora újkori „jeremiádok" bűnös áldozata és a reformkor nemzeti gyásza közötti kapcsolat további kutatásokat igényel. A tanulmány pontokba szedett lezárása egyben a kötet összefoglalása is, hiszen a historiográfián alapvetően túlnyúló kérdésekben fejti ki határozott álláspontját és ismétli meg az előző tanulmányok legfőbb tanulságait.

A kötet második felét a Lajossal kapcsolatos forrásrészletek gyűjteménye adja, amely hiánypótló katalógus, egyben a mű minden bizonnyal ércnél maradandóbb része. 95 kisebb-nagyobb szövegrészlet és egy hosszú, magyar nyelven eddig ismeretlen oszmán krónika kapott itt helyet. Árgus szemekkel talán lehetne egy-két kimaradt apróságot találni, ilyen például Maximilan Brandstetter 17. századi eleji megjegyzése, ám

ez valójában a Lajosról való ismereteink teljes szöveggyűjteménye, egyben a Mohácsról szóló források reprezentatív tárháza. Olvasókönyvként is megállja a helyét, amelyet nyugodt szívvel ki lehetne adni általános és középiskolában egyaránt a diákok számára, ugyanakkor az egyetemistáknak is kötelező lehetne minden kora újkori stúdiumon.

A kötet végén igényes válogatás található a témával kapcsolatos képekből, majd egy irodalomjegyzék következik. Ezzel kapcsolatban csak sajnálni lehet, hogy a tanulmányok szövegeiben a források nincsenek megjegyzetelve, mert így az érdeklődő olvasónak magának kell kiokoskodnia, hogy vajon honnan származnak az egyes adatok, ám a kötet egységes szerkezete szempontjából mégis érthető a koncepció. Az is látszik, hogy a kötet derékhadát képező hét tanulmány egy kihívásra adott válaszként született, így az alapkérdés nagyban meghatározta a válaszok gondolatmenetét. Ennek köszönhetően maradtak még nyitva kérdések, amelyek a csata lefolyásának és Lajos utolsó órájának a jobb megértését szolgálják. Ehhez mindenképp hozzá kell nyúlni a tájökológia, légi térképészet és a történeti földrajz eszköztárához is, ki tudja, hátha ez (is) hozzátenne eddigi ismereteinkhez.

Lajos személyes sorsának a kérdése arról az oldalról értékelhető igazán, hogy vajon milyen tapasztalatai lehettek a magyar elitnek ilyen helyzetekben? Érdemes felvetni, hogy 1444-ben I. Ulászló, 1457-ben V. László és 1490-ben Mátyás király halála után hasonlóan nehéz helyzetbe került az ország vezetése. A három esemény három különböző történelmi tapasztalattal gazdagította a magyar politikumot. Az elsőből kiderült mindenki számára, hogy a király sorsának lebegtetése napról napra növeli az instabilitás és a polgárháború kockázatát, így az interregnum idejét le kell szűkíteni. Ehhez pedig bizonyosságra, ha úgy tetszik, a király holttestére van szükség bármi áron. Ez történhetett a székesfehérvári temetésen is, ahol akár Lajos maradványait is rejthette a koporsó, de ennél fontosabb, hogy mindenki elfogadta azt, hogy őt temetik el a bazilikában. A szerencsétlen emlékezetű László sorsából az lehetett a tanulság, hogy a magyar földön rezideáló királyi dinasztia jelenthet hosszú távú megoldást a magyar királyi trónon, míg Mátyás temetése után éppen az ellenkezője: az, hogy a nemzetközi beágyazottságú uralkodó lehetett a fenyegető jelenből a biztató kiút. Ma már tudjuk, hogy ebből az első és harmadik történelmi tapasztalat volt a reális, a középső pedig kakukktojásnak számított, ám elvitatni legalább a jó szándékot a Szapolyai udvarában kiforró „sajátos magyar út" – amely valójában egy kipróbált raguzai modus vivendi – képviselőitől nem lehet. De ez már újra (mindig) a mi történt Mohácsnál kérdéskör, és nem a szerkesztők és szerzők által körüljárt Lajos-problematika.

A kötetet letéve megnyugodhatunk, a történészek is emberek, akiknek mindenről ugyanaz jut az eszébe. Legyen bármilyen történeti kérdés, a végén csak az „ad fontes" örök tanulsága segíthet előremutató tanácsokkal. Így történt ebben az esetben is. Az első három tanulmány gondolatai remélhetőleg értő fülekre találnak, hiszen nagyon lényeglátó megállapítások szerepelnek bennük. A következő írások kifacsarták az eddig

ismert forrásokban rejlő utolsó csepp „nedvességet" is, a kötet második felében összegyűjtött források azonban rögtön továbbgördítették a gondolamenetet, és remélhetőleg elegendő muníciót szolgáltatnak a tíz év múlva esedékes „valódi" megemlékezésnek.

Ne legyenek ugyanis illúzióink, a mohácsi csata még jó darabig nem lesz puszta tananyag, és a téma továbbra is ott fog szerepelni a közbeszédben, a közgondolkodásban valamint a tudomány palettáján. Időről időre majd ismét felröppennek elégedetlen hangok ezzel kapcsolatban, mondván: jó lenne már végre továbblépni, ám valójában nem lehet a polcra tenni Mohács kérdését. Amíg Mohácsban nem látjuk meg a koromfeketétől eltérő árnyalatokat, és nem tudjuk a helyén kezelni a múltunk ezen részét, azaz sérült önképünkben nem következik be gyógyulás, addig nincs remény túllépni a sorskérdésen.

Apró biztató momentumok azért akadnak. 2016-ban több mint ezren vettek részt az ünnepi rendezvényeken és nézték végig a legalább hatvan hagyományőrző csoport bemutatóját, akik a Kárpát-medence egész területéről sereglettek össze Mohács mezejére. Történészek körében gyökeret vert az a nézet, amely nem önsorsrontó tragédiaként, hanem történelmi realitásként értelmezi az 1526. évi eseményeket,[12] és ezzel megnyitja a lehetőségét a reálisabb értékelés előtt, amely egy egészségesebb nemzeti önkép kialakításának alapfeltétele. Ebben a folyamatban lesz nagy szerepe a Mohácsi Nemzeti Emlékhelynek, hogy megismerve e nemzeti sorsfordulót ne kelljen újraélnünk azt.

BETWEEN MEMORIAL PARK AND CULT SITE

Mohács in the Hungarian culture of memory in the 21st century

by Szabolcs Varga

SUMMARY

Every nation has its own historical turning points around which the cult of memory is built. These change from generation to generation, together with the celebrations and rituals that are attached to them. In terms of Hungarian history, Mohács is certainly one such turning point, whose commemoration on 29 August completes a memorial cycle that starts on 15 March, and, lasting through 20 August, terminates on 23 October. The authors of the recently published collection of papers Nekünk mégis Mohács kell ('We still need Mohács') have accordingly tried to approach the problem of Mohács using a new perspective, adding nuance to problems hitherto seen in rather a uniform light, and, in general, have treated this dramatic period of Hungarian history free of the emotional ballast inherited from past centuries.

[12] További szakirodalomra lásd *Varga Szabolcs:* Devictus vincit. A Magyar Királyság sorsfordulói a közép- és kora újkor határán (1439–1566). Magyar Tudomány 177. (2016) 1030–1041.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA AZ OROSZ FORRADALOM 100. ÉVFORDULÓJÁN

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem számára kiemelkedő esemény volt, hogy a Bölcsészettudományi Kar Ruszisztikai Központja négy kontinens (Amerika, Ausztrália, Ázsia, Európa) kutatóinak részvételével rendezett nemzetközi tudományos konferenciát 2017. május 15–16-án az 1917-es orosz forradalom 100. évfordulójára emlékezve.

Az 1917-es oroszországi események kapcsán a mai orosz történettudomány hivatalosan „az orosz forradalom" kifejezést használja (a korábbi „hatalomátvétel" – *perevorot* vagy Nagy Októberi Szocialista Forradalom helyett), s összefüggő történelmi folyamat részeként tekint az 1917-es oroszországi hatalomváltásokra, a cászári Orosz(országi) Birodalom összeomlására, a rövid liberális kísérletre, és az új szovjet állam megalakulására (majd pedig polgárháborúban való megszilárdulására). Az 1917-es orosz forradalom – elismerik ezt méltatói és kritikusai egyaránt – világtörténelmi jelentőségű esemény volt. Az általa keltett lökéshullámok megrengették a talajt Nyugaton és Keleten egyaránt, s bár részben még az első világháború kataklizmája táplálta energiáját, új csapást is vágott a világtörténelem folyásának, s új – bár később elbukott – alternatívát adott a korábban egyeduralkodónak tetsző nyugati fejlődési modellel szemben. (Tulajdonképpen eddig egyedül a szovjetek berendezkedése tudott komoly kihívást intézni a gyarmatosítás korától globálisan is domináns „nyugati civilizáció" ellenében.) A szovjetek forradalma előbb vagy utóbb az egész világon éreztette hatását. Erre reflektált a konferencia címe is: *Az orosz forradalom száz éve és jelentősége a világtörténelemben és kultúrában*.

A résztvevők Magyarországon és Oroszországon kívül az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália, Belgium, Izrael, Kanada, a Kínai Népköztársaság, Olaszország, Szlovákia tudományos műhelyeiből érkeztek. Olyan nemzetközi hírű tudósokat hívtak meg a budapesti konferenciára, mint Vlagyimir Buldakov (Moszkva) vagy Sheila Fitzpatrick (Sidney).

A résztvevőket Mezey Barna, az ELTE rektora és Borhy László, a Bölcsészettudományi Kar dékánja köszöntötte, kiemelve a Ruszisztikai Központ tudományszervező és Oroszország-kutatásokban játszott nemzetközileg is jelentős szerepét, valamint az 1917-es tematikában és a Lenin-kutatásokban nemzetközi hírnevet szerzett Krausz Tamás munkásságát.

A konferencia előadásai és az azt követő viták során az 1917-es orosz forradalom és következményeinek számos aspektusa került szóba. Az ötven előadás során egészen eltérő vélemények, álláspontok hangzottak el. Voltak kutatók, akik pozitívan értékelték az 1917-es orosz forradalom jelentőségét, örökségét; mások

negatív álláspontra helyekedtek. Az alábbiakban csak néhány jelentősebb, érdekesebb előadás szemlézésére nyílik lehetőség, a konferencia teljes anyaga remélhetőleg a közeljövőben megjelenő kötetben lesz olvasható.

Krausz Tamás (ELTE BTK, Bp.) az emlékezetpolitikai buktatókra és manipulációkra hívta fel a figyelmet, melyek a napi aktualitásokhoz igazítva kívánják értelmezni a történelmet, vagy mellőzve minden szociológiai és társadalomtörténeti alapot, összeesküvések és konspirációk eredményeként láttatják a történelmi folyamatokat. Például a „Lenin, a német kém", „a forradalom puccsként való félremagyarázása" nem ad választ arra, miért álltak mégis nagyobb tömegek a bolsevikok mögött, mint velük szemben; hogyan tudtak győzni a vörösök az évekig tartó polgárháborúban és a Szovjet-Oroszország ellen irányuló külföldi intervenció fölött; miért nem a fehérek győztek; miért tudott a szovjet Vörös Hadsereg többször annyi katonát mozgósítani, mint a fehérek (s ami a döntő, az akkori oroszországi társadalom mintegy négyötödét kitevő parasztság miért inkább a vörösökhöz húzott, mint a fehérekhez)?

Sheila Fitzpatrick (University of Sidney) előadásában a mai oroszországi emlékezetpolitikát tárgyalta. Noha az angolszász történetírás meghatározó alakjai is úgy vélik, az 1917-es orosz forradalom új irányt adott az egész emberiség történetének, a mai hivatalos orosz emlékezetpolitika talán meglepő módon tartózkodóbb a forradalom megítélésében. Fitzpatrick szerint a jelenlegi oroszországi rendszer számára vonzóbb a „nemzetépítő", Nagy Péterhez hasonlóan erőszakkal modernizáló Sztálin, mint a „forradalmi", a cári családot kivégeztető, az egyházat üldöző Lenin, akinek a politikája – elsősorban Oroszország föderális átalakítását értve ez alatt – úgymond időzített bombát léptetett működésbe, a detonáció pedig 1991-ben következett be. A mai konzervatív oroszországi politikai elit véleményét tükrözik Vlagyimir Megyinszkij kulturális miniszter szavai, miszerint a forradalmak mindig véresek és rosszak, szétrombolják a társadalmakat és erkölcsöket, megosztást szülnek.

Lars T. Lih (McGill University, Montreal) az áprilisi tézisek meghatározó szerepével kapcsolatban fejtette ki szkeptikus álláspontját. Véleménye szerint vitatható az a nézőpont, miszerint Lenin áprilisi tézisei valamiféle jelentős politikai innovációt képviseltek volna; hogy az mintegy megalapozta volna a permanens forradalom álláspontját; hogy az áprilisi tézisek megdöbbentették volna a régi, marxista bolsevik vezető gárdát; hogy szakítást jelentettek volna a petrográdi bolsevikok „félig mensevik" politikájával; hogy Lenin számára a tézisek egy nehéz harc nyitányát jelentették volna a pártvezetésért folytatott küzdelemben; s hogy a tézisek elengedhetetlenül szükségesek voltak az októberi győzelemhez. Lih szerint tehát az áprilisi tézisek nem jelentettek radikális irányváltást az „óbolsevizmushoz" (Old Bolshevism) képest, s ehelyett az előadó inkább a kontinuitást hangsúlyozta.

Az egyik legérdekesebb felszólalás kétségkívül Vlagyimir Buldakové (Oroszországi Tudományos Akadémia – Oroszország Története Intézet, Moszkva) volt. Az orosz forradalom egyik legnagyobb nevű kortárs kutatója (a *Krasznaja szmuta* és a kiváló *Haosz i etnosz* című könyvek szerzője) arról beszélt, hogy 1917 eseményeinek *miért*je (csak az a jó történetírás, mely a miértekre keresi a választ) a mikrotörténelem tanulmányozása révén érthető meg. A felbomlás és újrateremtődés kaotikus évében több forradalom is egyszerre zajlott Oroszországban: munkás-, katona-, paraszt-, nemzeti-, világnézeti, genderforradalom stb. A 20. század elején gyors ütemben modernizálódó, westernizálódó Oroszország átalakulását kísérő társadalmi konfliktusok az 1910-es években kezelhetetlenné váltak, az oroszországi társadalom többsége elutasította a hatalom által ajánlott – tulajdonképpen nyugatos – fejlődési alternatívát. Az 1917-es orosz forradalom ugyan elvonatkoztathatatlan az általános európai válságjelenségektől, de alapvetően belső eredőkkel magyarázható. Az 1917 őszén a hatalmat megragadó bolsevikok lényegében együtt úsztak az árral, hatalomban való maradásuk azért volt lehetséges, mert ők ajánlottak olyan programot, mely elnyerte a „kritikus tömeg" támogatását, de a bolsevik vezetés és a „tömegek" közötti interakció a hatalom természeténél fogva nem volt, és nem is lehetett egyirányú, felülről lefelé haladó, sőt – nem a bolsevikok mozgatták a történelmet, hanem a történelem vezette a bolsevikokat. A személyes naplók, a mikrotörténelem forrásai jobban tükrözik az 1917-es események „spontán" jellegét, mint a politikusi visszaemlékezések vagy a tervszerűség illúzióját adó párt- és politikai iratok, bár a történetírásban jelenleg is a politikatörténeti megközelítés dominál.

Ehhez kapcsolódva Veronika Zsukova (Vologdai Állami Egyetem) az orosz Észak paraszti naplói és visszaemlékezései alapján rekonstruálta az 1917-es és az azt követő eseményeket, a tradicionális falusi közösségek bomlását, azt a tragédiákkal és meredek irányváltásokkal szabdalt történelmi kálváriát, mely először a magántulajdonú földbirtoklás elterjesztésére tett sikertelen kísérlet (sztolipini reformok), majd a „hadikommunizmus" és az 1920-as évek NEP-je után a kollektivizációval teljesedett be, eltörölve a föld színéről a hagyományos orosz paraszti világot.

Buldakovhoz hasonlóan az 1917-es események „spontán", alulról jövő jellegére hívta fel a figyelmet Dmitrij Csurakov (Moszkvai Pedagógiai Egyetem) a gyárak forradalmi bizottságainak példáján.

Alekszandr Buzgalin (Moszkvai Állami Egyetem) szerint az orosz forradalom „a tragikus hibák és bűntettek" ellenére a modernizációt jelentette Oroszország számára, hosszú távú következménye volt globális léptékben a „késő kapitalizmus korában megjelenő" fasisztoid diktatúrák megsemmisítése, a gyarmati rendszer felszámolása, egy posztkapitalista társadalmi modell bevezetésére történt kísérlet.

Szintén az orosz forradalom modernizációs jellegét hangsúlyozta Makszim Gorelov (Oroszországi Tudományos Akadémia – Egyetemes Történeti Intézet,

Moszkva), aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a gazdaság szigorú szabályozása az állam által általános jelenség volt az első világháború körülményei között egész Európában. Vagyis az államilag szabályozott gazdaság gyakorlata az első világháború következménye, amit a szovjethatalom az adott pályán haladva végigvitt, kiteljesített.

Andrej Kolganov (Moszkvai Állami Egyetem) logikailag kissé ellentmondásosnak tűnő véleménye szerint a Szovjetunió 1991-es felbomlása nem azt jelenti, hogy az 1917-es forradalmat sikertelennek lehet tekinteni. Álláspontja szerint a szovjet modernizáció „példátlan sikereket" ért el a gazdaság, tudomány, oktatás, kultúra terén. Ugyanakkor a „társadalmi viszonyok fejletlensége" miatt és az „elkerülhetetlenül erőltetett iparosítás" következtében „a hatalom a bürokrácia kezében összpontosult", ami erőszakhoz és a szabadságjogok korlátozásához vezetett. Végső soron ez okozta a szovjet állam felbomlását.

Szintén vitákat váltott ki az az elképzelés, miszerint az 1917-es orosz forradalom a kapitalizmus („államkapitalizmus") előtt nyitott teret, mint ezt Mihail Beznyin és Tatjana Gyimonyi (Vologdai Állami Egyetem) állították.

Olga Porsnyova (Uráli Föderális Egyetem, Jekatyerinburg) a szovjet társadalomátalakítás legújabb historiográfiájáról számolt be, különös tekintettel a totalitarianizmus-elmélet kritikájáról, a hatalom és a társadalom közötti dialógus formáiról, a szovjet modernizációról szóló diskurzusról. Az 1990-es években a totalitarianizmus-elmélet és a társadalomtörténeti megközelítés volt uralkodó az orosz történetírásban, amit a 2000-es években felváltottak „hibrid", a korábbi módszertani megközelítéseket szintetizáló, de meg is haladó elképzelések. Az elmúlt 10-15 évben mennyiségi és minőségi értelemben is előreléptek a regionális kutatások, számos új forrásanyag vált elérhetővé.

A konferencián tehát kontinensek és országok szerint különböző történeti ruszisztikai iskolák és módszertani megközelítések képviselői fejtették ki olykor különböző, máskor konvergens álláspontjaikat az 1917-es orosz forradalomról.

Gyóni Gábor

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918. BAND XI.

Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg

1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas

Szerk. Helmut Rumpler

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2016. 1521 oldal

2014 tavaszán a londoni *Economist* mintegy 25 ezerre tette az első világháborúról 1918 óta megjelent könyvek és egyéb tudományos publikációk számát, de bizonyosra vehetjük, hogy a Nagy Háború centenáriuma ezt az adatot azóta jelentősen megnövelte. Szinte követhetetlen tempóban jelennek meg a különféle rendű és rangú kiadványok az első világháborúról; szerencsére közöttük a legkiválóbb tudományos szakemberek munkáival is találkozhatunk. Az érezhető konjunktúra esetenként még a hosszabb történelmi periódusokat tárgyaló könyvsorozatok kiadóit is arra csábítja, hogy az ezzel az időszakkal foglalkozó köteteknek előnyt biztosítsanak, számítva a kerek évfordulók idején rendre felfokozódó olvasói érdeklődésre. Így kezdte a budapesti Zrínyi Kiadó a négyrészesre tervezett *Magyarország hadtörténete* című sorozatát 2015-ben a III. kötettel, mivel annak időintervalluma 1718-tól 1919-ig terjed. És nem zárható ki, hogy hasonló meggondolás vezérelte az Osztrák Tudományos Akadémia saját kiadóját (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), amikor a Habsburg Monarchia 1848 és 1918 közötti történetét sokoldalúan feldolgozó, szakmai körökben komoly tekintéllyel bíró könyvfolyamának (Die Habsburgermonarchie 1848–1918) záró darabját, a birodalom első világháború alatti működését bemutató XI/1. kötetét előbbre vette. Így azután a könyvsorozat teljessé válására még bizonyosan várni kell, hiszen a teljes X. kötet (Kultur und Gesellschaft) mellett még a XI/3. részkötet (Weltkriegshistoriographie) megjelenése is hátra van. (A XI/2. részkötet – Weltkriegsstatistik Österreich-Ungarn 1914–1918 – már 2014-ben a könyvesboltok polcaira került.)

A most megjelent XI/1. kötet nem csupán azért számít különlegesnek, mert *soron kívül* került publikálásra, s ezzel a kiadó látványosan eltért a sorozat egészét eddig jellemző tematikus szerkesztési elvtől. A korábbi kötetek tudvalévőleg a Habsburg Monarchia történetének utolsó hét évtizedét egy-egy nagy témakör szempontjából vizsgálták. A gazdaság (I. 1973.), a jog és a közigazgatás (II. 1975.), a Birodalom népei (III. 1980.), a vallások (IV. 1985.), a fegyveres erők (V. 1987.), a Birodalom külügyei (VI. 1989. illetve 1993.), az alkotmány és a parlamentarizmus (VII. 2000.), a politikai nyilvánosság és a civil társadalom (VIII. 2006.), a társadalmi struktúrák (IX. 2010.), illetve a kultúra és a társadalom (X. – előkészületben) elemzései azonban valójában többnyire csupán 1914-ig terjedtek. Miként a mostani kötetet főszerkesztőként jegyző Helmut Rumpler az előszóban megfogalmazta, a munka során kiderült: a háború 1914-es kitörése, illetve a liberalizmus korszakából a totális rendszerek korába való átmenet olyannyira éles cezúrát jelentett Közép-Európa számára, hogy a világháború éveinek feldolgozásához önálló kötet beiktatása vált szükségessé. (Hogy ez a felismerés mikor tudatosult a sorozat aktuális szerkesztőiben, arra egyéb információk híján csak következtetni tudok: először az V. kötetben szerepel a tervezett későbbi témakörök között egy majdani első világháborús rész.)

A XI/1. kötettel megmutatkozó eltérés a tematikus szerkesztési elvtől valójában csak látszólagos: a narratívának itt is alárendelt szerep jut ugyanúgy, ahogy a sorozat többi darabjában. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a vizsgálatra kiválasztott hetven esztendős periódust a szerkesztésért felelős szakemberek két szakaszra bontották: egy 1914-ig tartóra és egy 1914–1918 közöttire, azaz egy békés és egy háborús időszakra. A modern emberi társadalmak ezen két alapvető létállapotát a történettudomány hasonló módszerekkel vizsgálja – a háború idején nyilván hangsúlyozottan igénybe véve a hadtörténetírás tevékeny szereplését.

Terjedelmi okokból a XI/1. részkötetet (Teilband) két részre (Teil) osztották: ezek a könnyebb kezelhetőség érdekében fizikai értelemben is két különálló könyvben kaptak helyet. Közülük az első *A balkáni konfliktustól a világháborúig* címet kapta, ami némileg megtévesztő, mivel az itt közölt tanulmányok egyáltalán nem csak a háború közvetlen előzményiről, illetve kirobbanásának körülményeiről szólnak. Ez utóbbi témaköröket az első fejezet (*Az európai békétől a világháborúig*) három dolgozata tárgyalja. Günther Kronenbitter a háború politikai és katonai előkészítéséről ír, Hew Strachan pedig a júliusi válságot elemzi. Itt található még Manfried Rauchensteiner tanulmánya is az első világháború – Pierre Nora-i értelemben vett – emlékezethelyeiről (Gedächtnisort). Érzésem szerint ennek a dolgozatnak a helyét a szerkesztőnek nem igazán sikerült megtalálnia – ráadásul maga a tanulmány csak kisebb részben szól arról, amit a szerzője címként megadott, és inkább egyfajta rövid összefoglalása a kétfejű sas halálának. A második fejezet Martin Moll írásával kezdődik a háború mentális előkészítéséről. Ezt követi Rudolf Jeřabek *A katonai potenciál és a háború menete 1914–1918* címmel tömören ismerteti a világháború katonai történetét. Lutz Musner a frontélet hétköznapjairól ír, Erwin A. Schmidl pedig a háború totálissá válását elemzi. A harmadik fejezet *Gazdasági kimerülés és kulturális változás* cím alatt öt tanulmányt tartalmaz. Mark Cornwall a hátország moráljáért az állami propaganda eszközeivel folytatott küzdelmet elemzi, Wolfgang Maderthaner és Alfred Poser pedig a háború kulturális hatásait, a háború freudi értelemben vett „csalódását" vizsgálja. Tamara Scheer a háborús gazdaság, Anatol Schmied-Kowarczik a háború okozta gazdasági kimerülés, míg Pogány Ágnes az osztrák–magyar világháborús pénzügypolitika áttekintését kínálja az olvasónak.

A második, *A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiától a nemzetállamok új Európájáig* címet viselő kötet alapjában véve két fő részből áll. Az elsőt a szerkesztő a birodalom egykori nemzetiségeit képviselő szakembereknek ajánlotta fel arra, hogy mutassák be a világháború korát etnikai nézőpontból. A német fejezetet Holger Afflerbach, a magyart Szabó Dániel, a csehet Ivan Šedivý, a szlovákot Dušan Kováč, a románt Răzvan Pârâianu, a lengyelt Piotr Szlanta, az ukránt Harald Binder, az olaszt az Elena Tonezzer – Stefan Wedrac szerzőpáros, a délszlávot Marco Troglić, míg a birodalomban élő zsidóságét Marsha Rozenblit jegyzi. A második rész a sejtelmes *Az árapály változása* (Gezeitenwechsel) címet kapta és négy fejezetből áll. Lothar Höbelt írta meg Ausztria–Magyarország világháború alatti külpolitikájának történetét, Ress Imre a birodalom Lajtán inneni, Helmut Rumpler pedig a Lajtán túli felének 1914–1918 közötti politikatörténetét foglalta össze. Végül Arnold Suppan a Habsburgok államának felbomlását és a világháborút lezáró magyar, illetve osztrák békeszerződést mutatja be.

Érdekes összevetésre kínál alkalmat a jelenkor másik hasonló volumenű, az első világháború történetével foglalkozó vállalkozása, a Cambridge University Press (CUP) által 2014-ben publikált és a Yale egyetem professzora, Jay Winter által szerkesztett *The Cambridge History of the First World War*. Valójában a két mű összehasonlítása sántít: a CUP munkája eleve nemzetközi szerzőgárdát mozgósított, és az első világháborút világtörténeti kontextusban tárgyalta, a bécsi akadémia vállalkozása viszont alapvetően osztrák történészeket foglalkoztatott, akiket néhány külföldi – főként az egykori dunai monarchia utódállamaiban tevékenykedő – szakember egészített ki, a tanulmányok pedig kizárólag Ausztria–Magyarország első világháború alatti történetét dolgozták fel. A két vállalkozás mégis összemérhető abból a szempontból, hogyan lehet jól megválogatott tematikájú történeti tanulmányok segítségével a lehető legsokoldalúbban bemutatni a világháborút. Az összevetés tehát ez esetben arra vonatkozik, hogy a szerkesztők mely témaköröket találták fontosnak, illetve alkalmasnak arra, hogy a belőlük készült tanulmányok segítségével megfelelően plasztikus kép legyen kialakítható a vizsgálandó korszakról – jelen esetben az első világháborúról. A tételes összehasonlítás nyilván értelmetlen: a Cambridge History szerkesztője harmadával nagyobb terjedelemmel, és ennek megfelelően jóval több szempontú elemzéssel gazdálkodhatott. Ám az így is szembeötlő különbség, mennyivel több teret szánt Jay Winter a háború hadieseményeinek: a munka egyharmadát kitevő teljes

első kötet a lehető legközvetlenebb módon a frontokon zajló hadműveletekkel foglalkozó tanulmányokból áll. Ezzel szemben az osztrák kiadvány kifejezetten kerüli a hagyományos hadtörténetírás által leggyakrabban alkalmazott narratívákat. Jószerével egyetlen kivétel Rudolf Jeřabek írása (*Katonai potenciál és a háború lefolyása 1914–1918*), ettől eltekintve a „puskaporszag" szinte teljesen kimarad a kötetből. Igaz, a *new military history* számára általában szinte érdektelen, amit a katonai alakulatok a frontokon művelnek, és a *Die Habsburgermonarchie* korábbi részeit is sikerült úgy megírni, hogy azokból a hadtörténet lényegében teljesen kimaradt: az V. kötet, amely a fegyveres erőkkel foglalkozik, néhány oldal terjedelemben ismerteti a tárgyalt korszak osztrák(–magyar) érdekeltségű hadieseményeit, egyébként kizárólag a hadsereg, mint intézmény történetét taglalja. De hát a XI/1. kötet mégiscsak az első világháborúról szól, és talán nem csak a hadtörténészek hiányolják belőle a frontokon zajló események leírását.

Két témát okvetlenül hiányolok a vizsgálat alá vontak köréből, amelynek Ausztria–Magyarország vonatkozásában kiemelt jelentősége van. Az egyik a hadifoglyok ügye. Erwin A. Schmidl tanulmánya röviden említi ugyan, ám a kérdés milliós katonatömegeket érint, sokrétű – politikai, hadijogi, egészségügyi, humanitárius, gazdasági, kulturális stb. – vonatkozásai jól vizsgálhatóak, ennélfogva önálló dolgozat témájaként véleményem szerint nem mellőzhető. A másik a hadijogon esett sérelmek ügye: a civilekkel és az ellenséges katonákkal szemben elkövetett atrocitások. Ismert, hogy sokáig főleg a nyugati fronton történt hasonló jogsértések szerepeltek a történeti irodalomban, a Monarchia érintettsége – a svájci R. A. Reiss cikkei, illetve könyvei ellenére – mégsem merült fel. Ez a helyzet az utóbbi években jelentősen megváltozott: az osztrák–magyar atrocitásoknak hirtelen komoly szakirodalma keletkezett, nem utolsó sorban az osztrák Anton Holzer tevékenysége és publikációi nyomán. Ezzel a témával is hasonló a helyzet, mint a hadifogolykérdéssel: Lutz Musner tanulmányában kevés szó esik ugyan róla (Holzer neve viszont sajnálatos módon kimaradt a személynevek mutatójából), ám éppen az osztrák érintettség miatt azt gondolom, hogy önálló dolgozatot érdemelne a kérdés tárgyalása.

Összességében elmondható, hogy a régóta várt kézikönyv magas színvonalú tanulmányokban mutatja be az egykori Osztrák–Magyar Monarchia első világháború alatti történetét. A recenzens leginkább azt kifogásolja, ami szerinte a másfélezer oldalas (ebből kétszáz oldalt tesznek ki a különféle mutatók) szakmunkából kimaradt. Lehet, hogy még ennél is nagyobb terjedelemre lett volna szükség? Végül még egy megjegyzés. Ez a munka hiába szól az Osztrák–Magyar Monarchiáról: az osztrák történettudomány produktuma, nem pedig osztrák–magyar közös vállalkozás eredménye. Annak föltétlenül örülnünk kell, hogy a *nem osztrák* szerzők közül a legtöbben a magyar történészeket képviselhették, a Nagy Háború magyar történetét azonban nekünk magunknak kell megírnunk.

Pollmann Ferenc

AZ 1931. ÉS 1942. ÉVI EGRI EGYHÁZMEGYEI ZSINATOK

Összeáll., bev. és jegyz. Tengely Adrienn
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2016. 525 oldal

A MTA Bölcsészettudományi Központjának *A magyar katolikus egyház zsinatai és nagygyűlései (1790–2010)* című kutatási programja 2012-ben célul tűzte ki a 19. és 20. századi magyarországi nemzeti, egyháztartományi és egyházmegyei zsinatok, illetve a katolikus nagygyűlések iratainak kiadását. A forráskiadások között 2015-től kezdve a *Magyar*

Történelmi Emlékek Okmánytárak széria *Egyháztörténeti Források* című alsorozatában eddig hat kötet jelent meg.

Tengely Adrienn, az egri Eszterházy Károly Egyetem oktatója egy olyan nagyszabású forrásgyűjteményt szerkesztett, amely méltó módon illeszkedik bele a sorozatba, amelyben a katolikus püspöki kar 1945–1948 közötti tanácskozásainak jegyzőkönyveit és az 1863. évi kalocsai tartományi zsinat dokumentumait megjelentető munkát követte, de megelőzte a csanádi, a székesfehérvári és a veszprémi egyházmegyei zsinatok anyagainak megjelenését. Beke Margit, Adriányi Gábor és Zakar Péter szerkesztésében a megjelent nyolc kötetből ez a harmadik legnagyobb terjedelmű, ami már monumentalitásával is a legnagyobb területű egyháztartomány szerteágazó kormányzását jellemzi.

Az egyházmegyei zsinat (synodus diocesana) – a Magyar Katolikus Lexikon szerint – egy egyházmegye papságának a püspök által összehívott, és az ő elnöklete alatt tartott értekezlete vagy gyűlése, amely a klerikusok és a hívek érdekében szükségesnek és hasznosnak látszó kérdések megtárgyalására szolgál. Magyarországon is rendszeresen tartottak ilyeneket. Ezek szervezésének részleteit a Pontificale Romanumban és a püspöki szertartáskönyvben állapították meg. A püspök, ha szükségesnek látta, a tanácskozási anyag előkészítésére a zsinatot megelőzőleg egy vagy több bizottságot rendelhetett ki. A kitűzött kérdéseket az előkészítő üléseken a zsinat tagjai már előre megvitatták, így az általános üléseken éles és váratlan nézeteltérésre már nem kerülhetett sor. A zsinat egyedüli törvényhozója az egyházmegye püspöke vagy érseke volt, aki a résztvevő papok tanácsainak kikérése után a zsinat határozatait megerősítette, és azokat ezzel törvényerőre emelte. Az egyházmegyei zsinatok nem mondhattak ellent az egyháztartományi zsinat döntéseinek, amint azok sem lehettek ellentétesek a pápával együttműködő egyetemes zsinattal. Bár az 1917-es egyházi törvénykönyv az egyházmegyei zsinat tízévenkénti megtartását rendelte el, korábban és később ennél ritkábban voltak ilyen gyűlések. Látva a könyvsorozat eddigi köteteit, elmondható, hogy az egriek két zsinata szervesen illeszkedik a lassan és megfontoltan, de céljai felé határozottan haladó katolikus egyház történetébe.

Az impozáns könyvhöz írt előszavában Ternyák Csaba egri érsek kiemeli, hogy a kötet a főegyházmegye történetének olyan időszakába enged betekintést, amelynek történeti feldolgozása valójában még el sem kezdődött.

A szerkesztő bevezető tanulmányában világosan leszögezi a kötet forráskiadási és szerkesztési szempontjait, valamint részletezi az Egri Főegyházmegyei Levéltárnak az Egerben megtartott egyházmegyei zsinatokra vonatkozó azon dokumentumait, melyeket összegyűjtött és sajtó alá rendezett. Előbb az elmaradt 1848. évi egri zsinat szervezését ismerteti, majd rátér a két világháború között rendezett szinódusokra. Ezek a dokumentumok azt jelezhetik, hogy az egri érsekség a nagy történelmi sorsfordulók hatására kész volt az egyházi élet elemzésére és megújítására. Később külön-külön elemzi az 1931-es és az 1942-es rendezvény lebonyolítását, majd részletesen bemutatja a zsinati statútumokat, vagyis az egyházmegyére vonatkozó érvényes jogszabályokat.

Maga a forrásgyűjtemény előbb az összehívással kapcsolatos 14 dokumentumot közli (például Eugenio Pacelli bíboros vatikáni államtitkárnak az egri érsekhez írt levelét), de elolvashatjuk a résztvevők ellátásával kapcsolatos részleteket is. Figyelmes olvasással a nagy válság társadalmi és politikai következményeire is rábukkanhatunk, hiszen – ahogy azt Tengely Adrienn is világosan megfogalmazta – az egri főegyházmegye megtartott zsinatai mindig valamilyen átfogó kihívásra próbáltak válaszokat és útmutatásokat adni nemcsak a klerikusok, hanem a laikusok számára is. Talán épp az az egyik kiemelkedő eredménye ennek a műnek, hogy rámutat: minden ellenkező nézet ellenére a római katolikus egyházban már 1919–1945 között sem volt éles választóvonal a papok, a szerzetesek és a hívek között. Ezután következnek a zsinat határozatai 21 fejezetben. Bürokratikusnak tűnik az egyházmegye

kormányzásának és hivatalainak, a hivatalos ügyintézésnek, az egyházközségi igazgatásnak, az egyházi vagyon kezelésének ilyen aprólékos szabályozása, de nem szabad elfelejtenünk a források olvasása során, hogy az egri főegyházmegyének 1942-ben 245 plébániája és több mint 800 000 katolikus felekezetű híve volt. A határozatok között is vannak hitbuzgalmi szabályok (például a szentségekről vagy a szertartáskönyvekről), de a korszak társadalmát jobban jellemzik – és talán az időszakot kutató történészeket is jobban érdeklik – a papok társadalmi tevékenységéről vagy az iskolaügyről szóló rendeletek. Ezenkívül a 130. pont 2. bekezdése arra buzdította például a plébánosokat, hogy vegyenek részt híveik gazdasági és szövetkezeti szervezeteiben, és ma is aktuálisnak tűnik a műemlékekről történő gondoskodás vagy az egyházi alkalmazottak tevékenységének pontos meghatározása.

Az 1942. évi egri zsinat esetében is előbb az előkészítéssel foglalkozó 13 dokumentummal ismerkedhetünk meg, és kereshetjük ezekben a már Magyarországot is érintő háború hatását. Az is elgondolkodtató, hogy ez a gyűlés már csak egy napig tartott, bár az előző is csak két napos volt, és neobarokk pompája is visszafogottabbnak tűnt. Az viszont fontos körülmény, hogy e későbbi zsinat idején Szmrecsányi érsek már 92 éves volt, ezért az általános érseki helynök, vagyis a helyettes jogkörét pontosan körül kellett írni.

Az 1942-es jogszabályok terjedelme nem sokkal rövidebb a korábbinál, és majdnem ugyanazokra a területekre vonatkoznak, mint 1931-ben, de néhány különbség mutatja, hogy 11 év után milyen új jelenségekre kellett reagálnia a zsinati atyáknak. A papság politikai tevékenységét ugyan ezúttal is homályosan szabályozták, de megjelent a tábori lelkészek tevékenységének alaposabb ellenőrzése, valamint fontosabb lett a felekezeti elkülönülés hangoztatása, illetve a szélsőséges eszmék és mozgalmak terjedése miatt erőteljesebben támogatták a papok társadalmi tevékenységét az iskolán kívüli nevelésben, például a levente mozgalomban is. Különösen fontos volt, hogy a zsinati rendelkezések szerint a klerikusoknak úgy kellett a vallás által kijelölt úton vezetni a híveket, hogy azokat túlzott szigorúsággal ne idegenítsék el. Az is sajátosnak látszik, hogy a kevert felekezetű egri főegyházmegyében mindkét zsinaton aprólékosan rendezni kellett a vegyes házasságok egyházjogi hátterét, mert ezekből sok bonyolult vita származott, amelyek a korszakban az egyházak közötti konfliktusokat szaporíthatták. A különféle egyházi szolgáltatásokért kért stóladíjak rendezése és részletezése pedig – a források szerint – az alsópapság kiszámítható és állandó jövedelemkiegészítését szolgálta.

Tartalmi szempontból az 1848-ra tervezett, de végül össze nem hívott egyházmegyei zsinat forrásainak közlése és az 1996. évi zsinat három dokumentumának megjelentetése – véleményem szerint – nem tartozik szorosan a kötet témájához. Címében sincs semmiféle utalás ezekre, így közlésük nélkül is kerek egész munka jött volna létre.

A forrásgyűjteményt angol és német nyelvű összefoglalás, számos hasznos információt tartalmazó *Függelék*, valamint a korabeli és az aktuális magyar és latin nyelvű szakirodalom felsorolása gazdagítja. A szöveg minél szélesebb körű értelmezését szolgálja a 435 lábjegyzet, és bölcs döntés volt a *Fogalomtár* elhelyezése is a munka végén, hiszen a sajátos egyházi kifejezések pontos definíciójának ismerete nélkül nehézkes lenne a szöveg értelmezése. Hasonlóan lényeges kiegészítés a forrásokhoz tartozó kánonok hosszabb gyűjteménye, de találunk rövidítésjegyzéket, személynévmutatót, helynévmutatót és tárgymutatót is. Talán csak egy olyan korabeli térkép hiányzik, amely pontosan bemutatná az egri egyházmegye két világháború közötti beosztását (például az esperesi kerületek átláthatósága miatt).

Végeredményben Tengely Adrienn forrásgyűjteménye fontos és hasznos munka, amely hozzájárul az egri főegyházmegye és a magyarországi római katolikus egyház két világháború közötti történetének még árnyaltabb és még részletesebb megismeréséhez.

Bartók Béla

Harmat József

ROMA HOLOKAUSZT A GRÁBLER-TÓNÁL

A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben

MNL Veszprém Megyei Levéltára, Várpalota–Veszprém 2015. 424 oldal

A 2014-es Holokauszt Emlékév kapcsán több olyan munka is született, ami tovább lendítheti a tudományos párbeszédet a cigány közösséget sújtó népirtásról. A *Roma holokauszt a Grábler-tónál* című kötet talán az egyik legfontosabb ilyen munka. Érdemes még megemlíteni a Márfi Attila szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet és Bernáth Gábor, Brassói Vivien és Orsós Julianna által szerkesztett oktatási segédanyagot az aktuálisan a témával foglalkozó művek közül, de nem feledkezhetünk meg Bársony János, Daróczi Ágnes, Dupcsik Csaba, Karsai László vagy Szita Szabolcs eddigi témában végzett munkásságáról sem.

A Várpalota mellett található Grábler-tónál 1945 februárjában 118 várpalotai és székesfehérvári cigányt lőttek az általuk megásatott – máig jeltelen és fel nem tárt – tömegsírba. Az elkövető nyilasok és csendőrök 20-as csoportokban terelték a gödör mellé a cigány nőket, gyerekeket és férfiakat, majd belelőtték őket. A számos a magyarországi cigányok elleni (eddig ismert) vérengzés mellett ez volt az, amely a legtöbb áldozatot követelte. A *porajmos* vagy *parajmos* kifejezés jelentése nem csupán pusztítás, hanem felfalatás, elnyeletés. Valószínűsíthetően a jeltelen tömegsírt, mely „felfalta" az áldozatokat – mára a Grábler-tó vize nyelte el. Nehezen lehetne ennél kifejezőbb szót találni arra az eseménysorra, amelyet Harmat József mutat be forráskötetében. A könyv rendkívül alapos munka, mely nem esik abba a hibába, hogy meg akarja magyarázni, így racionalizálni az eseményeket. Sokkal inkább arra törekszik, hogy a nem csekély számú, az eseményekkel, körülményekkel és szereplőkkel foglalkozó forrásokat szakszerűen közölje, és ezzel meghagyja az olvasónak az értelmezés lehetőségét. Így válhat ez a kiadvány a történések hiteles forrásává, pontos kordokumentummá, és akár oktatási segédanyaggá is, ahogyan a szerző eme törekvése explicite meg is jelenik.

A kötet első tematikus egysége a *Bevezető tanulmányok*, mely megteremti azt a kontextust, amiben értelmezhetőek az események és források. Bemutatja a cigány sorsot és életet Magyarországon, többek között azt is, hogyan alakult át a „cigánykérdés" az évek során és milyen „megoldási metódusokat" szült a faji alapú gondolkodás. Mivel a kötet alapvetően helytörténeti jellegű, ezért igyekszik a helyi sajátosságokat, regionális történéseket bemutatni, így a székesfehérvári és várpalotai német megszállás időszakát, a helyi nyilas mozgalom kialakulását, tevékenységét és vezetőit, akiknek szerepük volt a mészárlásban. Pontos leírás található a Nemzeti Számonkérő Szervezet (NSZK) megalakulásáról, szerepéről és tevékenységéről. Fontos és dicsérendő az emlékállítás nehézségeivel foglalkozó rész, mely taglalja a tömegsír feltárására irányuló törekvéseket, az emlékműállítás megvalósulásának körülményeit. A szerző egyszerű és könnyen érthető stílusával, rövid mondataival hatásosan megteremti a témához megkívánt szövegkörnyezetet, de nyelvileg nem dramatizálja túl a mondandót, s épp ezzel válik a kötet igazán hitelessé.

A *Bevezető tanulmányok* végén olvashatók a forrásközlés szempontjai és azon módszertani alapelvek leírása, amelyek lehetővé teszik a 94 közölt forrás és forrásrészlet szakszerű olvasását és értelmezését. A források számos közgyűjtemény anyagát tartalmazzák (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Krúdy Gyula Városi Könyvtár – Várpalota, MNL Fejér Megyei Levéltára, MNL Pest Megyei Levéltára, MNL Országos Levéltára, MNL Veszprém Megyei Levéltára, Székesfehérvár Városi Levéltár

és Kutatóintézet), amely szintén a kutató alaposságát és a források széles körű feltárását tükrözik.

A *Közállapotok* alfejezet a Fejér megyei cigánykérdés lecsapódását hivatott bemutatni a megyei sajtó egy-egy uszító cikkét közölve, ezzel is valamilyen formában érzékeltetve a cigányokkal kapcsolatos vélt vagy valós közvéleményt. A következő három tematikus egység a székesfehérvári és várpalotai nyilasok tevékenységét, valamint a Nemzeti Számonkérő Különítmény péti működését mutatja be. A helyi nyilas szervezet vezetőinek vádiratai és tanúvallomásai sok esetben egymásnak teljesen ellentmondanak, sőt ha egy pillanatig is hinni lehetne a nyilas tanúvallomások hitelességében, akkor egyértelművé válna, hogy 1944-ben és 1945-ben a legtöbben a vádakkal ellentétesen cselekedtek, vagy egyáltalán nem is emlékeztek, az eseményekkel pedig „sajnálatos módon" nem is voltak tisztában. Itt van például Pintér József később halálraítélt nyilas főispán kihallgatási jegyzőkönyvéből egy idézet: „[…] a behozottak között van egy Deák nevű fehérvári zsidó gyerek is. Hogy erre én feleltem-e valamit, azt nem tudom. Hasonlóképpen nem tudom azt sem, hogy ezekkel az emberekkel mi történt. […] Arról, hogy az én folyosómon egy este 7 vagy 8 zsidó munkaszolgálatos várakozott volna két nyilas fegyverese őrizete alatt – nem tudok." A székesfehérvári cigányok összegyűjtésével foglalkozó dokumentumok ugyanarról a forgatókönyvről tanúskodnak: február 8-án vagy 9-én ismeretlen csendőrök a cigánytelep lakosait a vajda házába terelték, majd a kérlelések ellenére a fogva tartás után elszállították őket a Grábler-tó melletti akácoshoz. Erről azok tudtak elsősorban beszámolni, akik a csendőri és főispáni tiltás ellenére elhagyták a cigánytelepet. Számos dokumentum foglalkozik Pintér József szerepével az eseményekben, állítása szerint a cigányok összegyűjtése számára is meglepő volt, és fogalma sem volt róla, hogy ki fogják őket végezni. Ha csak Pintér József vallomásaira és kihallgatási jegyzőkönyveire lehetne hagyatkozni, felmerülne, hogy vezető beosztása ellenére az eseményeknek ő pusztán néma és meglepődött szemlélője volt, ki maga sem értette mit keresnek az összegyűjtött cigányok a vajda házában. Sőt, az esetleges kivégzésekről fogalma sem volt. Ezzel szemben az egyik túlélő – valószínűsíthetően egy párhuzamos univerzumban – a következőképpen érzékelte Pintér József mondhatni véletlenszerű felbukkanását: „Amikor Pintér József vádlott a taxiból kiszállt, az egyik csendőr eléje ugrott és üdvözölte. Pintér József vádlott első kérdése az volt, hogy nem vagyunk még kivégezve?" Majd a vajdának – válaszul annak könyörgésére, hogy kímélje meg a nőket és gyerekeket –, azt felelte Pintér, hogy »megdögletek büdös cigányok mind«." A bírósági dokumentumokból kiragadott idézetek ellentmondásossága egyáltalán nem újszerű vagy egyedülálló jelenség, pusztán kiváló példát szolgáltatnak rá, hogy milyen lehetőségeket teremt egy alaposan válogatott forráskiadás arra, hogy az olvasó megtalálja és értelmezhesse a párhuzamos narratívákat ugyanazon események körül.

A *Helyi híradások* és a népbírósági perekről szóló dokumentumok az egyéni nézőpontok megismertetése után bemutatják az események következményeit és az arról szóló sajtóhíreket, így arról is tájékozódhat az olvasó, hogy a társadalom hogyan értesült a történésekről és a számonkérésekről. A *Számonkérések* részben az iratok bemutatják a Pintér Józsefre kiszabott ítéletet, kegyelmi kérvényét és az azzal összefüggő kegyelmi tanácskozás részleteit, majd a halálos ítélet végrehajtásáról tanúskodó dokumentumot. A *Visszaemlékezések, interjúk* rész az *oralhistory* műfajának segítségével mutatja be a túlélők, rokonok és szemtanúk emlékeit az eseményekről, a kivégzőkről és a körülményekről. A kötet végén megtalálható a név-, hely- és rövidítésmutató, illetve a bibliográfián kívül a lezajlott események kronológiája is. Kiemelendő az áldozatok és túlélők részletes névjegyzéke, mely még inkább kifejezi a Grábler-tónál elkövetett mészárlás borzalmait.

A forrásköteteknek megvan az az előnye, hogy a primer források mondhatják el a történetet, így megadják az olvasónak az értelmezői szabadságot. Azonban, ami az előnye, az ugyanúgy lehet a hátránya – még egy ilyen roppantul alaposan össze-

állított gyűjteményeknek – is, hogy lehetőséget kínál az önkényes kontextualizálásra. A szerző bevezető tanulmányai, valamint a felhasznált irodalom alapos és pontos, a későbbiekben alapját képezheti egy szintézisnek, amelyben a kiadott források – újakkal kiegészítve – részét képezik egy mélyebb értelmezésnek.

Sárhegyi Tamás Felicián

Baráth Magdolna

A SZOVJET TÉNYEZŐ

Szovjet tanácsadók Magyarországon

Gondolat, Bp. 2017. 254 oldal

Hogyan is történt a 20. század egyik meghatározó jelenségének, a kommunista ideológiának Moszkvából kiinduló tudatos terjesztése, majd ezzel összefonódva a szovjet hatalmi befolyás közvetlen kiépítésére tett sikeres vagy éppen sikertelen kísérletek megszervezése Ázsiától Nyugat-Európáig? Mindkét kérdés hosszú ideje témája a történettudománynak. Az elsőre alapjában véve a Kommunista Internacionálé történetének elemzése ad választ, a másodikra viszont a szovjet állam által – kis híján megalakulásának kezdete óta – útnak indított úgynevezett tanácsadók tevékenységének nyomon követése. Természetesen a körülmények és a feltételek között alapos különbségek láthatók, ha Mongóliát, Kínát, a polgárháborús Spanyolországot, vagy éppen a második világháború után birtokba vett Kelet-Közép-Európa országait nézzük. Thomas Hammond amerikai professzor a hetvenes években megjelent könyvében ugyan megkísérelte a szovjetek által Mongóliában követett taktika jellemzőit teljes körűen Európára is kiterjeszteni, ám az alapok különbözősége miatt ez cáfolható tézisnek bizonyult. Ahhoz azonban fontos támpontot adott, hogy felsorolta mindazon fázisokat, amelyekben egymásra épülve kísérlet történhetett egy ország teljes vagy részleges szovjetizálására, azaz a politikai rendszer, a társadalom, a gazdaság és a kultúra átalakítására.

Baráth Magdolna, aki évek óta kitartóan kutatja a magyar–szovjet kapcsolatokat, s bennük a Magyarországon érvényesülő szovjetizálási folyamat részleteit, most a nemzetközi kutatási eredmények számos módszertani elemét és ténybeli megállapítását felhasználva vette nagyító alá az 1945–1956 közötti (bizonyos területeken 1989-ig tartó) kelet-közép-európai és hazai változások egyik lényeges külső szálát, a szovjet tanácsadók szerepét. A feladat, melyre vállalkozott nem volt könnyű, miután ebben a témakörben átfogó (az állambiztonságra, a hadseregre, a gazdaságra, kultúrára kiterjedő) regionális összehasonlítás (eltekintve egy alapvető orosz publikációtól) nem készült, hazai viszonylatban pedig – nem kis részben a komplikált és hiányos forrásadottságok miatt – a korszakot feldolgozó monográfiák csupán utaltak a témára.

A munka, kibővítve az alcímben foglaltakat, valójában tanácsadók és szakértők tevékenységét vizsgálja, miután – ha nem is mindig elkülöníthetően – küldetésüket tekintve a Szovjetunióból érkező megbízottak eltérő kompetenciával rendelkeztek. A tanácsadók jelentős közvetlen befolyásolási lehetőségekkel bírtak, mi több, alkalmanként be is avatkozhattak az államigazgatásban történő döntések előkészítésébe, a végrehajtó szervek (például a politikai rendőrség) által végrehajtott cselekményekbe, míg a szakértők közreműködése a gazdaság és a kultúra (ezeken keresztül a társadalom) szerteágazó átalakításának szakmai

megalapozásában éreztette a hatását. Noha a két csoport tagjai egyazon célt szolgálták, tevékenységük nem azonos súllyal jelentkezett.

A szerző a szovjet tanácsadói rendszer 1945 előtti történeti előzményeinek bemutatása után az orosz, cseh, román, lengyel, bolgár, német (és természetesen angolszász) szakirodalom alapján röviden összefoglalja a háború befejezését követően a kelet-közép-európai országokban kitapintható szovjet befolyásolási törekvések jellemzőit és azok változásait az 1948-ig tartó időszakban. Mindenekelőtt megerősíti azt az eddig kevéssé méltatott tényt, hogy a háború után hosszú időn át a szovjet hadsereg különleges kémelhárító egységei – karöltve a belügyi állambiztonsági alakulatokkal – valamennyi megszállt országban folyamatos tisztogatást hajtottak végre nemcsak a katonai ellenállás esetleges maradványainak a felszámolására, hanem az idő előrehaladtával a demokratikus átalakulás vélt ellenségeinek a kiiktatására is. Részletesen ír a katonai igazgatás kiépítéséről a németországi szovjet zónában, az ettől alig különböző különleges lengyel helyzetről (ahol polgárháborús viszonyok közepette folyt a nemzeti erők felszámolása), utal a szovjetek számára trójai falóként szolgált szövetséges ellenőrző bizottságok szerepére Bulgáriában és Romániában, és velük párhuzamosan a kommunista pártok kérésére kiküldött állambiztonsági instruktorok megjelenésére. Ezekben az esetekben bízvást beszélhetünk közvetlen szovjet beavatkozásról, míg a szerveződő hadseregeknél (Jugoszláviában, Lengyelországban, de még Csehszlovákiában is), a korábbi évtizedekben Kínában és Spanyolországban kialakult gyakorlatnak megfelelően, a „klasszikus" tanácsadók kiküldéséről.

A katonai és állambiztonsági tapasztalatok és beavatkozások alapul szolgáltak az érintett országokban 1947–1949 folyamán bekövetkezett kommunista hatalomátvétel hátterének megteremtéséhez. Befolyásukat – sőt aktív közreműködésüket – legerőteljesebben a helyi államvédelmi szervek megszervezésében, majd pedig a kommunista pártokon belül megkezdődött leszámolások megtervezésében és kivitelezésében lehetett tetten érni. Csupán a már régóta ismert ügyeket említve: a bolgár Kosztov, a román Patrascanu, Anna Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu, a csehszlovák Otto Sling, majd Rudolf Slansky (és természetesen Rajk László) ellen indított koncepciós perekben, valamint az ezekhez csatlakozó úgynevezett mellékperekben ők tartották kézben a vizsgálatokat. A negyvenes-ötvenes évek fordulójától jelenlétük valamennyi szatellit országban állandósult, és befolyása alá vonta a teljes belügyi-államvédelmi területet. Nyilván nem volt véletlen az sem, hogy a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában magasrangú tisztekből álló csoportot hoztak létre a térség állambiztonsági szerveinek felügyeletére.

Ezzel párhuzamosan „a fordulat évét" követően megkezdődött a tanácsadók beáramlása minden területre, kiemelten a hadseregekbe, a gyors ütemben fejlesztett hadiiparba és a gazdaságirányításba, különösen kiemelt figyelemmel a tervezés, ellenőrzés és pénzügyigazgatás területére. A rendszer, ha kisebb eltérésekkel is, valamennyi országban azonos alapokon működött (beleértve az NDK-t is, ahol azonban az ország sajátosságai miatt csak 1954 után épült ki): formálisan a helyi párt- és állami vezetők maguk kérték a tanácsadók kiküldését, biztosították elhelyezésüket, munkafeltételeiket, miközben a tanácsadóknak a Szovjetunióban kiesett munkájáért minden esetben térítést fizettek. A szerző fontos konklúziója, hogy a szovjetizálás külső támogatása, az átalakulás ellenőrzése 1948–1956 között a különböző történelmi előzményekből adódóan ugyan kisebb eltérésekkel, de ugyanazon területeken, ugyanolyan séma szerint folyt valamennyi csatlós országban. Így volt ez még akkor is, ha a „szövetségi" rendszer kiteljesedésével – különböző kétoldalú egyezmények, a KGST létrejötte, a Varsói Szerződés keretében kialakult katonai együttműködés – történtek is bizonyos változások. Érdemi fordulatra végül 1957–1958 folyamán került sor, amikor az erősödő feszültségek hatására (a lengyel pártvezetők már 1956 kora őszén kezdeményezték a tanácsadók visszahívását) a szovjet kormány felülvizsgálta a tanácsadói rendszer egészét, és döntött annak

leépítéséről, illetve a különösen érzékeny állambiztonsági területen annak 1990-ig fennmaradt átalakításáról. Ahogyan a szerző írja, a „közvetlen segítségnyújtást" felváltotta a „konszolidált ellenőrzés" rendszere, ami természetesen érvényes volt Magyarországra is, miként az a hazai viszonyok részletes kifejtéséből kitűnik.

A magyar viszonyok ábrázolása és elemzése döntően öt orosz központi levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az ELTE Levéltára, a Hadtörténelmi Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára irategyüttesei alapján történt, amit a publikált forrásokból vett adatok és nyomtatásban megjelent kortársi visszaemlékezések egészítenek ki. (Ez utóbbiakat érdemes külön kiemelni.) A széleskörű levéltári alapkutatás jelentőségét mindennél jobban jelzi, hogy sem a Szovjetunióban, sem Magyarországon nem létezett olyan központi hivatal, amelynek feladata kizárólag a tanácsadók és szakértők ügyeinek intézése volt. Tevékenységüket így csak a különböző párt- és állami szervek, gazdasági vállalatok és oktatási intézmények irataiban majdhogynem véletlenszerűen fennmaradt szétszórt információkból lehet feltárni, ami a kutató számára korántsem egyszerű feladat. Az eredmény, a munka adatgazdagsága, önmagáért beszél.

A szerző a regionális tabló szerkezetével párhuzamos tagolásban veszi sorra a háború utáni években történteket: a szovjet hadsereg és az állambiztonság operatív egységeinek éveken át tartó jelenlétét és aktív közreműködését különböző belpolitikai ügyekben, mint a Magyar Közösség tagjai elleni per előkészítése, Kovács Béla letartóztatása, a Katonapolitikai Osztály akciói, de utal a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet részlegének leple alatt folytatott kiterjedt információszerzésre is.

Mindez a tanácsadók tömeges behívásának előzményeit jelentette, amihez a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Titkárságának 1948. november 4-én hozott határozata adott hosszú távra szabad utat a hadsereg, az állambiztonság, a rendőrség, az államigazgatás, a gazdaság és az oktatás számára. A szerző részletesen ismerteti miként alakult a tanácsadók működése, milyen javaslatokat tettek, milyen szintű döntések előkészítésében vettek részt, a gazdaság mely területei élveztek elsőbbséget a munkájukban, milyen viszonyban voltak magyar partnereikkel, időnként milyen kitüntetésekkel ismerték el a munkájukat, hogyan irányította őket a szovjet nagykövetség, s milyen magatartási szabályokat írt elő számukra a szovjet állam? Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a tanácsadók miközben tolmácsaik, fordítóik támogatásával igyekeztek átlátni a rájuk bízott feladatköröket, folyamatosan tájékoztatták otthoni feletteseiket a magyarországi hangulatról, a gazdasági és politikai helyzetről. Baráth Magdolna azonban hangsúlyozza azt is, hogy a tanácsadók tagjai voltak ugyan a minisztériumi kollégiumoknak, alkalmanként részt vettek szakmai párttestületek (például az államgazdasági bizottság) ülésein, több egyetemen neveztek ki szovjet professzorokat, ám közvetlen érdemi befolyásuk csak nehezen rekonstruálható. A legjelentősebb esetnek az tekinthető, hogy 1953-ban szovjet tanácsadók dolgozták ki az ügyészségi rendszer létrehozásának alapelveit. (Ricskov tanácsadót Rákosi, Gerő, Révai, Farkas ebéden látta vendégül, azaz eljutott a legfelső pártvezetésig.) Az országos szintek mellett kiküldetésük számos esetben teljes mélységében átfogta az egyes szakterületeket, aminek következményeként fokozatosan „tanácsadó-fóbia" alakult ki, minden hivatal, intézmény, vállalat tanácsadókat igényelt magának – vélhetően így érezték biztosítva magukat és intézményüket a bizalmatlanság légkörében.

A szerző figyelme a tanácsadók mellett kiterjedt a mérnökökből, technikusokból, szakmunkásokból álló igen népes szakértői csoportokra is, amelyek a kétoldalú tudományos–technikai együttműködési egyezmény és más megállapodások keretében 1950 után mind nagyobb számban érkeztek Magyarországra. Ők vettek részt a budapesti földalatti vasút, a Dunai (Sztálin) Vasmű tervezésében és építésében, különböző olajkitermelési, szénbányászati beruházások megvalósításában. Baráth kiemeli, hogy egyes iparágakban (például olaj- és szénbányászat, kohászat, gépgyártás) ugyan jelentősen hozzájárultak a szakmai színvonal

emeléséhez, míg más, nagy hagyományokkal bíró helyeken – így a textiliparban – nem érték el a magyar színvonalat. Hasonlóképpen vallottak kudarcot (és okoztak károkat) a mezőgazdaságban a gyapot meghonosítására tett kísérletekkel.

Külön alfejezet foglalkozik a tanácsadókról történő gondoskodással, hogy milyen feltételeket kívánt meg egyezményben rögzítetten – a rendszerint családjaikkal együtt érkező – kiküldöttei számára a szovjet állam, és mit biztosított részükre fizetésben, lakásban, olykor élelmezésben és más juttatásokban a magyar párt- és állami vezetés.

A szerző munkáját az 1956 után fokozatosan megváltozott viszonyokra való kitekintéssel zárja és megállapítja, hogy az állambiztonsági együttműködés maradt 1990-ig a meghatározó terület – a forradalmat követő megtorlásoktól eltekintve –, elsősorban az információcsere szintjén. A gazdaságban a szakértők jelenléte vált kizárólagossá, az oktatásban és kultúrában viszont a propaganda eszközei kaptak abszolút elsőbbséget. Mindebben meghatározó szerepet játszott a Szovjetunió és a csatlós államok közötti viszony átalakulása, és nem utolsósorban az a tény, hogy közben munkába állt Magyarországon (is) az a politikai, gazdasági és szellemi elit, melynek egy része már a Szovjetunióban kapott szakmai és politikai alapképzést vagy továbbképzést.

A kötetet a függelékben közölt egyezmény-szövegek, a tanácsadók névjegyzéke, levéltári forrásjegyzék és bibliográfia, valamint névmutató és rövidítésjegyzék teszi teljessé.

Gecsényi Lajos

Csatári Bence

JAMPECEK A PAGODÁBAN

A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, Bp. 2016. 279 oldal

Csatári Bence évek óta kutatja és publikálja a Kádár-korszak könnyűzenéjének történetét. A *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben* című munkája valóban hiányt pótló. Joggal írta a szerző könyvének bevezetőjében: „Jelen könyv kifejezetten a Magyar Rádió könnyűzenei politikájának alakulását követi figyelemmel a Kádár-rendszer alatt. Mivel az intézmény működése, ezen belül pedig könnyűzenei műsorpolitikája nem értelmezhető a korabeli pártállami viszonyok ismerete nélkül, feltétlenül szükséges volt az akkor regnáló állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), illetve annak alább részletezendő szakszervei ráhatását megvizsgálni ezen a területen."

A kötet öt főfejezetből áll. Ebből három közvetlenül foglalkozik a rádió életének egyes területeivel, a negyedik az állambiztonsági megfigyelésekből tallóz, az ötödik a rockzenei hőskort idézi fel.

A harmadik főfejezetben a szerző a *Magyar Rádió Zenei Híradója* című, a rádió belső kiadványaként 1968-ban indult lapjának néhány számát dolgozza fel. A negyedikben a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének megfigyelési dossziéiból találhatók jellemző esetek. Az ötödikben a korszak ismert együtteseinek meghatározó személyiségeivel készített interjúkból olvashatunk részleteket. A szerző által felhasznált források jelentős része levéltári dokumentum, amelyek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából, Budapest Főváros Levéltárából, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárból, az

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából, valamint az akkor még létező Magyar Rádió Archívumának Központi Levéltárából válogatott iratok.

Az első főfejezetben a szerző a rádió pártirányítását mutatja be, és – amint azt bevezetőjében is jelezte –, mellette más országos és budapesti „felsőbb" szervek befolyásoló szerepét is vizsgálja. A Magyar Rádió és Televízió 1974-ig egy vállalat volt, amelyet a tárgyalt korszakban az MSZMP KB két osztálya irányított: a változó elnevezésű Tudományos és Kulturális Osztály (TKO) – ami később Kulturális Osztály (KO), majd leghosszabb ideig Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály (TKKO) néven ismert –, illetve az Agitációs és Propaganda Osztály (APO). E két testület felett volt az Agitációs és Propaganda Bizottság.

A szerző meggyőzően dokumentálja, hogy a Magyar Rádió vezetése a pártutasításnak megfelelően alakította a könnyűzenei műsorokat. Ezekben nem hangozhattak el olyan felvételek, amelyeket „kispolgárinak" vagy „túlságosan rendszerkritikusnak" minősítettek. Az Agitprop Osztály munkatársai közvetlenül irányítottak, szóltak bele a rádió könnyűzenei műsoraiba. A rádió hangsúlyosan legfontosabb célkitűzésének tekintették a munkások és a parasztok művelődési, szórakozási igényeinek minél tökéletesebb kielégítését – legalábbis úgy, ahogyan azt a pártközpontban elképzelték. Ennek nyomán a rádióvezetés tervei között szerepelt például, hogy a Magyar Rádió Tánczenekarát ipari üzemekben kívánták felléptetni, s ezekről a rádió egyenes közvetítésben számolt volna be. A rádió a korábbi korszakaihoz hasonlóan betöltötte propaganda szerepét, de más hangsúlyokkal és szélesebb zenei skálát képviselve.

A dokumentumok alapján a szerző bemutatja a Táncdal- és Sanzonbizottság tevékenységét, amely beleszólhatott abba, hogy melyik dal kapjon nyilvánosságot. Mindezek mellett volt még egy „nagyhatalom", a Hanglemezgyártó Vállalt – ahol végül eldöntötték, mely számok jelenhetnek meg a „bakeliton".

A KISZ vezetősége szerepvállalását taglalva a szerző ismerteti Komócsin Zoltának, a KISZ KB első titkára megjegyzésének a fogadtatását, amely szerint be kell mutatni az „amerikai könnyűzenei divathullám egyik jelensége, a hipster jellemzésének szükségességét". A KISZ-ben nem ismerték ezt a kifejezést, de megegyeztek abban – írja Csatári Bence –, hogy „ez a kifejezés a Magyarországon használatos jampeccel" egyenlő.

A szerző vizsgálja a rádió könnyűzenei műsorainak hallgatottságára vonatkozó érdekes adatokat, majd kitér arra is, hogyan változott meg a két adón – a Kossuthon és Petőfin – a könnyűzenei műsorok aránya, s ezek mennyiben változtak meg az URH adások beindításakor.

Csatári a megyei és fővárosi pártbizottságok jelentéseiből is ízelítőt ad. Megállapítása szerint az új gazdasági mechanizmus éveiben (1968–1972) is élénk figyelemmel kísérte a pártvezetés a rádiót, jól mutatja ezt az MSZMP KB 1970. február 18-19-i ifjúságpolitikai határozata is, amelyben javasolták, hogy a „KISZ-nek a rádiós és televíziós szórakoztató műsorokba nagyobb beleszólása legyen". Az MSZMP X. kongresszusán (1970. november 27-én elfogadott határozat) már kissé árnyaltabban fogalmaztak a média, és benne a rádió lehetőségeiről: „leszögezték, hogy közpénzeken nem támogattak a szocializmusban elfogadottól jelentősen eltérő mondandójú műveket", de „türelmet tanusítottak a nem teljesen szocialista művek irányában". A szerző véleménye szerint ugyanakkor a tömegkommunikációs eszközök nem teljesítették maradéktalanul a párt elvárásait. A vizsgált dokumentumokból az is kiderül, hogy 1977 elejétől erősödött a kulturális intézmények és a Magyar Rádió könnyűzenei műsorpolitikájának a pártellenőrzése, és a párt szerepe erősödött a minisztérium irányításával szemben. Ám az 1980-as évek második felében jelentős változások következtek be, s ennek egyik jele és motorja az 1983-ban bemutatott *István, a király* című rockopera volt. A mű ugyanis „túl jól sikerült […], nem a szocialista hazafiságot építette, hanem a nemzeti identitás részévé vált".

A Magyar Rádió műsorait befolyásoló szervek között a Művelődésügyi Minisztérium is szerepet kapott. Csatári Bence egy-egy alfejezetben részletezi, hogy milyen döntések

születtek a minisztériumban a rádió könnyűzenei műsorairól, valamint milyen fővárosi és országos könnyűzenei rendezvények szervezése tartozott a hatáskörükbe. A rádió vezetőinek nem volt könnyű élete a sok „irányító" között.

A kötet második főfejezete a Magyar Rádió könnyűzenei tevékenységéről szól. Ebben részletes elemzés található – talán kissé szárazan, de igen pontosan – a rádió könnyűzenei feladatait meghatározó ügyrendekről, szervezeti és működési szabályzatokról. Mindezek betekintést engednek a rádió belső irányításába, felépítésébe, működésébe.

Az 1960-as évekről szóló alfejezetből érdemes kiemelni a Magyar Rádió és Televízió könnyűzenei életéről, annak változásáról beszámoló dokumentumokat. Az 1967 tavaszán keletkezett iratban már jelezték, hogy a „szórakoztató zene különböző műfajai iránt széles körű igény mutatkozik Magyarországon, s kritikusan megjegyezték azt is, hogy a „hagyományos" felvonulásokon és rendezvényeken egyre kevesebb tömegdal, mozgalmi dal hangzott el. Mindebben a rádió és a televízió felelősségét is hangsúlyozták. Azonban már az is szerepelt a jelentésben, hogy nem minden hallgatóhoz állnak közel az ilyen tartalmú dalok. Vagyis a rádió vezetése látta, hogy a „közönségigény és a szocialista kultúrpolitika […] között szakadék tátong". Ezt követi egy rövidebb áttekintés a Magyar Rádió legsikeresebb adásai, a táncdalfesztiválok megszervezéséről. Ezek különleges helyet foglaltak el – s foglalnak el ma is – a retro adásokban, s a hazai könnyűzene történetében.

Az új gazdasági mechanizmus éveiben a rádió gazdálkodása és könnyűzenei műsorpolitikája szabadabbá vált, de az 1980-as évek új zenei stílusirányzatai sem jelentettek nyugalmat és kiegyensúlyozottságot a rádió szerkesztői számára. A „fekete bárány" zenekarok megjelenése és a „feltörekvő alternatív bandák is komoly fejtörést okoztak a hatalom szereplőinek". A kötet korábbi fejezeteihez hasonlóan Csatári itt is számos, a korszakban ismert könnyűzenei rendezvényt és előadót említ név szerint (Hobót, s mellette az „álomgyár" korabeli szereplőit, Cserháti Zsuzsát, Harangozó Terit, Sztevanovity Zorántot).

A *Magyar Rádió Zenei Híradója* című belső terjesztésű lap, kordokumentum. Beszámol a legfontosabb magyar és nemzetközi könnyűzenei eseményekről, ismert előadókról és együttesekről, fellépéseikről. Visszatérnek az előző fejezetek témái újabb részletekkel: a táncdalfesztivál, majd a *Made in Hungary* szuperprodukció és (ma is fellépő) énekeseik felsorolása. E részben kapnak elismerést a ma is alkotó Ungvári Tamás beat-történetei, de kissé negatív véleményt Halász Judit műsora, a *Sikerlista*. Itt jelenik meg Komjáthy György valóban ízlést formáló *Csak fiataloknak* című műsora, amelynek megújulása első ízben a hallgatók leveleinek köszönhető.

A kötet izgalmas alfejezete az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára dokumentumai alapján, a III/III. Csoportfőnökség megfigyelési dossziéiból összeállított rész. Ebben a szerző bepillantást enged a megfigyelések folyamatába, az ügynöki jelentések, vagyis az úgynevezett „Munkadossziék" felépítésébe, részleteibe, a könnyűzenei élet ismert személyiségeiről írt jelentésekbe.

Az utolsó, érdekes és új információkban igen gazdag alfejezetében pedig a szerző a magyar tánczenei, illetve beat-, pop-, rockzenei élet emblematikus személyiségeivel készített interjúk részleteit közli. Mindezek alapján elmondható, hogy a kötet rendkívül fontos összefoglalója a magyar könnyűzene történetének. Néhány megjegyzést azonban szeretnék tenni, amelyek talán plasztikusabbá tehették volna a korszakról alkotott képet.

A kötet címében szereplő, a Magyar Rádió szimbólumává vált Pagoda 1949-ben Szabó István építész tervei alapján készült. Imázsa a Kádár-korszakban is megmaradt: eredetileg a rádióba érkezett vendégek fogadását szolgálta, azonban az évek múlásával egyre inkább találkozóhellyé vált. Világhírű művészek, tudósok, politikusok, közéleti személyiségek fordultak meg itt, s természetesen a rádió munkatársainak is közkedvelt társalgója volt – a hozzá tartozó finomságokkal és kitűnő kávéval.

Talán nem lett volna érdektelen megemlíteni azt sem, hogy a Magyar Rádió pártirányítása nem a Kádár-korszakban kezdődött. Még 1948. november 2-án hozták létre a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Bizottságát, amely a rádiót egészen 1956-ig irányította. A pártirányításhoz két vezető személyiség is köthető, az egyik Szirmai István, aki 1949. augusztus 20-tól 1953. január 28-ig volt a rádió vezérigazgatója. Csatári korábban megjelent könyvében: *A Tájékoztatási Hivatal Története Szirmai István elnöksége alatt, 1956-1957* (Bp. 2015) írt is róla, a pártirányítás folytonossága miatt ebben a kötetben is meg lehetett volna említeni korábbi szerepét, legalább egy lábjegyzet erejéig. A másik Komócsin Zoltán, aki 1948-ban rövid ideig az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának előbb munkatársa, majd 1949-50-ben és 1953-tól 1955 decemberéig már az osztály befolyásos helyettes vezetője, majd vezetője volt. Személye tehát meghatározó volt már a forradalom előtt is.

Hasznos információ lehetett volna a Szabad Európa Rádió 1951. október 6-i megszólalásának említése, valamint annak jelzése, hogy az Ekecs Géza szerkesztette 1959. március 31-én először elhangzott *Teenager Party* a SZER 1956 utáni megváltoztatott műsorpolitikájában milyen szerepet töltött be. Hasonlóképpen a New Yorkból érkező utasításoknak megfelelően átalakított műsorstruktúra része volt a *Délutáni randevú*, amelyről szintén írt a szerző. A *Teenagre Party* indulásával ugyanis kis rés keletkezett a vasfüggönyön, amelyen átjuthattak a kívánságokat tartalmazó levelek a címzetthez, Ekecs Gézához a müncheni Englischer Garten 1. számú épületbe. A kért zeneszámok pedig eljutottak a hallgatókhoz Magyarországon.

A könyvet olvasva sokaknak fiatalságuk kedvelt dallamai juthatnak eszükbe, másoknak a kézi irányítás, a hatalom beavatkozása. Csatári Bence könyvében mindez megelevenedik – sok színes részlettel, gyakran mindent közölni akaró zsúfoltsággal, ami a korkép kialakítását nem könnyíti meg az olvasó számára, de mindenképpen kiemelt érdeklődésre tarthat számot.

Simándi Irén

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balogh Piroska PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Bartók Béla PhD, főiskolai docens
Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézet, Eger

Bodnár-Király Tibor tudományos segédmunkatárs
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Gecsényi Lajos kandidátus, ny. levéltári főigazgató
Budapest

Gurka Dezső PhD, főiskolai tanár
Gál Ferenc Főiskola Pedagógiai Kar, Szarvas

Gyóni Gábor PhD, tudományos munkatárs
ELTE BTK Ruszisztikai Központ, Budapest

Krász Lilla PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Kurucz György kandidátus, egyetemi docens
KRE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Mátyás-Rausch Petra PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Mautner Zoltán segédlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Pollmann Ferenc PhD, tudományos főmunkatárs
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Sárhegyi Tamás Felicián PhD-hallgató
PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Simándi Irén PhD, főiskolai tanár
Kodolányi János Főiskola Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék, Orosháza

Sz. Kristóf Ildikó kandidátus, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

Szőcs Tibor PhD, tudományos munkatárs
MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Varga Szabolcs PhD, főiskolai tanár
Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

THE CIRCULATION OF KNOWLEDGE IN HUNGARY 1770-1830

Lilla Krász: Production and transfers of knowledge in Hungary 1770-1830 949

Piroska Balogh: Károly Koppi – An attempt to naturalize the modern historiographical methods of Göttingen in Hungary..... 953

Tibor Bodnár-Király: Descriptions of a state and 'the theory of statistics' at the turn of the 18th and 19th centuries..... 971

Ildikó Sz. Kristóf: Alexander von Humboldt and Hungary. The importance of a romantic scientist in Hungary's rising interest in universal ethnography 987

György Kurucz: Peregrinatio oeconomica. The study tours of Georgikon professors in Western Europe in the first decades of the 19th century..... 1007

Lilla Krász: Theoria medica and praxis medica. The changing methods of knowledge transfer in medicine in the second half of the 18th century..... 1025

Dezső Gurka: The cultural-historical relevance of the peregrination of Hungarian mineralogists in the 18th and 19th centuries 1043

ARTICLES

Tibor Szőcs: What was the origin of the judge royal? On the emergence of the office of court ispán 1063

Petra Mátyás-Rausch: Attempts at the reorganisation of Transylvanian financial administration between 1598 and 1604..... 1089

Zoltán Mautner: Disputes around a position. Nadler Herbert's appointment as director of the Budapest Zoo 1121

ATELIER

Szabolcs Varga: Between memorial park and cult site. Mohács in the Hungarian culture of memory in the 21st century.....1161

CHRONICLE

Gábor Gyóni: International conference on the 100th anniversary of the Russian Revolution 1175

BOOK REVIEWS

Helmut Rumpler (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband: Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas (*Ferenc Pollmann*) 1179

Tengely Adrienn (összeáll., bev. és jegyz.): Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok (*Béla Bartók*) 1181

Harmat József: Roma holokauszt a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben (*Tamás Felicián Sárhegyi*) 1184

Baráth Magdolna: A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon (*Lajos Gecsényi*) 1186

Csatári Bence: Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben (*Irén Simándi*) 1189

AUTHORS OF THIS ISSUE 1193